

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI**

13.

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MULTJÁBÓL**

IX.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA

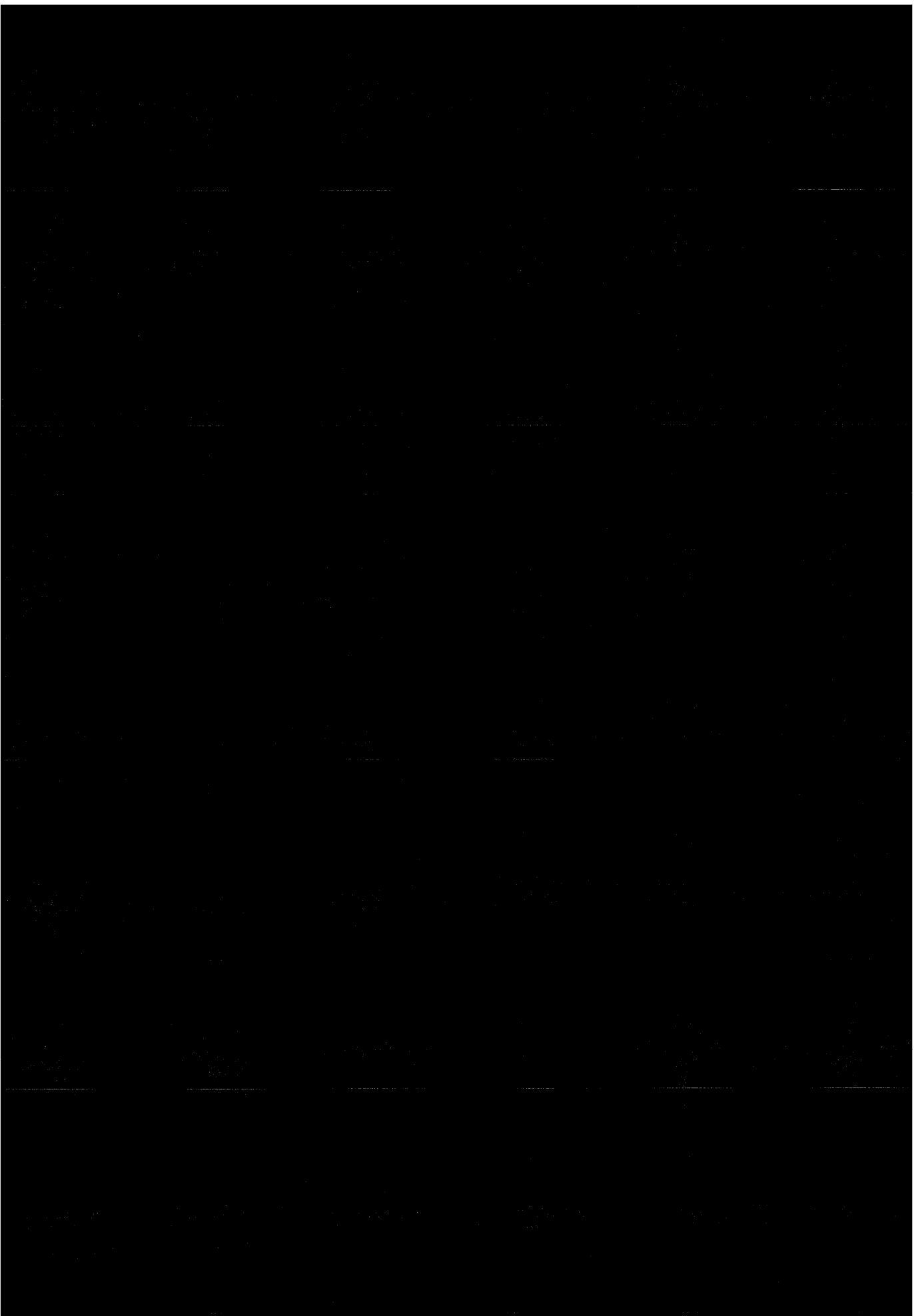
1941

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI SOROZATÁBAN EDDIG MEGJELENTEK:**

- 1. Schoen Arnold: A budapesti központi városháza. 1930.**
- 2. Schoen Arnold: A budai Szent Anna-templom. 1930.**
- 3. Tanulmányok Budapest multjából, I. 1932.**
- 4. Tanulmányok Budapest multjából, II. 1933.**
- 5. Tanulmányok Budapest multjából, III. 1934.**
- 6. Horváth Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragó-
jelek. 1935.**
- 7. Tanulmányok Budapest multjából, IV. 1936.**
- 8. Tanulmányok Budapest multjából, V. 1936.**
- 9. Horváth Henrik: Zsigmond király és kora. 1937.
(A címlapon tévedésből a Monografiák VIII. kötete-
ként van jelezve.)**
- 10. Tanulmányok Budapest multjából, VI. 1938.**
- 11. Tanulmányok Budapest multjából, VII. 1939.**
- 12. Tanulmányok Budapest multjából, VIII. 1940.**
- 13. Tanulmányok Budapest multjából, IX. 1941.**

**AZ AQUINCUMI MÚZEUM KIADÁSÁBAN
LEGUTÓBB MEGJELENTEK:**

- Nagy Lajos: Az óbudai ókeresztény cella trichora a
Raktár-utcában. 1931.**
- Kuzsinszky Bálint: A gázgyári római fazekastelep
Aquincumban. 1932. (Budapest régiségei, XI.)**
- Nagy Lajos: Az aquincumi orgona. 1934.**
- Kuzsinszky Bálint: Aquincum. Ausgrabungen und
Funde. 1934.**

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI

13.

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MULTJÁBÓL

SZERKESZTIK:

DR. NÉMETHY KÁROLY

ÉS

DR. BUDÓ JUSZTIN

IX.

BUDAPEST

1941

TANULMÁNYOK BUDAPEST MULTJÁBÓL

SZERKESZTIK:
DR. NÉMETHY KÁROLY
ÉS
DR. BUDÓ JUSZTIN

IX.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA

1941

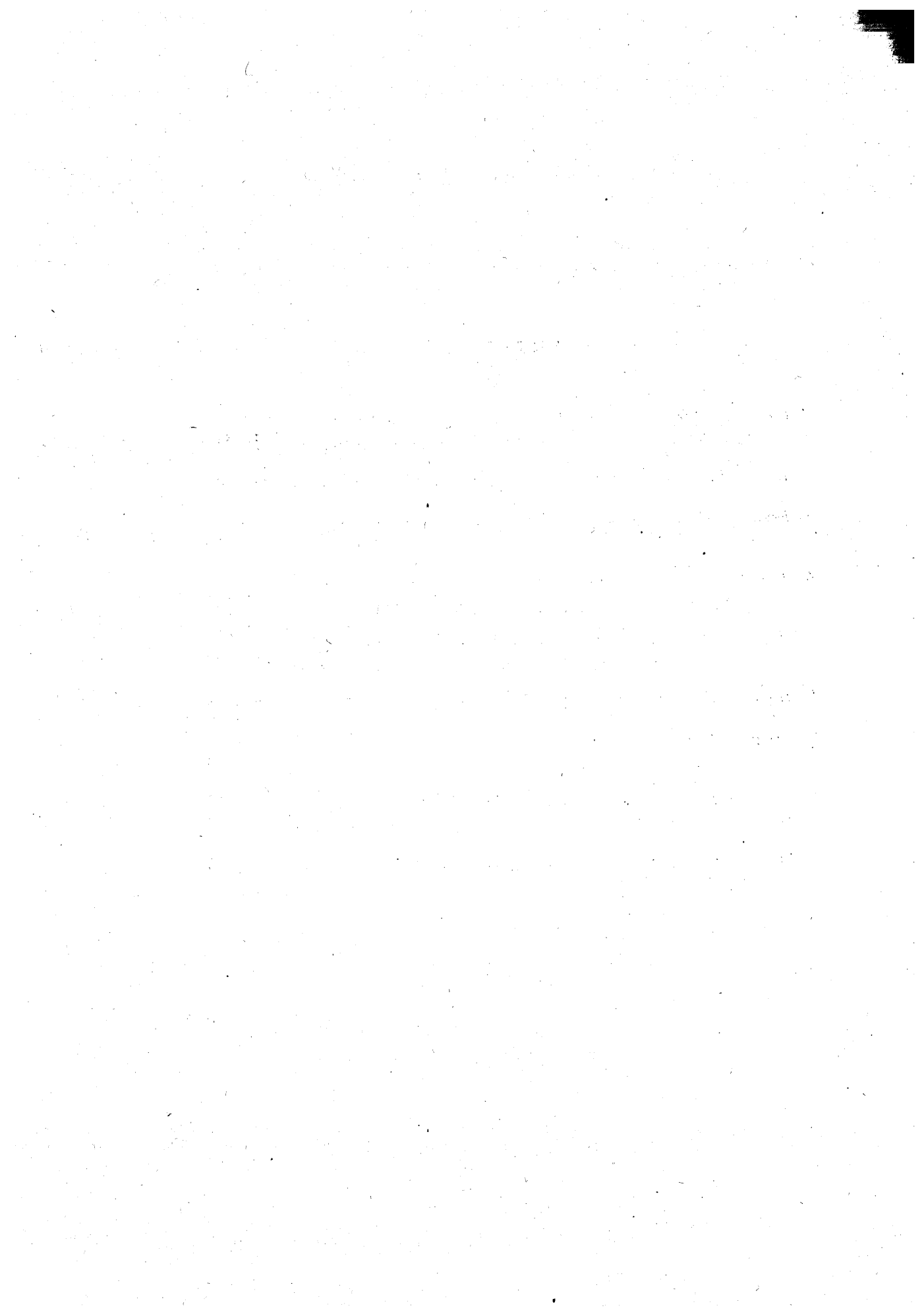
Parvi sunt foris arma, nisi est consilium domi.

Cicero

TARTALOM.

	Lap
1. <i>Gárdonyi Albert</i> : Széchenyi István szerepe Budapest fővárossá fejlesztésében	1—31
2. <i>Iványi Béla</i> : Buda és Pest sorsdöntő évei (1526—1541)	32—84
3. <i>Rexa Dezső</i> : A székesfehérvári nemzeti színjátszók Pesten és Budán 1819—1828	85—118
4. <i>Fekete Lajos</i> : Mohamedán vallási és szellemi élet a törökkori Budán	119—141
5. <i>Baraczka István</i> : Óbuda közigazgatásának húsz éve (1746—1766)	142—175
6. <i>Huszár Lajos</i> : A budai pénzverés II. Lajos korában	176—193
7. <i>Csernyánszky Mária</i> : A Valero-család a régi Pest művészet-történetében	194—213
8. <i>Voit Pál</i> : A Magyar Földhitelintézet székháza — hajdani Marczibányi-palota — és dísztermei	214—230
9. <i>Szilágyi János</i> : Az aquincumi helyőrség csapattestei.....	231—246

A képek magyarázó jegyzéke.

	Lap
1. Röplap Kisfaludy Károly <i>Ilka</i> című drámájának első előadásán. Rexa Dezső gyűjteményében	92
2. A Székesfehérvári Nemzeti Színház Társaság 1824. évi pesti idénye második előadásának színlapja Rexa Dezső gyűjteményében. A 107. laphoz	104—105
3. Az 1824. évi idény ötödik előadásának színlapja Rexa Dezső gyűjteményében. A 107. laphoz	104—105
4. Az 1824. évi idény hatodik előadásának színlapja Rexa Dezső gyűjteményében. A 108. laphoz	104—105
5. A Fejérvármegyei Színművész Társaság 1828. évi pesti idényének egyik színlapja Rexa Dezső gyűjteményében. A 112. laphoz	112—113
6. A székesfehérvári nemzeti színházszók budai és pesti vendégzerepléseinek színhelyei.	
a) A budai Várszínház. Ismeretlen művész kórajza. Weissenberg J. G. budapesti látképsorozatának részlete.	
b) A pesti Városi Színház. Pest-Buda. Előadva 32 eredeti rajzolatban Alt Rudolf által. Pest 1845.	112—113
7. II. Lajos korában Budán vert denárok, garasok (8, 11) és obulus (32) az Orsz. Magyar Történeti Múzeum Éremtárának gyűjteményében	184—185
8. A terézvárosi, XVIII. századi Valero-gyár a Hild-féle átalakításokkal. Vasquez metszete a <i>Buda és Pest tájleírásá</i> -ban	196
9. Az Akácfa-utcára néző Valero-telekrész felosztása. Székesfővárosi Levéltár, a pesti Szépítési Bizottság levéltára 1424. sz. A 199. laphoz	200—201
10. A Király-utcai Valero-telektömb felosztási terve a gyár alaprajzával. A felosztási terv mutatja a nyitandó későbbi Valero-utcát is. Székesfővárosi Levéltár, a pesti Szépítési Bizottság levéltára 1498. sz. A 199. laphoz	200—201
11. A Király-utcai Valero-gyár Hild-féle átalakítási terve (1824 július 4) Székesfővárosi Levéltár, a pesti Szépítési Bizottság levéltára 3570. sz. A 199—200. laphoz	200—201
12. A terézvárosi Gyár-utca az 1838-as árvíz idején, háttérben a Valero-gyárral. A 198. laphoz. Teljes felirata a 20/a jegyzetben	200—201
13. A lipótvárosi Valero-gyár földszintjének alaprajza Hild Józseftől. A világosabb színezésű részek a korábban elkészült épületrészt jelentik. Székesfővárosi Levéltár, a pesti Szépítési Bizottság levéltára 10.425. sz. A 201. laphoz	200—201
14. A lipótvárosi Valero-gyár I. emeletének alaprajza Hild Józseftől. A világosabb színezésű részek a korábban elkészült épületrészt jelentik. Székesfővárosi Levéltár, a pesti Szépítési Bizottság levéltára 10.425. sz. A 201. laphoz	200—201
15. A lipótvárosi Valero-gyár homlokzati terve Hild Józseftől. Székesfővárosi Levéltár, a pesti Szépítési Bizottság levéltára 10.425. sz. A 201—202. laphoz	200—201
16. Hild József: a lipótvárosi Valero-gyár. A 201—202. laphoz	200—201
17. A lipótvárosi Valero-gyár középrizalitjának részlete. A 201—202. laphoz	200—201

18. Oszloprészlet a lipótvárosi Valero-gyár homlokzatáról. A 201. laphoz	200—201
19. Napoleont dicsőítő szövött lyoni selyemkép. Le Musée Historique des Tissus-ben levő eredeti után készült műlap nyomán. A 207. laphoz ...	208—209
20. Biborczfalvai Székely Lajos V. Ferdinándot ábrázoló, ezüstlapról készült metszete. A 207. laphoz	208—209
21. V. Ferdinánd nemzeti színű szegélyű szövött selyemképe a Valerogyárból. Eredetije az Iparművészeti Múzeum birtokában, leltári száma 8610. A 207. laphoz	208—209
22. Biedermeier női ruha, 1840 körül, zöld alapon piros és fehér csíkos selyemből. A 208. laphoz, 82. jegyzet	208—209
23. Biedermeier női ruha 1841-ből, eperszínű, barna mintás selyemből. A 208. laphoz, 86. jegyzet	208—209
24. Női ruha 1842-ből, világoskék, sötétebb kékkel kockázott selyemből. A 208. laphoz, 87. jegyzet	208—209
25. Női téli köpeny 1842-ből, bordószínű csíkos selyemből. A 208. laphoz, 90. jegyzet	208—209
26. A Marczibányi-ház Sas- és Zrínyi-utcai részének I. emeleti alaprajza. Székesfővárosi Levéltár, a pesti Szépitési Bizottság 1830 június 27-i jegyzőkönyvének 498-as számához tartozó tervrajz. A 219. laphoz	216—217
27. A Marczibányi-ház Sas-utcai homlokzatának terve. Székesfővárosi Levéltár, a pesti Szépitési Bizottság 1830 június 27-i jegyzőkönyvének 498-as számához tartozó tervrajz. A 219. laphoz	216—217
28. A Marczibányi-palota földszinti alaprajza, amely az 1868. évi átalakítás alkalmából készült. A világosabb színnel jelzett falak ekkor kerültek elbontásra. Budapest Székesfőváros III. (Városrendezési és magánépítési) ügyosztályának tervtárában. A 223. laphoz	216—217
29. A Marczibányi-palota 1868. évi átalakítási tervrajza. I. emelet. A díszterem sor alaprajzán kívül az átépítéskor elbontott épületrészek és az 1832-ben beomlott nagy csarnok falai is tisztán kivehetők. Budapest Székesfőváros III. (Városrendezési és magánépítési) ügyosztályának tervtárában. A 223. laphoz	216—217
30. A Marczibányi-palota 1868. évi átalakítási tervrajza. II. emelet. Az átépítéskor elbontott épületrészek falai világosabb színnel vannak jelezve. Budapest Székesfőváros III. (Városrendezési és magánépítési) ügyosztályának tervtárában. A 223. laphoz	216—217
31. A Marczibányi-palota 1868. évi átalakítása alkalmából készült metszetrajz. Budapest Székesfőváros III. (Városrendezési és magánépítési) ügyosztályának tervtárában. A 223. laphoz	216—217
32. A Zrínyi- és Bálvány-utca sarkán álló Marczibányi-palota egykorú rajza. Vasquez metszete a <i>Buda és Pest tájleírásá</i> -ban. A 225. laphoz	224
33. A Marczibányi-palota — ma Földhitelintézeti Székház — külső képe. A 225—226. laphoz	224—225
34. Hild József: a Marczibányi-palota földszinti kapucsarnoka. A 226. laphoz	224—225
35. A Marczibányi-palota »Nagy körszalon«-ja. A 226. laphoz	224—225
36. A »Nagy körszalon« mennyezetképe. A 226. laphoz	224—225
37. Hild József: a Marczibányi-palota egyik terme. 1832. Most tanács-, illetőleg ülésterem. A 226—227. laphoz	224—225
38. Hild József: fogadóterem a Marczibányi-palotában. Ma vezérigazgatói szoba. A 227. laphoz	224—225
39. »Psihe elrablása«. Freskó a »Kisszalon« boltozatán. A 227. laphoz ...	224—225
40. Hild József: a Marczibányi-palota könyvtárszobája. A 227—228. laphoz	224—225
41. Téglabélyeg a COH(ors) AL(pinorum) csapat nevével	235

Széchenyi István szerepe Budapest fővárossá fejlesztésében.

Széchenyi István közéleti pályafutásának kezdetén sem Buda, sem Pest nem voltak igazi nagyvárosok. Pestnek Jankovich becslése szerint (Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern dargestellt) mintegy 86.000, Budának pedig 45.000 lakosa volt, amely számból Pesten 20.000 esett a helyőrségre, papokra, nemesekre, értelmiségiekre és alkalmazottakra, továbbá a tanulóifjúságra és az idegenekre, Budán pedig ugyanezekre 7000, s a Budához számított óbudai lakosságra kerek számban 10.000. Buda és Pest az 1686. évi felszabadító ostrom után 1703-ban kapták vissza középkori jogállásukat, a polgári élet kibontakozása azonban mindkét városban lassú volt, mert hiányoztak azok a tényezők, amelyek erre hatást gyakorolhattak volna. Buda az 1703. évi kiváltságlevél szerint az ország fővárosa volt (caput sive metropolis regni), a valóságban azonban sem kormányzati, sem közművelődési, sem politikai szempontból nem tudott igazi fővárossá lenni. Kormányzati és politikai szempontból a XVIII. század folyamán inkább Pozsony volt az ország fővárosának tekinthető, mert itt voltak elhelyezve az országos kormányzat főhatóságai, és itt tartották az országgyűléseket; közművelődési szempontból pedig Nagyszombat volt az országos központ, mert itt volt az egyetlen tudományegyetem. 1777-ben helyezte át Mária Terézia királynő a nagyszombati egyetemet Budára, amit 1783-ban az országos kormányzat főhatóságainak idehelyezése követett, amikor is a tudományegyetem Budáról Pestre került át. Ezekkel az intézkedésekkel Pest és Buda városok országos jelentősége emelkedett, aminek ékesen szóló bizonyítéka, hogy Révai Miklósnak 1790-ben kiadott »Planum erigendae eruditae societatis Hungaricae« című munkája már Pestet vagy Budát jelölte ki a felállítandó Magyar Tudományos Akadémia székhelyéül. (Tale est prae reliquis Pestinum, talis huic vicina Buda regni metropolis.) Az idők folyamán Pest annyira Buda fölé emelkedett, hogy mikor az 1825—1827. évi országgyűlés a Magyar Tudományos Akadémia felállítását elhatározta, már kizárólag Pest városát jelölte ki az Akadémia székhelyéül (fixam sedem in libera regiaque civitate Pestiensi habitam). Ezt az elhatározást pedig Vay Ábrahám borsodi követnek az e célra kirendelt országos küldöttség által tárgyalt javaslata (Planum a felállítandó magyar nemzeti tudós társaságnak) a következő módon indokolta: »Pest nagy városaink közül leginkább közepén van a hazának, ott vagynak a dicasteriumok és az universitas, és így a két városban a legtöbb tudós magyarjaink is ott vagynak egy helyben; de mindenekfelett ott van a hasonlóan Széchenyi

lélekből született nagy könyvtár és musaeum, mely a társaságra és a mellyen a társaság kölcsönösen segíthetne.» A tudományegyetem és a kormányzati főhatóságok voltak tehát azok a tényezők, melyek a magyar tudományos akadémiának Pestre helyezését indokolták. A tudományos akadémiának Pesten történt felállítását a nemzeti művelődés szempontjából nagy súlyt kölcsönzött Pest városának, mert ámbár a tudományegyetemnek Pestre történt áthelyezése országos viszonylatban tudományos központtá tette a várost, egyelőre mégis inkább a latin- és németnyelvű tudományos irodalom lendült virágzásnak benne, amint erről Schams 1821-ben megjelent munkájából (Beschreibung der Freystadt Pest) meggyőződhetünk. A Széchenyi István alapította tudományos akadémia a magyar nyelv és irodalom kiművelését célozta, és ennek eredményeként Pest a magyar nyelvű tudományos irodalom központja lett, ami a város megmagyarosodására erős hatást gyakorolt. Ennek a tudományos akadémiának az első székhelye a mai Gresham-palota helyén állott Derra-féle házban volt, ahol maga az alapító is élénk részt vett az akadémia munkájában, aminek megörökítése még a hálás utókor feladata.

Széchenyi Istvánnak a tudományos akadémiával egykorú alkotásai: a lóverseny és a kaszinó is nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy Budapest fővárossá fejlődjék. Széchenyi Istvánt még 1815. évi angolországi útja alatt szerzett tapasztalatai vezették rá, hogy a magyarországi lótenyésztést a lóversenyek rendszeresítésével kell felvirágoztatni. (Viszota: Széchenyi István és a magyarországi lóversenyek megalapítása. Gazdaságtörténeti Szemle XI. 1904. évf. 1. és köv. II.) 1822 január 11-én Bécsben jöttek össze elsősorban a lóversenyügy barátai, hogy társadalmi egyesülés útján kíséreljék meg az intézmény állandósítását. (Viszota: Széchenyi István és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 45. és köv. II.) Széchenyi István Debrecenben kiadott »Lovas pályázás törvényeinek projektuma« című művének elgondolása szerint Pest városát jelölték ki a lóversenyek színhelyéül és e célból az 1822 január hó 18-án Bécsben tartott második összejövetelükön báró Brudern Józsefet és gróf Széchenyi Istvánt Pestre küldötték, hogy ott »báró Wenckheim Józseffel egyesülve ezen társaságot gyarapítani iparkodjanak és ha az egyszer lábra áll, azontúl Pest legyen az egyesületnek centrális helye«. (Viszota id. m. 54. I.) Az 1822 február 1-én ugyancsak Bécsben tartott összejövetelen végül kimondták, hogy »mihelyest ezen egyesületnek Pesten elegendő számos tagjai fognak lenni, azonnal Pest városa legyen a lónemesítő egyesületnek középpontja és főhelye«. (Viszota id. m. 61. I.) Minthogy Széchenyi István ezirányú kezdeményezésének társa, gróf Hunyady József már a második bécsi összejövetel előtt elhalt, Széchenyi István lett a mozgalom vezére és legfőbb irányítója, amint ezt naplójában (Viszota kiadása II. köt. 234. I. — A naplók alábbi idézései is mind Viszota kiadására vonatkoznak.) maga is megörökítette (habe ich mich à la tête von den Verein gesetzt, der sich bildet um die Wettrennen in Ungarn einzuführen), s a nyert megbízásnak megfelelően Pesten az ügy érdekében nagyarányú mozgalmat indított meg, amelynek sikere azon meggyőződést keltette benne, hogy minden országos érdekű ügyben elsősorban Pesten lehet sikert elérni, amint ezt naplójában is (II. köt. 241. I.) feljegyezte. (Ich bemerke, dass

die Geschäfte und alles, was dem Lande angehet, in Pest weit geschwinder gehen, als in Wien.) Ámbár az 1825—1827. évi országgyűlés tartama alatt Pozsonyban is tartottak lóversenyeket, a mozgalom eredeti célkitűzésétől, a lóversenyeknek Pesten leendő állandósításától nem tértek el, és amikor Pest városától sikerült az Üllői-út külső részén e célra megfelelő területet szerezni, végérvényesen ide helyezték át a lóversenyek színhelyét. Steinbach Ferencnek 1828 július hó 21-én a kancellárhoz intézett titkos jelentése szerint szó volt ugyan a lóversenyeknek a Pesttel szomszédos Károlyi birtokok valamelyikére leendő áthelyezéséről is, végül azonban mégis Pest mellett döntöttek (Széchenyi naplói III. köt. 777. l.), amit Steinbach Ferenc a saját érdemének tudott be (ego auctor fui, ut in civitate maneat). Ennek a tervezett áthelyezésnek azonban csupán az lehet a magyarázata, hogy a Pest város határában kijelölt versenypálya éppen nem volt a célnak megfelelő, s másikat a város határában nem lehetett találni. Pest városa viszont központi fekvésénél fogva kiválóan alkalmasnak látszott arra, hogy a lóverseny iránt érdeklődő közönséget összegyűjtse, amint ezt Széchenyi István 1828 december 22-én írt levelében (Viszota: Széchenyi István és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 31. l.) hangsúlyozottan kiemelte (én Magyarországra nézve Pestet és Fiumét ismerem meg központok s koncentráció helyének). Az első lóversenyeket Pesten 1827 június 6, 7, 8 és 9-én tartották meg, s e versenyek sikerén felbuzdúlva sikerült annyi pénzt összegyűjteni, hogy az 1828. évi versenyekre már 7 versenydíjat lehetett kitűzni. Maga Pest város tanácsa és választott polgársága versenydíj céljaira 100 aranyat gyűjtött össze, amiből Mayerhofer István bécsi ötvösmesternél egy ezüst serleget készíttettek s ezt öt egymásután következő esztendőben változatlanul megismételték, amint ez az 1830 január hó 18-i tanácsi határozatból kitűnik. (Szföv. Ltár. Pesti levéltár, Relations a. n. 3501.)

A pesti lóversenyter legfőbb hibája az volt, hogy az odavezető utak rettentő rossz állapotban voltak. Ennek következtében az egyesület már 1828 január hó 29-én felhívta a városi tanács figyelmét a lóversenyterhez vezető utak siralmas állapotára s azok rendbehozásának szükségét azzal indokolta, hogy a lóversenyek nem csupán az országnak, hanem magának a városnak is hasznára vannak. Mikor 1835 január hó 27-én kelt beadványukban megfelelőbb lóversenyter kijelölését kérték a pestvárosi tanácstól, ismételten rámutattak arra, hogy a lóversenyek hasznára vannak a város polgárságának. Ezt a hasznot a beadvány azon része szemlélteti a legélénkebben, mely »a pesti díj magasabbra emelését« ajánlja. E célra tudniillik azok hozzájárulásának megszerzését javasolták, kiknek a lóversenyekből közvetlen hasznuk volt, nevezetesen a vendégfogadósoknak és a különféle mesterembereknek. Nyilvánvalóan az idegenforgalomra és az innen származó haszonra célzott itt a beadvány, ami kétségtelenül együtt járt. Ennek következtében a Széchenyi István kezdeményezésére megindult pesti lóversenyekben szemlélhetjük azt a legrégebb intézményt, amely Pest városa idegenforgalmának fellendítését célozta. (Szföv. Ltár. Pesti levéltár, Relations a. n. 3501.)

A lóversenyter áthelyezésére vonatkozó beadvány nem járt sikerrel, mert a választott polgárság 1835 március hó 15-i ülésében kijelentette,

hogy más területet e célra nem tud rendelkezésre bocsátani (zum Wettrennplatz kein sonstiges als das gegenwärtige Local vorhanden). Attól azonban nem zárkóztak el, hogy a löversenyeket látogató közönség kényelmére a löversenyterre vezető utakat megjavíttassák. A löversenyter áthelyezését illető elutasító határozat után az immár Gazdasági Egyesületté alakult társaság 1835 június hó 23-án azt kérte a pestvárosi tanácstól, hogy legalább azt tegye lehetővé számára, hogy a versenypálya céljaira használt 235 holdas területet, mely a bérbeadott városi legelő tartozékát képezte, a legelőbérlet lejárta után 15 éves bérletként megszerezhesse, mert csupán ez esetben végezhet ott olyan beruházásokat, melyek a nevezett területet versenypálya céljaira alkalmassá teszik. (Széchenyi István levelei II. köt. 42—46. l.) Ez meg is történt, s a löversenyeket hosszú időn át ezen a területen tartották. Hogy a löversenyekkel kapcsolatosan Pest város idegenforgalma fellendült, és a vidék érdeklődése Pest felé irányult, azt kétségtelenül Széchenyi István javára kell írunk.

A pesti löversenyekkel egyidős Széchenyi-alkotás volt a kaszinó, melynek eredete szintén Széchenyi István angolországi tapasztalataira vezethető vissza. Már az 1825—1827. évi pozsonyi országgyűlés kezdetén alakult Pozsonyban ilyen intézmény, amelyet azonban Széchenyi éppen a löversenyügy kapcsán szerzett tapasztalatai alapján Pesten kívánt állandósítani. A pozsonyi kaszinót Komáromy István abaúj-vármegyei követ 1825 november 5-i levelében úgy jellemezte, hogy »itt akár pipálhat, diskurálhat, mindenféle ujságokat olvashat, ha soká akar mulatni mindenkor kész vacsorához ilhet akárki, egyszóval ezek az urak — t. i. a kaszinó alapítói: Széchenyi István és Károlyi György — mindent elkövetnek, hogy náluk magát minden becsületes ember minden megszorítás nélkül a legbarátságosabban magyarszokás szerint mulathassa«. Lényegében azonos módon jellemezte a kaszinó rendeltetését maga Széchenyi is, mikor 1827 július 10-én Pesten az első kaszinói ülést megnyitotta, nevezetesen, hogy »a mi hazánkban is legyen egy olyan megkülönböztetett díszes összegyűlekező hely, mellyben főbb és előkelőbb s jobb nevelésűek, eszes, értelmes férjfiak, a társasági rendnek mindenik osztályából, egymással vagy barátságos beszélgetés végett találkozzanak, vagy többféle politikai ujságokat, mint amilyeneket rendszerint a kávéházakban találni lehet, s hasznos gazdasági, tudományos, művészi, hónapos írásokat olvashassanak.« (Széchenyi naplói III. köt. 265. l.) A pesti kaszinó keletkezésének főbb szakaszai Steinbach Ferenc 1827 június hó 21-i titkos jelentéséből ismerhetők meg, ahol a következők olvashatók: »Széchenyi és Andrássy György márciusban Pozsonyban, Festetich Leo pedig Pesten megkezdték a 189 kaszinói aláíróktól a részvényesi díj beszédését. Április közepén már 5000 forint volt együtt. Ekkor Széchenyi Pestre utazott, hogy a löverseny és kaszinó ügyében tovább intézkedjék. A kaszinó számára kibérelt Vogl butorkereskedő házában (a Hitelbank mai palotája helyén állott a Mária Valéria-utcában) tíz szobát és megrendelte a szükséges berendezési tárgyakat.«

A kaszinónak az 1825—1827. évi országgyűlés befejezésekor Pestre történt áthelyezését teljesen megmagyarázza az, hogy a löversenyek színhelyéül is Pestet jelölték ki, s a kaszinó elsősorban azok céljára volt rendelve,

kik a lóverseny iránt érdeklődtek. Igazolható ez Steinbach Ferenc idézett titkos jelentésével, amely szerint »Május vége felé összegyűlt a társaság Pesten a lóversenyre, ekkor a kaszinóban tartották a megbeszéléseket. A lóversenyre lejött herceg Lichtenstein és több Bécsben tartózkodó angol, továbbá sok fiatal főnemes. Ezek leginkább a Hét választóhoz címzett fogadóban étkeztek, de nem voltak megelégedve, ezért megfogamzott a gondolat, hogy a kaszinóban vendéglőt rendeznek be.«

A Vogl-házban bérelt helyiségek nem soká feleltek meg rendeltetésüknek, s mikor a pesti kereskedelmi testület ma is álló díszes székháza elkészült (ma az Assicurazioni Generali tulajdona), ide költözött át a kaszinó. Széchenyi elgondolása szerint, aminek naplójában nyoma is maradt, (viel intrigiert, damit der Adelstand dem Bürgerstand sich nähere) a kaszinó hivatása többek között a társadalmi osztályok közötti ellentétek kiküszöbölése lett volna, s e célból a polgári elemeket is szerette volna bevonni a kaszinó életébe. Ezt a célt szolgálta a kereskedelmi testület székházának kaszinó céljára történt kibérlése is, amivel szemben a kereskedők a székház II. emeletén külön kaszinót alakítottak. Mindamellet az ugyanazon épületben lévő két kaszinó között megvolt az együttműködés, mert táncmulatságaikat és hangversenyeiket közösen rendezték. Ezekben a kereskedők szívesen résztvettek, hiszen Pest város polgári társadalmának ők voltak a legvagyonosabb és legműveltebb elemei, kik a társas szórakozásokra szívesen áldoztak. (Jankovich id. m. 117. l.)

Az ismertetett intézmények elegendők lettek volna ahhoz, hogy Széchenyit állandóan Pest városához kössék, amint valósággal innen kezdve Pest lett az állandó lakóhelye. Mikor 1821 január hó 4-én báró Brudern József előtt azt a kijelentést tette (Naplói II. köt. 108. l.), hogy egy Buda és Pest között építendő híd céljaira hajlandó lenne egyévi jövedelmét minden kamat nélkül feláldozni, még nem gondolt arra, hogy valamikor állandóan Pesten fog lakni (obschon ich wahrscheinlich nie in Pest wohnen werde). Valósággal úgy is volt, mert ebben az időben még Bécsben szándékozott megtelepedni (Naplói II. köt. 125. l.) s e célból bécsi házvétel gondolatával is foglalkozott (Ich will ein Haus in Wien kaufen). 1835 június hó 28-án a harmincadhivatal ügyében József nádorhoz intézett beadványában viszont (O. L. Nádori levéltár, Litt. Polit.) 781/1835) már úgy nyilatkozott, hogy életének jelentős részét Pesten töltötte s valószínűleg itt is fogja befejezni azt. (Wo ich bereits so lange lebte und wo ich wahrscheinlich mein Leben beschliessen werde.) Vajjon említett alapításai kötötték-e Széchenyi Istvánt Pesthez, avagy gróf Zichy Károlyné iránti vonzalma, alig dönthető el. Ezzel szemben bizonyos, hogy gróf Zichy Károlyné férje 1825-ben a magyar kamara elnöke lett s mint ilyen állandóan Budán volt köteles lakni. Az is bizonyos, hogy 1829 február 13-án gróf Zichy Károlyné számára írt életszabályaiban (Naplói III. köt. 487. l.) hangsúlyozottan kiemelte, hogy állandóan a közelében kíván élni s nem akar az oldala mellől tágitani. Ez volt az egykorúak véleménye is, mert Steinbach Ferencnek 1828 július hó 21-én a kancellárhoz intézett titkos jelentésében azt olvassuk, hogy némelyek szerint Széchenyi Istvánt gróf Zichy Károlyné iránti vonzalma köti Pest városához (Tantum propter comitissam Zichy cammerae praesidis consortem Pesthini moretur), amit

a jelentéstevő úgy módosított, hogy Széchenyi István nem szívesen lagnék Pesten, ha gróf Zichy Károly Bécsben lagnék (illum Pesthini illibenter futurum, si comes Zichy Vienna habitaret), ami lényegét tekintve azonos értelmű.

Mikor Kazinczy Ferenc 1828-ban Pesten járt, Széchenyi István a Kereskedelmi Bank mai díszes székháza helyén állott Diana-fürdőben lakott, amiről Kazinczy útleírása a következő módon emlékezett meg: »A ház gyönyör lakja, kiáltám, mert még akkor nem tudtam, hogy a dicsőségé. Széchenyi itt szállásolt. Emlégesse azt a legkésőbb maradék.« Mikor aztán a pesti kereskedők ma is álló díszes székháza felépült, ebben fogadott szállást s itt lakott mindaddig, míg 1836 február hó 4-én feleségül nem vette gróf Zichy Károly özvegyét, amikor is nagyobb lakásra volt szüksége. Amint 1836 február hó 12-én Gyürki Pálhoz intézett leveléből (Széchenyi István levelei II. köt. 247. l.) megállapítható, több lakás iránt is érdeklődött, utóbb azonban az Ullmann-ház (mai főkapitánysági palota) tulajdonosával állapodott meg, s innen kezdve e ház II. emeletén volt kényelmesen berendezett lakása. (Bártfai Szabó László: A Széchenyi-család története III. köt. 498. l.) A Diana-fürdőben bírt lakás Kazinczy óhajta szerint emléktáblával van megjelölve, de csupán most került napirendre a pesti kereskedők székházában és az Ullmann-házban bírt lakásainak a megörökítése, pedig Széchenyi életének emlékezetes eseményei fűződnek ezekhez a lakásokhoz. Az egész mai Ferenc József-tér Széchenyi-emlékekkel van tele, csaknem minden épülete Széchenyi szellemét sugározza ki, s szinte azt látszik követelni, hogy maga a tér is a Széchenyi nevet viselje.

Ámbár Széchenyi István Pesten mindvégig bérházban lakott, mégsem zárkózott el a házszerzéstől, sőt idővel egyike lett Pest leggazdagabb háztulajdonosainak. 1835 június hó 18-án József nádorhoz intézett beadványában kifejezésre is juttatta, hogy a pesti házszerzést jó tőkebefektetésnek tartja. (Glaube ich, die mir zu Gebote stehende Gelder auf keine schlechte Hypothek zu stellen, wenn ich solche in Pester Häuser investiere.) Elhelyezendő pénzei pedig voltak, mert a csokonyai uradalmat 1834-ben 100.000 forintért átengedte testvéreinek, s innen kezdődnek pesti házszerzései is. 1835 április 14-én ugyanis Borosjenői Aczél Jánosnéól 70.000 forintért megvette annak Bálvány-utcai házát (Pesti telekátírási jegyzőkönyv), amelyet 1841 március hó 9-én báró Révay Györgynek adott el, amikor már a felsődunasori 48. számú ház volt a tulajdonában, amelyet 1841 február 25-én írtak a nevére. Házépítési tervekkel is foglalkozott, amelyeket azonban csupán nagysokára tudott valóra váltani. Először a mai Vörösmarty- és József-terek közötti harmincadhivatali telken akart hatalmas bérpalotát építtetni és e célból hajlandó lett volna az új harmincadhivatali palota felépítésére is vállalkozni. A régi harmincadhivatali épület ugyanis sehogysem illett bele a környező díszes paloták sorába s nem is felelt meg többé eredeti rendeltetésének, a magyar kamara azonban idegenkedett új épület emelésétől.

József nádornak 1829 július hó 20-án a Szépítőbizottmányhoz intézett átiratából tudjuk, hogy a kamara a régi harmincadhivatali épület kibővítését vette terbe, mert nem látott módot arra, hogy új épületet emeltesse, hacsak a Szépítőbizottmány nem vállalja magára, hogy a régi

harmincadépület átengedése ellenében újat építtet e célra (wenn nicht vielleicht die Erbauung des neuen Dreissigst-Gebäudes gegen Überlassung des jetzigen von Seite des Verschönerungsfondes unternommen werden sollte). A Szépítőbizottmány 1829 december 18-i felterjesztésében város-
szépítési okokból a régi épület kibővítése ellen foglalt állást (das jetzige Dreissigstamt auf einem der vorzüglichsten und besuchtesten Plätzen mitten unter zierlichen Häusern einen nie zu behebenden Übelstand verursachen würde, wenn der vorgeschlagene Zubau bewerkstelliget werden sollte) s helyette a Duna partján új harmincadhivatali palota építését javasolta olymódon, hogy a régi épület átengedése ellenében Pest városa vállalja az új építkezés költségeit (dass das jetzige Dreissigstamt sammt möglichster Extension gegen Erbauung eines neuen Dreissigstamtes am Donau-Ufer am füglichsten durch die Stadt zu einem Rathause übernommen werden könnte), az új harmincadhivatali palota helyéül pedig a tudományos akadémia palotájának a jelenlegi helyét jelölte meg, amely akkor még nem volt beépítve. [Szföv. Ltár. Pesti Szépítési Bizottság levéltára (a továbbiakban Sz. B.)-Verschönerungs Archiv 4802.] Ezt a tervet a pestvárosi tanáccsal is közölték, amely ebben az időpontban az immár elégtelenné vált városháza új elhelyezésével foglalkozott, amely célra a Szépítőbizottmány a régi harmincadhivatali épületet találta alkalmasnak. Ez a terv azonban a pesti polgárság körében nem volt rokonszenves, mert nem akarták a városházát a Belvárosból kivinni. (Sz. B. 6041.)

1835 június hó 28-án közölte Széchenyi István a nádorral azon tervét, hogy hajlandó a dunaparti új harmincadhivatali palota felépítését vállalni, ha a magyar kamara méltányos áron átengedi a régi harmincadhivatali épületet, s a régi harmincadhivatali épület becsértéke és az új harmincadhivatali palota építési költségei közötti különbözetet a kamara 4%-os kamat mellett megtéríti. Javaslatát pedig azzal indokolta, hogy tevékenyen közre akar működni annak a városnak a szépítésén, ahol élete jelentős részét eltöltötte s ahol valószínűen be is fogja fejezni azt. Ez érzelmi szempont mellett azonban gazdasági tekintetek is vezették javaslatában, mert a régi harmincadhivatali épület helyén hatalmas bérpalotát akart építtetni azon elgondolás alapján, hogy tőkepenzeit a legjobban pesti ingatlanokban helyezi el.

Széchenyi István tervezett építkezéséről József nádornak 1836 szeptember hó 23-án a Szépítőbizottmányhoz intézett átiratából értesülünk, amely szerint a tervezett palota Széchenyi elgondolása szerint egyik oldalról a mai Vörösmarty-térre, másik oldalról a mai József-térre nyílt volna. Minthogy továbbá a régi harmincadhivatali épület szabálytalan alakban terült el a nevezett két tér között, az új épület szabályos kiképzéséhez területkiegészítésre volt szükség, aminek a megállapítása szintén a Szépítőbizottmány hatáskörébe tartozott. Minthogy végül a harmincadhivatalnak az építendő új dunaparti palotába leendő mielőbbi áthelyezése a nádor nagy súlyt helyezett, s az új palota felépítése tárgyában Széchenyi a kamarával már tárgyalásokat folytatott: 1836 október 25-én maga a nádor sürgette meg a Szépítőbizottmány döntését s jelentést kívánt mind a régi harmincadhivatali telek kiegészítésére szánt terület mennyiségéről és áráról, mind az építendő dunaparti palotához szükséges terület

mennyiségéről és áráról is. (Sz. B. 6400.) Széchenyi 1837 február 13-án és július 21-én a Szépitőbizottmányhoz intézett sürgető beadványaira a Bizottmány végül 1837 július 30-án úgy döntött, hogy a régi harmincadhivatali telek kiegészítésére 168 négyszögölet enged át, melynek vételárát négyszögölenként 50 forintban állapította meg; Széchenyi tervezett építkezése ügyében azonban csupán akkor volt hajlandó dönteni, ha az építési terveket megkapta. Az építendő új harmincadhivatali palota céljaira szükséges dunaparti telek vételára tárgyában 1837 december hó 26-án úgy döntött a Szépitőbizottmány, hogy annak vételára négyszögölenként szintén 50 forint lesz, amit azzal indokolt, hogy a szomszédos telkek jóval magasabb áron keltek el, ezenfelül a kincstári épületek ügyében addig követett azon gyakorlat sem tartható be ez esetben, hogy a régi épület telke visszazáll a városra. (Sz. B. 6400.)

Az 1838. évi árvíz megakadályozta a fenti tervek megvalósulását, mert Széchenyinek 1838 június hó 2-án a nádorhoz intézett leveléből (Széchenyi István levelei II. köt. 543. l.) arról értesülünk, hogy újból az a régi terv lépett előtérbe, mely szerint a régi harmincadhivatali telek helyén építendő fel az új városháza. Széchenyi erre természetszerűen elállott terve végrehajtásától, amikor azonban azt kellett látnia, hogy a városháza mégis a régi helyén marad, ismét csak előállott vele, amint ez 1839 október 29-én Lónyai Jánoshoz intézett leveléből látható. (Széchenyi István levelei II. köt. 692—693. ll.) Terve elejtése esetére azonban már ekkor arra gondolt, hogy másik megfelelő telket szerez, ahol megvalósíthatja építkezési szándékát és ezúton is gondoskodhatik nagyszámú családjáról.

Széchenyi tervének elejtése után évtizedekig vajdított az új harmincadhivatal felépítésének az ügye s csupán az 1867. évi kiegyezés juttatta olyan mederbe, hogy 1873 tavaszára, végre elkészülhetett az új palota. (Juhász Lajos: A pesti fővármház elhelyezésének története = Tanulmányok Budapest multjából VI. köt. 180—89. ll.)

Széchenyi következő házépítési terve a Nemzeti Színház megalapításával kapcsolatos, aminek megvalósítása érdekében rendkívüli tevékenységet fejtett ki. Az eszme megvalósításán Kulcsár István meddő kísérlete után Pest vármegye közönsége kezdett munkálkodni, s miután a nádor Széchenyi Istvánt 1831-ben pestmegyei táblabíróvá nevezte ki, ő is teljes odaadással szentelte magát e célnak. A vármegye közönsége kezdetben anyagi támogatással igyekezett a magyar színjátszó társaság fennmaradását biztosítani, utóbb azonban a színházépítés útjára tért át. A vármegye kebeléből a magyar nyelv terjesztése ügyében kiküldött bizottság felhívására adta ki Széchenyi 1832-ben a »Magyar Játékszínről« című munkáját, mely a színház életrehívását illető gondolatait tartalmazta. A magyar színház helyéül Széchenyi a mai József-teret jelölte meg, melynek »két oldala tökéletesen rendben van, hátramaradt egyik hosszabb oldalára pedig éppen egy magyar színház s tán még egy más közintézet is, p. o. a magyar tudós társaság vagy egy kaszinó férne, ki nem épített rövid oldalára végre egy új városháza épülhetne, minthogy a mostani ügyis igen kicsi, inkább tömlöcnek való«. (Id. m. 47. l.) Ekkor még nem gondolt nagyobb színházra s ezt azzal indokolta, hogy »mai színjátszóink száma, ügyességi kifejlése s egyéb játékszíni előkészületeink nem felelnének meg egy igen nagy

pompás s fényes színháznak.» (Id. m. 50. l.) A József-teret viszont azért vélte e célra alkalmasnak, mert »az építendő magyar színháznak olly helyen kellene rakatnia, mellynek választása által Pest kellemei s szépsége is lehetőkép legsikeresebben magasíttatnának.» (Id. m. 44. l.)

A József-térre vonatkozó elgondolást el kellett ejteni, mikor Pest vármegye 1834 március hó 3-án kelt felhívására a pestvárosi választott polgárság 1834 április hó 12-i ülésén úgy döntött, hogy nem csupán telket hajlandó adni a felépítendő magyar színház céljaira, hanem magát a színházat is felépítteti, amint annak idején a díszes kiállítású német színházat is felépíttette. Határozatának megvalósítása érdekében azonnal különbizottságot küldött ki, melynek hivatása a színháztelek kijelölése volt. Ez a bizottság 1835 január 28-án kelt jelentése szerint hosszas keresés után abban a telektömbben állapodott meg, melyet a nádor már előzetesen az építendő új harmincadhivatal és városi mérlegház céljaira a Dunaparton kijelölt. (Gárdonyi: Pest városa és a Nemzeti Színház=Városi Szemle XV. évf. 49—50. ll.) Ez a telektömb a Szépítőbizottmány vagyónállagához tartozott és eredeti rendeltetésétől eltérő célra csupán a nádor hozzájárulásával volt felhasználható. Ámbár a kereskedő-testület nem látta szívesen, hogy a dunai áruforgalom középpontjában álló terület színház céljaira használtassék fel, s aggályait nyomós okokkal támogatta, a nádor Széchenyi hathatós közbenjárására 1835 november hó 13-án mégis úgy döntött, hogy a mai főkapitánysági palota előtti térségből 600 négyszögölnyi terület ingyen engedessék át a felépítendő magyar színház céljaira. Ámbár Széchenyi idézett munkájában azt olvassuk (42 l.), hogy középületek elhelyezésénél elsőrangú fontosságú feladat a megfelelő hely kiválasztása, mert »ha alkalmatlan helyre vannak építve, mód nélkül csorbítják a város kellemét«, mégsem bizonyítható, hogy a dunaparti hely kiválasztásában Széchenyinek része lett volna. Az azonban kétségtelenül megállapítható, hogy a kiválasztott hely megszerzésében oroszánrésze volt, mert 1835 november hó 4-én a következőket írta Tasner Antalnak (Széchenyi István levelei II. köt. 156. l.): »A városnak én bizony inkább akasztófát, mint színházi fundust kértem volna a főhercegtől«, aminek az a magyarázata, hogy Széchenyi lelki szemei előtt ekkor már a Nemzeti Színház gondolata lebegett, amivel szemben a város urai a német színházhoz hasonlóan városi színházat terveztek, amelynek jövedelme természetszerűen a várost illette volna.

A kiválasztott hely alkalmatlan volta indította Széchenyit arra, hogy a Grassalkovich Antal által 1835 szeptember 22-én adományozott telken tervezett vármegyei színház építését ellenezze, mert ez a telek addig falerakóhelyül szolgált, s környéke éppen nem volt vonzónek mondható. Állásfoglalásával sikerült is egyidőre megakadályoznia a megkezdett építkezés folytatását, s ennek tulajdonítandó az is, hogy a színházépületben a vármegye urai is csupán »interimalis alkotásu theatrum«-ot láttak, mely a dunaparti színház felépítése után egyéb színházi célokra fordítandó.

A dunaparti színház ügyében az 1832—36. évi országgyűlés alatt Széchenyi élénk tevékenységet fejtett ki, 400.000 forint megszavazását illető indítványa azonban elbukott, s az 1836. évi XLI. t.-c. a döntést a következő országgyűlésre halasztotta. Ekkorra azonban már készen állott

a Grassalkovich-telken épült színház, és ennek következtében az 1840. évi XLIV. törvénycikk ezt az »interimális alkotású theatrumot« tette Nemzeti Színházzá, ami a Széchenyi elgondolása szerinti dunaparti színház megvalósítását végérvényesen lezörította a napirendről. Minthogy időközben a Lánchíd építése is megindult, Széchenyi már a pesti hídfő kiképzésének gondolatával foglalkozott s 1842 április hó 17-én azzal a kéréssel fordult a nádorhoz, hogy a színház céljaira kijelölt terület fele részét engedje át számára házépítés céljaira. A házat a kereskedők székházával szemben ugyanazon méretek szerint tervezte felépíttetni (beiläufig nach denselben Proportionen, welche das Mercantil-Gebäude hat), hogy a hídfeljáró előtti tér művészi kiképzése biztosítva legyen (damit der die Brücken-Auffahrt umgebende Platz vollendet und zu Brücke in schöner Harmonie stehe), mert azt nem tartotta valószínűnek, hogy a tervezett színház a hídépítés befejeztéig elkészüljön. Minthogy továbbá a pesti telekpiacra ebben az időpontban szokatlan lanyhaság uralkodott, ezt is orvosolhatni vélte azáltal, hogy olyan telket vásárol meg, melynek beépítése a hídépítés tartama alatt meg sem indulhat. Végül arra is hivatkozott beadványában, hogy mint pesti polgár számot tarthat rá, hogy a többi pesti polgárhoz hasonlóan kedvező fekvésű telket kapjon beépítés céljaira, miáltal a munkásosztály foglalkoztatása is biztosítható (das allgemeine Wohl der arbeitenden Klasse aufs wesentlichste befördert würde). E terv sem valósult meg, mert a nádor 1842 május hó 26-án úgy döntött, hogy az 1836. évi XLII. és az 1840. évi XLIV. törvénycikkek a kért területet a színház céljaira kötötték le, s a hídépítés befejezése még nagyon távol van.

Ez az újabb balsiker indította aztán Széchenyit arra, hogy 1842 június hó 8-án Benvenuto Jánostól 40.000 forintot megvegye annak Háromkorona-utcai (ma Wekerle Sándor-utca) házat, amelyet aztán 1844-ben kiépíttetett oly módon, hogy az a Háromkorona- és Kétsas-utca (ma egyszerűen Sas-utca), valamint az Újépület előtti szabad tér közötti telket teljesen betöltötte (Eck der Dreikronen und Zwei Adler Gasse liegenden gegen den freien südlich des Neugebäudes stossenden Platz). Ez a ház indította aztán Széchenyit arra, hogy az Újépület előtt tervezett sétatér ügyét felkarolja, aminek eredményeképpen az meg is valósult.

Pest városa Széchenyi korában rendkívül szegény volt sétaterekben, amint ez Jankovich ismételten idézett munkájában olvasható. (Auch ist zu bedauern, dass man innerhalb der Stadt keine Promenade, keinen entsprechenden Spazierplatz besitzt.) Tervekben nem volt hiány, mert a Szépitőbizottmány 1808 július 29-én jóváhagyott programjában már bennfoglaltatott a sétatéralapítás, és e célra a Duna partja, az Újépület mögötti hajdani temető, vagy a József-tér voltak kiszemelve. (Promenade am Donauufer, auf dem alten Friedhof hinter dem Josefinischen Gebäude, oder auf dem Josef-Platz.) E tervek egyike sem valósult meg (Sz. B. 9580), és Széchenyi István hozta újból felszínre a gondolatot, amikor a választott polgárság 1832 július hó 7-i ülésén előadta, hogy a József-téren sétatérrel szándékozik alapítani, s ehhez a választott polgárság támogatását kérte. A választott polgárság az ülési jegyzőkönyv tanúsága szerint hajlandó volt a terv megvalósításához segédkezést nyújtani, erre azonban soha nem került sor.

A Vereinigte Pester und Ofner Zeitung 1838 január 14-i száma hírt adott róla, hogy az Újépület és a Lipótváros beépített része között sétatér alapítása van tervbe véve, s e célra a lipótvárosi háztulajdonosok máris 20.000 forintot gyűjtöttek össze. Minthogy az idézett ujságcikk a Szépitőbizottmány támogatását is megemlíttette, József nádor jelentésére szólította fel a Bizottmányt, amely 1838 január hó 21-én azt jelentette, hogy semmit sem tud a mondott vállalkozásról, melynek megindítója Wagner Sándor tárnokszéki jegyző volt. (Sz. B. 6595) A nádor felfogása szerint a terv megvalósítása ellenkezett az Újépület tűzbiztonságára vonatkozó 1822 július hó 18-i megállapodással, s ennek következtében nem engedélyezte azt. (O. L. Náadori levéltár : Litt. polit. 74/1838) 1838 július hó 12-én a budai erődítési igazgatóság is felvetette az Újépület déli oldalán elterülő puszta terület befásításának tervét, amelynek engedélyezését a nádor szintén megtagadta. (Sz. B. 6595)

Széchenyinek később azonban mégis sikerült a nádort álláspontjának megváltoztatására bírni, mert 1845 január hó 8-án beleegyezett abba, hogy ez a terület a katonai hatóság hozzájárulása esetén sétatér céljaira használtassék fel. A nevezett terület ugyanis az 1822 július 18-án kelt megállapodás értelmében Pest városa tulajdonát képezte, ugyanakkor azonban kötelezettséget kellett vállalni a városnak, hogy az Újépület tűzbiztonságának megóvása érdekében soha nem fogja azt beépíttetni. Széchenyi terve tehát csupán az esetben valósulhatott meg, ha a katonai hatóság hozzájárul a terület felhasználásához, amit sikerült is kieszközölnie.

1845 március hó 25-én bocsátották ki Széchenyi István és társai felhívásukat a sétatér költségeihez leendő hozzájárulásra, amikor is előadták, hogy mind a nádor, mind a katonai hatóság is megengedték, hogy az Újépület déli oldalán sétateret alapíthassanak, s tervüket önkéntes adományok útján óhajtják megvalósítani. Indokolásul pedig azt hozták fel, hogy »illy lombtalan és árny nélküli városban, mint amilyen a mi központi városunk, megbecsülhetetlen a tervezett közsétány«. 1845 március 25-én Pest városához intézett beadványukban elsősorban védelmet kértek a sétatér számára, aztán adómentességet és végül a sétatér és a szomszédos házak közötti utcárezs kikövezését, amelyhez az érdekelt háztulajdonosok hajlandók voltak a fennálló gyakorlat szerint (nach gewohntem Gebrauch) hozzájárulni. Kijelentették továbbá, hogy a sétatér felállítása alapján nem tartanak igényt a nevezett terület tulajdonjogára s nem kívánnak a sétatér területén belül italmérési jogot gyakorolni. Ugyanakkor térítvényt állítottak ki arról, hogy az Újépület tűzbiztonsága ügyében kötött, már idézett megállapodást tiszteletben fogják tartani és szükség esetén hajlandók a nevezett területet minden kártérítési igény nélkül kiüríteni.

A pestvárosi tanács 1845 május 15-i ülésében tárgyalta a tervezett sétatér ügyét, s felhívására a megalakult sétatér-társulat 1845 június hó 4-én kijelentette, hogy a kövezési költségeket hajlandó a város által fizetendő térítés ellenében előlegezni; kijelentette továbbá, hogy »kész a társaság a kérdésben levő sétányt a nemes város kezére átbocsátani, mihelyt az oly állapotban leend, vagy annyira fog jövedelmezni, hogy fenntartása a városnak nem esik terhéül«. 1845 június hó 28-án a pestvárosi tanács tudomásul vette a társulat bejelentését s utasította a városi mérnököt,

hogy a mondott területet mérje fel s számítsa ki a kövezési költségeket. Ezzel lehetővé vált a sétatér megalapítása, mely az 1855-ben készült alapszabályok szerint az alapító Széchenyi Istvánnak nevét viselte, amit az 1867 november hó 30-i tanácsi határozat is fenntartott. Minthogy ugyanis az ott épített kioszk megnyitásával a sétatér immár jövedelmezővé vált, a pestvárosi tanács tárgyalásokat kezdett a sétatér átvétele tárgyában, ami 1870 május 28-án meg is történt.

Ámbár Széchenyi nyilvánvalóan ottani háza érdekében karolta fel a sétatér ügyét, mégis kétségtelenül megállapítható, hogy Budapest szépítését állandóan a szívében viselte. Kitűnik ez többek között 1844-ben írt »Magyarország kiváltságos lakosihoz« című munkájának »Budapest árvízutli megóvatása és minden módoni kifejtése« című fejezetéből, ahol többek között azt olvashatjuk, hogy »minden garas, melly honunk szive megóvására fordittatandik célszerűen, előbb-utóbb, de elvégre bizonyosan többet fog gyümölcsözni nemzetünk és alkotmányunk valódi hasznára, mint a honnak bármily tájaira fordított forint, sőt tán még arany is«. Ha Budapest fejlődnék, »bizonyosan két annyi, sőt több nép lagná azt hajlambúl, mint amennyi most lakja azt részint kénytelenségbül, mert nincs más fészke, vagy egyéb műhelye, részint elvbül, de mindenesetre annyi por, sár, és aljas s viszont olly kevés árnyék, lomb és kecs közt, miszerint gazdagokat vagy éppen fejedelmeket illy fejletlen körülmények közt Budapestre vagy szomszédságába csábítgatni, varázsolni akarni valóban ha nem több, legalább is a legéretlenebb emberismereti aberratio.« Éppen ezért »ültessen bár egyetlen egy fát, sőt védje a néhány még s néhány már létezőket, bizony mondom, nagyobb szolgálatot teend vére, hona kifejtésére, mint maga is gondolná, mert biztosított és kifejtett magyar központ nélkül én legalább nem tudok és sehogysem vagyok képes átlátni, de csak képzelni is valódilag talpraesett magyar és alkotványos progressiót«. Ezek szerint Széchenyi az első magyar államférfi, aki Budapest fejlődését nem csupán szavakkal hirdette, hanem tettel is munkálta, s munkásságának eredményei ma is láthatók.

Hogy mennyire összeforrott Széchenyi Budapesttel, azt az a sok pesti ingatlan is tanúsítja, amely hagyatékában maradt. Mikor halála után örökösei a hagyatékhoz tartozó pesti ingatlanokon megosztottak, a következő ingatlanok állottak Széchenyi nevén: a józsefvárosi Serfőző-utcai 35 és 65 számú házak, amelyeket még 1836 március hó 2-án vásárolt meg özv. Krachenfels Alajosnétól; a már említett felsődunasori és Háromkorona-utcai házak és egy másik feldunasori ház, amelyet 1847 február 4-én vásárolt meg Pichlmayer Lipótnétól 62.000 forinton. A nevezett házakon kívül az Újépület-utcai 321 és 322, továbbá a Hold-utcai 333 számú, összesen 1878 és fél négyszögöles telek is osztály tárgyát képezte: felerésze gróf Széchenyi Béláé, felerésze pedig gróf Széchenyi Ödöné lett. (Szífv. Ltár. Pesti levéltár VI. 286/1865) Ezt a hatalmas telket eredetileg lovaglós- és vívóiskola, továbbá tornacsarnok (Reitschule, Fechtschule, Ballhaus und Gimmnastische Schule) céljaira szerezte meg Széchenyi 1841 április hó 3-án azon kikötéssel, hogy ha nem a kijelölt célra használtatnék fel, ő vagy jogutódai a vételár összegének újbóli lefizetése ellenében jogosultak azt tulajdonul megszerezni. A vételárból Széchenyi csupán annak

harmadrészét fizette ki, a hátralékos kétharmadot, valamint a vételár újabb összegét a Szépitőbizottmány 1850 július 8-i jegyzőkönyvének tanúsága szerint Széchenyi felesége akarta kifizetni, de a Szépitőbizottmány perre vitte az ügyet, amely az 1852 október 22-én kelt bírói ítélettel (Sz. B. 18.950) olymódon nyert elintézését, hogy a Szépitőbizottmánnyal kötött eredeti szerződés szerint Széchenyi vagy jogutódai a vételár újabb lefizetése ellenében jogosultak a tulajdonjog megszerzésére; miután pedig Széchenyi felesége az összes hátralékokat kifizette: az eredeti lovagló- és vívíiskola, továbbá a tornacsarnok céljaira rendelt telek Széchenyire, illetőleg örökösire szállott át.

A hagyatékban talált pesti ingatlanokon kívül a Vizafogó mellett terjedelmes szántóföldet is szerzett Széchenyi, ezt azonban 1847 augusztus 27-én Tasner Antal nevére iratta át, a Városliget melletti szőlejét pedig 1847 november hó 14-én özv. Majthényi Pálnénak adta el. Ezek az ingatlanok Széchenyi és a főváros között szoros kapcsolatot teremtettek, ami teljesen érthetővé teszi Budapest fejlesztése érdekében kifejtett működését. Ezt a működést tulajdonképpen már ingatlanszerzései előtt megindította, mert az 1833 június hó 12-i választott polgársági ülés jegyzőkönyvében azt olvassuk, hogy a köztisztaság emelése érdekében indítványt tett. Ennek végrehajtására azonban csupán ígéretet kapott, amivel naplójegyzeteinek tanúsága szerint egyáltalán nem volt megelégedve (quasi nichts entschieden). Ugyanezen célból készült »Pesti por és sár« című munkája (kiadta Török János »Töredékek gróf Széchenyi István fennmaradt kézírataiból« cím alatt), melynek nagyobb része, sajnos, nem a tárgyra vonatkozik. A szoros értelemben vett tárgynak csupán az első 22 oldal van szentelve, a 138-ik oldalig terjedő nagyobb részben egyetlen oldalon esik szó Pestről s ez a következő mondatban foglalható össze: »Pest építményei sem költői nimbusban nem állanak, sem lehető legnagyobb lakkellemet nem nyujtanak, s természetesen, mert nincs Magyarországhoz illő képük, nincs saját ábrázatuk«, vagyis nem magyaros stílusban épültek.

A rövidebb első részben többek közt a következők olvashatók: »Kérdem, nem vált-e soknak türethetlenné a némelykor valóban metszhető por, vagy azon sár, mellyel néha téli időben küzködünk, vagy azon kövezet, kivált budai külvárosainkban, mellyeken nyomorgunk, vagy azon gyenge s egyedüli ladikláncolat, melylyel a két város közt téli időben ha nem is egyenesen életünket, de egészségünket oly sokszor kockára bocsátunk kell.« (8. l.) Valódi szerencsétlenség lenne számára, ha télen-nyáron állandóan »Pesten-Budán« kellene laknia, mert bármit inkább elszenvedne, mint »a természet szép színeitől örökké eltiltva s kénytelen lenni például Budapesten a szőke Dunát, szennyes Dunapartokat, kiégett budai szőlőket, kertnélküli házakat, minden fátul eltiltott utcát s téreket, szóval az egész láthatárt mindig s mindent hamuszínü köntösben nézni s a természet sokszínü bájai helyett öröklek a homok bajaival küzködni.« (11. l.) Orvosszerűl pedig a következőket ajánlja: »szükséges mindenekelőtt, hogy a városnak akárminemü földjei fákkal ültetessenek be s ne fasorokkal, hanem úgyszólván erdőkkel; ezáltal kirekesztetik némileg az idegen por, amiáltal majd könnyebben birhatunk saját városi porainkkal.« (21. l.)

De nem csupán Budapestre, hanem Budapest környékére is kiterjedt a figyelme s ennek fellendítésével Budapest szépségének az emelését is szolgálni vélte. A Jelenkor 1845 február 9-i számában erről a következőket írta: »Budapestnek legnagyobb csorbája az, hogy könnyen, biztosan és jutányosan elérhető falusi lak híja miatt alig van olyan kiterjedésű város, melyben a tavaszi és nyári lakás olly felette ízetlen volna, mint éppen honunk közepén, s min egyedül számos, minduntalan a városból kiinduló és ismét a városba visszatérő gőzös (gőzhajót ért alatta) segíthet; mert álljanak ezek csak egyszer kellő számban fel s mindazon helységeken kívül mint Promontorium, Tétény, Bogdány, s. a. t., mellyek magukra csakhamar más képet öltendenének, még ezer meg ezer falusi ház fog a Dunapartján épülni s Budapestet olly fővárossá emelni, hogy még az is örömet felkeresi lakhelyül, ki most világért sem ütné fel sátorát, vagy azt kénytelenségből vagy csak elvből s áldozatként cselekszi.« Ugyanezt a gondolatmenetet folytatta a Jelenkor 1845 február 13-i számában, ahol a következők olvashatók: »Hová megyen most a budapesti lakos nyáron, hogy egy kissé kiszellőztesse magát, kérdem? — A pesti síkra állítsa vagy szűk udvarába szorítsa kisdedeit, hogy portul ellepve, a lombtalan vidék tikkasztó legétől elaszva vagy szűk udvarfalai közé kalickázva, még a testi erő és egészség azon tulajdonátul is megfossa őket, melly legnagyobb kincs s mellyet ekkép legalább, ha egyebet nem, minden atya övéi számára legféltekenyebben megóni, megőrizni köteles? Vagy tán a budai hegyekbe vigye? Hiszen, fájdalom, azokat is szinte lombtalanná tette az annyiakban magamagát leginkább sujtó emberi kéz. A budai hegyek ellen mindenesetre az a kifogás, hogy olly igen nehéz, bizonytalan és aránylag olly drága az odajuthatás. Ez pedig főszempont. — Mi lenne, kérdem, például Promontor, Tétényből, s. a. t., ha oda és onnan csekély díjért rendszeren naponként, sőt óránként menne és jönne gőzös? — Hát micsoda képet mutatna Budapest és vidéke még akkor, ha Óbuda felső tövétől kezdve, hol régi Aquincum állott és számtalan meleg forrástul ömledez a táj, Bogdányig, sőt Visegrádon át Esztergomig ezer meg ezer lakház, mellyből szerencse és megelégtetés mosolyogna, ékesítené fejedelmi Dunánk partjait? Ki nem látja, mennyire emelkednék ezáltal honunk szive? S ugyan álom ez, mit itt előhordok? Én nem hiszem«, s valljuk meg, hogy teljesen igaza volt Széchenyinek, mert a környező vidék fellendülése tette igazán nagygyá és széppé Budapestünket.

De közelebbi célkitűzései is voltak Széchenyinek. Felismerte a budai Kamaraerdőben rejlő nagy értékeket és ezeket Budapest javára akarta hasznosítani. A Kamaraerdő már a XVIII. század végétől kezdve kedvelt kirándulólhelye volt a budapesti közönségnek, s ebből a kirándulólhelyből Széchenyi a budapesti lakosság számára nyaralótelepet akart teremteni. Már az 1830 október 23-i budavárosi gazdasági bizottsági ülés jegyzőkönyvében nyomát találjuk annak, hogy a Kamaraerdőt nyaralóteleppé akarták fejleszteni. A választott polgárság először felkarolta ezt a tervet, 1831 június 17-i ülésében azonban már ellene foglalt állást. Mindamellet a szószóló a választott polgárság 1832 június 25-i ülésében ismét szóba hozta ezt a tervet azzal az indokolással, hogy előkelő urak (mehrere hoche Herrschaften) hajlandók lennének ott telket venni s azon nyaralót építtetni. Ámbár a szószóló nem nevezte meg az említett előkelő urakat,

akik a kamaraerdei telkek iránt érdeklődést tanúsítottak, mégis kétségtelennek tekintendő, hogy Széchenyi István közöttük volt, mert 1835 június 22-én a budavárosi tanácshoz intézett beadványában maga indítványozta, hogy értékesítsék a Kamaraerdő területét 5—6 holdas parcellákban nyaralótelep céljaira, s indítványához részletesen kidolgozott felosztási tervezetet is csatolt. Hangsúlyozottan kiemelte beadványában, hogy nem szántóföldekre vagy szőlőkre gondol, hanem kifejezetten nyaralótelep létesítése a célja (keineswegs als Bauerngründe zu Äckern und Weingärten, sondern ausschliesslich und lediglich zu Erbauen von Landhäusern). A választott polgárság 1835 június 26-i ülésében tárgyalta Széchenyi indítványát s hivatkozással régebbi állásfoglalására nem volt hajlandó a tervezethez hozzájárulását adni. Ennek ellenére Széchenyi 1837 január 31-én újból felvetette előbbi elgondolását s indokolásul azt hozta fel, hogy most tudomása szerint többen is hajlandók lennének ott telket venni; ha azonban az érdeklődés más irányba fog fordulni, amint a Szép Juhász nő környéke máris divatba jött (die Umgegend der schönen Schäferin mit jedem Tage mehr in Aufschwung und Mode kommt), akkor már késő lesz a terv megvalósítása. Ez újabb beadvány eredménye lőn, hogy a választott polgárság 1838 február 23-án tartott ülésében Széchenyi javaslata mellé állott, s a városi tanács kedvező felterjesztésére a Magyar Kamara 1840 február 5-én megadta az engedélyt a Kamaraerdő területének értékesítésére. Ekkor azonban már késő volt, Széchenyi jóslata bevált, mert az érdeklődés a budai hegyvidék más részei felé fordult, a Kamaraerdő nem lett nyaralóteleppé. (Gárdonyi: A budai hegyvidék első nyaralótelepei—Tanulmányok Budapest multjából II. köt. 162. s köv. II.)

Mintthogy Széchenyi annyi érdeklődést tanúsított Budapest szépítése iránt, természetesnek vehető, hogy a Szépítőbizottmány elnöki tisztét készséggel vállalta volna, amint ez 1835 október 20-án Tasner Antalhoz intézett leveléből kitűnik. (Széchenyi István levelei II. köt. 138. l.) Ha József nádor eleget tett volna ezen óhajtnak, Széchenyi közéleti pályája egészen más fordulatot vesz, és Budapest is sokat nyert volna vele. A nádor azonban szívósan ragaszkodott ehhez a tisztséghez s Széchenyi számára nem volt hajlandó megnyitni ezt a munkateret, amint ez Széchenyi 1832 május 20-án kelt naplójegyzetéből világosan kitűnik (Er ist mit mir in Rivalität).

Széchenyi figyelmét nem csupán Budapest és környékének szépítése, szebbé, kellemesebbé tétele foglalkoztatta, hanem gazdasági téren is előbbre kívánta vinni a várost. Ámbár Schwartner statisztikájának megjelenésekor már itt összpontosult az ország kereskedelme (Mittelpunkt für das Kommerz ist die Stadt Pest), mégis sok akadálya volt a továbbfejlődésnek. Vasutak hiányában a kereskedelem a Dunán kívül a tengelyen való szállításra volt utalva, ezt pedig erősen hátráltatta a kereskedelmi utak rossz állapota. Az utak karbantartása a vármegye feladata volt, amely megfelelő építőanyag hiányában nem tudott kellő módon eleget tenni hivatásának, s ennek eredményeképpen a Budapestre vezető utak nem voltak megfelelők. Széchenyi mutatott rá elsőnek arra, hogy a Budapestre vezető kereskedelmi utak rendezése nem csupán városi, hanem országos érdek, s ennek megfelelően sürgette e feladat megoldását. »Magyarország kiváltságos lakosihoz« című munkájában erre vonatkozóan a következők olvashatók: »Pest

környéke minden tekintetben, nézzük bár mint honunk szívét, bár mint útcinálásra minden célszerű anyag nélküli vidéket, különös figyelmet érdemel, miszerint, ha nemzeté akar egyesülni a magyar, a vármegye, a város, falu, előtte nem magasabb szempont, mint a haza: valóban nem is tagadhatja meg Budapest vidékétől segédkezést, minthogy itt nem arról van szó: ezen vagy azon megye, város vagy falu nyerjen-e a többiek előtt elsőbbséget, hanem egyenesen hazai érdek áll helybeli érdekek szemközt — mert legyen csak egyszer a haza szíve virágzó, okvetlen közvirágzásnak indul az egész haza.»

Mikor azután a tengelyen való fuvarozást a vasút kezdte felváltani, Széchenyi akkor sem tévesztette szem elől addigi álláspontját s »Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről« című kiadványában vasúti vonalakat tervezett Budapestről kiindulva Pozsonyon át Bécs felé, Székesfehérváron és Károlyvároson át Fiume felé, Szolnokon és Aradon át Erdély felé, végül Miskolcon és Kassán át Galicia felé. A vasúthálózat ily módon történt kijelölése nyilván abból az elgondolásból fakadt, hogy Budapest legyen az ország gazdasági életének központja, ami a fővárosi jelleg kialakulását nagyban előmozdította már addig is. Ugyanazon kiadványában a közlekedési politika egészséges alapjait igyekezett lerakni Széchenyi, mikor a vasúti vitelbérnek a mezőgazdaság és ipar érdekeinek megfelelő szabályozását sürgette s a vasútvonalak országos költségen leendő kiépítését követelte, nehogy azok a vállalkozói kapzsiság martalékaivá legyenek. (Liphay: Széchenyi István műszaki alkotásai 121. és köv. ll.)

Mint hogy azonban Budapest kereskedelmének főere egyelőre még a Duna folyam volt, a hajózással kapcsolatos kérdések is foglalkoztatták Széchenyit. 1830-ra készült el Bécsben a Dunagőzhajózási Részvénytársaság első gőzhajója, ami a dunai gőzhajózás kezdetét jelentette. Széchenyi is felszólították a vállalatban való részvételre, de amint a Társalkodó 1834. évi 67-ik számában olvasható, »akkor hazánkra nézve olly kétségesnek látszott előttem e tárgy hihető sikere még, hogy én abban büszkeségből, tán hiúságból, melly szerint nem mertem nevemet olly vállalatokra fecsérelni, mellyekben már kezdetkor az ismétli pusztulás elvét gondolom látni, részt nem vettem.« Utóbb azonban belátta a vállalat nagy jelentőségét s nem csupán részvényessé lett, hanem a legnagyobb lelkesedéssel karolta fel az ügyet, amint ezt ugyanazon cikkben bevallotta, ahol is a következők olvashatók: »Magamat tehát e tárgyban őszinteséggel csak konvertitának vallom és édes örömem engedem az érdemet azoknak át, kiket az illet. De éppen ezért tehetek tán én — mint megtért — a tárgy utóbbi elrendelése s előmenetele körül valamit, mert magamon tapasztalám, milly hibás benyomások s előítéletek alatt voltam.«

Bécsben azonban nem tartotta a vállalat számára megfelelő központnak s minden igyekezetével azon volt, hogy a vállalati központ Budapestre kerüljön, ami a főváros szempontjából természetesen nagy nyereséget jelentett volna. Ezt a törekvését a Társalkodó 1836. évi 55-ik számában megjelent cikke szerint azzal indokolta, hogy itt »hasznavehető nem egy-két, de több olly kéz lelhető, melly legalább helyes utánzásra és parancsok végrehajtására alkalmas, s olly város, hol külföldiek, kik nélkül efféle vállalatokban nem lehetünk, az élet némi kellemeivel is találkozhasanak«.

Munkásságának eredménye lőn, hogy a dunai gőzhajók téli kikötőjét az óbudai dunai ágba rendezték be, melynek felső torkolatát 1834-ben »bekarózták« s ezáltal az ott telelő hajók a jégzajlás ellen meg voltak védve. Széchenyi azonban e célra megfelelőbbnek tartotta az újpesti sziget melletti Dunaágot, melyről az idézett cikkben a következők olvashatók: »némi nagy elsőségekkel látszik a fentebb érintett célra a természettől ellátva lenni — azon folyamág, melly a sziget s a városhatári s káposztásmegyeri part közt létezik, oly széles, oly mély s a sziget lejtőssége oly alkalmas, hogy hajó lebocsátásra annál célirányosb helyet találni ugyan nem volna könnyű«. Egyetlen fogatkozása az volt a helynek, hogy partközi folyamágával együtt veszedelmesen ki volt téve »a jég árjának, a jég dühének«, tehát »csak úgy lenne használható, vagy jobban mondva csak úgy felelhetne meg központi céljának, ha felsőbb része megerősíttetnék, oly magasra, erőse s oly terjedésre feltöltetnék, mint amennyi szükséges lenne az épített s építendő hajóknak, minden hozzátartozóikkal együtt bátorságba helyeztetésére, és ha oly hatalmas keresztgáttal kapcsoltatnék egybe a sziget a parttal, hogy a volt folyamágból biztos öböl válnék, mi a szigetet félszigetté, a Duna ágát pedig kikötővé s bator telelővé változtatná.«

Rengeteg munkát áldozott e terv megvalósítása érdekében, amitől nem csupán a dunai gőzhajózás nagyarányú fellendülését remélte, hanem amitől Budapest ipara és kereskedelme számára is rendkívüli hasznot várt. Amint idézett cikkében olvasható: »rendes hajógyár, kikötő, biztos telelő oly közel Pesthez s mindaz, mi szoros kapcsolatban van azokkal, mint nemcsak gőzhajók, de mindennemű és célú más hajóknak építése, mozonygyár, egy kieszen elrendelt félsziget, mellyre kocsin is lehetne menni s. t. b., s ebből természetesen következő táplálása, derekas fizetése, házi szerencséje sok száz munkás családnak, egy új sétahelye Pestnek, mely e részben oly mostohául van ellátva, mint alig más hasonló nagyságu város.«

Széchenyi fáradozásai nem jártak eredménnyel, s a Jelenkor 1845. évi 13-ik számában keserűen kifakadt e miatt. »Éppen kilenc éve lesz most, — írja ott — hogy a pestvárosi sziget megvásárlását s a parttali összeköttetését hoztam javaslatba, s pedig részvények útján, miáltal hajók telelésére mindenekfölött alkalmas, kivált tüztől biztos és felette tág öböl fogott volna támadni, a part pedig, melly aránylag igen magas, felette jó lett volna használható hajók készítésére s mind arra, mi ezzel összeköttetésben van. Az óbudai Dunaágak, meg az óbudai kisebb sziget, hol jelenleg létezik a magyar gőzhajózás fő és egyedüli telepítvénye, legalább illy szerepre, mód nélkül hiányosak. Nem alkalmas gőzhajózási főtelepül Óbuda azért, mert azon kisebb sziget, melly hajógyáruul szolgál, oly alacsony, hogy nemcsak oly áradás, mint vala az 1838-iki, de annál sokkal kisebb is tökéletesen elborítja azt. Nem alkalmas főtelepül Óbuda még azért is, mert oly messze s télen át oly elszakitva fekszik a gőzhajózás centrális hivatalátul, melly Pesten van s nem is lehet másutt. Éppen nem alkalmas Óbuda centrális gőzhajózási főtelepül végre és legfőképp pedig azért, mert azon személyzettül, melly illy ügynek élén áll, nem kívánhatni meg és ha megkivántatik, java bizonyosan előbb-utóbb odébb áll, hogy családostul élte fogytaig Óbudát lakja, minthogy Óbuda ugyancsak kietlen

egy rossz fészek.« Annak okát pedig, hogy mindezek ellenére mégis Óbudára került a magyar gőzhajózás központja, abban jelölte meg Széchenyi, hogy »az vala a főszempont mindenáron, minden idővesztés nélkül honunk közepére hozni az első gőzhajózási telepítvényt.« E mellett azonban kezdetől fogva megfelelőbb helyet kerestek e célra s ilyet találtak az újpesti szigeten, ami mellett Széchenyi hosszú időn át nagy kitartással, de eredmény nélkül buzgólkodott.

A Jelenkor 1845. évi 15-ik számában aztán bőségesen feltárja Széchenyi mindazt, ami az újpesti szigetre vonatkozó terv megvalósítását lehetetlenné tette. Minthogy más mód a terv megvalósítására nem kínálkozott, részvénytársaságot alapított s rövid idő alatt 40.000 forintot hozott össze e célra. A felsőbb jóváhagyást sikerült kieszközölnie s Pest városával tárgyalásokat kezdett a sziget megvásárlása ügyében. Ezek a tárgyalások azonban a városi intéző körök elfogultsága következtében váratlan akadályokba ütköztek, mert ezek a jó urak Széchenyi szavai szerint »a várostul nem bírják észrevenni a hazát.« Számos kifogást hoztak fel a sziget eladása ellen, többek közt, hogy »partját semmiáron nem adhatja el a város s ekkép a szigetet csak úgy adhatná el, ha hosszában keresztül hasítva az öreg Duna felé szolgáló része a városé maradna. Pest és kikötő! Az ember ha egy kissé ismeri is Pestet, valóban azt vélné, hogy e két szó úgy illik egymáshoz, miszerint az elsőt nem is lehetne a második nélkül jóformán gondolni. Mert hiszen Pesten udvar nem tartózkodik, bájai nem olly nagyok, mihez képest ezek tennék elsőségét, de kitünőleg kereskedői város, melly ha Lipschét tul nem haladja, bizony megint csak nem éppen mea, de nostra culpánk.« E terv megbuktatása nem a Pesttel versenyző Bécstől vagy a felsőbb hatóságoktól indult ki, hanem »egyenesen Pest fiaitól. Elég az — írja tovább — hogy hét évi hasztalan kéregetés, rimánykodás, sollicitatio s minden, mit becsülettel tennünk szabad volt, semmire sem vezetett, mig végre bekövetkezett az 1838-iki árvíz«, mely az újpesti szigetet is elárasztotta. Ez azonban nem tántorította el Széchenyit a terv megvalósítása érdekében végzendő további munkától, mert úgy vélte, hogy »Pest városának tulajdonképen nincs is hatalmában ollyas ellen szegülni, mi hazai érdek kifejtésére olly erős tényezőül fogna szolgálni, mint egy központi célszerűen elrendezett hajógyárda és gőzhajótelepítvény«. A Jelenkor 1845. évi 15-ik számában felsorolta azon feltételeket is, amelyek mellett a megalakult társaság hajlandó lett volna az újpesti szigetet s a mellette elterülő partszakaszt a várostól megvásárolni. Aztán a választott polgárság körében felmerült azon tervvel foglalkozott, hogy a város a saját költségén építtesse meg a kikötőt, amivel szemben Széchenyi véleménye az volt, hogy »Pest városának kimondhatlan sok terhein felül a közadóból még effélékre is, mint kikötő, miknek kivitele olly problematikus, pénzét kockáztatni szabad legyen vagy illyesre komoly szándoka volna, kivált, ha azok végbevételére társulatok ajánlkoznak, az valóban nem egyéb, mint mistificatio. A város illyest soha nem visz végbe, azaz soha sem fog olly kiterjedésű s olly kifejtésre szolgáló kikötőt, telelőt és hajógyárdát életbe léptetni, mint amillyesre szüksége volna a közhazának.« Ami pedig azt az ellenvetést illeti, hogy pesti választott polgár létére nem illett volna a tanácsot és választott polgárságot »a nemzet előtt gyűlöletes szinben«

bemutatni, erre nézve az volt a véleménye, hogy még »igen magyar felfogás azt hinni, hogy valami testületnek az által tartatik fenn becsülete, ha hibáit fedezgeti, palástolhatja.« De nem is az egész testület az oka ennek az ellenséges magatartásnak, hanem az a néhány »szájas zsarnok«, aki megfélemlíti a többséget.

A kereskedelem nagyobbarányú fejlődésének egyik akadálya volt a Buda és Pest közötti állandó híd hiánya, ami nem csupán a dunaparti két város, hanem két országrész állandó kapcsolatát is lehetetlenné tette. Buda és Pest közötti állandó híd megépítése tervének már az 1825. év folyamán is fel kellett merülnie, mert ez esztendő november hó 23-án a ruszbergi vasművek tulajdonosai, Hoffmann és Maderspach közölték a pestvárosi tanáccsal, hogy hajlandók a tervezett lánchíd felépítésére vállalkozni, ha az kivitelre kerülne. A pestvárosi tanács erre a beadványra 1825 december 3-án azt a határozatot hozta, hogy ez ügyben döntés még nem történt, felhívják azonban rá a Szépitőbizottmány figyelmét. (Szföv. Ltár. Pesti választott polgársági iratok 1878. sz.) A Szépitőbizottmányhoz tényleg megérkezett a pestvárosi tanács átirata, de nem került tárgyalásra, hanem egyszerűen irattárba helyezték. (Sz. B. 3790)

A köztudatban Széchenyi legismertebb alkotása a budapesti Lánchíd volt, mely nem csupán az addig különálló életet élő Buda és Pest városokat kötötte össze, hanem a dunáninni és a dunántúli országrészek között állandó kapcsolatot is biztosította. A Lánchíd megalkotása előtt a nyugati és keleti magyarok közötti lelki különbség nem csupán elmélet, hanem élő valóság volt, melyet a természet alkotott meg, s melyen addig az emberi találékonyság segíteni nem tudott. A híd ügyében külföldön járt Andrássy György és Széchenyi István 1833-ban kiadott jelentésében ismételtelen meg van említve, hogy a Buda és Pest közötti állandó híd nem csupán »honunk két testvérvárosát« kapcsolná össze, hanem megszüntetné azon állapotot is, hogy »egy folyam által annyiszor ketté legyen szakítva honunk.« (104. l.)

A hídépítés megvalósításának nagy akadálya volt a Budát és Pestet összekötő hajóhidat, mely a két város közös tulajdonát képezte, s a hídon szedett vámból mindkét városnak jelentős jövedelme volt. Ezt a hajóhidat mindenképpen meg kellett szerezni, ha az állandó hidat meg akarták építeni. A tervezett állandó hidat ugyanis már a fentemlített jelentésben foglalt első elgondolás szerint csupán részvénytársasági alapon lehetett létrehozni, s a hídépítéshez szükséges tőke törlesztése és kamatozása nem lett volna biztosítható, ha a hajóhidat változatlanul fennmarad, s a forgalom egyik részét azon bonyolítják le. Éppen ezért a Hídegyesület mindenekelőtt a hajóhidat bérletének hosszabb időre való megszerzését kísérelte meg, amire nézve a pesti választott polgárság 1832 március 24-i ülésén úgy határozott, hogy hajlandó a bérletet az addigi bérösszeg ellenében a Hídegyesületre átruházni, ha a helybeli polgárok vámmmentessége változatlanul fennmarad (die hiesigen Bürger in ihrer gesetzlichen Freiheit aufrechterhalten), s a bérleti idő elteltével a híd visszaszáll a város tulajdonába. Ezek a kikötések természetesen nem voltak elfogadhatók, mert a polgárság vámmmentességének fennmaradása jelentős jövedelemkiesést jelentett volna, s a hajóhidat fennmaradása a tervezett híd forgalmának s ezzel kapcsolatosan jövedelmezőségének is kárára lett volna.

Az 1832/36. évi országgyűlés az állandó híd jövedelmezőségének biztosítására átmenetileg megszüntette az összes vámmentességi kiváltásokat, ami a polgárság vámmentességének is végét jelentette. A pesti választott polgárság 1835 február 21-i ülésén foglalkozott a hídépítés ügyében hozott országgyűlési határozatokkal s késznek nyilatkozott a hídvámból származó jövedelemről lemondani, sőt a polgárság vámmentességére sem helyezett többé súlyt (auf alle ihre bisherigen Gerechten und unbestrittenen Brückeneinkünfte Verzicht zu leisten), ahhoz azonban még mindig szívósan ragaszkodott, hogy a tervezett híd utóbb mégis a város tulajdonába menjen át, s jövedelme a várost illesse meg. Ezzel szemben az országgyűlés úgy határozott, hogy a részvénytársasági alapon megépítendő híd a megállapítandó határidő elteltével »az ország tulajdonává váljon és a két város nemcsak igazságos, de illő kárpótlást nyerjen«. (Török János: Töredékek gróf Széchenyi István fennmaradt kézírataiból II. köt. 144. s köv. 11.) Ez ellen a határozat ellen a pesti polgárság körében óriási ellenhatás támadt, s 1835 december 23-án úgy határoztak, hogy jogosítványaik védelmére küldöttséget indítanak az uralkodóhoz. Ez meg is történt, s a küldöttek az 1836 január hó 13-i választott polgársági ülésen számoltak be eljárásuk eredményéről, amit a választott polgárok nagy meglepéssel fogadtak, célt azonban nem értek, mert a Bécsben nyert szép ígéretek ellenére is jóváhagyást nyert az országgyűlési határozat, s a hídról és jövedelméről megfelelő kárpótlás ellenében le kellett mondaniok, ami nem csupán a hídvám címén befolyt jelentős jövedelmek elvesztését jelentette, hanem a polgárság addigi hídvámmentességét is megszüntette.

Az álló híd üzembehelyezése a két dunaparti város között állandó kapcsolatot teremtett, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy a két város egyé lett, ámbar két önálló hatóság joghatósága alatt állott. Az állóhíd teremtette meg tehát tulajdonképpen Budapestet, amely addig Pest és Buda néven különálló életet élt. Régi célja volt Széchenyi Istvánnak ez az egyesítés, amelyet írásaiban ismételtelen hangoztatott, sőt a Budapest elnevezést is ő honosította meg akkor, mikor a két város polgársága még szívósan ragaszkodott a hagyomány szentesítette állapotához.

Ámbar Széchenyi azon terve, hogy Pesten hajógyár keletkezzék, s ezúton számos munkáskéz foglalkoztatást nyerjen, nem is valósult meg, másik hasonló tárgyú terve a Pesti Hengermalom megteremtésével valóra vált. Viszota Gyula megállapítása szerint (Széchenyi és a Pesti hengermalom = Századok 1910. évf. 265. s köv. 11.) már 1836 végén megindult a mozgalom, amely Pesten gőzmalmot kívánt létesíteni. Széchenyi 1837 június hó 7-én Pest vármegyéhez intézett beadványában (Széchenyi István levelei II. köt. 1. 1. hibás évszámmal) a következőket olvashatjuk erről: »Nemes Pest megyének határában, alkalmasint Pesten vagy Budán részvénytársasággal gőzmalmot szándékozom állítani és pedig nem azért, hogy egy gőzmalmunk legyen, hanem, hogy ez mintául szolgálván, lassankint mindenütt állíttassanak fel gőzmalmok s hazánk gabna helyett végkép liszttel űzze kereskedését, miáltal nemcsak mezzei gazdáink nyernének tetemesen, de a gyengébb sorsúnak is új keresetkör nyitnának.« Ez a beadványa Társalgó 1837 július hó 5-izámában is megjelent, aminek folyománnyaként a frauenfeldi hengermalom-társaság figyelme a pesti mozgalomra

irányult, s a saját hengermalom-találmányának értékesítése céljából megbízottat küldött Pestre, hogy az ügy iránt érdeklődőkkel tárgyaljon. Széchenyi 1838 december hó 7-én felhívást bocsátott ki részvénytársaság megalakítására s 1839 január hó 12-én már engedélyt kért a malom felépítésére. (Szföv. Ltár. Pesti Levéltár. Relationes a. n. 6874) Ámbár a pesti molnár céh az engedély megadása ellen foglalt állást, a pestvárosi tanács 1839 március hó 2-án mégis úgy döntött, hogy megadja az engedélyt a malom felállítására. Széchenyi közbenjárására 1839 június hó 13-án a nádor hozzájárult ahhoz, hogy a Szépitőbizottmány a megalakult részvénytársaságnak árverésen kívül mérsékelt árért telket adjon, sőt utóbb a malom védnöki tisztét is elfogadta, minek következtében az »József-hengermalom« elnevezést nyert. 1840 november folyamán fejezték be az építési munkálatokat és 1841 szeptember 15-én megindították a malom üzemét. A molnár céh ezután a lisztárusítás korlátozásával kísérte meg a vállalat visszaszorítását, de a helytartótanács 1843 március 14-én kelt leiratával ezt az akadályt is elhárította az útból, s a Széchenyi alapításának tekintendő hengermalom gyors virágzásnak indult.

A hengermalom mellett 1840-től kezdve gépjavítóműhely is működött, amelyet már a részvénytársaság 1843 június 19-i közgyűlésén önállósítani akartak. Széchenyi lelkes szószólója volt ennek a tervnek, az alakuló gépgyár számára 1845 július 25-én a nádortól telket kért, amire az 1846 november hó 1-én kedvező döntést hozott. Ennek eredményeként a gépgyár 1847 április hó 18-án megindíthatta üzemét, amely aztán 1848-ban fegyvergyárrá alakult át, és sorsa a szabadságharc tragédiájával szorosan összeforrott.

Széchenyi naplójában olvassuk (III. köt. 309. 1.), hogy 1829. március 22-én felkereste őt Seeber Károly pesti polgármester s felajánlotta a pesti polgárok sorába leendő felvételét. Széchenyi elfogadta az ajánlatot, amit a polgármester az 1829 június 22-i tanácsülésen úgy jelentett be, hogy maga Széchenyi kérte a polgárok sorába leendő felvételét. A tanács teljesítette a kívánságot és a polgári eskü kivételére a polgármester vezetésével háromtagú bizottságot küldött Széchenyi lakására. Ezt a megtiszteltetést Széchenyi azzal viszonzta, hogy 1829 június 27-én vendégül látta a polgárságot s ez alkalommal magyar nyelvű felköszöntőt mondott, amelyben azokat éltette, akik »Pest városa, mint hazánk központjának, úgyszólván szívének előmenetelén és díszén« munkálkodnak. (Naplói III. köt. 320. 1.)

Az 1831. évi pestvárosi tisztújítás tartama alatt újabb megtiszteltetés érte Széchenyit a pesti polgárság részéről, ami valószínűleg szintén Seeber Károly polgármester kezdeményezésére történt. Mikor ugyanis a választott polgárok testületének kiegészítésére került a sor, a városi tanács Széchenyi Istvánt is jelölte, akit aztán nagy többséggel meg is választottak. Innen kezdve Széchenyi a pesti választott polgárok testületének tagja volt, résztvett a testület tanácskozásaiban s kezdeményezőként is szerepelt az üléseken. A választott polgárok tanácskozásai iránti érdeklődése mindvégig megmaradt, s mikor az országos politikában már előkelő szerepet vitt, még mindig híven teljesítette választott polgári kötelességeit. Bizonyosságul szolgálhat erre azon indítványa, melyet a koldulás megszüntetése tárgyában 1847 április hó 14-én terjesztett a választott polgárok elé.

Indítványát azzal indokolta, hogy a vidékről Pestre özönlő szegények nemcsak az ittlakást teszik kellemetlenné, hanem a közbiztonságot is veszélyeztetik. A választott polgárság úgy döntött az indítvány ügyében, hogy bizottságot küldött ki a megfelelő rendszabályok kidolgozására, s a bizottságnak Széchenyi is tagja lett. Az 1848. évi események elterelték a figyelmet erről a nagyjelentőségű kérdésről, amely csupán a legújabb időkben nyert megfelelő szabályozást.

Ámbár Buda városa érdekében Széchenyi alig tett valamit, a budai polgárság is méltányolta érdemeit s már 1837 január 2-án a város díszpolgárává választotta. Indokolásul nem is a város ügyében szerzett érdemei szolgáltak, hanem a haza javára tett szolgálatai. Azzal is kitüntették Széchenyit a budai polgárok, hogy külön polgári esküt nem kívántak tőle, sőt a díszpolgári oklevelet a város hivatalos német nyelvétől eltérően magyar nyelven állíttatták ki számára.

Széchenyi pesti választott polgári működésének legjellegzetesebb ténye az a terjedelmes munkálat, melyet az árvíz elleni védekezés ügyében készített, s mely mint a választott polgárok hivatalos állásfoglalása került a felsőbb hatóságok elé. Az 1838. évi tavaszi árvíz borzalmas pusztítást végzett Pesten, s különösen a Teréz-, József- és Ferencváros szenvedett erősen. A hivatalos megállapítás szerint 2281 ház dült össze és 827 ház rongálódott meg erősebben. A budai oldalat sem kímélte meg az árvíz, itt azonban kevesebb kárt okozott, mert csupán 601 házat döntött össze és 536 házat rongált meg. E rettenetes pusztulás egyik oka az volt, hogy a külvárosokban nem kővel vagy téglával, hanem vályoggal építkeztek, ami a házak ellenálló képességét lényegesen csökkentette. A pusztulás másik oka az volt, hogy a Dunapart csupán a mai Vigadó és az Eötvös-tér közötti szakaszon volt megfelelően kiképezve, egyébként személtlerakó helyül szolgált, ami nem biztosított védelmet a hullámok ellen. (Jankovich id. m. 43. l.) Ilyen körülmények között természetes volt, hogy egyrészt az építkezések szabályozásával, másrészt védőtöltések emelésével igyekeztek a jövő árvizek ellen védekezni; minthogy továbbá az árvíz elsősorban a mélyebben fekvő területeket öntötte el, azt is tervbevétték, hogy ezeket a területeket feltöltik.

Az építésügy szabályozására külön építési szabályzatot (Bauordnung) alkottak, melyet a nádor 1838 május 21-én küldött meg a városi tanácsnak. Az építési szabályzat nem csupán megfelelő szilárd építésmódot követelt az építetőkötől, hanem a mélyebben fekvő területek talajszintjének a feltöltését is kötelezővé tette. Az árvízügyek intézésével megbízott királyi biztos az építési szabályzat alapján 1838 december hó 15-én felhívta a városi építésügyi bizottságot (Bau-Commission), hogy az utcák és terek talajszintjének feltöltésére tervezetet készítsen. Ez a tervet 1839 január hó 15-ére el is készült és az egész város (des ganzen Stadt-Terräns) talajszintjének feltöltését követelte azon indoklással, hogy a Duna-meder folyton tartó eliszaposodása állandóan fokozza az árvízveszedelmet, s ezt csupán a talaj szintjének feltöltésével lehet ellensúlyozni. Mivel pedig a város pénzügyi helyzete nem engedi meg, hogy a talaj szintjének feltöltéséhez jó anyagot használjanak, az építkezési törmelékeken kívül a házi és utcai szemét e célra leendő felhasználását hozta javaslatba.

Az építési bizottság terjedelmes munkáját a pestvárosi tanács 1839 január hó 18-án véleményadás céljából kiadta a választott polgárságnak, amelynek Széchenyi István is tagja volt s ennek következtében a választott polgársági vélemény kialakításában is tevékeny részt vett.

1839 március hó 2-án azt jegyezte fel naplójában, hogy egész nap a feltöltések elleni (gegen Verdammungen) munkálatán dolgozott, amely 51 ívrét alakú oldalat töltött meg. Ez a munkálat Széchenyi nyomtatásban megjelent írásai között nem található meg, s Bártfai Szabó László helyesen azonosította azzal a hivatalos jellegű irattal, melynek kéziratát a Széchenyi-múzeum őrzi. (Pest Budai emléklapok IV. köt. 14. és köv. 11.) Ez azonban nem az eredeti kézirat, hanem azt a továbbiakból látni fogjuk, később készült másolat. A Széchenyi-múzeumban őrzött kézirat ugyanis szözszerint bennfoglaltatik a pesti választott polgárok 1839 március hó 6-i ülési jegyzőkönyvében s a választott polgárságnak a pestvárosi tanács felhívására készült véleményét tartalmazza a talajszint feltöltése és védőgátak emelése tárgyában. Ennek a választott polgársági véleménynek az eredeti példánya is fennmaradt a pestvárosi tanácsi iratok között (Intimata a. n. 6775) s éppen úgy 51 ívrétű oldalt tölt meg, mint a Széchenyi idézett naplójegyzetében említett munkálat (dass sich auf 51 Folio Seiten erstreckt), tehát azonosságuk kétségtelen. Egyébiránt a naplójegyzetek is a pesti választott polgárság körébe utalják Széchenyi munkálatát, mert ezek szerint a mondott napon Széchenyit a lakásán keresték fel Sartory, Takácsy, Valero és Károlyi István, mindannyian a pesti választott polgárok testületének a tagjai, kik a naplójegyzet szerint kétszer is elolvasták munkálatát. Az 1839 március hó 4-i naplójegyzet egy bizottsági ülésről (Commissions-Sitzung) is tud, melyen Széchenyi említett munkálata tárgyalás alatt állott s a polgárság körében nagy elismerést aratott (die schlichten Bürger über meinen Aufsatz in Exaltation zu bringen). Ezen a bizottsági ülésen Gömörö Károly, a pesti választott polgárság egyik vezető férfia elnökölt: kétségtelennek kell tehát vennünk, hogy a választott polgárság kebeléből kiküldött bizottságról van szó, amely a kérdés előkészítésére volt hivatva. Vajjon Széchenyi munkálata felkérésre, vagy önkéntes vállalkozás útján készült-e, alig állapítható meg, a március hó 2-i naplójegyzet azonban inkább arra látszik mutatni, hogy a munkálat a választott polgárság felkérésére készült s a március hó 4-i bizottsági ülésen került először a nyilvánosság elé. 1839 március hó 6-án volt az a választott polgársági ülés, amelyen Széchenyi nevezett munkálata hivatalos szentesítést nyert s a pesti választott polgárság véleményévé lett. Ezen az ülésen a jegyzőkönyv tanúsága szerint Széchenyi személyesen is résztvett, erről azonban naplójában egyáltalán nem emlékezett meg, amit csupán azzal tudunk indokolni, hogy az 1839 március hó 4-i bizottsági ülés állásfoglalásával az ügyet végleg elintéztnek tekintette.

Széchenyinek a választott polgárság véleményeként nyilvánosságra jutott munkálata elsősorban az ellen szállott síkra, mintha a jövő árvízveszedelem elhárítására múlhatatlanul szükség lenne az egész városi terület talajszintjének a feltöltésére. Szerinte, ha az árvízveszedelem ellen csupán ez úton lehetne eredményesen védekezni, ez olyan elviselhetetlen terhet jelentene az egész lakosság számára, hogy egyetlen józanul gondolkozó

ember sem maradhatna Pesten. A talaj szintjének feltöltésére javasolt házi és utcai szemét sem válnék be a gyakorlatban, ha pedig jó anyagot használnának a mondott célra, ez nagyobb terhet jelentene az itteni lakosság számára az árvíz pusztításai által okozandó károknál. Ha a Duna-meder eliszaposodása következtében az árvíz szintje tovább is olyan mértékben emelkednék, amint ez az 1775. és 1838. évi árvizek között történt, akkor 63 esztendő múlva újból csak emelni kellene a talaj szintjét, s ennek következtében a város beépített része lassankint a talajszint alá kerülne. Az utcai és házi szemétnek feltöltés céljaira leendő felhasználása esetén az utcai kövezet is elvesztené szilárd alapját, teljesen bizonytalanná válnék; a ki nem kövezett utcákban pedig sártenger keletkeznék, ami a város szépségét végleg tönkretenné. A talaj szintjének feltöltése csupán ott indokolt, ahol nincsenek értékesebb házak, egyébként meg kellene hagyni az addigi talajszintet. A talajszint feltöltésének a gondolata egyébként a bécsi szakértőktől származott, kik annakidején a német színház talajszintjét is úgy állapították meg, hogy annak következtében az egész Lipótváros ehhez alkalmazott talajszintje alacsony lett. Ugyanazok a szakértők otthon nem szorgalmazták a talajszint feltöltését, pedig a bécsi Lipótvárost gyakrabban elárasztja a Duna vize, s Bécs környékén megfelelő feltöltési anyag is kellő mennyiségben áll rendelkezésre.

Az árvíz elleni eredményes védekezés eszközeül a munkát a következőket jelölte meg: 1. Csupán jó anyagból legyen szabad építkezni. 2. A rákospalotai határtól kezdve egészen a soroksári dombokig dunaparti védőgátat kell emelni. 3. A Váci-úton és az Ország-úton (mai Vilmos császár- és Károly király-út) építeni kezdett töltést le kell hordatni. 4. Meg kell tiltani a szemétnek a Dunába öntését. 5. A Vizafogótól kezdve egészen a táborigi kórházig terjedő félkör alakú területet üresen kell hagyni az ott építendő hajózható csatorna számára, hogy a lakosságnak a magasabban fekvő területekre leendő átköltözése esetén a kereskedelem, mely a Duna mentén virágzott fel, visszaesést ne szenvedjen.

A javasolt intézkedések indoklására pedig a következőket sorolta fel a munkálat: 1. Jó építőanyag alkalmazása emelni fogja a házak ellenálló képességét, ami az árvizek pusztítását lényegesen csökkentené. 2. A dunaparti védőgátak kiválóan alkalmasak az árvízveszedelem elhárítására, de rendeltetésüknek csupán abban az esetben fognak megfelelni, ha jó anyagból készülnek. Ha Hollandia képes magát a tenger hullámai ellen védőgátakkal megoltalmazni, akkor azok Pest városának az árvizek elleni megvédésére is alkalmasak lennének. A védőgátakat azonban a homokréteg alatti agyagrétegre kell építeni, mert a homokréteg átengedi a vizet és a védőgát összeomolhat. Jó anyagból készült védőgátak mindenesetre költségesek, de az árvízveszedelem pusztításai sokkal nagyobb költséget jelentenek. Összesen mintegy 4800 öl hosszúságú védőgátakra lenne szükség, amit több évre elosztva lehetne elkészíttetni. A védőgátakon kívül a belvárosi plébániatemplomtól kezdve felfelé mintegy 600 öl hosszúságban kőpartot kellene építtetni, hogy a Dunapart szépségét a védőgátak tönkre ne tegyék. A soroksári vámháztól kezdve egészen a Molnár-tóig már elkészültek a védőgátak, ezeknek a tartóssága azonban nem áll vitán felül. Az Ullmann-féle dohányraktártól a határársárdáig húzódó védőgát munka alatt áll,

s csupán az alsó és felső védőgátak összekapcsolása van még hátra. A védőgátoknak mindenesetre olyannak kell lenni, hogy se a város szépségének ne ártson, se a dunai kereskedelem hátrányára ne legyen. Mindenesetre jobb lenne, ha a védőgátak helyett kőpartot lehetne építtetni, amely körülbelül tíz esztendő alatt elkészülhetne. 3. A Váci-úton és az Ország-úton emelt töltést mindenesetre le kell hordatni, mert csupán a külvárosok védelmére szolgál, a Belvárosra és a Lipótvárosra egyenesen rázúdítja az árvizet. 4. A szemetet azért nem szabad a Dunába önteni, mert a Csepel-szigetnél összetorlódik és fokozza az árvízveszedelmet. 5. A tervezett hajózható csatornára azért lenne szükség, mert Pest városa eddigi fejlődését kereskedelmének köszönhette, a kereskedelmet pedig főleg a Duna közvetítette. Ha most a lakosság az árvízveszedelem miatt a szomszédos magasabb területekre költöznék át, akkor a kereskedelem fennmaradását csupán a jelzett hajózható csatorna biztosíthatná.

A választott polgárság véleményével szemben a városi tanács 1839 március 8-án tartott ülésében azon álláspontra helyezkedett, hogy sem nagyobb szabású talajfeltöltésre, sem magasabb védőgátakra nincs szükség, mert a Duna eliszaposodása nem olyan nagymértékű, hogy az árvízveszedelmet állandóan fokozná. Ennek a bizonyítására pedig azt hozták fel, hogy közvetlenül a talaj felszíne alatt évezredek épületmaradványokat találtak, melyeknek a Duna feltételezett eliszaposodása esetén mélyen a talaj alatt kellett volna lenniök. A tanács álláspontja szerint a talajfeltöltés csupán azon külvárosi utcákra korlátozandó, ahol az utolsó árvíz nagyobb pusztításokat végzett. Ezzel szemben a Belvárosban, továbbá a Lipót- és Terézváros azon részeiben, ahol a házak már a Szépitőbizottmány jóváhagyásával ellátott tervek szerint épültek, csupán az esetben kellene talajfeltöltést végeztetni, ha ez a nevezett házakat érintetlenül hagyná. A védőgátakat illetően a városi tanács is osztotta a választott polgárság véleményét s a várost átszelő védőgátak helyett partmenti védőgátakat javasolt, melyek magasságát illetően azon nézetének adott kifejezést, hogy az utolsó árvíz szintjét semmiesetre sem kellene túlszárnyalniok, mert az 1775. évi árvíz után készült védőgátak is ezen elgondolás alapján készültek s mégis hosszú időn át megfeleltek rendeltetésüknek. Erősen kifogásolta végül a városi tanács a választott polgárság véleményében megnyilvánuló tiszteletlen hangot, amelyet a felsőbb hatóságok szempontjából bántónak jelentett ki.

A választott polgárságnak a tanácsi határozattal együtt felterjesztett véleményére a nádor 1839 április 19-én válaszolt s mindenekelőtt azt tette kifogás tárgyává, hogy mind a választott polgárság, mind a városi tanács is olyan dolgokra tértek ki, amelyek egyáltalán nem tartoznak az ügy érdemére. A talajfeltöltés ugyanis már az eredeti elgondolás szerint is csupán azon városrészekre volt korlátozva, ahol az utolsó árvíz nagyobb pusztításokat okozott, nevezetesen a külvárosok egyes utcáira. A várost átszelő védőgátaknak megvan a külön rendeltetésük, nevezetesen mindaddig védelmet kell biztosítaniok az árvíz által veszélyeztetett városrészek számára, míg a partmenti végleges védőgátak el nem készülnek. A várost körülvevő hajózható csatorna tervét és a lakosság esetleges átköltöztetését a magasabb területekre a nádori leirat a leghatározottabban elutasította, a választott

polgárság tollnokát pedig megrovásra ítélte azért, mert a választott polgárság véleményét tiszteletlen hangon fogalmazta meg.

A nádori leirat folyományaként a városi tanács 1839 április hó 27-én tartott ülésén maga elé idéztette Ságody Sándort, a választott polgárság tollnokát, s a nádori leirat rendelkezésének megfelelően nyilvánosan megróttá azért, mert a választott polgársági vélemény megfogalmazását tiszteletlen hangon végezte. Ez a megrovás a nevezett tollnokot teljesen ártatlanul sujtotta, mert az előadottak szerint a szövegezés nem tőle, hanem Széchenyi Istvántól származott, amit a szövegezésben kifejezésre jutó szélesebb látókör és vitázó készség is bizonyít. A választott polgárság s a városi tanács azonban nem szolgáltatva ki Széchenyi Istvánt, hanem a választott polgárság tollnokát hagyták meg bűnbaknak.

A dunai védőgátakat illetően a választott polgársági véleményben foglaltakat 1839 május 13-án Széchenyi többedmagával egyetemben külön is a nádor figyelmébe ajánlotta (Szföv. Ltár. Pestvárosi levéltár. Intimata a. n. 6775), amikor is előadták, hogy ezzel az ügygel a pestvárosi tanács már évtizedek óta foglalkozik a nélkül, hogy eredményt tudott volna elérni. Az utolsó árvíz újból felvetette a nevezett ügyet, mert Pest városa a Dunapart mentén erősen kiépült, s ezek az új városrészek állandóan ki vannak téve az árvízveszedelemnek. Ezenkívül a dunaparti ács- és épületfatelepeket az árvíz után azokra a területekre helyezték át, melyek meg vannak kímélve az árvíz pusztításaitól; de viszont csupán akkor közelíthetők meg, ha majd a dunaparti védőgátak elkészültek. Mind a vásárlóközönség, mind az érdekelt kereskedők szempontjából is szükségesnek látszik ezért a dunaparti védőgátak kiépítése, aminek elrendelését a nádortól remélik. Ez a beadvány a pestvárosi tanácsi iratok közé jutott anélkül, hogy külön intézkedés történt volna ez ügyben. 1839 július 1-én ellenben nyomtatásban is megjelent a talajszint feltöltésére vonatkozó szabályzat (Vorschrift zur Anschüttung und Horizonts-Erhebung der öffentlichen Gassen der Stadt), amely a munka elvégzését az utolsó árvíz alkalmával előtött utcákra korlátozta, feltöltési anyagul pedig az építési törmelékeken kívül az utcai és házi szemetet jelölte ki, amint ez az Építési Bizottmány eredeti javaslatában bennfoglaltatott.

Ismételten napirendre került a talajfeltöltés ügye akkor, mikor a Lánchíd pesti feljárójának a kiépítése vált szükségessé. Ebben az ügyben a Szépitőbizottmány és a Hídépítőbizottmány között vita indult meg, amely Széchenyi 1847 április 28-án kelt beadványával (O. L. Nádori levéltár. Elnöki 178/1847) került a nádor elé. E szerint az 1838. évi építési és talajfeltöltési rendszabály értelmében a Dunapart oly módon töltendő fel, hogy a töltés a dunaparti házak felé lejtjen, ami egyrészt nagyon eléktele-
níti a Dunapartot, másrészt az árvíz ellen sem nyújt kellő védelmet, mert a töltés hitvány anyagán átszivárog a víz. E rendszabály végrehajtása különösen a Lánchíd pesti feljárója előtti teret tenné teljesen tönkre, amivel szemben Clark és Széchenyi véleménye az volt, hogy ennek a térnek feltétlenül meg kell tartani az eredeti szintjét, s csupán a kocsifeljártó kell megfelelően kiképezni (bloss die Auffahrt zur Brücke zwischen den beiden Mauern so hergerichtet werde, damit die Wagen auf die Brücke hinaufgelangen können). A Szépitőbizottmány ragaszkodott az építési és

talajfeltöltési rendszabály idevonatkozó rendelkezéseihez, amivel szemben Clark és Széchenyi elleneztek a tér feltöltését (die so lässliche Aufschüttung des Pester ganzen Auffahrt-Platzes unterlassen) s a döntést a nádor megérkezétségéig elhalasztatni kívánták.

A nádor valóban úgy intézkedett, hogy a Dunapart feltöltése ideiglenesen felfüggesztessék, a Szépitőbizottmány sürgetésére azonban 1847 október hó 27-én felhívta Széchenyi Istvánt »mint a pesti Dunapart szabályozása és felosztása ügyében működő bizottság elnökét«, hogy a Lánchíd feljárója ügyében felmerült nehézségek kiküszöbölése tárgyában olyan javaslatot tegyen, mely a városnak árvíz elleni biztosítása mellett a Lánchíd szépségét is megóvjá. (O. L. Nádori Levéltár. Elnöki 339/1847.)

Erre a felhívásra készült Széchenyi Istvánnak Liphay »Széchenyi műszaki alkotásai« című művében közölt munkálata (176—178. 11.), melyet nem hivatalos beadványnak szánt, hanem tisztán magánvéleménynek (quasi ein Privatschreiben) kívánt tekintetni. A beadvány abból indult ki, hogy a nádor jövő hivatásának legkimagaslóbb ténye Pest és Buda fellendítése (die Veredlung von Pest und Ofen), márpedig az elrendelt talajfeltöltés és védőgátépítés következtében mindkét város olyan szemétdombbá lett (zu so einem Schmutz, Mist und Unreinigkeitscloake geworden), hogy jobb ízlésű ember nem fog itt megtelepedni, az ittlakók pedig vagy egészen elvesztik a tisztaság iránti érzéküket, vagy nem fognak ragaszkodni addigi tulajdonukhoz, holott ez a legértékesebb polgári erények közé tartozik. Ha Pestet és Budát, melyek az ország központjának tekintendők, nem sikerül nagyra és széppé tenni, akkor az ország felemelkedése is holtpontra jut. Pestnek széppé, előkelővé kell lenni (Pest kann, Pest soll, Pest muss ein Ort von grösster Reinheit und Eleganz werden), hogy a nádornak gyönyörűséget okozzon, mert pokoli kín lehet ilyen poros és piszkos városban élni. (Eine Höllenegsistenz in einem so staubigen und dreckigen Ort zu leben.) Magyarország csupán akkor fog kiemelkedhetni jelenlegi helyzetéből, ha az ország szíve is rendezetté lesz. Beadványához mellékelte azt a bizottsági jegyzőkönyvet, melynek vezéreszméi Sprenger udvari építésügyi tanácsostól származtak; mellékelte továbbá Clark Ádám erre vonatkozó szakvéleményét s kihallgatást kért a nádortól, hogy élőszóval is előadhassa elgondolásait.

Alig hihető, hogy ezt a beadványt, melynek merész hangja egyenesen kihívó volt, Széchenyi elküldötte volna a nádornak, legalább is a nádori levéltárban ennek semmi nyoma sem maradt. Az elküldés elmaradása mellett szól az is, hogy az 1839 március hó 6-i választott polgársági jegyzőkönyv másolata, melyet szintén mellékletnek szánt beadványához, Széchenyi iratai között maradt fenn. Az érdemleges hivatalos választ csak 1848 január 3-án küldötte el Széchenyi a nádornak, amikor is ismételten a partfeltöltés ellen nyilatkozott s a kérdés újbóli megvitatását szorgalmazta. Mellékelte Clark Ádám idevonatkozó szakvéleményét, melyet az előadottak szerint előbbi beadványához szánt mellékletnek. Ez volt az utolsó érdemleges lépése Széchenyinek Budapest fejlesztése érdekében, innen kezdve az országos politikai ügyek annyira lekötötték a figyelmét, hogy Budapest fejlesztésére vonatkozó további elgondolásai második helyre kerültek. Az előadott vázlatos rajzból megállapítható, hogy Széchenyi igen

sokat fáradozott Budapest fejlesztése érdekében, s fáradozásainak jóval nagyobb eredménye lett volna, ha terveit el nem gáncsolják. Már Széchenyi előtt is történtek ugyan lépések Budapest fejlesztése érdekében, ezek azonban nem a fővárossá fejlesztést célozták, hanem egyszerűen csak Budapest földrajzi helyzetét kívánták kihasználni. Arra gondolunk itt, hogy Mária Terézia az ország egyetlen tudományegyetemét 1777-ben Budára helyezte át, minek következtében Buda az ország tudományos életének a központja lett mindaddig, míg II. József az egyetemet Budáról Pestre nem vitte. Arra gondolunk továbbá, hogy II. József 1783-ban a kormányzati főhatóságokat Pozsonyból Budára hozta s ezzel Budát országos kormányzati központtá tette. József nádor volt az első, ki Budapest szépítését tudatosan munkálta, s ezzel Budapest fejlesztése körül elévülhetetlen érdemeket szerzett, amint ezt a szobrán olvasható felírás is hirdeti. József nádor előtt azonban nem Budapest fővárossá fejlesztésének a gondolata állott, hanem egyszerűen szebbé akarta tenni azt a várost, amelyhez magas állása kötötte. Széchenyi István az első államférfiú, aki Budapestben az ország szívét, illetőleg fővárosát látta, s Budapest fejlesztése érdekében végzett munkáját az az elgondolás vezette, hogy a város fejlesztésével az ország érdekeit is szolgálja, amint ezt írásaiban ismételtelen kifejezésre juttatta. Az 1848/49. évi szabadságharc leveretése s Széchenyinek a közpályáról történt visszavonulása után ez a folyamat egyidőre megállott és csak akkor indult meg újból, mikor az 1867. évi kiegyezés megtörtént. Ennek az újabb folyamatnak az akkori magyar miniszterelnök, gróf Andrássy Gyula volt a tevékeny munkása, ő azonban nem Széchenyihez hasonlóan társadalmi úton, hanem az állam hatalmi eszközeinek igénybevételével folytatta Széchenyi nagyszabású városfejlesztő munkáját.

Gárdonyi Albert

MELLÉKLETEK.

I. 1829 június 22. A pestvárosi tanács határozata Széchenyi Istvánnak a pesti polgárok sorába leendő felvételéről.

4419. Dominus Carolus Seeber consul oraliter officiose refert Suam Illustritatem dominum comitem Stephanum Széchenyi desiderium suum respective petitem manifestavisse, ut in numerum gremialium civium suscipiatur, atque adeo fine desumendi soliti concivilitatis juramenti magistratualem exmissionem ordinandam venire.

Pro desumendo a Sua Illustritate domino comite concivilitatis juramento dominos referentem Carolum Seeber consulem, Joannem Boráros senatorem, Josephum Havas substitutum senatorem una ordinarium notarium, denique Joannem Wagner oratorem civium magistratualiter exmitti relationem facturos.

A tanácsülési jegyzőkönyvben foglalt bejegyzés.

II. 1829 június 24. Jelentés Széchenyi István polgári eskütételéről.

4420. Dominus Carolus Seeber consul nomine etiam coexmissorum dominorum Joannis Boráros senatoris, Josephi Havas substituti senatoris una ordinarii jurati notarii et Joannis Wagner oratoris civium officiose oraliter refert, quod die hesterna a Sua Illustritate domino comite Stephano Széchenyi solitum juramentum concivilitatis desumpserint.

Cancellaria civitatis litteras testimoniales super concivilitate pro parte Suae Illustritatis domini comitis expediet ac huius protocolli extractum tam officio camera-riatus pro officioso usu, quam et exactoratum pro praenotatione communicabit.

A tanácsülési jegyzőkönyvben foglalt bejegyzés.

III. 1832 július 7. Választott polgársági határozat Széchenyi Istvánnak József-téri sétátérve tárgyában.

108. Der hochgeborene Herr Graf Stephan von Szécsényi hat heute mündlich vorgetragen, dass theils zur Erhebung der Stadt, theils aber zur angenehmen Bequemlichkeit des hiesigen Publici hochderselbe die Absicht hege auf den Josefplatz in der Leopoldstadt eine Promenade ins Leben zu rufen, ersuchend ob diese Wahlbürgerschaft geneigt sein würde die aufgefasste Idee bis Verfertigung und Überreichung des bezüglichen Planes sammt Kostenberechnung ihrerseits zu unterstützen und zu genehmigen.

Dankbar erkennend die wiederholt geoffenbarten gemeinnützigen Bestrebungen, wodurch Seine Hochgeborene die Förderung der Aufnahme und des Emporhebens dieser Stadt beabsichtigt und sich um diese Stadt wohl verdient gemacht hat: beschloss man dem vorgebrachten Antrag rücksichtlich einer auf den Josefplatz zu errichtenden Promenade seinerzeit beizutreten und die Realisierung dieses Planes mitwirkend zu unterstützen.

A választott polgársági jegyzőkönyvben foglalt bejegyzés.

IV. 1833 június 12. Választott polgársági határozatok Széchenyi Istvánnak a hidépítést, köztisztaságot és lóversenyt illető javaslatai tárgyában.

Der hochgeborene Herr Graf Stephan Széchenyi hat heute mündlich vorgetragen 1. dass nachdem wegen Erbauung einer stabil stehenden Brücke zwischen Ofen und Pest zur Vereinigung derselben im Antrage ist, auch dieserwegen die nöthigen Vorarbeiten und Einleitungen veranlasst, ja selbst dieser Gegenstand bei dem gegenwärtig versammelten Reichstag in Pressburg zur Sprache gekommen ist, um den von Seite der Stadt abgeordneten Deputierten diesfalls die nöthige Weisung seinerzeit geben zu können es zweckmässig wäre zu dieser Brücken-Erbauungs-Sache zur Erwegung aller vorkommenden Fragen und gehörigen Übereinkommen; sowohl als auch 2. im Betreff einer in dieser Stadt zu erzweckenden Gassen-Reinigung, die gegenwärtig auf die Gesundheit der Einwohner nicht nur unangenehm, sondern auch schädlich wird und von allen sehnlichst gewünscht wird, eine eigene Commission zu ernennen; endlich 3. da mit dem Frühjahr 1833 die Subscription der Beiträge zum Prämium bei den hier bestehenden Pferde-Wettrennen erloschen ist, empfiehlt Hochderselbe diese gemeinnützige Anstalt der geneigten Theilnahme und ersucht

auch hinfort für 5 Jahre bis incl. 1838 durch gefällige Subscription wieder ein Prämium von Seite dieser Stadt sicher zu stellen.

Dankbar erkennend den regen Eifer und thätige Sorgfalt, mit welchen sich der hochgeborene Herr Graf alles nützliche und schöne zur Emporhebung dieser Stadt zu begründen, zu befördern angelegen sein lässt, hat Herr Stadtvormund rücksichtlich der Erbauung einer stabil stehenden Brücke und zu erzweckender Gassen-Reinigung beförderte Commissionen abzuhalten und die Resultate seinerzeit dieser Wahlbürgerschaft vorzulegen, den Subscriptions-Bogen aber zum Prämium beim Pferde-Rennen zwischen sämtlichen Wahlbürgern circulieren zu lassen.

A választott polgársági jegyzőkönyvben foglalt bejegyzés.

V. 1837 január 2. Választott polgársági határozat Széchenyi István budai díszpolgárságáról.

4. Ein grosser Theil der öffentlichen Behörden Ungarns hat bereits Beweise der verdienten Würdigung und Anerkennung der über jedes Lob erhobenen Verdienste des hochwohlgeborenen Herrn Grafen Stephan von Szécsényi gegeben, um dennoch von Seite der Bürgerschaft einen geringen Beweis der Achtung, welche dieselbe gegen den um das Vaterland so hochverdienten Herrn Grafen von Szécsényi hegt, liefern zu können, ist die Communität der Meinung Hochdemselben das Ehrenbürgerrecht dieser Stadt zu ertheilen und mittelst einer aus der Mitte der Bürgerschaft abzuordnenden Deputation die Urkunde hierüber zu überreichen.

Den um das Wohl sowohl des ganzen Königreichs Hungarn, als auch dieser Stadt so hoch verdienten hochgeborenen Herrn Grafen Stephan von Szécsényi wird hiemit das Bürgerrecht ohne Ablegung eines Eides verliehen und die Aufnahms-Urkunde, welche in der Landessprache abzufassen können, sonach dem Herrn Vormund zur Überreichung an obbelobten Herrn Grafen zu behändigen.

A választott polgársági jegyzőkönyvben foglalt bejegyzés.

VI. 1837 április 16. Széchenyi István köszönőlevele budai díszpolgárrá történt megválasztásáért.

Nemes Városi Tanács, érdemes választott község, igen tisztelt polgártársaim. E folyó év (bőjt) más hava 3-án tartott tanácsülésükből hozzám intézett nagybecsű levelüket az ahhoz mellékelte polgárlevéllel együtt, mellyel engem megajándékozni méltóztattak, e folyó hónap 12-én volt szerencsém küldöttjük által kezeimhez venni. Szokták mondani »hol telve a szív, áradoz a szája«. Én éppen ellenkezőt érzek most, midőn e megtiszteltetésemért köszönettételre fogom fel tollamat. Ugyanis a Nemes Tanács és érdemes választott község azon nyilatkozásaiban, mellyek noha legtisztább szándéku, de a hon iránti kötelességhez képest mégis felette parányi ügyekezeteim méltánylásában érdemeimet aránytalanul meghaladólag különböztetnek ki, egyrészt a forrón szeretett haza javát és dízét szomjuzó oly hő buzgalmat, másrészt csekély személyem iránt annyi szivességet, annyi hazafiúi rokonszenvet talállok, mellyek által gerjesztett öröm- s hálaérzelmim kifejezése nincs hatalmamban. Nem is keresek azért bő szavakat, Nemes Tanács és érdemes választott község, hanem csak röviden engedjék, kérem, ezennel kijelentenem, mikép büszkén nevezem magam ősz Buda polgárának s honfitársaim illy bizodalját, mellynél szebb jutalmat nem ismerek, inkább tettel iparkodom tehetségem szerint meghálálni, ki saját tiszta szándékomban s a félre nem értők ítéletében bízva balmagyarázat vagy egyoldalúság által háboríthatlan ezentúl is éltem végpillanatáig lenni meg nem szünök budai igen tisztelt polgártársaimnak leghűbb szolgálja.

Pest, ápril 16. 1837.

Gróf Széchenyi István

Széchenyi István levelei II. köt. 4—5. 11.

VII. 1847 április 14. Választott polgársági határozat Széchenyi Istvánnak a koldulás megszüntetését illető javaslatáról.

189. Seine Excellenz der hochgeborene Graf Stephan von Szechényi p. t. brachte heute zur Motion, dass für den künftigen Andrang armer und erwerbloser Menschen gegen geeignete Mitteln entgegen zu wirken seye, damit durch eine solche Zuströmung nicht allein der Aufenthalt für vermögliche Menschen hier unangenehm gemacht, dieselben wegen Unterstützungen und milde Spenden unendlich belästiget, ja sogar die öffentliche Sicherheit gefährdet werde.

In Folge dieser Motion wird ein Vorschlag auszuarbeiten beschlossen und diesfalls eine Commission beauftragt, zu welcher die Herren Stephan Staffenberger, Stadt Vormund, Stephan Graf von Széchenyi, Seine Excellenz, Stephan Szilágyi, Joseph Appel, Stephan von Károlyi, Franz Grosz, Franz Pfahler, Andreas von Borsody, Johann Trifonovits, Ignatz Perger und Molnár György, Mitglieder der Erwählten Bürgerschaft exmittirt werden.

A választott polgársági jegyzőkönyvben foglalt bejegyzés.

VIII. 1865 december 19. Tanácsi határozat gróf Széchenyi Béla és Ödön Hold-utcai telkének felosztása tárgyában.

Tekintetes Tanács! Alulírtak néhai édesatyánk gróf Széchenyi István úr hagyatékában barátságosan megosztottunk, mégpedig a pesti telkekre és házakra nézve olyképen, hogy a Háromkorona-utcai 140. sz., a Feldunasori 287. sz. és a Józsefvárosi Serfőző-utcai 35. és 65. számú házak alulírt gróf Széchenyi Bélának, a Feldunasori 288. számú ház pedig gróf Széchenyi Ödönnek essék, mely értelemben a pestvárosi törvényszék mint telekhatóság által az átírás is eszközöltetett. A lipótvárosi Újépület-utcai 321., 322. és Hold-utcai 333. számú 1878 $\frac{1}{2}$ négyszögölnyi ingatlanra nézve pedig akként egyeztünk, hogy ennek Duna felőli része 939 $\frac{1}{4}$ négyszögöllel gróf Széchenyi Bélának, a Váci-útra dülő része pedig szintén 939 $\frac{1}{4}$ négyszögöllel gróf Széchenyi Ödönnek jusson, úgymint azt az A) alatt idemellékelt térrajz mutatja. Minthogy azonban ezen elosztáshoz, és illetőleg a kérdéses telek valóságos elhasításához a pestvárosi törvényszék, hivatkozva a telekkönyv 56. §. A) pontjára, a politikai hatóság engedélyét kívánja felmutattatni, aminék tudtunkkal semmi akadály útjába nem áll: ennélfogva tisztelettel esedezőnk, méltóztassék ezen engedélyt részünkre kegyesen kiadatni. Gróf Széchenyi Béla, gróf Széchenyi Ödön.

Hátírat: Ezen terv, mely szerint a Hold-utcában 321, 322, 333 szám alatt fekvő és 1878 $\frac{1}{2}$ négyszögölet tartalmazó telkek akkép javasoltatnak két részre felosztatni, hogy a 321, 322, 333 számú anyatelek 939 $\frac{1}{4}$ négyszögölet és a 321, 322 és a 333/a sz. alatti rész szinte 939 $\frac{1}{4}$ négyszögölet tartalmazand, ezennel jóváhagyatik, miről folyamodó gróf urak 8 frt felmérési díj lefizetése mellett kérvényök elintézésében, a házi pénztár a díj bevételezése, a számvevőség annak feljegyzése, a telekhivatal egy tervpéldány kiadatása mellett a területek bejegyzése, az Építési Bizottmány a második tervpéldány kiadatása mellett, a mérnöki, teleknyilvántartási hivatal tudomás végett jegyzőkönyvi kivonaton értesítendő. Kelt Pesten, 1865 december 19-én tartott tanácsülésből. Kiadta Békey Imre s. k.

Szföv. Itár. Pestvárosi levéltár VI. 286/1865.

Buda és Pest sorsdöntő évei.

(1526—1541)

(Főleg Levéltári források alapján)

Áldatlan viszonyok bomlasztották és züllesztették a XVI. század elején Magyarországot, dacára annak, hogy a század első két évtizedében szomszédaival viszonylag békességben élt. Ámde az országot belső politikai harcok, pártoskodás, különféle visszaélések, pénzügyi bajok, parasztlázadás, majd pedig a reformáció lazítják és gyengítik, s így még szerencse volt, hogy az ország az oszmánsággal — a legerősebb és leghatalmasabb ellenféllel — fegyverszünetben élt. Ez a külpolitikai nyugalmi állapot azonban csak 1520-ig, Szelim szultán haláláig tartott. 1520 szeptember 30-án Szelim után Szulejmán szultán lépett az oszmán trónra, aki ekkor II. Lajos magyar királyhoz elküldte követségbe Behrám csauzt, hogy »vele mint szomszéd fejedelemmel barátságot és békét kössön.«¹⁾

Ismeretes, hogy II. Lajos király és a magyar urak ekkor elkövezték azt a sarkalatos hibát, hogy a szemükben gyanus Behrámot letartóztatták, sőt el is záratták, amivel a hiú és nagyravágyó szultánt halálosan megsértették és bosszúra ingerelték. Ennek következménye Nándorfejérvár, Szabács, majd Zimony, Szalánkemén, Títel ostroma és bukása volt. Ezzel az ellenség »ante portas« állott, és ezáltal egyúttal megindult az oszmánság sorozatos támadása Magyarország ellen, amely így egy csapással »ante-murale Christianitatis« (et Europae occidentalis) lett s több, mint két századon át az is maradt.

Az előbb felsorolt határvárok elestével nyitva állott az oszmánok előtt az út az Alföldön keresztül az ország szívéig, és a szultáni hadak komoly ellenállás nélkül Budáig vonulhattak volna, ámde az időközben fölmerült perzsa ügyek a szultán figyelmét és seregét innen elvonták. Egyelőre beérte tehát az említett katonai sikerekkel és hazánkból a perzsa harctérre távozott.

Néhány évvel később, az európai politikai viszonyok alakulása folytán a Habsburg-ellenes liga táborában találjuk a szultánt, akinek célja ekkor Ferdinánd megtámadása volt. Mivel azonban a Habsburg-család legkeletibb exponensét csak Magyarországon keresztül támadhatta meg, hogy tehát Ferdinándhoz férhessen, mindenekelőtt Ferdinánd sógorát, II. Lajos királyt és Magyarországot kellett legyőznie.

Így tehát a szultánnak nem Magyarország meghódítása és az oszmán birodalomba való bekebelezése volt a célja, hazánkat csak seregei átvonulására akarta fölhasználni, amint ezt a bekövetkezett események világosan igazolták.

Ilyenféle animus-szal indult tehát 1526 nyarán Szulejmán Magyarország ellen és Pétervárad elfoglalása után a Duna mentén Buda felé tartott, hogy II. Lajos királlyal és hadával találkozzék. II. Lajos segélyt kérő leveleiben hangoztatta ugyan, hogy a szultán »recta huc Budam et contra personam nostram venire conatur«,²⁾ ámde Szulejmánnak nem Budával volt dolga, hanem neki főcélja a királyi sereg megtámadása és megsemmisítése volt. A főváros sorsa a magyarságot természetesen módfelett érdekelte, s ennek megvédése a nemzet szemében rendkívül fontos volt. Ezt a fölfogást Frangepán Kristófnak fivéréhez, Ferenchez 1526 szeptember 5-én írott levele tükrözi vissza. E szerint, ha a szultán Budát ostrom alá veszi, a király — akinek elestéről Kristóf persze ekkor még nem tudott — ne hagyja el Budát, engedje csak azt ostrom alá venni, mert ha elmenekül: »perdet regnum«, elvesz az ország, és a megrémült országlakosok majd nem a király köré gyülekeznek s nem csatára, hanem futásra készülnek.³⁾

Bekövetkezett Mohács, ahol a szultán elsődleges célját elérte. Tönkretette a magyar király, a »sógor« seregét és odaveszett maga II. Lajos is. Ezzel Buda és Pest városok egyszerre az akkori világ érdeklődésének központjába kerültek, és reájuk tizenöt nehéz és megpróbáltatásokkal teljes esztendő szakadt. A mohácsi csata hírére Mária özvegy királyné, udvara és Buda város német lakossága sietve menekülni kezdett. Később a magyar lakosság is észbekapott, »mindenki útra készült, s ki merre akart, elfutott«, amint ezt Szerémi Emlékiratában olvassuk.

A budai királyi udvar menekülése oly nagy sietséggel történt, hogy pl. Szele Ilona udvarhölgy javainak nagy része a nagy zürzavarban Budán maradt, és Zalay János ezzel kapcsolatban egy levelében Batthyány Ferencnének meg is írta, hogy ő biztosan tudja, hogy a királyné udvarhölgyei holmijukat legnagyobb részt Budán felejtették, »ex quo festinanter discedere coacte sunt«.⁴⁾

A budai királyi kápolnából és a Szent János egyházból az egyházi javakat Pozsonyba mentették, ahol csak 1528-ban leltározták őket, de mentettek egyházi paramentumokat Eperjes felé is.⁵⁾

Így tehát a főváros lakosai javaikkal együtt elhagyták házaikat. 1526 szeptember 8-án Farkas pozsonyi örkanonok Balbi Jeromosnak azt írja, hogy Buda annyira üres, hogy a városban alig száz ember lézeng. Mindenki a Dunán át menekült, bizva a vajdában.⁶⁾ A budaiak azonban a vajdában hiába bizakodtak, mert Szapolyai számottevő seregével messziről tétlenül szemlélte az események fejlődését és a fővárost sorsára hagyta.

Közben a szultán a mohácsi csata után néhány nap múlva megindult a védtelen Buda felé és Kelenföldén tábort ütven, szeptember 14-én 300 emberével a várost fölgyújtatta, de Buda várát, azaz a királyi várat tanácsosai véleményére megkímélte.

Hosszú századok óta nem taposta a magyar főváros földjét ellenség, a szultán tehát a város fölgyújtásával óhajtotta itteni első tartózkodását emlékezetessé tenni.

Az egykorú, vagy közel egykorú források Buda (és Pest) ekkori bevételéről majdnem mind megemlékeznek, azonban előadásukban ezen eseményt az akkori divat szerint fantasztikus részletekkel színezik ki. Egy augsburgi krónika szerint a szultán Budát és Pestet katonai erővel

4. Tanulmányok Budapest múltjából. IX.

foglalta el, földülta, fölégette és elpusztította.⁷⁾ Egy 1568-ban készült nürnbergi krónika szerint az oszmánok Budán mindent kiraboltak, elpusztítottak és elégették és amint a zsidók utcájába értek, itt 3500 zsidót megöltek, úgyhogy csak húsz tudott az öldöklésből megmenekülni.⁸⁾ A többi nürnbergi krónika Budáról röviden csak annyit ír, hogy az oszmánok ekkor elfoglalták a várost.⁹⁾

Az 1568. évi nürnbergi krónika a budai zsidók leöléséről szóló részletet vagy a »Hernach volgt des Blutthunds« kezdő című, vagy »Newe Zeyttung, wie es« stb. című egykorú nyomtatványból, vagy pedig Franck Sebestyén 1531. évi krónikájából vehette.¹⁰⁾ A szemtanu Szerémi semmiféle öldöklésről nem tud. Szerinte a szultán az ekkor Budán talált keresztényeknek egy kereskedő közbenjárására megkegyelmezett. Azok a rémületes részletek tehát, amelyeket ezek a nyomtatott források és utánuk részben az említett nürnbergi krónika föltálat, csak arra valók voltak, hogy az olvasókat az oszmánság ellen izgassák. Ismerve Buda város akkori területét és középkori topográfiáját, teljes képtelenségnek kell tartanunk, hogy a budai »platea Judeorum«-ban 3500 zsidó lakhatott volna. Ha pedig mégis ennyi zsidó lakott volna ott — ami egyszerűen hihetetlen —, akkor hogy lehet a Farkas pozsonyi kanonok levelében írtakat és Szerémi előadását, hogy t. i. Buda szeptember 8-a előtt már majdnem teljesen üres volt, a nyomtatott források nagyhangú ostrom-leírásával, az ostrom alkalmával 2500 oszmán pusztulásával, a külön megerősített zsidó utca megtámadásával, a zsidók ellenállásával és a jóformán üres városban rendezett tömegöldökléssel összeegyeztetni?

Itt tehát a tényeknek meg nem felelő, hangulatkeltő leírásokkal állunk szemben, amelyekben a véres és nehéz ostromokról, a pesti és budai nép és a zsidók lemészárlásáról szóló hajmeresztő részletek teljesen légből kapottak és csak a krónikások fantáziájának szüleményei.

Szulejmán 16 napi budai tartózkodás után átkelt a Dunán és az Alföldön végigvonulva tért vissza Sztambulba. A szultán célját csak részben érte el, mert II. Lajos királyt és seregét legyőzte ugyan, de győzelmét kihasználni nem tudta és tulajdonképeni ellenfeléhez, Ferdinándhoz, már csak az őszre hajló idő miatt is, hozzáférni nem tudott.

Szulejmán távozása után megindult a harc János és Ferdinánd között a magyar királyság és a főváros birtokáért. 1526 októberében Buda vára úgy látszik már János vagy hívei kezében volt, mert október 11-én Nádasdy Tamás Ferdinánd főhercegnek azt írja, hogy »iam arx Budensis sit occupata per quosdam.«¹¹⁾ 1526 november 10-én Szapolyai Jánost magyar királlyá koronázták, aki Szerémi szerint november végén Budára indult, innen pedig 29-én telelni Esztergomba ment, ahol 1527 március derekáig maradt.

Buda birtokbavételét Jánosnak ellenfelei nagyon rossz néven vették. Egy 1527 január 13-án kelt instrukcióban fölrojják neki, hogy »die haubtstat Offen« és más városokat és várakat magának, »für sich selbs« elfoglalt.¹²⁾

Természetesen az ország fővárosára igényt tartott Ferdinánd is, aki 1527 május 15-én, tehát már javában birtokon kívül, a nádornak egy budai házat ígér, s egy július 13-án kelt oklevél szerint a »Kressnprun« melletti táborban Nádasdy Tamás, Zalay János és társaik eskü alatt kötelezik

magukat, hogy amint a királyi felség, azaz Ferdinánd, Budát, »que sedes regia est«, birtokba veszi, ők az első fölszólításra Pozsony és Dévény várakat vagy Ferdinándnak vagy kiküldendő magyar megbízottjának átadják.¹³⁾

1527 nyarán tehát Ferdinánd már fölkészült a János király elleni harcra, és a főcélja a főváros birtokbavétele volt. Július 27-én Bécsből írja is Jován cárnak (Nigro homini), hogy ezen a héten seregével együtt egyenesen Budára készül; augusztus 2-án Magyaróvárról egy ismeretlen levélíró az olmützi püspöknek már jelzi, hogy »majestatem suam esse nunc in expeditione et protectione sua versus Budam.«¹⁴⁾

Ferdinánd július 30-án indult el hadaival Bécsből és augusztus 1-én lépett magyar földre. Augusztus 18-án már Buda alatt állott, miután közben már Esztergomot elfoglalta.¹⁵⁾

Augusztus 21-én Rincon Antal többek között megírja János királynak, hogy már megerősítik a hírt, hogy Ferdinánd Esztergomot és Budát bírja, felséged pedig — írja Antal — ügye elveszvé, a menekülést választotta. János király egy augusztus 22-én kelt levél szerint Budáról augusztus 17-én távozott s átkelvé a Dunán Eger felé tartott.¹⁶⁾ Ferdinánd pedig Augsburg város tanácsához intézett s augusztus 21-én kelt levelében már jelzi, hogy 20-án — miután a magyar várakat már elfoglalta és most Budáig szabad az út — Isten segítségével Budát »on ainichen wider stannd... mit aufgerekten panier und gewertter hanndt eingenomen haben.«¹⁷⁾ Jelzi ezen levélben Ferdinánd azt is, hogy János »szepesi gróf«, aki magát mindedig magyar királynak nevezte, Budáról néhány nap előtt elmenekült. Ferdinánd budai bevonulását legrészletesebben udvarmestere, báró Waldburg Vilmos írja le ugyancsak Augsburg város tanácsához küldött és augusztus 22-én kelt levelében. Írja, hogy Ferdinánd 600 udvari lovassal július 30-án indult el Bécsből Magyaróvár felé. A magyar határon a nádor, a veszprémi püspök, Szentgyörgyi Ferenc gróf, Thurzó Elek és mások 400 lovassal fogadták. Anádor beszédet is mondott, melyben fölkérte Ferdinándot, hogy vegye át az uralmat, az országot a külső és belső ellenség ellen védje meg, az ország törvényeit és privilégiumait tartsa tiszteletben. Ferdinánd kíséretében volt Kázmér brandenburgi örgróf is. Útközben Dévény várát bevették, Pozsony, Nagyszombat, azután Győr megadta magát, Komáromot ostrom alá vették, mire az is kapitulált. Esztergom, Tata és Visegrád bevétele után Ferdinánd 2000 lovassal Buda alá ért és augusztus 20-án néhány ifjú herceg (mint pl. a bajor, a münsterbergi, a leuchtenbergi hercegek) és más kiváló és tisztos emberek kíséretében bevonult Budára, egyenesen a Boldogasszony (a mai koronázó, Mátyás) templomba, ahol Te Deum-ot tartatott, azután pedig a királyi várba vonult. Ézalatt — írja Waldburg — a hadi nép Budától délre fél mérföldnyire nyomult és sátrunk még ma is ott van. Midőn a király a Duna mellett bevonult Budára, ugyanakkor a két-háromszáz lovasból álló ellenség a város másik oldalán kivonult, és azt mondják, hogy köztük volt személyesen a »vajda« is. A vár előtt ott találtuk karóra tűzve Fekete Iván cár fejét.¹⁸⁾

Buda elfoglalásáról és hadi sikereiről Ferdinánd augusztus 22-én sietett a lengyel és angol királyt, továbbá Schidlovitz nádort értesíteni.¹⁹⁾

Amint Mária királyné megtudta, hogy fivére Budát elfoglalta, nyomban Budára küldte emberét, nemes Nagyszombati Sarson András, hogy

részére Óbudát és a Csepel-szigetet birtokba vegye és egyelőre kormányozza.²⁰⁾

Ferdinánd király 1527 nyár végét és őszét Budán töltötte, ahol fővezére, Kázmér brandenburgi őrgróf szeptember 21-én meghalt. Az őrgróf holttestét a budai Boldogasszony templomban temették el, és György őrgróf 1528-ban Bécsben megcsináltatta Kázmér címeres pajzsát, melyet azután bizalmas embere, doktor Weinman János hajón Budára szállított s a templom főoltára melletti falon elhelyeztetett.²¹⁾

Ferdinánd vezérei János királyt — amint tudjuk — 1528-ban az országból Galiciába szorították, Ferdinánd pedig 1527 őszén Székesfejérváron magyar királlyá koronáztatta magát. Utána a telet Esztergomban töltötte, majd 1528 januárjában Budán országgyűlést tartva, 1528 tavaszán kivonult az országból.

Buda és Pest tehát 1527-ben Ferdinánd kezébe került s hatalmában maradt 1529 őszéig. János király 1528 tavaszától őszig Lengyelországban tartózkodott és október végén lépett ismét magyar területre, magyarországi hívei azonban már 1528 tavaszán mozgolódni kezdtek,²²⁾ aminek következménye volt, hogy Budán és Pesten az embereket a bizonytalanság érzése ülte meg, ami nem is csoda, mert 1528 novemberében János király már összekötetésben állott a pesti bíróval.²³⁾

1528 vége felé a fővárosban már annyira bizonytalan lett a helyzet, hogy a helytartótanács tagjai elhagyták Budát. Erre Pemflinger István budai udvarbíró és Sibrik Ozsváld Ferdinándnál a helytartótanács ellen panaszt emeltek és kérték, hogy a tanácstagokat Budára rendelje vissza, mert ekkor Budán már csak a magyar udvari kamarai tanácsosok és Fekete Mihály várnagy maradtak. A panasznak volt is némi foganatja, mert 1529 január 3-án Linzből Ferdinánd meghagyja a nádornak, Thurzó Eleknek, az esztergomi érseknek és az egri püspöknek, hogy az ország érdekében térjenek vissza a budai várba és innen intézzék a közügyeket és tegyenek meg mindent, ami az ország védelmére szükséges. Egy 1529 január 28-án kelt levél szerint a helytartótanács ekkor már megint Budán volt és február 11-én innen levelez Kacziánerral. Így tehát a királyi parancs nem maradt hatástalan.²⁴⁾

1529 telének végén Nádasdy Tamás, aki ekkor királyi vicekincstárnok volt, otthagyta Budát, mire Ferdinánd március 23-án megparancsolja, hogy térjen vissza a fővárosba, s egyben rosszalását fejezi ki, hogy mint vicekincstárnok innen eltávozott. Ugyanekkor a magyar udvari kamara titkára is feddésben részesült azért, mert nem Budán, hanem Pesten lakott és 3—4 napon át el-elmaradozott hivatalából. De kikapott a királytól az a Sibrik Ozsváld is, aki a Budáról eltávozott helytartótanács ellen nemrég panaszt emelt, aki azonban most szintén elhagyta Budát, mire Ferdinánd ráparancsol, hogy nyomban térjen vissza a fővárosba és ott teljesítse kötelességét. Ugyanilyen fölhívást kapott a Budáról újra eltávozott Thurzó Elek is.²⁵⁾

Így tehát az 1529 januárjában nagy nehezen Budára visszaterelt helytartótanács rossz példáján fölbuzdulva mások is elszökdöstek a bizonytalanná vált Budáról, és Ferdinánd erélyes föllépésére volt szükség, hogy a csüggedőkbe lelket öntsön. A hivatalos köröknek ez a magatartása

a város lakosaira sem maradhatott hatás nélkül, így nem csoda, hogy midőn 1529 március végén Nádasdy visszatért Budára, ezt a király külön megköszönte neki.²⁶⁾

A Budára nehezedő bizonytalanság és rossz érzés 1529 tavaszán csak fokozódott, midőn híre támadt, hogy János »vajda« már Szeged körül jár, ahol a 25.000 főnyi oszmán lovasságot várja segítségül, amellyel Budát is meg akarja támadni. Április 10-én ért ez a hír Budára. Két nappal később Mihály kalocsai prépost már jelenti a királynak, hogy az oszmánság Kalocsa körül portyáz és Pest felé tart. Ugyanő április 18-án Ferdinándnak azt írja, hogy a Tisza-Duna köze Haraszi-ig, amely Pesttől két kis mérföld, üres, mert a keresztények innen mind elmenekültek. Ilyen hírekre nem csoda, ha a Budán működő hivatalos személyek ismét menekülni kezdtek. Április 22-én Ferdinánd ismét utasítja az esztergomi érseket, hogy térjen vissza Budára és ott a helytartótanáccsal intézze az ország ügyeit, de nem valószínű, hogy ennek a meghagyásnak foganatja lett volna.²⁷⁾

A szállongó rossz hírekre a fővárost erősíteni, megfelelő haderővel ellátni és kellően fölszerelni kellett volna, ámde a magyar királyi udvari kamarának pénze nem volt, annyira, hogy a Budát és Pestet őrző naszádosokat sem tudta fizetni, és vezérük, Bakics Pál, a pénztelenség miatt nem is mert naszádosai közé menni. A helytartótanács mindezt jelentette is Ferdinándnak és kifejtette, hogy féltő, hogy a fizetetlen naszádosokat vagy János király vagy az oszmán magához csábítja, amitől Isten óvjon, mert — írja — akkor felséged némcsak a hajókat és ágyukat veszi el, hanem bizonyos, hogy az ellenség rövid időn belül Buda alá hajózik. Egyébként Pesttől számítva 3 mérföldön túl minden »possessio« üres és elhagyott. A kalocsai érsek is jelenti, hogy az ő területe is teljesen elpusztult.²⁸⁾

Ilyen nem éppen biztató hírek közepette Ferdinánd szinte ötletszerűen Nádasdy Tamást Budavár őrzése alól fölmenti és őt az ország ügyeinek vitelére magához rendeli s megbízza, hogy Buda őrzését valamely hűséges és erre alkalmas embernek adja át.²⁹⁾ Ezen ténykedését a király semmivel sem indokolja.

Míg Nádasdyt — akiben úgy látszik föltétlenül megbízott — Ferdinánd maga mellé rendeli, addig az esztergomi érseknek május 26-án szemrehányást tesz, hogy ezen nagyon is zavaros időkben a helytartótanáctól és Budától távol van. Visszarendeli tehát Budára és meghagyja neki, hogy *itt* teljesítse kötelességét. Ugyanilyen királyi dorgatóriumot kaphatott az egrí püspök is, aki vissza is tért Budára, és június 10-én Ferdinánd tudomásul veszi, hogy végre Budán van, mentegetődzését pedig kegyesen elfogadja.³⁰⁾

1529 június elején már híre járt, hogy a szultán vagy Ibrahim pasa hatalmas sereggel hazánk felé közeledik. Erre nemcsak a Buda alatt, de a Buda és Eger közt lakó nép is menekülni kezdett. Az emberek családostul, állatállományukkal együtt az erdőkbe, berkekbe húzódtak.³¹⁾

Dacára ennek egyelőre senki sem mozdult, hogy védelmi intézkedéseket tegyen, és a budai helytartótanácsnak csak június 15-én jutott eszébe, hogy többek között Pest város védelmére is részint az uraktól, részint a vármegyéktől segítséget kérjen. Ekkor azonban már — mint a kalocsai érsek Ferdinándnak írja — a Duna-Tisza közén, el egészen Pest és Eger

magasságáig az ellenség büntetlenül csatangol és »sola Colocia adhuc stat.«

Június 22-én már Buda városa is ráeszmél nehéz helyzetére és az alsóausztriai rendektől 20 hajónyi gabonát és lisztet kér. Ugyanezen napon a helytartótanács Budáról Ferdinándnak jelenti, hogy a dunai rác naszádosok — hat naszád kivételével — mind átpártoltak az ellenséghez.³²⁾

E hírekre és jelentésekre Ferdinánd is megmozdult és a helytartótanácsnak jelzi, hogy két zászlóaljnyi gyalogságot indított Budára, ahol a várat — dacára Ferdinánd főntebb említett intézkedésének — még mindig, vagy már megint Nádasdy őrizte. A király felhívja a helytartótanácsot, hogy gondoskodjék a gyalogság élelmezéséről és intézkedjék, hogy Nádasdy ezeket a várba beengedje.³³⁾

Ezzel szemben a budai helytartótanács június 27-én, majd 30-án Ferdinándtól segítséget sürget, kéri, hogy küldjön már valami őrséget, hogy Budát és Pestet a felség megérkeztéig védeni tudja. E szerint tehát Ferdinánd terve az volt, hogy az ország fenyegetett fővárosát ő maga fogja megfelelő erővel védelmezni. Azonban ez a terv terv maradt. A kezdeményezés nem Ferdinánd, hanem a szultán kezében volt.

Június 30-án a budai helytartótanács Ferdinándnak jelenti, hogy a Duna vonala Pestig védtelen, s eddig Pestre semmiféle hadi nép nem érkezett. Ugyanekkor Ferdinánddal a kémek jelentései alapján tudatják, hogy a szultán hadi operációinak központjául Budát szemelte ki, s így a főváros veszélyben forgása most már nyilvánvaló, annál is inkább, mert frater Bernardinus — aki úgy látszik szintén kémszolgálatot végzett — ugyancsak jelenti, hogy az ellenség »pro presenti anno volebat... degere et morari Budae.«³⁴⁾

1529 július 1-én már Ferdinánd is türelmetlen és kérdést intéz a budai helytartótanácsához, hogy vajjon az általa küldött katonaság Budán van-e már. Végre július 5-én Nádasdy Tamás jelenti, hogy Newenhausen György kapitánysága alatt álló gyalogosok érkeztek ugyan Buda alá, de ő azt kívánja, hogy neki és a várnagynak ezek tegyenek előbb esküt, hogy a várat belső és külső ellenség ellen mindhalálig védelmezni fogják, a felségnek tartozó mindenféle szolgálatban neki hűségesen segítenek. Kérdi, hogy ezek részére honnan várhat zsoldot, nehogy tőle »Gelt oder pluet«-ot követeljenek. Végül, ha az a felség szándéka, hogy Budára jön, nem tartja tanácsosnak a katonákat a budai várba beengedni, mert már most is oly bűdösek, »ut ad adventum vestrae majestatis vix in uno mense arx ipsa a fetore mundari poterit.« Micsoda hallatlan piszokban élhettek tehát ezek az emberek, ha utánuk a bűdösséget egy hónap alatt sem lehetett kiirtani!

Nádasdy álláspontján volt a budai helytartótanács is, amely szintén vonakodott a német zsoldosokat a várba bebocsátani, hivatkozva arra, hogy hiszen multkor a felség jelenlétében is megtették, hogy Pesten tumultust rendeztek. Ha tehát ezek bejönnének a várba, a helytartótanács azonnal kivonul onnan, mert »cum eis in una civitate manere nolumus«. A helytartótanács javasolja, hogy a katonák szálljanak a Duna mellett a város alatt táborba, ahonnan, ha baj van, bármikor a várba lehet őket hívni.

Nádasdy és a helytartótanács érvelését Ferdinánd elfogadta és július 13-án úgy intézkedett, hogy a katonák hagyassanak meg a budai vár

előterében, »in area anteriori castris«, ahol élelmezésükről is könnyebben tudnak majd gondoskodni s általában úgy intézkedjenek, hogy abból az országnak, Buda városának és várának kára ne legyen. Ugyanekkor Ferdinánd elrendeli, hogy a helytartótanács és a magyar kamara gondoskodjék arról, hogy Buda és Bécs között rendes postai összeköttetés legyen, úgyhogy az ellenség mozdulatairól naponként híreket kaphasson.³⁵⁾

1529 július 15-én Báthori István nádor és királyi helytartó jelenti Ferdinándnak, hogy a főváros alatt a Duna mindkét oldalán fából alkalmas erődöket építenek az ellenség első rohamának és kalandozásainak megakadályozására, nehogy a városoknak kárt okozhassanak, s főleg, hogy az élelmezés szempontjából fontos malmokat el ne pusztíthassák.³⁶⁾

Közben az oszmán hadak Székesfejérvárt veszélyeztették, amit Ferdinánd megtudván, nyomban elrendelte, hogy a Budán lévő gyalogosokból ezer ember Székesfejérvár védelmére siessen és ezek helyébe Kacziáner seregével vonuljon Budára. Ugyancsak Budáról indítsanak 50 embert Visegrádra, a magyar szent korona őrzésére.³⁷⁾

A budai helytartótanács, talán éppen Ferdinánd ezen intézkedéseivel kapcsolatban, valami emlékirat-félében fölhívta a figyelmet Budavár rendkívüli fontosságára s kifejtette, hogy »In salute arcis Budensis stat salus et permansio multorum castrorum Hungariae«. Ha Buda vára áll, az ország többi vára is hűségben fennáll, ha azonban ostromban elesik vagy az ellenségnek átadatik, csakhamar a többi várak is elesnek, megadják magukat, mert Budát »ut sedem majestatis vestrae multe alie observant«, azaz az ország szeme a fővárost figyeli, mely ha elvész, sorsát a többi vár és város is mihamar követi, melyeket azután felséged hihetetlen költségek árán tudna csak visszaszerezni. Célirányos tehát, hogy felséged védje királyi székhelyét, nehogy elpusztuljon.³⁸⁾

Az oszmán veszedelem közeledtével a Ferdinándnak jó tanácsokat osztogató helytartótanács Budán mind rosszabbul érezte magát és 1529 augusztus havában Ferdinándnál lépéseket tett, hogy Budáról Esztergomba költözhessék. Ezt azonban Ferdinánd augusztus 10-én kelt leiratában nem engedte meg, dacára annak, hogy ekkor már Bécs védelmére is előkészületek történtek, mert híre járt, hogy a szultán nagy hadi erővel Eszékre érkezett. Erre a híre a Pécs, Buda és Bécs között élő lakosság ijedten menekülni kezdett, a magyar kormány szerv pedig tekintet nélkül a Budán állomásozó két zászlóaljnyi katonaságra, egyszerűen Esztergomba távozott és intézkedett, hogy most már a »knecht«-eket a budai várba beengedjék.³⁹⁾

Innen kezdve az események már gyors iramban kergették egymást. Augusztus derekán a német birodalom követői még Budán vannak és kémleltetik az ellenség mozdulatait, azonban innen nemsokára sürgősen távozniok kellett, mert augusztus 23-án a szultán Buda alatt már csak hat mérföldnyire, Kemlődön táborozott, de hadának előőrsei aznap már Buda-alsóvárosban jártak.

Augusztus 26—27-én a szultán körülzárta Budát és a készületlen várost és várat csakhamar el is foglalta.

Maga Nádasdy is Budán rekedt és az ostromzár alatt a várból személyesen ment ki kémszemlére, de fölismerték, s alig tudott a várba visszajutni.⁴⁰⁾

1529 szeptemberének első napjaiban Buda ostroma még »acerrime« folyt, amint azt az egi püspök 5-én Ferdinándnak jelentette. Másnap (szept. 6) Ferdinánd király Nogarollnak már azt írja, hogy egy hírnök jelentése szerint az oszmán had Buda városát kétszer megrohmozta, s a német őrség a heves és erőteljes roham elől kénytelen volt a várba visszavonulni, mert a nagy és széles várost ennyi hadi néppel tartani nem tudta és — tegyük hozzá — nem is akarta.⁴¹⁾

1529 szeptember 8-án Buda város és a királyi vár is elesett, aminek lefolyását egy egykorú jelentésfele a következőképen írja le :

»Augusztus 24-én(?) történt Buda város és a vár körülvétele, s néhány nap mulva az oszmánok már ágyúkkal lötték a várost, majd megrohmozták, azonban ez a roham visszaveretett. Erre nemsokára maga a szultán személyesen jelent meg a Dunán hajón gályák kíséretében és megkérdezte, hogy vajjon serege Buda várát és városát elfoglalta-e. Válasz : Nem. Erre a szultán elrendelte, hogy serege addig sem enni, sem inni nem kap, míg Budát meg nem rohanta és el nem foglalta. Erre az oszmán had a várost körös-körül, minden oldalról megrohanta, úgyhogy a seregtől alig látszottak a falak. Az ellenség tehát behatolt a városba és a védőket a »Samet hoff«-ba kergette, akik itt azután megvetették a lábukat, mire az oszmánok a Szent Zsigmond templománál az utcákon ágyúkat állítottak föl és a királyi várnak különösen az úgynevezett Zsigmond császár-féle termét⁴²⁾ kezdték löni s némely házat le is romboltak. Az összelőtt házak anyagával betöltötték a várárkot, úgyhogy a terem ablakain benyomulhattak a királyi várba. A védő sereg az udvaron várta őket, ellentállt s addig harcolt, míg csak egy is életben volt. Így az oszmánok eljutottak a királyi vár belső kapujáig és ezt föl akarták törni. A várban jobbadán városi nép keresett menedéket, akiket az oszmánok hitükre fölszóltattak, hogy nyissák ki a kaput. Ez meg is történt, mire az oszmánok Nádasdyt és a budai bírót nyomban elfogták s szavukat meg nem tartva a védőket levágták. — Az oszmánok vesztesége nagy volt. Három nap és éjjel hordták ki halottaikat a zsidó temetőbe. Isten irgalmazzon nekünk!⁴³⁾

Buda elestének híre természetesen gyorsan elterjedt, nemcsak nálunk, de a külföldön is. Erről szeptember 11-én az egi püspök útján már Ferdinánd király, majd a megküldött kémjelentések nyomán Alsóausztria kormánya is értesült, s szeptember 15-én az egi püspök Ferdinánd királynak azt írja, hogy ő Budavár eleste miatt sem vádolni, sem pedig védeni nem akar, míg a felség az egész ügyet tüzetesen nem ismeri, annyit azonban két, Budáról menekült embertől már megtudott, hogy a németek voltak azok, akik Nádasdyt fogva Ibrahim basához küldték.⁴⁴⁾

Alig foglalták el a szultán csapatai Budát, János király sietve a fővárosban temett és szeptember 17-én már innen hívja meg Nyitra vármegye rendeit a Szent Lukács napján (október 18) Budán tartandó országgyűlésre.⁴⁵⁾

Így tehát 1529-ben Budának egymásután három gazdája volt, az év első nyolc hónapjában Ferdinánd, majd a szultán, végül János király volt az úr, minthogy a szultán neki a várost és a várat átadta.

Buda bevétele után a szultán hadaival Bécs felé sietett. Buda nem kellett neki, mert ő mindenképen Ferdinánddal és hadaival akart találkozni.

A szultán október első felében már Bécs alatt is állott, Ferdinánd seregével azonban nem találkozott. Mivel az idő már ősze fordult, a szultán hadaival fölkerelkedvén, miután Bécs elővárosait fölgyújtatta, visszaindult Budára.⁴⁶⁾

Még mielőtt a szultán Budára ért volna, János király itt megtartotta a meghirdetett országgyűlést, amely azonban állítólag gyengén sikerült. Egy Starckl István nevű augsburgi polgár városa tanácsának október 26-án Linzből azt írta, hogy a »vajda« által hirdetett országgyűlésen kevesen jelentek meg.⁴⁷⁾ Mivel a polgár nyilván Ferdinánd-párti volt, értesülését fenntartással kell fogadnunk.

A budai országgyűlés lezajlása után a szultán seregével a főváros felé közeledett, s János »vajda« — amint Thurzó Elek Ferdinándnak november 11-én jelentette — eléje ment Óbudáig, ahol őt a szultán »honorifice« fogadta. A szultán Jánosnak aranyos ruhákat és két lovat ajándékozott. A lovak szerszámozása és nyergei arannyal és drágakövekkel valának díszítve. János »vajda« viszont a szultánnak aranyláncokkal kedveskedett.

Óbudáról a szultán Pestre kelt át, János »vajda« pedig oszmán kísérettel visszatért a budai várba.

A szultán Pest körül táborozván megvárta, míg az egész oszmán sereg átkelt a Dunán, azután magához kérette János királyt és neki többször kijelentette, hogy Ferdinánd ellen Magyarország birtokában őt akarja megtartani és védeni. Végül Thurzó még megírja, hogy Gritti Budán van, de ott van az ő kéme is, aki mindent figyelemmel kísér.⁴⁸⁾

Egészen természetes, hogy Ferdinánd Buda elvesztésébe könnyen belenyugodni nem tudott. Tisztában volt azzal, mert magyar tanácsosai ezt gyakran elismételték neki, hogy akié a főváros, azé az ország. Így tehát, amint a szultán Pest alól hadaival elvonult, nyomban mozgolódní kezdett és célja elsősorban Buda visszaszerzése volt.

Ferdinánd terveiről csakhamar értesült János király is és 1529 november 24-én Budáról valamelyik udvari emberének már meghagyja, hogy lovas hadi népével Buda védelmére szálljon hadba, mivel úgy hallja, hogy Ferdinánd őt meg akarja támadni, hogy Budát és vele az egész országot tőle elvegye.⁴⁹⁾ Másrészt Ferdinándot meg hívei unszolják, hogy legyen gondja Buda és más helyek visszafoglalására. Erre biztatja őt pl. a nádor 1529 november 29-én, viszont november 30-án Bakics Pál azt írja Ferdinándnak, hogy ha a felség lándzsásai és a huszárok a vízi haderőkkel együtt Buda alá vonulnának, a felség Budát könnyen visszavehetné, mert most nem kellene az oszmánok lovasságától tartani.⁵⁰⁾

Bekövetkezett 1529—30 tele, és így a Budáért folyó állandó versengésben bizonyos szünet állott be. János király a telet Budán töltötte, s hogy ott milyen élet folyt, arról Batthyány Ferenc egy Ferdinándhoz írott levelében emlékezik meg. Ebben a levélben Batthyány is biztatja Ferdinándot, hogy Budát ragadja ki az ellenség kezéből. Teszi ezt annál inkább, mert ekkor (1530 március 4.) már híre járt, hogy az oszmán hadak ismét Buda felé tartanak. Batthyány Budán szintén tartott egy kémféle embert, aki — mint írja — most éppen egy hétig Budán tartózkodott. Mindennap megfordult a királyi várban és a Zápolyánusok minden dolgát perlustrálta. Ezen ember jelentése szerint János, vagy amint ő gúnyosan

nevezi, »Jacula«, övéivel együtt Budán nagy szegénységben él. A budai várban János királynak alig 30 embere lézeng, s maga János nem is mer a várból kimenni, a város kapui pedig láncokkal vannak elzárva, s a városiak szigorúan őrzik. A naszádosok már nincsenek Budán, mert mind elmentek innen. Budán nem kapni egy önyi posztót sem, 10 vagy 20 forintért sem kapni egy pár csizmát, úgyhogy a városban minden fogytán van. Ezt az alkalmat kellene tehát Ferdinándnak megragadnia és Budát megtámadni.⁵¹⁾ Mindezekből világos, hogy Buda városa 1530 elején ismét egy nehéz és küzdelmes esztendő előtt állott s a két király közti versengésnek megint csak a város vallotta kárát.

1530 március 28-án Tamás egri püspök már jelenti Ferdinándnak, hogy a szultán Buda és Esztergom őrzésére janicsárokat küldött, s a két város és vár erős őrséggel leszen ellátva, mert ezek a városok lesznek Morva felé a szultán operációs bázisai. A szultán főhadiszállásának állítólag Újlakot szánták.⁵²⁾

Április 22-én ugyancsak az egri püspök Batthyány Ferencnek azt írja, hogy a szultáni szárazföldi sereg Budára érkezéséről még nem értesült ugyan, de úgy mondják, hogy 40 naszád már Buda alatt horgonyoz. János és övéi Budán nagy félelemben vannak és éjjel-nappal tanácskoznak. Félelmük a mi készülődéseinken alapul.⁵³⁾ Ez a készülődés, mely inkább csak híresztelés volt, nem lehetett veszélyes, hiszen a királyi helytartó két nappal később (április 24) Pozsonyban kelt és Mária királynéhoz intézett levelében éppen Ferdinándra panaszodik és nehezményezi, hogy Ferdinánd a szultán távozása után elmulasztotta a kitűnő alkalmat, amikor a várost (t. i. Budát) könnyen visszaszerezhetette volna, aminek keresztülvitelére ő is »vehementer« rábeszélte, azonban a királyban ennek végrehajtására inkább az akarat, mint a lehetőség hiányzott.⁵⁴⁾

Ferdinánd csak május hó folyamán kezdett valamennyire Buda felszabadítására gondolni, s ekkor Bakics Pál a királynak jó szolgálatait föl is ajánlotta.⁵⁵⁾ Június derekán már az a hír szálldosott, hogy Turn Miklós, Ferdinánd főkapitánya hadával Budától nem messze áll. Ez a hír azonban nem bizonyult valósnak.⁵⁶⁾ A tény az volt, hogy János és Ferdinánd királyok közt bizonyos tárgyalások indulván meg, a Buda elleni hadikészülődések egyelőre abbamaradtak.

Így tehát a veszélyesnek induló 1530. esztendő nagy része Budán aránylag nyugodtan telt el, sőt október elején a Budán tartózkodó Gritti Kőrös vármegeye közönségét tanácskozásra a fővárosba hívja,⁵⁷⁾ noha ekkor Ferdinánd nyilvánvalóan már megtehetette az előkészületeket Buda megtámadására, hiszen most már pontosan tudhatta, hogy az oszmánoktól ősszel nincs mit tartani, mert azok téli hadjáratba nem bocsátkoznak. Előrelátható volt, hogy az eddig nyugodtan eltelt év nem fog Budára nézve minden veszedelem nélkül elmúlni. Így is történt!

Október 26-án az egri püspök Pozsonyból Ferdinándnak jelenti, hogy János király, Gritti, Czibak Imre, Szerecsen, Kápolnay és Nádasy Tamás Budán vannak. Megírja azt is, hogy sem oszmán lovasok, sem janicsárok nem érkeztek Budára. Ami János királyt illeti, róla annyit tud, hogy ügyeinek kimenetelét Budán szándékozik bevárni, végül jelzi, hogy tegnapelőtt nem sok naszádos még a Nyulak Szigetén állomásozott.⁵⁸⁾

Ferdinánd hadikészülődését október második felében befejezte, s hadai Roggendorf Vilmos fővezérlete alatt már útban is voltak Buda felé és azt Oláh Miklós szerint október 31-én körülzárták, miután előbb a János királynak szánt néhány hajónyi élelmiszerszállítmányt elfogták.

November 5-én Oláh Miklós Augsburgból Stomberius Jánosnak még azt írja, hogy egy legbiztosabb hírnöktől (certissimus nuncius) úgy értesült, hogy Roggendorf a királyi hadakkal Buda felé tart, János vajda pedig hallván Esztergom elestét Budára menekült és Esztergom várából 15 ágyút magával vitt. Úgy hiszi, hogy Roggendorf Isten segítségével ezen napokban Buda várát és városát hatalmába keríti.

November 9-én ugyancsak Augsburgból Oláh Stomberius-szal közli, hogy tudomása szerint akkor, amidőn Roggendorf Visegrádot elfoglalta, János már Budán volt.

Nagyon lassan járt ekkor még a posta, s Oláh Miklós csak november 11-én tudta meg biztosan, hogy Roggendorf Budát már körülzárta. A várban bennszorultak János király és Gritti is. Roggendorf János király fejére, ha élve kerítik meg, 10.000, ha pedig halva, 1000 aranyat tűzött ki.⁵⁹⁾

Buda városa az ostrom alatt természetesen sokat szenvedett. Már az ostrom első napján a város (ez alatt nyilván az alsó várost kell érteni) falainak nagy részét az ágyúk ledöntötték, és Roggendorf éjjel-nappal lövette Budát, ahonnan Oláh szerint sokan a németek táborába szöktek, mégpedig az éhségtől kimerülve!

Átszökött a német táborba Balázs kalmár, Buda város bírása is, aki a városban hagyta feleségét és gyermekeit, meg fivérét. A bíró elmondta, hogy a városban micsoda hiányok vannak. Főleg kevés az élelmiszer, mire a németek (a mieink) kérték, hogy a várost, azután a várat mielőbb foglalják el.⁶⁰⁾

Oláh november 16-án Ricius Lajosnak még azt írja, hogy Budát keményen ostromolják, de november 19-én kénytelen bevallani, hogy már 13 napja »nullum e Buda habuerimus nuncium«. Noha az ostrom első híreiből azt a legbiztosabb reményt merítette, hogy »a mieink ezen várost (oppidum) csakhamar elfoglalják, és a várban rekedt János és a többiek a mi kezünkbe kerülnek«, most ez a remény kissé halványodni kezdett.⁶¹⁾

Így tehát a nagy garral megindított ostrom, melyre a legrosszabb időszakot választották, megtorpant, aminek némileg oka volt a bécsi huzavonás haditanács is, amely Buda ostromához a megfelelő mennyiségű puskaport és golyókat idejében nem küldte el, s amely ezért Ferdinándtól »orrot« is kapott. November 14-én a bécsi haditanács Ferdinánd előtt erősen mentegeti is magát és azt meri állítani, hogy Buda ostromához a puskaport és golyókat idejében elküldte.⁶²⁾

Ferdinánd hadainak Buda alatt nem volt szerencséjük. Az időjárástól kezdve szinte minden ellenük fordult, úgyhogy végül is Roggendorf kénytelen volt Buda alól 50 napi ostrom után szégyenszemre csúfosan elvonulni, noha egyesek, mint pl. Bánffy Boldizsár, bátran és híven viselte magát, amiért Ferdinánd részéről dicséretben is részesült.⁶³⁾

December 2-án a Speierben tartózkodó Ferdinánd Roggendorfhhoz és a fővezérlethez levelet intézett, melyben heves szemrehányásokat tett Buda sikertelen és dicstelen ostromáért. Nosza erre a fővezérlet (Oberster

Veldhaubtman, Veldt Marschalh und Kriegsrat) december 21-én a Visegrád melletti táborból egy Ferdinándhoz küldött önigazoló iratban részletesen vázolja Buda eredménytelen ostromának lefolyását és a kudarc okait.

Ezen irat szerint: Első éjjel, midőn Buda alá értek, a magyar urak és saját véleményük értelmében sáncokat huzattak és másnap elkezdték lövetni a várost, és amidőn a visszavert roham után látták, hogy csekély-méretű résnél még egy ház és egy erős »Polwerch« áll, kénytelenek voltak ezeket újra lövetni. Utána jó renddel még egy »Sturm«-ot rendeztek, ami azonban az ellenség derekas ellenállása folytán szintén nem sikerült. Ebbe újfent nem nyugodtak bele, hanem másnap három helyen »sturm-mässig« réseket lőttek, azonban a hadi nép az eddigi sikertelen támadások hatása alatt nem akart több rohamra indulni, mire az ellenség a várban erősen eltorlaszolta magát, úgyhogy minden roham hiábavaló lett volna. Közben elfogyott a puszkapor és a muníció, s arra Bécsből várni kellett, mert a rossz idő és a heves szél a vizen való szállítást nagyon hátráltatta. Hogy azonban az idő hiába ne teljék, aknák ásatásába fogtak. Ez egy helyen a szikla, más helyen a nedvesség miatt nem sikerült, mert az eső folyton esett. Mikor újra támadni akartak, megjelent körülbelül száz naszáddal és gályákkal Mehmet bég és Pest alatt körülbelül 1500—2000 lovassal fölbukkant azzal, hogy beveszi Pestet, vagy legalább a Pest alatt lévő három templomot, s a mi hajóinkat elkergeti. Ezenfelül híre jár, hogy Bánffy János és mások Pécsnél és Székesfejervárnál gyülekeznek, hogy Buda fölmentésére siessenek. Erre kénytelenek voltak a hadi népet megszántani. A spanyol, burgund és két zászlóaljnyi német »Knecht«-et a pesti oldalra küldték, akik itt a külső templomokat is elfoglalták és az ellenség erejét megtörték. Az oszmán erre fölvontatta ágyúit és tüzérségi harcba kezdett, de midőn megtudta, hogy tervbe vették a vele való megütkezést, még azon éjjel megszökött, mire mi lovasságunkkal Kelenföldön állandóan éjjel-nappal őrködtünk, hogy a pécsi és székesfejervári sereg bennünket meg ne támadhasson. Így tehát egyrészt háromfelé osztva, másrészt pedig az ellenség szárazon és vizen naponta »Streifzug«-okkal és csetepatékkal bennünket nyugtalanítván, kénytelenek voltunk csendben állani és a Buda elleni minden további hadi ténykedéstől tartózkodni.

Ugyanekkor a lovasság, hogy Budára a várba élelmiszereket be ne vihessenek, felerészben éjjel előtt, felerészben pedig éjjel után folyton őrségen volt, ami a lovakat teljesen tönkre tette.

Azután elhatározták, hogy egyetlen helyen koncentráltan löni fogják a várfalakat és aknát is robbantanak. De amikor ehhez hozzáfogtak, olyan eső támadt, hogy semmit sem lehetett csinálni. Ettől eltekintve, egy bajor nemes, valami Winkler nevű német »Toplsoldner«, elárulta a budaiaknak az akna hollétét, amire azok ellenaknát ástak és a mi aknákat teljesen elrontották, az előkészített puszkaport pedig elvitték.

Erre egy harmadik rohamot akartunk rendezni, de azt a sűrű köd miatt másnapra kellett halasztani. Ezt az időt az ellenség arra használta, hogy a rohamrészeket jól betömte, úgyhogy másnap reggel újfent löni kellett a falakat. A megtartott tanácskozáshoz képest másnap 12 és 1 óra között négy helyen akartak rohamozni, és pedig: 1. a királyi istállók és a Miasszonyunk temploma közötti részen, 2. az Ország Imre házánál,

3. a szombati vásártérnél a Ráskay Gáspár házánál és végül 4. a Thurzó-, Fugger- és Langenwerger-házaknál. A gyalogsággal és a lóról leszállított lovassággal meg is kezdték a rohamot és egészen a sötétség beálltaig folyton rohamoztak, de hiába, mert minden roham megtört az ellenség kemény és szívós ellentállásán.

E sikertelen roham hatása alatt a lovasság kijelentette, hogy tovább egy napot sem hajlandó szolgálni, erre kénytelenek voltunk az ostromot beszüntetni és — nem szívesen bár — de megkezdeni a visszavonulást Visegrád felé.⁶⁴⁾

December 22-én a Visegrád melletti táborból, a kudarcba fulladt budai ostromról Ferdinándhoz írt levelében Bakics Pál is megemlékszik s megírja, hogy Vilmos főkapitány öfelségét nyilván mindezekről már eléggé informálta. Megjegyzi, hogy ő és fivére vére hullásával bátran és hűséggel szolgálta Ferdinándot, emberei pedig elesetek az ostromban. »Mi huszárok — írja — a hosszú ostromban lovainkat veszítettük el. Voltak, akiknek száz lovuk volt, és innen nem tért vissza több, mint 50 vagy 30.«⁶⁵⁾ Ezek szerint Roggendorfnak elég súlyos veszteségei lehettek, de nem kevés kára lehetett Budának is.

Az 1530-as esztendő vége tehát Budának és Pestnek ismét csak szorongást, nyugtalanságot, veszedelmeket hozott és az év az ötvennapos ostrommal és annak utóhatásaival fejeződött be.

Az oszmán hadnak és naszádoknak Buda alatti megjelenését és ezeknek hadi célját Kremsből december 10-én és 13-án kelt leveleiben Oláh Miklós is ismerteti. Ezen levelekben azonban hiába írta, hogy Budán a magyarok és az oszmánok már lóhúst esznek, hogy kevés az élelmiszer stb., december 23-án már Oláh is kénytelen volt tudomásul venni, hogy Buda ostroma hiábavaló volt, és talán nem is sejtette, hogy Ferdinánd a fővárost örökre elvesztette.⁶⁶⁾

Az egi püspök karácsony estéjén kelt levelében egyenesen azt írta Ferdinándnak, hogy Buda ostromának abbahagyásán az ellenség nevet és valósággal mulatva élvezi a kudarcot, míg nálunk (Ferdinánd pártján) csüggedést és kétségbeesést okozott.⁶⁷⁾

Buda védői közt kitűnt nemes Fületinczi Pálczán Péter, Buda hírneves bírása, akinek a sors később is fontos szerepeket szánt. A németek elvonulása után János király Pálczánnak, aki Buda városának Ferdinánd hadaitól szenvedett 50 napos ostroma alatt éberségével, vitézségével és vére bőséges hullatásával kiváló érdemeket szerzett, a Debrecen mezővároshoz tartozó biharvármegyei Haláp ingatlant adományozta.⁶⁸⁾

1531 január elején a lengyel király Koszka Szaniszlót fegyverszüneti tárgyalásokra János királyhoz Budára küldte. A tárgyalások folyamán János király Koszkával tudatta, hogy ő mindig kész volt a békére, de míg követei Posenben a békéről tárgyaltak, azalatt Ferdinánd király őt megtámadta, Esztergomot elfoglalta, Buda királyi várost hosszú ostrom alá vette stb. Így tehát maga János király is igazolja, hogy 1530 folyamán közte és Ferdinánd közt tárgyalások folytak.⁶⁹⁾

Az 1531. év Budán és Pesten aránylag csendesen telt el. Ezen év őszén Mehmet bég Budán tartózkodott, akinek ittléte alatt a szultán Budára mesterembereket küldött, hogy ittléző naszádjait kijavítsák.

Úgy látszik tehát, hogy a szultán csendben már készülődött Bécs 1532. évi megtámadására.⁷⁰⁾

Ezen esztendőben János király nagyrészt Erdélyben tartózkodott, ahonnan csak 1532-ben jött ki Esztergom ostromára. 1532 februárjában Pemflinger István Ferdinándnak azt tanácsolja, hogy ezer huszárral és egy zászlóaljnyi német vagy spanyol gyalogossal vonuljon egyenesen a Tisza felé és innen Erdélybe, azután annál biztosabban és jobban tud majd egy Buda elleni expedíciót nyélbeütni.⁷¹⁾ Látnivaló tehát, hogy Buda elfoglalása a Ferdinánd-pártiakat a nemrég elszenvedett kudarc dacára állandóan foglalkoztatta, és lesték az alkalmat, hogy mikor lehetne a fővárost eredményesen megtámadni. A főváros, Buda kérdése tehát nemcsak állandó magyar, de egyenesen európai kérdéssé nőtte ki magát, és ennek következményeit kellett a fővárosnak másfél évtizeden át viselnie.

Ámde Ferdinándot hívei hiába biztatták. Ő egyelőre újabb ostromkísérletbe belemenni nem volt hajlandó, annál kevésbbé, mert 1532 tavaszán Apafi Mihály tudatta vele, hogy János király seregével Erdélyből Buda felé vonul, sok és jó ágyúí vannak, begyakorolt tűzmesterekkel.⁷²⁾

1532 szeptemberében a szultán — mint tudjuk — Bécsset fenyegette, de a kőszegi kudarc után, amely alatt Budán állítólag 6000 puskása tartózkodott, kivonult az országból és Buda — írják Augsburg város tanácsának — már nincs többé az oszmánok által megszállva.⁷³⁾

Bécsnek az oszmán sereg nyomása alóli fölszabadulása öröme úgy látszik Ferdinánd könnyelmű ígéretre ragadtatta magát, mert hatalmas szárazföldi és vízi haderővel nemcsak Budát, hanem ennél sokkal többet vissza akart szerezni. Az ígéret azonban csak szó maradt, és 1532 október 18-án Várdai Pál esztergomi érsek, Tamás egri püspök, Thurzó Elek, Bátori András és a többi királyi tanácsos szemrehányást tesznek Ferdinándnak, hogy mindent megígért ugyan Buda visszaszerzésére, de ebben az irányban a valóságban semmi sem történt. Ha pedig Buda az ellenség kezében marad, biztos lehet benne, hogy nemcsak leghívebb városait, hanem az egész országot elveszti.⁷⁴⁾

Noha Buda megszerzésére semmi sem történt, mégis 1532—33-ban Bécs legalább élénk figyelemmel kísérte a Budán történeteket. 1532 őszén Thurzó Elek jelenti Ferdinándnak, hogy János király és Gritti állítólag elmenekültek Budáról, aminek pontosan az ellenkezője volt igaz, mert ekkor éppen hogy Budán tartózkodtak.⁷⁵⁾

A következő, 1533. év elején János király Budán volt, mert Csulai Móré László familiárisa saját szemével látta, midőn Perényi Péter fiát János király elé Budára hozták, akit a király túszként ott is akart tartani. Ugyanezen év február havában Budáról oszmán sereg és hajóhad megjelenését jelentik.⁷⁶⁾

János király 1533 tavaszát is teljes békességben Budán töltötte, és csak augusztus elején futott híre, hogy János seregével és ágyúival Pécs felé készül, ahova augusztus folyamán el is távozott, mire Bécsben nagy riadalom támadt, mert senki sem tudta, hogy János mit akar Pécssett. Ennek kifürkészésére az esztergomi érsek Ferdinánd parancsára szeptember 5-én kémeket küldött ki, akik jelentették, hogy János a zágrábi püspök és Lindvai Bánffy János közti viszályt akarja elintézni és a szlapon urakat magához édesgetni, mire Bécsben a kedélyek megnyugodtak.⁷⁷⁾

Közben ez az esztendő is eltelt a nélkül, hogy a fővárost különösebb baj vagy veszedelem fenyegette volna.

A következő néhány évben úgy látszott, mintha az ország fővárosát a három érdekelt fél most már békében élni hagyná. Budán az 1534—35. évben nevezetesebb események nem történtek, legföljebb azt kísérték Bécsben figyelemmel, hogy hol Budán, hol Pesten, hol kisebb, hol nagyobb oszmán szárazföldi és vízi haderő tartózkodott, amint az az egykorú levéltárak jelentéseiből kiderül.⁷⁸⁾

1534—35-ben az oszmánok budai hadi ereje számottevő nem lehetett, de 1536-ban már nagyobb létszámú oszmán helyőrség Budára való helyezése, sőt egyenesen a szultán hadi készülődése nyugtalanítja a kedélyeket.

1536 februárjában Thurzó Elek azt írja Ferdinándnak, hogy a szultán egy kiváló szandzsákbéget néhány ezer lovassal és gyalogossal Budára és Pestre óhajt helyezni, hogy itt a szultáni joghatóságot is gyakorolja. Abban az esetben, ha a kiváló és katonás kapitány, Mehmet bég lesz Budára helyezve, félek, hogy ebből nagy veszély származik a szegény országra és felségedre — írja Thurzó — és huszárjaink közül sokan az ellenséghez csatlakoznak. A fő tehát, hogy mindenekelőtt Buda felséged kezébe kerüljön, a többi már könnyebb feladat. Ismétlem — írja Thurzó — hogyha felséged módját ejti Buda visszafoglalásának, tegye azt késedelem nélkül, mert minden késlekedés veszélyes.⁷⁹⁾

Tíz nappal később Thurzó Elek már a következőket írja Ferdinándnak : »Amit írtam, megerősítettett, mert Mehmet bég lovas és hajós sereggel Budára érkezik és itt a szultán nevében joghatóságot fog gyakorolni.« Thurzó attól tart, hogy mindez az országban nagy változásokat fog okozni.

Március végén Thurzó azt jelenti, hogy Mehmet Belgrádtól Budáig minden vár élére lőn állítva.⁸⁰⁾

Ezen év (1536) folyamán egyébként többször írnak az oszmánok hadi készülődéseiről. Így augusztus 2-án valamelyik bécsi kormányzék Lascanus Márton esztergomi kapitánnyal tudatja, hogy 30 vagy 40 ellenséges naszád ért Budára, és hogy Nándorfejevárnál nagyszámú ellenséges lovasság gyűlt össze, s ezek állítólag Magyarországra akarnak betörni. Fölvívják tehát Lascanust, hogy kísérje az eseményeket figyelemmel és ezekről tegyen jelentést.⁸¹⁾ Ezzel szemben Thurzó Elek augusztus 5-én az alsóausztriai kormánynak azt jelenti, hogy Mehmet bég a 40 naszádot és a lovasságot Budáról visszavonta, és most csak annyi helyőrség van itt, mint amennyi ezelőtt is volt.⁸²⁾

Ugyancsak Alsóausztria kormányának ír levelet augusztus 10-én Bakics Pál is, akinek Thurzóéval homlokegyenest ellenkező értesülései vannak. Szerinte Sóvágó György ráckevei bíró azt a hírt hozta, hogy Mehmet bég Buda felé tart, és ez a hír igaznak is bizonyult. Budán az oszmánoknak 40 naszádjá és némi lovassága van, akik unszolvák a budaiakat, hogy nekik és lovaiknak a városban adjanak szállást, ami azonban nem történt meg. *A budaiak éjjel-nappal erősen őrzik a várost.* Az oszmánság Pest mellett áll. A budaiak tudatták János királlyal, hogy az oszmán mit akar tőlük, és kérték, hogy legyen órajuk gondja.⁸³⁾

Ez az esztendő azzal zárult, hogy Thurzó Ferdinándot szinte állandóan figyelmeztette a Budát és az országot fenyegető veszedelemre, azonban

úgy látszik hiába.⁸⁴) A következő esztendőben (1537) időnkint fölröppent néhány rémhír. Így az év első napjaiban Heney Bernát valpói várnagy Thurzó Elekkel többek közt tudatja, hogy Mehmet bég Budára készül, és hogy az oszmánok nagy hévvel Budát és János király fejét követelik. Februárban Thurzó Elek is azt jelenti Ferdinándnak, hogy az oszmánság erősen készülődik ellene, félti Komáromot és Gyórt. Később meg azt írja, hogy Kászon vajda ezer vagy több oszmán lovassal vagy már Budán van, vagy pedig két napon belül oda ér, és ő úgy tudja, hogy Magyarország nyugati részeit akarja megtámadni, sőt Mehmet bég is támadni készül, de még nem tudni, hogy merre.⁸⁵)

Ezzel szemben április vége felé híre járt, hogy Ferdinánd hadai Buda ellen készülődnek, és ezért János király minden vármegyétől bizonyos számú gyalogost és lovast kért Buda város és vár védelmére. Más oldalról azonban azt állították, hogy János király ezen őrséget Budán nem Ferdinánd, hanem az oszmán ellen helyezte volna el.⁸⁶)

1535-től kezdve tehát Buda és Pest városok békésebb időket élhettek, mert János és Ferdinánd királyok többízben és hosszas alkudozásokkal voltak elfoglalva. Fegyverszüneteket, végül is békét kötöttek, amelyek tárgyalásainak tartama alatt a főváros legalább nyugodtan folytathatta megszokott életét.⁸⁷)

Az 1538 februárjában megkötött úgynevezett nagyváradai béke pontjai a köztörténelemből ismeretesek, de aligha közismert az a pót-egyezmény, amelyet János és Ferdinánd királyok 1538 május 19-én Buda védelme tárgyában egymással kötöttek. János királynak ugyanis el kellett készülnie arra, hogy ha a szultán a nagyváradai békéről értesülni fog, nyomban ostrom alá veszi Budát, amit megfelelő ellenintézkedésekkel meg kellett előzni.

Ezen egyezmény pontjai a következők: A tárgyaló felek megegyeznek, hogy Visegrádot Ferdinánd hadai színleg ostrom alá veszik, és azok, akik a vizi (azaz ma úgynevezett Salamon) toronyban vannak, magukat némi színleges tüntető ostrom után megadják.

Mind a két király jónak látja, hogy Budán a Szent Gellért hegyén egy jól megépített erőd legyen. Ennek élén áll majd Laski, mint János király szolgája, nehogy az oszmán gyanut fogjon. Laski fogja a Szent Gellért-hegy alatt a Duna partján fekvő castellumot is megerősíteni, és ezen alsó erőd szolgálja a fölsőt és megfordítva.

János király kéri, hogy az ő költségére fogadtassék és diszponáltassék Pestre 400 cseh-morva vagy sziléziai árkász, akik Pesten vagy egyebütt, ahol szükséges, sáncokat és bástyákat (bastiones) emeljenek. Ferdinánd király viszont 600 aknászt (quos Knappen appellat) fog a saját költségén Budára küldeni, hogy a »hegy« megerősítését befejezzék, János király pedig ácsokról és más munkásokról fog gondoskodni. János a Pesten és a Gellért-hegyen elvégzett munkálatok után az összes árkászokat és aknászokat saját zsoldjában Budán tartja, hogy az oszmánok esetleges aknaásása ellen és más szükséges munkáknál kéznél legyenek.

Buda, Pest, a Gellérthegyen és alatta lévő erősségek őrzésére Ferdinánd király 5000 német vagy cseh katonát ígér, akik amilyen gyorsan csak lehet, Esztergomból Budára küldendőek és készen kell állniok, hogy Budára

bevonuljanak, azzal, hogy a császár és Ferdinánd király oklevelekben ünnepélyesen megígérik, hogy ezen katonák János király és övéi kárára nem lesznek, Budára minden csel nélkül mennek be és így is jönnek innen ki, ha már ott reájuk szükség nem lesz. Mindezeket a kapitányoknak is eskü alatt meg kell ígérniök.

János király reverzalist ad arról, hogy Ferdinánd katonáinak az élelmiszerek illő áron való eladását megengedi.

Ha Ferdinánd katonáira már nem lesz szükség, legyen szabad nekik minden akadály nélkül Németországba visszatérni. Ugyanígy, ha Németországból hadi gépeket, ágyúkat vinnének Budára, ezeket is legyen szabad Németországba visszaszállítani, és pedig úgy, hogy János király alattvalóinak jobbágysági ezeket ingyen segítenek Ferdinánd területéig továbbítani.

János király ígéri, hogy Buda és Pest védelmére 4000 embert fog tartani.

Végül Ferdinánd jól felszerelt hajóhadat is állít, és a hajóhad legény-ségének élelmezése Ferdinánd dominiumairól fog történni.⁸⁸⁾

Ezenfelül ismerünk egy megállapodást, mely ugyancsak ezen idő-tájban kötött s amely szerint János király kötelezi magát, hogy halála után Buda Ferdinánd királyra, illetve utódaira száll, s erre nézve János hajlandó esküt is tenni. Buda várnagyai, mind a jelenlegi, mind a következők szoros esküvel köteleztetnek, hogy Budát János király halála után csak a császárnak és senki másnak át nem adják.⁸⁹⁾

Talán nem csalódunk, ha azt állítjuk, hogy ezen egyezmények Buda és Pest végzetét jelentették. Ezek döntötték el 150 esztendőre a két város sorsát!

Hogy a két fél ezen egyezményeket komolyan vette, az kitűnik János lundi érseknek (aki a tárgyalásoknál Ferdinánd embere volt) 1538 május 19-én kelt leveléből, melyben Ferdinándnak jelenti, hogy János király Buda védelmére a Fuggerektől ágyús öntésére igaz áron ezer mázsa réz kiutalását kéri, továbbá a Budán és Pesten építendő bástyákhoz Bécsből ingyen gerendák küldését kívánja.

V. Károly császár 1538 június 10-én Villafrancában kelt iratában a maga és fivére, Ferdinánd nevében is biztosítja János királyt, hogy a Buda védelmére küldendő 5000 főnyi német vagy cseh gyalogsereg János királynak kárt okozni nem fog, minden csel vagy csalárdság távol áll tőlük, és Buda megvédése után a sereg minden sérelem vagy kár nélkül Budáról ki fog vonulni.⁹⁰⁾

Bármilyen titokban is folytak ezen egyezményekre vonatkozólag a tárgyalások, a szultán mégis megneszelt valamit, mert 1538 tavaszán valaki jelenti Ferdinándnak, hogy embere Budáról hazatért és elmondta, hogy Budára a szultán nevében megbízottak érkeztek, akik János királyt keresték. Ezek egyébként Buda környékén három mérföldnyi körzetben eltiltották a rétek kaszálását és elrendelték, hogy Budán és Pesten a házakat mind ürítsék ki s takarítsák tisztára a szultánnal érkező tömeg befogadására. Viszont június 10-én Pettauból Pastor János levélben értesíti Ferdinándot, hogy a szultán ezidén aligha jön Buda elfoglalására, ami tehát azt is jelentheti, hogy a szultán már tudott valamit a tárgyalásokról és készült is valamire.⁹¹⁾

Mint Ferdinánd esküdt ellensége, a szultán rossz szemmel nézte a fejleményeket, és most már lassankint megérhetett benne a gondolat, hogy a fővárost ő maga fogja birtokba venni, nehogy az Ferdinánd kezébe kerüljön.

Természetesen a szultánnak ez a szándéka idővel szintén nem maradt titokban, s már 1538 nyarán mindenféle hír kelt szárnyra. Thurzó Elek június 26-án Ferdinándnak jelenti, hogy hír szerint Atyas basa Budát ostrom alá akarja venni, viszont az oszmánok azt állítják, hogy Ferdinánd birodalmukat akarja megtámadni. János királynak az oszmánok meghagyták, hogy halmozzon fel élelmiszereket. Azt is mondják, hogy János minden vármegyétől alkalmas embereket kért Budavár és város védelmére, nehogy aztán őt okolják, ha ez a hely elvész, de — írja Thurzó — én félek, hogy nem tudják Budát megvédeni.⁹²⁾

Július havában a helyzet Buda körül látszólag komolyodik. 23-án Brodarics István már fölkéri Ferdinándot, hogy utasítsa Thurzót, hogy ez engedje meg, hogy a felső részeken Buda védelmére gyalogosokat szabadon fogadhassanak. De ennél is fontosabb az a jelentés, amelyet Várdai Pál esztergomi érsek küldött Ferdinándnak az ellenség készülődéséről. Az érsek ebben azt írja, hogy amidőn a minap bizonyos ügyben emberét Werbőczy Istvánhoz Budára küldte, János király kancellárja megüzente neki, hogy fontos kérdésben beszélni szeretne vele. A találkozás egy faluban meg is történt, s Werbőczy előadta, hogy a szultán végcélja (most már) Buda ostroma, amelynek jókor elejét kell venni és úgylátszik, mindenekelőtt Lascanot (Tamást) kellene a nála levő hadi néppel Budára küldeni, amit ura véleménye alapján Werbőczy is óhajt.

Várdai és Werbőczy találkozásáról a mindig jól értesült Thurzó is tudott és ő is ugyanazt jelenti Ferdinándnak, mint Várdai.⁹³⁾

Augusztus 1-én Thurzó egy barátja értesülései alapján Ferdinándnak már jelenti, hogy a szultán Budát mindenképpen meg akarja szerezni, mégpedig elsősorban *cselel*. Terve az, hogy valahol egyebütt tüntető támadást rendez és odavonván így a királyi haderőt, *Budát váratlanul meglepi*. Egyébként János király seregével Budára tart és azt állítja, hogy már nem csekély élelmiszert gyűjtött ott össze.⁹⁴⁾

Ezekre a hírekre Buda védelmére megindultak a készülődések. Mindenekelőtt János királynak megengedi Ferdinánd, hogy az ő területén a főváros védelmére zsoldosokat fogadhasson. Erről Thurzót is értesíti, aki ezt tudomásul is vette. Ezenfölül Németországban is megindult a csapatok toborzása. Nürnberg város tanácsa pl. augusztus 5-én Ferdinándnak jelenti, hogy Buda vár és városnak az oszmánok elleni védelmére kész csapatokat adni és Zauntmacher Gáspár kapitánysága alatt egy zászlóaljnyi »Knecht«-et Budára indítani.⁹⁵⁾ Itthon Révay István nagyszámú lovassal siet a főváros védelmére, viszont szeptember 14-én Ferdinánd már Budára küldendő három zászlóaljnyi sereg zsoldjáról intézkedik.⁹⁶⁾ A magyar és a birodalmi hadak tehát lassankint gyülekezni kezdtek, és Ferdinánd megtudván, hogy az oszmánok Budán a város előtt néhány házat és egy hosszú falat építettek, amelyek egy esetleges ostrom alkalmával a városra nézve hátrányosakká válhattak volna, azt kívánta, hogy ezeket a bekövetkező támadás előtt le kell bontani.

Ezenfölül ajánlja, hogy Székesfehérvárát élelemmel és könnyű lovassággal meg kell tölteni, mert ez Buda ostromát erősen hátráltatná.⁹⁷⁾

A hadi készülődések körülbelül augusztus végéig folyhattak, és már bizonyos helyen a salzburgi érsek és a bajor hercegek gyalogosai is összegyűltek, hogy helyőrségül Budára induljanak, de midőn a hercegek megtudták, hogy Buda ezidőszerint veszélyen kívül van, és az oszmánság inkább Moldva és Erdély megtámadására készül, visszavonták csapataikat azzal, hogy ha szükség lesz, hogy Budára helyőrséget küldjenek, ez alól nem fogják magukat kivonni.⁹⁸⁾

Az 1538-as esztendő talán éppen a nagyarányú hadikészülődések miatt Budára nézvé minden különösebb esemény nélkül telt el. A szultán — mint az előrelátható volt — értesülvén a fenti egyezmények tartalmáról, hadat akart indítani János király ellen, akit ekkor Ferdinánd természetesen cserbenhagyott. János szorult helyzetében csak úgy tudott magán segíteni, hogy megvesztegette a nagyvezírt, és így a szultán tervezett hadjárata abbamaradt.

A Ferdinánd perfid eljárásán felbőszült János király a megkötött egyezményeket nyomban fölbontotta és válaszul ezenfölül nőülvette Izabellát, Zsigmond lengyel király leányát. Így 1538 január havában Buda városa már nagyban készülődött a királyi lakodalomra, amelyet a farsangon meg is tartottak. Batthyány Ferenc egy jelentése szerint erre az alkalomra Pestre sok oszmán kalmár csődült össze, de János király elküldte őket azzal, hogy mivel sok idegen jön a lakodalomra, tűnjenek el, nehogy agyonüssék őket. Batthyány ekkor úgy tudta, hogy a szultán erősen készülődik Morva- és Csehországok ellen, és operációs bázisa Pest lesz, s úgy véli, hogy a szultán mind a két királyt el fogja kergetni.⁹⁹⁾

Amint már tudjuk, a hadjáratból nem lett semmi, s ez az év a fővárosra nézve szintén minden különösebb veszedelem nélkül mult el.

Az 1540-ik esztendő azzal a látszattal indult, hogy a szembenálló felek most már komolyan készülődnek a nagy leszámolásra. A tét elsősorban a főváros, azután az ország volt.

Március 26-án Thurzó Elek Ferdinándnak jelenti, hogy János király a gyalogos- és lovashadat a tüzéséggel, amely eddig Budán állomásozott, Váradnál összpontosítja. Nem tetszik nekem — írja Thurzó — hogy János király inkább Kassa, mint Buda megerősítésére gondol. Egy nappal később (március 27) Thurzó az Isten szerelmére buzdítja Ferdinándot, hogy ha valamikor, úgy most szerezze vissza Budát minden erejével.

Az, hogy János király mindent Várad felé vitetett, mindenkit élénken foglalkoztatott. Thurzó március 31-én kelt levele szerint ez a tény János desperációját nyilvánvalóan bizonyítja, és vagy önként át fogja a szultánnak Budát engedni, vagy csak annyi őrséget hagy benne, amellyel tessék-lássék csak két-három napig lehet az ellenség támadását föltartani. Lehet — írja Thurzó Ferdinándnak — hogy Mehmet bég Buda elfoglalására siet, és meglátja felséged, hogy néhány éven belül mennyi kára lesz abból országainak és provinciáinak, ha az oszmán fogja Budát bírni, tehát a főváros védelméről gondoskodni kell. Mindenekelőtt a császár írásban intse meg János királyt, hogy gondoskodjék Buda megerősítéséről, élelmi- és hadiszerekkel való ellátásáról és hatalmas őrséggel ellátva védel-

mezze azt. Most még 6—8000 zsoldossal Buda tartható lenne, de ha az oszmán Budát elfoglalná, akkor ezt csak 60 vagy több ezer emberrel lehet innen kivetni. János király pedig ne gondolja, hogy Buda védelmére 10—20.000 forint elegendő leszen.¹⁰⁰⁾

Ebből és a következő iratokból kiderül tehát, hogy most már Bécs *látszólag* belenyugodott abba, hogy Budát János király tartsa meg, s így a fővárost szintén csak az oszmánoktól féltették. Ezt az álláspontot képviselte Anna királyné, néhai II. Lajos király nővére, Ferdinánd felesége is. 1540 április 6-án Anna királyné Thurzóhoz levelet intéz, melyben utasításokat ad neki arra nézve, hogy Buda vára védelme tárgyában János királyt mire vegye rá. Nevezetesen: a várat jól erősítse meg, mert ha ezt elveszti, és az ellenség kezébe kerül, biztos és állandó székhelye az országban többé nem lesz.

Német katonák nélkül Budavár védelme nem lenne elég hatásos (!): ki kell tehát eszközölni, hogy Ferdinánd saját pénzen fogadott katonái mint őrség Budára beengedtesse. Mindezt azonban igen óvatosan, vigyázva és *nem* írásban kell intézni, nehogy az írás a szultán kezébe kerüljön.¹⁰¹⁾

1540 április elején Várdai Pál esztergomi érsek már úgy hallja, hogy János király elhagyta Budát és Váradra, innen pedig Erdélybe ment. Ugyancsak április elején Werner György Ferdinándnak jelenti, hogy Perényi Péter, aki együtt volt János királlyal Debrecenben és eredetileg Budára készült mint János király helytartója, más parancsot kapván, nem ment Budára.¹⁰²⁾

Buda várának megerősítése ügyében Bécsben április első felében tárgyalások folytak, amiről Thurzót Anna királyné és Ferdinánd is tájékoztatják, s ez utóbbi jelzi, hogy Budavár védelméről maga a császár kíván gondoskodni, hogy hogyan, azt rövidesen meg fogja tudni. Ferdinánd ezenfölül Thurzónak azt a megbízást adta, hogy igyekezzék János király szándékait kifürkészni, s ha úgy látja, hogy Buda várának oszmán támadás elleni megvédésére képtelen lenne, akkor legyen rajta, hogy Ferdinánd őrsége Budára bebocsáttassék.

Thurzó 1540 április 20-án válaszol Ferdinándnak s írja, hogy célja János király határozott álláspontját kifürkészni, de hiába, mert János úgylátszik ezt az ügyet még függőben tartja. Véleménye szerint az ország főbb helyei a legerősebb őrséggel látandók el, és pedig elsősorban Buda, Pest és Székesfejérvár.

Április 24-ére az ügyek már előbbre haladtak, mert Anna királyné értesíti Thurzót, hogy Ferdinánd a császárhoz, a lengyel királyhoz és János királyhoz is követeket küldött.

Két nappal később megszólal maga a császár is. Április 26-án Gandaniból keltezve levelet intéz Zsigmond lengyel királyhoz, melyben jelzi, hogy az oszmánság nagy erővel Magyarország ellen készül, hogy többek közt Budát is elfoglalja. Császári kötelessége, hogy a kereszténységet ezen fenyegető veszélytől megóvja, és ezért elhatározta, hogy Budavár védelmében János királyt »fraterne« segíteni fogja és haderőt küld Budára, melynek kapitányai János királynak is esküt tesznek. A sereget, ha már Budán nem lesz rá szükség, nyomban, minden kártétel nélkül visszavonja.

Bár nem kétli, hogy mindezen intézkedéseket János király szívesen fogadja, mégis arra kéri, küldjön ő is nyomban János királyhoz követet, aki a császári követtel együtt Jánosnál odahatna, hogy a Ferdinánddal kötött egyezményt Budát illetőleg tartsa be.

Ismerjük azt az utasítást is, amellyel V. Károly császár követét Jánoshoz küldte. Ebben is haderőt ígér a császár a már ismert föltételek mellett. Azután a követ előadni tartozik, hogy a jól megerősített és védett Buda az oszmányságot vissza fogja tartani az ország megtámadásától, és nehezebben szánja rá magát a királyi székhelynek, az ország fővárosának ostromára. A követ lehetőleg fürkésze ki, hogy János nem akarja-e Budát védtelenül az oszmánoknak átengedni?¹⁰³⁾

Úgy látszik, hogy a szultán mindezen tervezetésekről és jó szándékokról kémei útján pontosan értesült, és április 27-én Gerendi Miklós erdélyi püspök Bécsből Ferdinándnak azt írja, hogy János király egyik emberétől hallotta, hogy a királyi udvarban félelem tört ki, mert az oszmán azon gondolkodik, hogy Budát szárazon és vizen körülveszi, nehogy élelmeszert vagy őrséget lehessen oda bevinni, és ezért János király állítólag meghagyta volna Perényi Péternek, hogy siessen Budára. Másfelől meg olyan hírek is terjedtek, hogy a szultán ezen a nyáron Bécs ellen készül, azonban Bécs a védelemre nem igen készült föl.¹⁰⁴⁾

Úgy látszik közben Ferdinándnak sikerült János király szándékait megtudni, mert május 14-én Thurzó Ferdinándnak jelenti, hogy megtudta azt a lesújtó hírt, hogy János király sohasem fog Budára sem császári, sem ferdinándi haderőt beengedni.¹⁰⁵⁾

Dacára annak, hogy Ferdinánd ezt megtudta, ezzel a budai kérdés korántsem került le a napirendről, sőt a főváros most lépett csak az általános érdeklődés központjába, és a Ferdinánd-pártiakat Buda visszaszerzése állandóan foglalkoztatta.¹⁰⁶⁾ 1540 június 30-án kelt levelében Thurzó Ferdinándot ismét figyelmezteti, hogy Buda elfoglalása esetén az oszmán azonnal fegyvert ragadna, és ha felséged — írja — Budát elvesztené, ez az oszmán ereje folytán az ország és a kereszténység végveszedelmét jelentené. Ha felségednek nincsen elég ereje a szultánnal szemben Buda védelmére, Perényi azt ajánlja, hogy ezt a helyet egyelőre az ország nevében tartani kellene, és valakit a szultánhoz küldeni, aki az ország nevében valamelyes adót ajánlana föl, és azt fizetni kellene mindaddig, amíg felséged ezen ügy elintézésére jobban fölkészülve nincsen.¹⁰⁷⁾

Amint tudjuk, 1540 július 22-én János király váratlanul meghalt. Július 28-án Thurzó már értesült a halálesetről és ezzel kapcsolatban Ferdinándnak azt tanácsolja, hogy most azonnal Budára kell sietni és György barátot (Martinuzzit) és pártját meg kell előzni, nehogy előbb vonuljon be Budára s azt megerősítse, ami mindenesetre szándéka. Ugyanekkor írt Thurzó Anna királynénak is, hogy vagy 3000 gyalogossal és vízi erővel Budát illetően legyen minden eshetőségre készen. Ugyanígy biztatja Ferdinándot Várdai Pál esztergomi érsek is.¹⁰⁸⁾

Mindezen figyelmeztetések azonban hiábavalók voltak. Ferdinánd, mint mindig, most is elkésett. Ezt Thurzó Elek Anna királynénak augusztus 4-én meg is írta s jelezte, hogy György barát Budára siet, Török Bálint pedig Székesfehérvárra ment. Ezek a helyek mindenféle védelmi szerrel

jól el vannak látva, úgyszólván Ferdinánd ezeket már megszerezni nem bírja. Nincs más hátra, mint a magyar kérdést hatalmas hadsereggel megoldani.¹⁰⁹⁾

A sok biztatásra végre Ferdinánd is elkezdett mozogni és 1540 augusztus 10-én Bécsből bizonyos királyi tanácsosát (talán Wernert) utasítja, hogy tárgyaljon Perényi Péterrel, hogy ez és Serédy Gáspár minden úton-módon törekedjenek arra, hogy György barát és Török Bálint a Budára való bevonulásban megakadályoztassanak, sőt ha lehet, elfogassanak.¹¹⁰⁾ Ferdinánd ezenfölül a bajor hercegektől segítséget kért.¹¹¹⁾

Ferdinánd mindennél fontosabbnak találta, hogy György barát Budára való bevonulását megakadályozza. Ezen cél elérésére kancelláriája szinte özönével gyártja a leveleket.¹¹²⁾ Ámde az oszmánság sem tétlenkedett, s 1540 szeptember 3-án Thurzó jelenti Ferdinándnak, hogy az oszmánok száz naszáddal Pest alá akarnak hajózni, s ezért a pestiek mindenestől Budára húzódtak. Szeptember 10-én Laski Jeromos Stubiczáról Ferdinándnak jelenti, hogy az oszmán állftólag Buda ellen készül, s a szultán a belgrádi szandzsáknak megparancsolta, hogy János király feleségének adjon segítséget, s ezért a szandzsák a királynéhoz Budára követeket küldött.¹¹³⁾

Ferdinánd Budát illető reményeit alaposan lehűthette ugyancsak Laski Jeromosnak szeptember 18-án Gradiskából Ferdinándhoz intézett levele, melyben elmondja, hogy találkozott egy csasz barátjával, aki neki azt újságolta, hogy felséged Buda megszerzésére 20.000 embert küldött, ámde hiába, mert a szultán Budát felségednek sohasem fogja odaadni.¹¹⁴⁾

Amitől Ferdinánd annyira félt, hogy t. i. György barát és Török Bálint bevonulnak Budára, szeptember hó folyamán bekövetkezett. 1540 szeptember 20-án Ferdinánd levelet intézett Brünnből Fels Lénárdhoz, melyben tudatja, hogy György barát és Török Bálint már Budán vannak, amit nem szívesen hallott, annál is inkább, mert állftólag csak kevés emberrel vonultak be. Azután utasításokat adott Felsnek, hogy egyenesen Buda ellen vonuljon-e, vagy sem. Kedvesen venné, ha Buda hatalmába kerülne és szerinte jó lenne, ha a sereget már most Esztergom alá vezetné s innen pénzzel és más eszközökkel odahatna, hogy György barát és Török Bálint emberei, de főleg a budai polgárok a mi pártunkra térnének.

Ha látja, hogy Buda fegyveres erővel elfoglalható, akkor azonnal vezesse a sereget Buda alá, mert Buda elfoglalása a főcél.¹¹⁵⁾

Ügylátszik, Ferdinánd pénze nem tévesztette el hatását, mert szeptember 22-én Thurzó már jelenti, hogy Szaniszló székesfejérvári prépost, Athinay Simon deák és társaik Ferdinánd pártjára tértek. Jó lenne — írja Thurzó — ha ezek Budára bemennének, ahol egy esetleges ostrom idején nekünk hasznos szolgálatokat tehetnének, s erre gondolva Szaniszló prépost Budán adományul házakat kér. Ferdinánd, ügylátszik, Athinay Simon megtérését értékelte a maga szempontjából a legtöbbre, mert szeptember 25-én arra az esetre, ha Buda vagy Székesfejérvár megszerzésében közreműködik, Cserép várát vagy más ingatlant ígér neki.¹¹⁶⁾

Thurzó, aki Ferdinánddal állandó összeköttetésben állott, szeptember 27-én kedvező híreket jelent. Írja, hogy jó forrásból úgy értesült, hogy Török Bálint és társai az ostromot Budán nem várják be. György barát és Török Bálint kísérete, amellyel Pestre érkeztek, nem több, mint 2000 lovas és gyalogos, akik több hónapon át Erdélyben szolgáltak és hazatértek, úgyhogy az ostrom föltartóztatására voltaképpen csak kevesen mentek be Budára.

Két nappal később (szept. 29) Thurzó újabb jelentésben közli Ferdinánddal, hogy a nála összegyűlt urak véleménye szerint Buda ostromára most itt volna a legjobb alkalom, amidőn a tél szigora a hadműveleteket nem akadályozza, amidőn Buda vára még nincsen kellően megerősítve, amidőn György barátnak kevés embere van, s nincsen remény arra, hogy Török Bálint és Petrovics a rácokkal Buda védelmére siessenek vagy azt megvédeni tudják. Különben is a rácok hadi dolgokban járatlanok, a magyarok pedig nem fognak Budára bezárkózni.¹¹⁷⁾

Mindezen híreknek főleg Fels Lénárd, Ferdinánd vezére örült, Ferdinánd király pedig mindezek dacára szeptember 30-án Perényi Péternek azt írja, hogy fájjalja, hogy György barát, Török Bálint és Petrovics Budán szorultak.

Thurzó azonban nem nyugodott és tovább szította Buda ostroma ügyében a parazsat szeptember 30-án írt levelében előadja, hogy mennyire kívánatos volna Buda elfoglalása. Fölsorolja most már mindazon érveit, amelyek szerinte kívánatosá tennék a főváros birtokbavételét. Szerinte még ezen az őszön be kell venni Budát, »nam in eo constat omnis auctoritas majestatis vestrae ad assequendum totum regnum Hungariae«. Az időpont erre igen alkalmas. Az oszmán most nagy sereggel már nem jöhet és Buda elfoglalásában mindenki egyetért. A király minden követ mozgasson meg, hogy ezek a dolgok sikerüljenek, mert másképp a király az országra végromlást hoz.

Ugyanekkor Nádasdy Tamás is tüzei Buda ostromára Ferdinándot és hivatkozik a kalocsai érsek és Perényi Péter hasonló véleményére. Budát ostrom alá kell venni, s ha a vár bevétele nem sikerülne — írja Nádasdy — felséged mindent el fog veszteni, mert most »de tota republica christiana agitur«, azaz más szóval: Buda sorsa európai ügy lett, ezért tehát a király minden erejét fordítsa Buda megvételére.¹¹⁸⁾

Thurzó nemcsak leveleiben nógatta Ferdinándot, hanem szeptember folyamán emberét, Mérei Mihályt is hozzáküldte, akinek írásbeli utasítást adott arra nézve, hogy mit jelentsen Ferdinándnak. Méreinek el kell mondania, hogy György barát és Török Bálint azért nem akarnak Budán maradni, mert János király fiát Székesfejerváron meg akarják koronázni. Továbbá jó lenne, ha a felség minden tartományában mentül több hadat gyűjtene, annyit, hogy elég legyen Buda visszavételére, amelyet György barát kezéből kicsavarni nem lesz könnyű. De midőn mindenkinek szeme a király székhelyét figyeli, akkor érdemes gondot fordítani arra, hogy az minden eszközzel megszereztessek.¹¹⁹⁾ Ennyi oldalról jövő nógatás elől Ferdinánd már nem térhetett ki, s szeptember folyamán összegyűjtött serege Fels Lénárd vezérlete alatt megindult Buda visszavételére. Fels szeptember második felében indult Magyarország felé és Óvárról fölhívja Lascano esztergomi kapitányt, hogy Buda városát kémleltesse ki.¹²⁰⁾

Október 1-én Fels már a Komárom melletti táborból ír Bebek Ferencnek. Jelzi, hogy a komáromi táborból Esztergom felé indul, ott összegyűjti a magyar csapatokat, aztán késelem nélkül Budának tart s útközben be akarja venni Vácot. Fölvívja tehát Bebeket, hogy lovasságával vagy Vác alatt, vagy pedig majd Buda »küszöbénél« csatlakozzék hozzá.¹²¹⁾

Megindult tehát a nagy küzdelem az ország fővárosáért, s elkövetkeztek Buda legkritikusabb napjai!

Fels október 2-án már Almás és Neszmély közt a Duna partján táborozott és innen tudatja Thurzóval, hogy a király parancsára nem Tata vára ellen, hanem egyenesen Budára kell tartania, és ide igyekszik Révay Ferenc is.

Ugyanezen napon Ferdinánd király Thurzóval tudatja, hogy Fels parancsot kapott, hogy seregével egyenesen Buda alá siessen és mindent tegyen meg a királyi székhely visszafoglalására. Mint a kalocsai érsek, Perényi és Thurzó, ő is (t. i. Ferdinánd) úgy véli, hogy Buda visszaszerzésénél most fontosabb föladat nincs, és ezért parancsolta meg Fels kapitánynak, hogy késelem nélkül minden erejével vonuljon Buda ellen, a város alatt üssön tábor, kezdje meg az ostromot és tegye meg mindazt, amit az ügy és az idő parancsolnak.¹²²⁾

Parancsokat adni mindenestre könnyebb volt, mint kellő fölszerelést előteremteni. Fels sietett is volna Buda alá, de sem megfelelő fölszerelése, sem elég élme nem volt, sőt még csapatai sem voltak együtt. Így azután a sietésből késlekedés és lassúság lett.

1540 október 4-én az esztergomi táborból Fels Thurzónak írja is, hogy a kalocsai érsek és Perényi buzdítják őt, hogy gyorsabban siessen Buda felé. Hiszen ő menne is, de mivel az ostromágyúk még nem érkeztek meg, kellő mennyiségű élelmiszere sincs, sőt a morva csapatok sem érkeztek meg, így a sietésnek sok értelme nincs.¹²³⁾ Fels annyira nem sietett, hogy október 4-én Esztergomból Révay Ferencet három naszád kíséretében követségbe Budára Izabella királynéhoz, illetve György baráthoz küldte.

Az esztergomi táborból Fels fegyverbe hívja Serédy Gáspárt, Bebek Ferencet és őket is Vác vagy Buda alá rendeli.¹²⁴⁾

De Fels a seregyűjtés mellett október 5-én Esztergom mellől Ferdinánd király nevében levelet ír János király özvegyének, amelyben elég naivul fölkéri, hogy fiával, udvari népével és kíséretével együtt Buda várából távozzék és menjen lengyel vagy más területre. Kéri, hogy elhatározásáról értesítse őt, hogy Budától hazájáig vagy máshova megfelelő fegyveres kíséretet adhasson.¹²⁵⁾ Ügylátszik, Fels Révayt is ugyanezen ügyben küldte Budára. Ugyanekkor Fels levelet írt Thurzó Eleknek is, melyben tudatja, hogy elhatározta, hogy Esztergom alól seregeivel Buda alá száll, és mivel Buda ostromához nagyobb számú lovasságra van szüksége, tehát fölkéri, hogy hasson oda, hogy a kalocsai érsek és Perényi lovasságukkal hozzá csatlakozzanak.¹²⁶⁾

Ügylátszik tehát, hogy Fels lovasság dolgában tényleg rosszul állt, mert október 6-án Serédy Gáspárt is fölkéri, hogy Buda ostromához könnyű lovasságát azonnal küldje el. Ujságot írni most nem tud mást, mint hogy György barát Buda falain belül, Török Bálint pedig a fővároson kívüli csatával akarják az ostromot föltartóztatni és ezzel fenyegetőznek.¹²⁷⁾

Október 8-án Fels még Esztergomban volt, de utána elindult Visegrád felé és azt be is vette. Zalay Jánoshoz írt levelében dicsekszik is, hogy Visegrádot, amellyel neki a Budára vezető utat elzárták, szerencsésen elfoglalta.¹²⁸⁾

Fels október 12-én tehát Visegrádon volt már, de Budával még mindig nem lehetett tisztában, mert ekkor újra fölhívta Lascano esztergomi kapitányt, hogy küldjön alkalmas kémeket Budára, akik a budaiak és Török Bálint szándékát kikémleljék. A következő napon (október 13) a Visegrád melletti táborból Fels Thurzó Eleknek megírja Visegrád bevételeit (ugyanazt megírta Zalay Jánosnak és másoknak is) s jelzi, hogy ezt a fontos várat most erősíti meg, s ha ez megtörtént, ami körülbelül két napot fog igénybevenni, táborát nyomban Buda felé indítja.¹²⁹⁾

Látnivaló tehát, hogy Fels október közepén Visegrádon állt és sem Buda még kikémelve nem volt, sem pedig elég fegyveres erő rendelkezésére nem állott. Segítőcsapatokért még Visegrád alól is levelez. Így pl. október 15-én innen szólítja föl Wissiczkyt, hogy csapatával a Buda felé induló fősereghez csatlakozzék és vegyen részt a főváros ostromában. Úgy látszik Serédy se nagyon sietett csapata elküldésével, mert Fels október 16-án ír neki, hogy lovasságát mielőbb küldje el, mert holnap (tehát október 17-én) Buda felé indul és miután reméli, hogy egy nap alatt Vácot elfoglalja, innen seregével csakhamar Buda alá vonul. Ugyanekkor Fels a Homonnai Drugethektől is segítséget kért, ezek azonban nem adtak vagy nem akartak adni Buda ostromához hadi népet és ezért Fels előtt mentegették is magukat, aki mentségüket november 2-án kelt levelében el is fogadta.¹³⁰⁾

Mindezekből azt látjuk, hogy Fels voltaképpen készületlenül ment Buda alá. Lehet, hogy abban bízott mindvégig, hogy Izabelláék békésen és harc nélkül át fogják neki Budát engedni. Ugyanebben bizakodhatott maga Ferdinánd is, aki a látszólag nagyszabású hadi készülődés és neki-gyürkőzés mellett még mindig azt hitte, hogy a főváros kulcsait tálcán fogják fővezére elé vinni. 1540 október 17-én Ferdinánd Bécsújhelyből levelet intéz Felshez, melyben Buda várának békés úton való megszerzésére ad utasításokat. Szeretné — írja — ha Buda vára vérontás, ostrom nélkül, békés úton kerülne kezébe. Úgy intézze tehát az ügyeket, hogy a tekintélyes költségekre való tekintettel a főváros tényleg hatalmába kerüljön.

Izabella királyné fölkérte őt (t. i. Ferdinándot), hogy ne engedje, hogy Buda ostromzár alá kerüljön, tehát Buda vár és város békés átadása tárgyában nem máshol, hanem csakis a királyi táborban tarthat barátságos tárgyalást és Budától körülbelül két mérföldnyire valami alkalmas helyen a tárgyalásra tűzzön ki helyet és háromnapos terminust.

Ha a királyné és tanácsosai Budán vagy Pesten akarnak vele tárgyalni és oda őt személy szerint meghívják, meghagyta, hogy oda semmi szín alatt el ne menjen. Budára be ne tegye a lábát, csak akkor, ha elfoglalta. Tehát csak a királyi táborban tárgyaljon és tőle telhetőleg mindent köveszen el, hogy Buda az ő királyi hatalmába kerüljön.¹³¹⁾

Íme tehát, Ferdinánd, bízva abban, hogy a Fels-féle elégtelen sereg Budára és Izabella udvarára némi nyomást fog gyakorolni, az utolsó

pillanatig azt remélte, hogy a várost és várat békésen birtokba veheti. Amde a végzet könyvében meg volt írva, hogy Ferdinánd soha Budára a lábát be nem teheti.

Visegrád alól Fels tervszerűen Vác alá vonult s azt október 18-án nem nehéz föltételek mellett, vérontás nélkül elfoglalta. Az őrségnek szabad elvonulást engedett és tetszésükre bízta, hogy Budára vagy máshova távozzanak. Vácott Fels 50 gyalogost hagyott őrségül és innen Lascanonak és Thurzónak is jelezte, hogy október 19-én most már Buda alá indul.¹³²⁾ Fels tehát meglehetősen sokat és sokáig elpepecselt egy-egy helyen és késlekedve haladt előre, aminek oka az is lehetett, hogy a főváros ostromához elég erősnek nem érezte magát.

Míg a váci helyőrséggel Fels általában igen kegyesen bánt, addig a neki ellentálló és így fogságba került visegrádi őrséget magával vitte Buda alá, hogy ott sáncokat építsenek és egyéb munkákat végezzenek.¹³³⁾

Október 20-án Fels Óbuda mellett táborba szállott és 25-én innen Lascanonak azt írja, hogy Izabella királynéval és tanácsosaival tárgyal, de úgy látja, hogy ezek nem békét kötni, hanem inkább időt nyerni akarnak, s ezért kémeket küldött Buda fekvésének és vívási lehetőségének kikémlelésére. Ebből arra kell következtetnünk, hogy Lascano kétízben is kiküldött kémei nem nagy eredménnyel térhettek vissza.¹³⁴⁾ Így tehát Fels körülbelül egy hónapot már szerencsésen ellevezett és eltárgyalgatott; október 26-án Bebek Ferencnek azt írja, hogy Buda lövetésére holnap fölállíttatja az ágyúkat. Október 27-ig tehát Budára Felsék még egyetlen lövést sem adtak.¹³⁵⁾

A Fels titubálása folytán rendelkezésre állott egy hónapot Budán igyekeztek jól fölhasználni, mint ezt Gerstner Pál, György brandenburgi örgróf kamarásának leveléből megtudjuk.

Gerstner 1540 október 27-én Óbudáról ír György örgrófnak s így a helyszínéről jelzi, hogy az örgróf kapitányával, Guntzenhauseni Farkassal és az egész királyi sereggel október 24-én érkeztek Óbudára. Azaz mászóval, négy napig tartott tehát, míg a királyi sereg minden része átkelt a Dunán és Óbuda alá ért.

Itt eleinte Fels — amint már tudjuk — főbb katonáival együtt a budai főemberekkel, elsősorban György baráttal, Török Bálinttal és Petrovics Péterrel tárgyalt, akik azonban nem engedték meg, hogy Fels a fővárost megszállja, hanem elhatározták, hogy védekeznek. Megtehetik, írja Gerstner, mert a várost »mit bolwercken vor der stat« és belül is sáncokkal megerősítették, élelemmel bőven ellátták és körülbelül 10.000 emberrel megszállták. A csonkatornyot (den Schunkendurm) félig lebontották és a tetejére öt ágyút helyeztek el. Ugyancsak lőfegyverekkel látták el a Miasszonyunk-templom cintermét és mindenütt, ahol szükség volt, bőven állítottak föl ágyúkat. Gerstner úgy véli, hogy nagy fáradságba és áldozatba fog kerülni, míg a fővárost a csekélyszámú sereggel el tudják foglalni.

Mindez még nem elég. Mert ezenfölül híre jár — írja Gerstner — hogy az oszmán 15.000 főnyi sereggel Buda alatt 18 mérföldnyire állomásozik.

Ezen értesüléseket Gerstner Spiegeltől, aki a brandenburgi választófejedelemné embere volt, és Motzer Menyhértől szerezte, akik ma jöttek ki Budáról a királyi táborba.

Úgy tudja, hogy Fels ma éjjel (október 27) Buda város felé a sáncok építéséhez akar fogni, s ha ezek elkészültek, elkezdí a város lövetését azzal a reménnyel, hogy Isten segítségével azt be is veszi.¹³⁶⁾

A bejelentett sánc- és árokásás azonban nem haladt nagyon gyorsan. Ezt Fels egy későbbi leveléből látjuk. Ugyanis október 30-án Zalay Jánosnak Fels megírja, hogy Buda ostromához miféle előkészületeket tesz. Jelenleg sáncokat és árkokat ásat, azután, ha ezek elkészültek, minden eszközzel hozzáfog a város ostromához.

E szerint tehát október végén még mindig csak a nagyhangú készülődés folyik, s Fels szinte készakarva húzni látszik az időt. Ennek egyik oka az is lehetett, hogy Fels Fráter Györggyel még mindig alkudozott, és október végén még mindig az a hír járta, hogy György barát Budát békésen át fogja Ferdinándnak adni. Úgy látszik, az alkudozások során többek közt György barátnak azt is megígérték, hogy ha Budát átadja Ferdinándnak, a váradi püspökséget megtarthatja.¹³⁷⁾

1540 november 2-án Fels valami (esetleg egyházi) főembere a pápai nunciussal tudatja, hogy már 16 (!) napja Óbudán tartózkodik, ahol azonban inkább irodalommal, mint fegyverforgatással foglalkozik, mert most részint a katonák, részint az ágyúk számára még csak sáncokat, árkokat stb. ásnak, de nagyon várja már az ostrom napját. Az ostromot a tél hidege előtt be akarnák fejezni, hogy azután állandó téli tartózkodásra az errefelé dúló hóviharak elől kényelmesebb és védettebb helyre húzódhassanak.¹³⁸⁾

Fels, dacára annak, hogy ismerte serege gyengeségét, mégis annyira biztos volt dolgában, hogy november 5-én pesti és ráckevei házakat kezdett osztogatni, noha ekkor még sem Pest, sem Ráckeve hatalmában nem volt.¹³⁹⁾ Fels-szel szemben Ferdinánd király más véleményen volt. November 6-án Bécsújhelyből György brandenburgi örgrófhhoz írt levelében ezen véleményét nem is titkolta, helyesebben nem is titkolhatta. Ugyanis György örgróftot arra kéri, hogy az oszmánság ellen küldött segédcapatait még három hónapig hagyja Magyarországon. Ezt a kérelmet indokolni kellett, Ferdinánd megírja, hogy az oszmánság a magyar határon Buda elfoglalása céljából erősen gyülekezik. Jó értesülése van arról is, hogy Buda vár és város tömve van hadi néppel és élelemmel is el van látva, ezért úgy hiszi, hogy Budát olyan rövid idő alatt, mint ő gondolta, elfoglalni nem lehet, s így a dolgok egy kissé el fognak húzódni.¹⁴⁰⁾

Egy november 9-én kelt s Absbergi Siger János által ugyancsak György brandenburgi örgrófhhoz intézett levélből megtudjuk, hogy nemcsak Fels vagy emberei tárgyaltak Izabella királynéval, hanem Ferdinánd király külön követét, Salm gróftot küldte Budára, aki mind a királynéval, mind a környezetében levő urakkal, névszerint Fráter Györggyel, Török Bálinttal és Petroviccsal is tárgyalt, de szintén hiába. Az urak védeni akarják Budát — írja Siger — nem hajlandók Ferdinándnak behódolni, nem akarnak német királyt (»keyn deycen kinig nit haben«, t. i. wellen) s inkább az oszmánt választják, aki kész őket megvédeni. Budán egyéb-

ként mindennel jól el vannak látva. Fels azonban (állítólag) nincs megelégedve. Sajnálja a drága időt, mely hiába eltelik, noha neki ágyúi bőven vannak.¹⁴¹⁾

Miután Budát sem szép szóval, sem szép ígéretekkel bevenni nem lehetett, s mivel végre Fels is belátta, hogy a vár és város őrséggel és hadiszerekkel erősen meg van rakva, nagyon meg van erősítve, s így sem csekély létszámú sereggel, sem pedig rövid idő alatt elfoglalni nem lehet, elhatározta tehát (valószínűleg felsőbb engedéllyel), hogy már csak a télrehajló időjárás miatt is Buda ostromát abbahagyja, elvonul Óbudáról és Visegrád mellé táborba száll. Ezen elhatározásáról november 10-én az Óbuda fölötti táborból Wass Mihályt értesíti. Jelzi, hogy néhány nap előtt elfoglalta Pestet, s mielőtt Visegrádra távoznék, Pesten lovas és gyalogos őrséget hagy.¹⁴²⁾

Fels november 12-én már Visegrád alatt volt és innen értesíti Hont vármegyét, hogy Pest parancsnokának, Finsterwaldi Diska Ottónak épület- és tüzifára lévén szüksége, ezekkel a vármegye Pestet lássa el.¹⁴³⁾

Ferdinánd király, hogy a főváros lakosainak kedvében járjon, november 11-én Bécsűjhelyen kelt oklevelében Buda városának mindazon privilégiumait, melyeket néhai János királytól kapott, helybenhagyja és megerősíti, de különösen jóváhagyja János király azon intézkedését, amellyel Buda város lakosait a magyar nemesek sorába emelte s őket a város területén mindenféle adózás és szolgáltatás alól mentesítette.¹⁴⁴⁾ Ez a szép, de kissé elkésett gesztus a tényeken változtatni már nem tudott. Ferdinánd tehát ismét elkésett.

Fels november 14-én Visegrád alól Lascanonak egész őszintén megírta, hogy Buda ostromához nem érezte magát elég erősnek. Azonban Fels mindezt már az ostrom megkezdése előtt is tudhatta, kár volt tehát egy kilátástalan ostrommal a szultánt fölingerelni és az előrelátható következményeket kiprovokálni. Felsnek csak annyi ereje volt, hogy Pestet bevegye. El is dicsekedett Lascanonak és Serédy Gáspárnak is, hogy Pestet mindössze két zászlóaljnyi német és négy zászlóaljnyi cseh gyalogossal, 300 könnyű lovassal és az összes naszádosokkal foglalta el, ami a gyengén védett palánkos városka bevételéhez aránylag nagy erő volt.¹⁴⁵⁾

A városka bevétele után Fels azt erősíteni kezdte. Ehhez a császári udvari kamara is hozzájárult, amely Pest megerősítése kérdésében »Tscherte« János és Speciacasa János Mario hadmérnökök szakvéleményét kérte ki.¹⁴⁶⁾ Pesten egyébként mint helyőrség 1000 cseh gyalogos, 1000 huszár és két zászlóaljnyi tiroli »Knecht« maradt, Fels pedig felszedvén visegrádi táborát, lassankint visszahúzódott a komáromi várba, majd pedig innen az ellenségtől távolabb fekvő Győrbe távozott.¹⁴⁷⁾

Buda sikertelen ostromának híre eljutott Konstantinápolyba is. December elején Laski Jeromos innen kéri Ferdinánd királyt, hogy ha már Budát bevenni nem tudta, az Isten szerelmére legalább tartsa Pestet, erősítse meg jól és a Szent Gellért-hegyen is építtessen szorgalmasan erődöt. Ezen a télen a szandzsákok nincsenek abban a helyzetben, hogy felséged seregeivel megküzdjenek. Ha pedig felséged Budát elfoglalná, küldjön oda egy kollégát arannyal terhelve (onustum auro), mert ha ezt nem teszi, Magyarország tűzzel-vassal el fog pusztíttatni.¹⁴⁸⁾

1540 december hónapja azzal telt el, hogy Ferdinánd és hívei egymást biztatják Pest védelme tárgyában. Ekkor ugyanis már híre járt, hogy az oszmán Pestet meg akarja támadni. December 15-én Ferdinánd már tudott erről és írt Thurzónak, hogy mivel úgy tudja, hogy az oszmánság Pestet ostrom alá akarja venni, tehát itt a helyőrséget szaporítani kellene, hogy sikeresen ellentállhassanak. Elrendeli a megfelelő intézkedések megtételét.¹⁴⁹⁾

Közben Ferdinánd király tárgyalásokat folytatott Werbőczyvel. December 15-én ugyanis Ferdinánd király levelet írt Werbőczynek, hogy miután fölkérte őt (t. i. Ferdinándot), hogy Budára egy megbízható embert küldjön, ő tehát titkárát, Bornemissza Pált indította Budára, akinek mindenben higgyen.¹⁵⁰⁾ Természetesen nem tudjuk megállapítani, hogy a tárgyalás anyaga mi volt, de egészen valószínű, hogy egyik pontját Buda átadása képezte. 1540 december havában Ferdinánd Zsigmond lengyel királlyal folytatott tárgyalásokat. Ezeknek anyaga úgylátszik az volt, hogy Izabella királyné fiastul Budáról és az országból távozzék és mindent Ferdinándnak adjon át. Ezzel szemben Czarnkowski András lengyel követ Zsigmond királynak azt ajánlja, hogy Izabella ne hagyja el Magyarországot. Valószínű, hogy Werbőczyvel is ezekről folytak a tárgyalások.¹⁵¹⁾

December 18-án a budai ostromot Győrben kipihenő Fels is megszólal és közli híreit Thurzóval. Fels úgy véli, hogy az oszmánok készülődése Pest ellen irányul, mert a Ferdinánd-pártiak által megszállott Pest most a budaiakra nézve nagy kényelmetlenséget jelent. Véleménye szerint Mehmet bég ezért készülődik Pest ellen s azt el akarja foglalni, hogy ott telelhessen. Ő is, mint Ferdinánd király, szükségesnek tartja, hogy Pest erősebb őrséggel úgy láttassék el, hogy az ellenség esetleges támadását visszaverhesse.¹⁵²⁾

A pesti kapitány, Diska írja, hogy a rácok Pest alatt tíz mérföldnyire gyülekeznek, az oszmánság pedig Erdődnél és Péterváradnál átlépte a Dunát és Pest felé tart; ő (Fels) tehát Esztergomba megy, ott gyűjti össze seregét és ott várja be az Ausztriából érkező segédcsapatokat.

Egy névtelen valaki, aki közel állhatott Ferdinándhoz, december 19-én Fülöp hesseni tartománygrófhhoz intézett levelében — úgy látszik, Ferdinánd tárgyalgatásaira célozva — azt írja, hogy ha Ferdinánd Budát komolyan bírni óhajtja, akkor foglalja azt el karddal, mert a fővárost tárgyalgatásokkal — gondolta, de nem írta a névtelen — sohasem fogja bevenni.

December folyamán az erdélyi szászok gyűlést tartottak, ahol azt határozták, hogy királyuknak csak azt fogják elismerni és elfogadni, aki Budát hatalmában tartja. A szászok ezen határozatát természetesen Ferdinánd is megtudta, és az nem nagyon tetszett neki. Próbálta tehát a határozatot a maga javára magyarázni. Ferdinánd ezen ügyben december 21-én Bécsújhelyről Balassa Imrének azt írja, hogy a szászok ezen határozatát úgy magyarázza, hogy ők bizonyára arra gondoltak, hogy ő a fővárost nemsokára el fogja foglalni. Neki valóban szándékában is volt, hogy Pest elfoglalása után Budát is hatalmába keríti. Eltekintve attól, hogy a szászok nyilván nem *ex tunc*, hanem *ex nunc* hozták határozatukat,

Ferdinánd ezen állítása ellentmond a tényeknek, hiszen Pest elfoglalásakor már Ferdinánd és Fels is pontosan tudták, hogy Budát elfoglalni nem tudják. Fels valószínűleg nem azért vonult vissza Buda alól Visegrádra, mert Buda ostromát folytatni akarta.

A szászokkal kapcsolatban Ferdinánd világos célzást tesz arra nézve is, hogy ezek a Szent Márton-napi adót ne Izabella királynénak és György barátnak, hanem természetesen neki fizessék le. Úgy látszik tehát ebből, hogy a szászok hajlandóbbak voltak inkább Izabellát, Buda birtoklóját, mint Ferdinándot királyuknak tekinteni.¹⁵³⁾

Visszatérve most már a névtelenre és Ferdinánd terveire, szerinte a király azt reméli, hogy 1540/41 telén Budát el fogja foglalni. Ez az eddigi tapasztalatok alapján azonban teljesen hiú reménység volt! Ma már tudjuk, hogy Ferdinánd mindig és mindenről lekésett. Lehet, hogy ennek oka nemcsak ő volt, hiszen a német birodalomban ekkor még nem ő volt az úr. Annyi tény, hogy a névtelen szerint, mivel az oszmánok Magyarország ellen készülődik, Ferdinánd is együtt tartja seregét, ez azonban még korántsem jelentette azt, hogy Ferdinánd meg meri kockáztatni Buda téli ostromát. A névtelen levélíró végül annak a gyanujának ad kifejezést, hogy György barát és Budavár boldog birtokosai titkon az oszmánokkal paktálnak!¹⁵⁴⁾

Így tehát a kudarcos, tárgyalásokkal és reménykedésekkel teljes 1540. esztendő véget ért. Az év mérlegét következőleg lehetne összeállítani:

Izabella királyné és emberei a fővárost szilárdan a kezükben tartják. A királyné és tanácsosai, elsősorban György barát, mindenképpen azon vannak, hogy Buda keresztény kézben, tehát az ő kezükben maradjon és se német, se oszmán kézbe ne kerüljön. Ferdinánd viszont úgy gondolja, hogy egyedül ő képes Budát az oszmán ellen megtartani, mert Izabella az oszmánnal paktál. Ferdinánd Buda megszerzésének minden kedvező alkalmát elszalasztja. Nagy garral sereget gyűjt, melyről kiderül, hogy apróbb helyek, Visegrád, Vác, Pest elfoglalására elegendő ugyan, de távolról sem elég a főváros birtokbavételéhez. Így tehát Buda nagy lármával beharangozott ostroma, amely arra mindenestre jó volt, hogy a szultánt fölbőszítse, megint csak kudarcba fulladt, és Ferdinándnak meg kellett elégednie az akkor jelentéktelen Pest birtokával. Azonban még Pest bírása sem volt egészen biztos. 1540 december 20-án Bécsújhelyen kelt levelében Ferdinánd ezt nem is titkolja, amidőn Thurzó Eleknek jelzi, hogy az oszmán sereg közeledéséről szóló híreket mindinkább megerősítik, ennél fogva a szükség arra kényszeríti őt, hogy mentől több erőt gyűjtsön össze, hogy az ellenség szándékait megghiúsíthassa. Pest védelmére tehát mindent el kell követni, és el is rendelí bizonyos védelmi intézkedések haladéktalan megtételét.¹⁵⁵⁾

Nem hiába emlegette Ferdinánd az oszmánok hadi készülődéseit, december 23-i kelettel latinra fordítva megkapta Szulejmán szultánnak azt a levelét, amelyet Petrovics Péterhez és György baráthoz intézett s amelyben írja, hogy hallja, hogy Ferdinánd király lovas és gyalogos hadi néppel és ágyúkkal Budát meg akarja támadni és elfoglalni. »Isten segítségével Magyarország kardunkkal szerzett ország — írja a szultán — amelyet mi ugyancsak Isten akaratából János király fiának Istvánnak

(János Zsigmondot így nevezi!) adtunk és ezt a jövőben sem óhajtjuk megváltoztatni.« Az ország lakosai adófizetőink, »magnates vero potiores nostra mancipia sunt«, ennél fogva ezen országot minden támadás ellen meg fogjuk védeni és a megfelelő intézkedést erre nézve meg is tesszük.¹⁵⁶⁾

Ismerve a szultán levelének tartalmát, nem szabad csodálkoznunk, hogy Ferdinánd félt és Pestet is féltette. Hiszen neki erre a stratégiai támaszpontra Budával szemben nagy szüksége volt. Úgy vélte, hogy amíg ez a támaszpont a kezében van, addig reménye lehet arra, hogy egykor Budát is megszerezheti. Ekkor még Ferdinánd nem is sejtette, hogy Buda soha a kezébe nem kerül.

Elkövetkezett az 1541. esztendő, amelyben az ország fővárosának szerencsétlen sorsa beteljesedett. Inter duos litigantes a tertius, a szultán vitte el a pálmát! Azonban tartsunk az események egymásutánjában rendet!

Az esztendő első napjaiban a kis János Zsigmond, vagy mint a szultán nevezte: István király is kapott levelet a szultántól, melynek fordítását Ferdinánd csodálatosképpen szintén megszerezte. Ebben a levélben a szultán voltaképpen János Zsigmond, helyesebben Izabella királyné azon híradására válaszol, hogy az ellenség Budát el akarja foglalni. A szultán »István«-nak megígéri, hogy őt és országát mindenkivel szemben meg fogja védeni. Szulejmán ezen levelet Werbőczy és a pécsi püspök által küldte János Zsigmondnak, és fordítását a veszprémi püspök juttatta el Ferdinándhoz.¹⁵⁷⁾

Ez a levél természetesen nem csillapította Ferdinánd félelmét, annál kevésbbé, mert január 12-én már Augsburgban is tudták, hogy a szultánnak mik a szándékai. Augsburg város tanácsa ekkor Langmantl Jánosnak és társainak megírja, hogy tudomása szerint a szultán Buda ellen szárazon és vizen erősen készülődik és hirdeti, hogy a belgrádi basa parancsot kapott, hogy vonuljon Buda felé. Megírja azt is, hogy Török Bálint és György barát közt állítólag feszültség támadt volna abban a kérdésben, hogy Buda városát és várát kinek adják át?¹⁵⁸⁾ Nincs kizárva, hogy Augsburg város tanácsának voltak efféle értesülései, s lehet, hogy Budán fölmerült a város és a vár átadásának kérdése is, s ebben a vélemények talán eltérők voltak. A mi szempontunkból mindenesetre föltűnőnek kell mondanunk azt a tényt, hogy 1541 január elejétől március derekáig forrásaink hallgatnak arról, hogy Buda ügyében ekkor mi történt. Úgy látszik, forrásaink csak a Budát közvetlenül érdeklő híreket jegyezték föl, de nem törődtek azokkal a tárgyalásokkal, amelyeknek Buda is anyagát képezte. Márpedig 1541 elején Ferdinánd Izabellával Buda átengedését illetőleg tárgyalásokat folytatott. Ettől eltekintve az akkori »világ« figyelme a megtartandó birodalmi gyűlés, Magyarország figyelme pedig a megtartandó pozsonyi országgyűlés felé irányult. Ferdinánd terve az volt, hogy a magyar országgyűléstől lovasság tarthatását fogja kérni, mert véleménye szerint erre a véghelyek oltalma szempontjából föltétlen szükség volt. Lehet azonban, hogy Ferdinánd a véghelyeken Pestet értette s ennek védelmére gondolt.

1541 február hava folyamán a Ferdinánd-párti magyar urak összejöttek Bécsben, hogy megtárgyalják a megtartandó országgyűlés dolgait,

majd március második felében megtartották az országgyűlést, amelyen a rendek megválasztották azt a követséget, amelynek Frangepán Ferenc kalocsai érsek vezetése mellett az április 5-én megnyíló birodalmi gyűlésen kellett résztvennie.¹⁵⁹⁾

A magyar országgyűlés berekesztése után és ezt megelőzőleg is és a birodalmi gyűlés megnyitása előtt Ferdinándnak Pest város megtartása képezte legfőbb gondját. Buda ostromának kérdése mintha egyelőre háttérbe szorult volna.

Ferdinánd már márciusban elkezdte a segélykérő leveleket széjjelküldeni. 1541 március 17-én Bécsből kelt levelében Augsburg város tanácsától kért hadi segílyt. Írja, hogy vannak ugyan ágyúí, de nincsen kellő számú tüzére, s mivel az oszmán Pestet vizen és szárazon hevesen (hefttig) megszállta, kéri, hogy küldjenek neki szakképzett tüzéreket.¹⁶⁰⁾

Ferdinánd igazat írt, amidőn azt állította, hogy az oszmánság Pestet fenyegeti, mert március 20-án Thurzó Elek is írja, hogy az oszmán hajóhad a Dunán Buda alatt van »et ibi circum circa versatur«. Ámde Thurzó azt sem titkolta, hogy Magyarországon ezidőszerint élelmiszerhiány van, és ezért nagyobb létszámú hadat táborban tartani nem is lehet, hacsak ő (t. i. Ferdinánd) tartományaiából a Dunán hajókon ide élelmet nem szállítat.¹⁶¹⁾

Ügylátszik Pestet 1541 márciusában csak kisebbszámú oszmán sereg és hajóhad fenyegette és március 21-én a várost ostrom alá is vette, mert Thurzó március 26-án Ferdinándnak azt írja, hogy Pest alól az ostromló ellenséges hadat el lehetne űzni, s ha ez megtörténhetnék, a király (t. i. Ferdinánd) dolgai Magyarországon jobban állának, ha pedig az oszmán Pestet elfoglalja, akkor Ferdinánd ettől a vidéktől végleg elesik. Thurzó itt nyilván arra céloz, hogy Pest mint hadi támaszpont birtokában Buda megtámadása is könnyebb lenne, fontosnak tartja tehát, hogy Ferdinánd Pestet mint ezen vidék operációs bázisát kezében tartsa.¹⁶²⁾

Közben Ferdinánd összeköttetésben maradt Izabella királynéval is, azaz más szóval Ferdinánd célját nemcsak fegyverrel, de diplomáciával is igyekezett megközelíteni. Március 27-én Bécsből kelt levelében a király Izabellát azzal gyanúsítja, hogy az oszmánokkal játszik össze és Buda várát ezeknek kezébe akarja juttatni. Természetesen a királyné ezen magatartását nem helyeselheti, de a kereszténység szempontjából azt sem helyeselné, ha Izabella Budát elhagyná és innen bárhova is eltávoznék.

Ferdinánd ezzel látszólag annak a véleményének ad kifejezést, hogy nem bánja, ha Buda Izabella birtokában, azaz keresztény kézben marad, csak a pogány hatalmába ne kerüljön. Azt persze bölcsen elhallgatta, hogy leghelyesebbnek tartaná, ha a főváros az ő kezébe kerülne. Ebben az esetben nem bánta volna, hogy Izabella királyné hová távozik.¹⁶³⁾

Az oszmán haderő tehát 1541 március 21-én ostrom alá vette Pestet. Nem lehet pontosan megállapítani, hogy ez a haderő mekkora volt, de semmiesetre sem lehetett nagyon tekintélyes. A sereg Mehmet bég vezérlete alatt állott, és március 21-től kezdve a bég szárazon és vizen lövette Pestet, de nem nagy sikerrel. Ferdinánd király március 29-én Bécsből Augsburg város tanácsához írt levelében is megemlékszik erről és nemcsak azt jelzi, hogy a bég »durch ain gewaltig Geschütz« löveti a várost,

de a budaiak is adtak neki ágyúkat, s ő is úgy látja, hogy Mehmet Budán is meg akarja vetni a lábát. Ez utóbbi állítása Ferdinándnak alig hihető, mert Mehmetnek ehhez a kettős vállalkozáshoz kevés embere és még kevesebb tüze volt. Végül is mindezek figyelembevételével Ferdinánd Augsburgtól 1000 gyalogos mielőbbi elküldését kéri, dacára annak, hogy Pest »mit ainem ansehnlichen daphren Kriegsuolghk besetzt ist«. ¹⁶⁴⁾

Ferdinánd tehát tudta, hogy a saját szempontjából Pest megtartásának nagy fontossága van, de tisztában voltak ezzel hívei is. Ugyan-ezen napon (március 29) ugyanis Thurzó Elek levelet írt Salm Miklós grófnak s ettől csak azt kérdezi, hogy vajjon a Pesten ostrom alá vett becsületes emberek segítségére az oszmán ellen a német birodalomból jön-e segédcsapat, mert ha elveszítjük Pestet, »so kumen wir von der Cron zu von Hungern«. ¹⁶⁵⁾ Ezt a véleményét Thurzó április 3-án kelt levelében Ferdinánd előtt is megismétli s megírja, hogy nemcsak a magyar, de idegen hadi néppel is kell az oszmánság ellen küzdeni, »ne exemplo Ludovici regis temere pauci cum pluribus congregiantur«. Vigyázni kell tehát, hogy kevés hadi népünket el ne veszítsük, mert akkor nemcsak Pest, hanem minden elvesz, és Ferdinánd kénytelen lenne az ország megtartására irányuló reményével fölhagyni. ¹⁶⁶⁾

Ezenközben Pest ostroma szünet nélkül és — amint a források írják — »fortiter« folyt tovább. Batthyány Ferenc március 30-án Németújvárról Batthyány Kristófnak meg is írja, hogy ő úgy véli, hogy Pest ostroma nem lesz egészen könnyű, mint azt az oszmánok gondolják, s ezenfölül Pest megsegítésére csapatok is érkeznek. ¹⁶⁷⁾

Közben összeült a német birodalmi gyűlés is. Április 6-án a birodalmi gyűlésen jelenlevő augsburgi követek (Röchlinger Farkas, Hoser Simprecht és Dr. Hel Konrád) ekkor még azt írták haza a város tanácsának, hogy Pestről az a hír érkezett, hogy »die Sachen nicht dem pesten steen sollen«. Ez a hír azonban hamisnak bizonyult. Ekkor ugyanis Mehmet bég már kénytelen volt Pest alól eltávozni, mert a város ostromát annak sikertelensége miatt abba kellett hagyni. Előbb a Rákos mezejére vonult, majd pedig április 6-án megindult innen Tolna felé. ¹⁶⁸⁾

1541 április 8-án Tardoskedden kelt levelében Thurzó Elek már jelenti Ferdinándnak, hogy az oszmán had Pest ostromát abbahagyta, ezt azonban »intentione dolosa« tette. Azaz Thurzó e mögött valami csalárdságot vagy fogást sejt. ¹⁶⁹⁾

Pestnek az ostrom alóli fölszabadulása egyrészt mindenféle nagy visszhangot keltett, másrészt pedig alkalmas volt arra, hogy Ferdinándot újabb cselekvésre biztassák. Persze megint Thurzó az, aki figyelmezteti Ferdinándot, hogy most itt a kedvező alkalom arra, hogy a főváros és az ország visszafoglalására összpontosítsa minden erejét, mégpedig mentől gyorsabban. ¹⁷⁰⁾

Ferdinánd Pest fölszabadulásának — amire úgylátszik, nem is volt elkészülve — módfelett megörült és április 8-án a kalocsai érseknek (Frangepánnak) megírta, hogy Mehmet bég, bár erős hadsereggel és keményen ostromolta Pestet, mégis e hó 6-án, Istennek hála, kénytelen volt nem minden vereség nélkül az ostromot abbahagyni. Megemlíti, hogy az ostrom alkalmával Murat bég ágyúgolyótól találva elesett.

Levelét írt Ferdinánd Pestet védelmező katonáihoz is, főleg a huszárokhoz és a naszádosokhoz. Írja, hogy midőn Pestet az ostrom alól fölmenteni indult volna, érkezett Bécsbe Diska Ottó és Varkócs György levele, melyben jelezték, hogy az oszmán Pest ostromát abbahagyta és a város alól eltávozott. Ferdinánd a város védelmében résztvevő katonáit élelmiszerekkel jutalmazta, úgyhogy az ostrom alatt konzumált élelmiszereket minden leszámítás nélkül nekik ajándékozta.¹⁷¹⁾

Április 9-én már a birodalmi gyűlésen is tudták, hogy Pest fölszabadult; és Röchlinger követtársaival Augsburg város tanácsának azt írja, hogy Magyarországból híre érkezett, hogy az oszmán had Pest ostromát abbahagyta és a város alól elvonult.¹⁷²⁾

Pest fölszabadulásának öröme Ferdinánd Thurzó nógatásának is könnyebben engedett. Április 10-én értesíti Thurzót, hogy Buda visszafoglalása érdekében most már nagyszabású erőfeszítéseket tesz, nevezetesen nemcsak a már hadbanálló sereget tartja vissza, hanem számukat még újabb csapatok fegyverbehívásával növeli.¹⁷³⁾

A nagy örvendezés közepette Anna királyné, Ferdinánd felesége is megszólalt és fölhívja Thurzót, hogy a budaiakat intse meg és biztassa városuk megerősítésére. Thurzó ezen fölhívásnak eleget is tett, és úgylátszik, a budaiak az intelem értelmében cselekedtek. Emlékezzünk, hogy Ferdinánd 1541 március 17-én Augsburg város tanácsától szakértő tüzéretet kért. Ferdinánd kérelmére Augsburg város tanácsa csak április 11-én válaszolt s jelzi, hogy Pest alá két tüzért, névszerint Mair Ágostont és Aigner Miksát küldik el. Augsburg város már ismert birodalmi gyűlési követei (Röchlinger és társai) csak április 17-én tudták meg, hogy az oszmán sereg Pest alól elvonult. Sietnek is városuk tanácsával az örvendetes hírt közölni azzal, hogy a mieink az oszmánokat szárazon és vizen követik. A következő napon (április 18) e követek is jelentik városuk vezetőségének, hogy most már komolyan szó van Buda visszafoglalásáról.¹⁷⁴⁾

A követek igazat írtak, mert Ferdinánd tényleg komolyan kezdett Buda visszafoglalására készülödni. Mindenekelőtt kinevezte az ostromló sereg fővezérévé Roggendorf Vilmost és állandóan gyűjtötte a hadi népet. Így pl. április 19-én Bécsből fölhívja Serédy Gáspárt, hogy lovasságával ő is csatlakozzék Roggendorf seregéhez. Váolja azután, hogy milyen erőfeszítéseket tesz a főváros visszafoglalása érdekében, mert — írja — »in eius recuperationem totius regni salus et conservatio consistere videatur! Ezt a szólamot tehát, amelyet Ferdinánd mindig minden oldalról, de főleg Thurzótól, oly gyakran hallott, teljesen magáévá tette.¹⁷⁵⁾

Április 21-én, úgylátszik, Ferdinánd egy újabb levelére Augsburg város tanácsa is nyilatkozott és kijelenti, hogy nemcsak a már ismert két tüzért küldi most már Buda előrelátható ostromához, hanem ha Morvából 2—300 mázsa salétromot tudnak szerezni, pénzért vagy kétszáz mázsa puskaport is tudnak küldeni.¹⁷⁶⁾

Pest város megerősítésére Ferdinánd Speciacasa János olasz hadmérnököt havi 40 forint fizetéssel fölfogadta, amiről Speciacasa Ferdinándtól »privilegiumot« kért.¹⁷⁷⁾ Még április hó folyamán a nehézkes mozgású császári kamara Diska (Tiszka) kapitánynak, Pest parancsnokának »auf das Kriegsfolgkh« 1700 forintot utalt ki.¹⁷⁸⁾

A hadikészülődés mellett úgylátszik, nem pihent Ferdinánd diplomáciája sem, mely eddig is állandóan munkában volt. Ferdinánd Buda és az ország megszerzése érdekében Zsigmond lengyel királlyal szinte állandó érintkezésben állott, és diplomatái igyekeztek Zsigmond királyt leánya, Izabella ellen hangolni, ami azonban nem sikerült. Maga Ferdinánd követei által Izabellával is tárgyalt, állandóan unszolva őt, hogy a fővárost neki engedje át.

Már — amint láttuk — 1541 február hónapja is efféle tárgyalásokkal telt el. Ferdinánd pénzt (évi 32.000 arany forintot), városokat és várakat ígért Izabellának, ha Buda városát és várát békésen átadja. Úgylátszik, e tárgyalásokat Martinuzzi hiúsította meg, aki Ferdinánddal nem akart egyezkedni.¹⁷⁹⁾

E tárgyalások azonban időnkint folytatódtak. Úgylátszik, Ferdinánd föllépésére 1541 április folyamán Zsigmond lengyel király követe Budán Izabella királynénál járt. A követ főadata állítólag az volt, hogy hasson oda a királynénál, hogy a megkötött egyezmények értelmében Buda várát Ferdinándnak adja át. Amint Ferdinánd erről a diplomáciai akcióról értesült, nyomban értesítette Thurzót azzal a megjegyzéssel, hogy a követ tárgyalásaiban nem sokat bízik, de neki minden törekvése az, hogy Budát bármi módon megszerezze.¹⁸⁰⁾

E mellett Ferdinánd készült Buda ostromára, és április második felében a birodalmi gyűlésen is tudták, hogy Ferdinánd Buda megtámadására készülődik. Hiszen ekkor már a magyar követség régen a birodalmi gyűlésen volt, ismeretes volt ezen követség kiküldésének célja is, de ettől eltekintve már széjjelhordták Ferdinánd segítséget kérő leveleit, s így, midőn április 22-én Ferdinánd nővérének, Mária királynénak megírta, hogy az oszmán had Pést alól elvonult, és egyúttal tudatja, hogy serege most már Buda ellen indul, az augsburgiak, Röchlinger és társai is megtudták Ferdinánd szándékát. Azonban ekkor már arról is voltak értesülések, hogy a szultán ebben az évben nagy erővel Magyarország ellen készül, viszont olyan híreik is voltak, hogy György barátot Budán elfogták, és meg is sebesült, s így Ferdinánd reméli, hogy Budát el tudja foglalni. Ezen beállítás szerint tehát Buda visszavételének legnagyobb akadályá Martinuzzi lett volna.¹⁸¹⁾

Ezen mindenféle hírek keringése közben eltelt 1541 április hónapja, és beköszöntött a május, amelyet Ferdinánd szempontjából a bizakodás hónapjának lehetne nevezni. Május 4-én Ferdinánd azt írja Thurzónak, hogy Perényi Péter valamiféle igényének kielégítése és a Podmaniczky mesterkedései miatt támadt ügyeket majd csak Buda bevétele után fogja elintézni. Ferdinánd tehát Buda megszerzését egészen biztosra vette. Úgylátszik, abban, vagy abban is bízott, hogy az Izabella királynéval folyó tárgyalások eredményre vezetnek, és Budát vagy békés úton, vagy karddal annál is inkább megszerzi, mert értesülései szerint nem kell attól félni, hogy a Konstantinápolyba visszaérkezett szultán Magyarország ellen hadjáratot vezet, mert a perzsa ügyek őt ebben akadályozzák.

Így nem csoda, ha Ferdinánd hangulata bizakodó volt, annyira, hogy ezt még V. Károly császár, sőt a német birodalmi gyűlés is megérezte.¹⁸²⁾

1541 májusában Várdai Pál esztergomi érsek jelenti Ferdinándnak, hogy az újabban Magyarországra érkezett lengyel követet állítólag Budára nem engedték be. Ekkor valószínűleg Gorka András, Zsigmond lengyel király követe érkezett Budára, akit azonban később mégiscsak beengedtek a várba. Várdai egyébként nagyban biztatja Ferdinándot, hogy ne késlekedjék, hanem minél nagyobb erővel kezdje meg már Buda ostromát.¹⁸³⁾

Ferdinánd seregei április második felében elindultak Buda alá, és május 3-án Roggendorf a főváros alá érkezett és nyomban körülvette Budát. Így tehát Gorkát inkább Roggendorf tartóztatta föl, de azután mégiscsak beengedte Budára, mert talán abban bízott, hogy a követ Izabella királynét esetleg rá tudja venni Buda békés átadására. Azonban az Izabella, illetve Salm gróf, Roggendorf és Ferdinánd közti tárgyalások teljesen megghiúsultak és eredményre nem vezettek.¹⁸⁴⁾

Közben tovább folydogált Buda ostroma, azonban a birodalmi gyűlésről Röchlinger és társai május 26-án már azt írják Augsburg város tanácsának, hogy Buda még mindig nincs elfoglalva és valószínűleg nehezen is lesz elfoglalható.¹⁸⁵⁾

Buda elfoglalását biztosra vette Ferdinánd konstantinápolyi követe, Laski Jeromos is, aki innen azt írja urának, hogy ha beveszi Budát, akkor — legalább ő úgy hiszi — a szultán Erdély ellen fog fordulni. Azután Ferdinándot Buda ostroma tekintetében jó tanácsokkal látja el. Figyelmezteti, hogy a Szent Gellért-hegyet jól erősítse meg, mert a nélkül Budát eredményesen megszállni nem lehet. A vár ostroma szempontjából a jól megerősített Szent Gellért-hegy a leghasznosabb lehet, mert ha harcolni kell, ezt biztosan az alsó fürdőkön túl lehet megselekedni, ahol a hajóhad és a hegy javunkra szolgál. Van itt egy igen szép síkság (Kelenföld), ahol a felség hadi népe igen kényelmesen fölállítható.¹⁸⁶⁾ Úgy látszik, hogy mindaddig, amíg a főváros megszerzése tárgyalások útján is remélhető volt, a vár ostroma lanyhábban folyt. De május 11-én Ferdinánd Bécsből a kalocsai érseknek (aki ekkor, mint tudjuk, a birodalmi gyűlésen volt) azt írja, hogy a főváros békés megszerzésére irányuló tárgyalások eredményre nem vezettek, és most már komolyan lövik a várost. A tárgyalásoknál a közvetítő a lengyel követ volt.

Most már Ferdinánd is gyakran hangoztatja azt, amit eddig legtöbbször Thurzótól hallott, hogy Budát mindenképpen el kell foglalni, mert ettől függ minden egyéb. Perényi Péter lovasságával Kelenföldön táboroz, ahol Martinuzzi (Fráter) Györggyel és Batthyány Orbánnal újabb tárgyalások folytak, melyek folyamán a mieink Budavár átadását követelték. A követ a királyné részére állítólag *salvus conductus* kért, hogy Budáról eltávozhassék, amit nem akartak megadni, mire a követ (Gorka) azt mondta volna, hogy akkor a királyné e nélkül fogja Budát elhagyni. Erre a *comissio* viszont kijelentette, hogy ezen esetben a királynét elfogják és honorifice őrizni fogják.

Jelzi Ferdinánd, hogy Buda immár körül van véve, úgyhogy onnan ki-, vagy oda bemenni nem lehet, és mielőtt az oszmán segítség ideérne, addig remélhetőleg Budát elfoglalják.

Amint a kémek jelentik, Mehmet bég 60.000 vagy 70.000 emberrel Buda felé közeledik, akit azonban Buda elfoglalásával meg akarnak előzni.

Ezt már csak azért is elérni remélik, mert bár Buda erős vár, élelmiszer, puskapor, hadianyag is elég van benne, mégis őrséggel nincsen kellőképpen ellátva. — Török Bálint már többször próbált Budára bejutni, de hiába. — A mi csapataink Pestről a Dunán át el tudták már ágyúkkal érni az úgynevezett vízi tornyot és azt lövik is. — György barát Szent György napján a lengyel követet kihívta a várból a városba és többé a várba nem is engedte vissza. Ferdinánd még ezt is jó jelnek veszi.¹⁸⁷⁾

Nyilvánvaló tehát, hogy Buda ostroma megkezdődött, és május 16-án Thurzó Ferdinánd királynak jelenti, hogy felséged szolgája, Lévai Gábor Buda alatt ágyúlövéstől találva elesvén, özvegye segélyt kér, s Thurzó javasolja, hogy a király adjon az özvegynek valamit.¹⁸⁸⁾ Ferdinánd király május 17-én és 18-án a birodalmi gyűlésen levő kalocsai érseknek és társainak, továbbá Thurzó Eleknek megírja, hogy Buda most már annyira körül van zárva, hogy oda bemenni, vagy onnan kijönni teljes lehetetlenség. Május 16-ának reggele óta a mieink több helyen már el kezdték a város falait ágyúkkal töretni. Egyelőre nem tudja, hogy az oszmánság hol van, mennyi a számuk és milyen gyorsan óhajtanak a főváros segítségére sietni. Ő mindenesetre azon lesz, hogy az oszmánságot Buda elfoglalásával megelőzze. Egyébként tudatja Frangepánnal Lévai Gábor halálát is.¹⁸⁹⁾

Buda lövetéséről Batthyány Kristóf hírt ad Keglevics Péter varasdi főispánnak és írja, hogy a felség Buda alatti táborából érkezett ember jelentette, hogy Buda város falait az ágyúk már három helyen törik.¹⁹⁰⁾

Ügylátszik Budavár eredményes ostromában egy ember nem bízott csak és ez Perényi Péter volt. Perényi május vége felé Ferdinánd királynak bejelentette, hogy Buda alól haza akar menni. Ferdinánd erre május 30-án azt a választ adja, hogy Perényi most nem mehet haza, hiszen Budavár ostroma »in hoc statu versatur, ut propediam sit aliam faciem habitura«. Így tehát Ferdinánd Perényit nem engedte haza, annál is inkább — írja Ferdinánd — mert reméli, hogy a vár és város ostromát folytatni tudja.¹⁹¹⁾ Ez utóbbi kifejezés azt látszik igazolni, hogy Buda ostroma körül valami nem volt rendben. Perényi ezt valószínűleg észrevette és ezért akarta az ostromot otthagyni. Lehet, hogy a Pálczán-féle árulás fölfedezése volt az ok, amiért Perényi távozni óhajtott, aki mint jószemű ember, hamarosan észrevette, hogy Roggendorf Budát sohasem fogja elfoglalni tudni. Buda ostromával kapcsolatban, amint az már lenni szokott, a német birodalmi gyűlésen mindenféle hírek kerültek forgalomba. Így pl. június 4-én Röchlinger Farkas, az egyik augsburgi követ Herbart György augsburgi polgármesternek azt írja, hogy György barát Budáról kirohanást rendezett és néhány gabonás hajót elfogott. Híre jár annak is, hogy ezen a héten Budát egész komolyan meg fogják rohamozni.

Június 7-én ugyancsak Röchlinger az augsburgi polgármesternek jelenti, hogy Roggendorfék a királyi vár alatti kertet már elfoglalták volna és remélik, hogy néhány napon belül a budai várat és a várost is elfoglalják. Némelyek még mindig azt állítják, hogy György barát Budáról kirohanást rendezett és ezzel nagy károkat okozott volna.¹⁹²⁾

Az augsburgi követ által említett roham Buda városa ellen június elsején tényleg megtörtént, de nem sikerült. Június 8-án maga Ferdinánd

király is kénytelen volt ezt bevallani azon levelében, amelyet Frangepán kalocsai érsekhez, Nádasdyhoz és Batthyány Ferenchez (tehát a birodalmi gyűlésen jelenlevő követekhez) intézett. Ferdinánd azt is bevallja, hogy jó néhány száz katonája »ab igne artificiali«, továbbá kilőtt kövektől és golyóktól megsebesült, azonban háromszáznál többen nem haltak meg. Az ostrom, dacára ennek, tovább folyik, és újabb módokat fognak kigondolni arra nézve, hogy Buda város vagy megadás vagy erőszak által megszeressék, még mielőtt az oszmánok hada megérkezik.¹⁹³⁾ A sikertelen roham mindenesetre jó volt arra, hogy a birodalmi gyűlést segítség megadására hangolja, ámde az ostromló seregben minden valószínűség szerint ez a körülmény erős erkölcsi lehangoltságot okozott, viszont az ostromlottakat további még hevesebb ellentállásra ösztönözte. Úgy látszik tehát, hogy májussal a bizakodás hónapja visszahozhatatlanul elmúlt.

Erről a szerencsétlen rohamról Augsburg város követei (Röchlinger és Hoser) is megemlékeztek s városuk tanácsának megírták, hogy a június elsei roham kudarcot vallott, és 800 katona (Knecht) részint meghalt, részint pedig megsebesült. Ugyanekkor azt is megírták, hogy a keringő hírek szerint három basa körülbelül százezer emberrel a Szerémségbe érkezett.¹⁹⁴⁾

Javában folyt időközben a regensburgi birodalmi gyűlés, és végre két hónapi várakozás után, amint a gyűlés a vallási kérdésekkel végzett, szóhoz jutott a magyar követség is. Június 9-én a magyar követség vezetője, Frangepán Ferenc kalocsai érsek elmondta európai hírű beszédét, melyben természetesen megemlékezett Buda városáról is. Elmondta, hogy Nándorfejérvár és a Szerémség elvesztése óta az oszmán hadak előtt Magyarország tárva-nyitva áll, és sem a Duna, sem a Dráva-Száva vonala ezen országot már többé nem védi. Védtelen az út az ország szívéig, fővárosáig, s védtelen maga a főváros is. Természetesen ezen az alapon segítség megadására hívta föl a birodalmi gyűlést, és talán ennek a beszédnek a hatása alatt jött létre a Buda visszavételére irányuló 1542. évi nagy hadivállalat, amely azonban szintén eredménytelenül végződött.¹⁹⁵⁾

Alig hangozott el a nyolc nyomtatott kiadást megért hatalmas és hírneves beszéd,¹⁹⁶⁾ Röchlinger és Hoser augsburgi követek siettek azt városuk polgármesterével közölni, megemlítve, hogy Frangepán főleg Buda védtelenségére helyezte a hangsúlyt.¹⁹⁷⁾

Ferdinánd seregeinek, mintha csak a fátum üldözte volna őket, ez alkalommal sem volt Buda alatt szerencsájük. A sikertelen és szerencsétlen roham után Roggendorffék folytatták ugyan az ostromot, de különösebb eredmény nélkül. Úgy látszik tehát, hogy mégis Perényi Péternek volt igaza, amidőn Buda alól hazakéredzett, mert az ostrom minden volt, csak éppen eredményes nem!

Június 13-án kelt levelükben Augsburg követei városuk tanácsának jelentik, hogy Budánál a helyzet változatlan, és a város még most sincs elfoglalva. Érkezett ide ugyan bizonyos lárma arról, hogy a várost bevették volna, ámde ez a hír — sajnos — nem bizonyult valósnak. Vaklárma volt az egész, mégis Ferdinánd a főváros ostromát most sem akarja abbahagyni.¹⁹⁸⁾

1541 június elején Maylád István erdélyi vajda valamiért Ferdinándtól segítséget kért. Ferdinánd június 14-én Bécsből válaszol neki és azt

írja, hogy (elvben) hajlandó ugyan segítséget adni, ő azonban mindenekelőtt sokkal szükségesebbnek tartja, hogy Pestet megvédelmezze és Buda várát ostrom alatt tartsa, ami minden rendelkezésre álló erejét igénybeveszi. Budavár ostromát folytatnia kell és ha az oszmánokat a város és a vár elfoglalásával meg is előzhetné, mégis ezeknek esetleges támadása ellen is kellő erőt kell majd kifejtenie, ilyenformán tehát most segítséget nem adhat, csak akkor, ha Buda ostroma jobbrafordul.¹⁹⁹⁾

Ha Ferdinánd Mayládnak a valóságot írta meg és nem nagyított, akkor ezek szerint Buda ostroma, dacára a föl-fölbukkanó kedvező vaklármáknak, nem állott éppen kedvezően. Nemcsak Augsburgban, máshol is föl-fölbukkantak holmi hamis hírek. Így június közepe felé Nürnbergben is elterjedt az a hír, hogy Ferdinánd seregei Buda városát (de nem a várat) bevették volna, s most már csak a vár elfoglalása van hátra. A város tanácsa ezt a vakhírt Volchhammer Kelemennek és Ebner Erazmusnak nagy örömmel meg is írta, remélve, hogy most már Isten segítségével Budavár is mielőbb elesik. Buda város elfoglalásának híret Nürnberg város tanácsa annyira komolyan vette, hogy ezt még a város jegyzőkönyvébe is pro perpetua memoria bevezettette.²⁰⁰⁾

Úgy látszik, ez a hír megelőzte azt a magyar követséget, amely június 13-án a birodalmi gyűlésre érkezett azzal a — mint már tudjuk — hamis hírrel, hogy Buda városát Ferdinánd seregei elfoglalták. Azonban »darnach ist solchs widerumb erloschen«, írják Augsburg város követei a tanácsnak.

Mivel ez a hír bizonytalan volt, és senki hivatalos helyről meg nem erősítette, az augsburgi követek fölkérték a tanácsot, hogy míg biztos értesüléseket nem kapnak, ezt a hírt ne is terjesszék.²⁰¹⁾

A tényeknek megfelelő helyzetképet Thurzó Elektől a birodalmi gyűlésen jelenlevő Batthyány Ferenc kapott. Thurzó június 17-én kelt levelében nem éppen örvendetes hírekkel szolgált. Ellenkezőleg, azt írja, hogy ők Bécsben nagy aggodalomban vannak. Sőt, írja, ez már nem is aggodalom, amiben vannak, hanem kész veszedelem abban az esetben, ha a közeledő oszmán haderő miatt a mieink Buda ostromát kénytelenek lesznek abbahagyni. Nem is látom, hogy mi módon tudna a mi kevés seregünk az oszmánoknak ellentállni vagy csak bevárni a nagy számban közeledő ellenséget, mely már csak az aratást várja. Eszék és a Szerémség nincsen nagyon messze Budától, és ha az oszmánok Budát megszerzik, amittől Isten óvjon bennünket, nagyon félek, hogy ez a hely többé soha a keresztények kezébe nem kerül.²⁰²⁾

Így tehát a helyzet Buda körül Thurzó szerint nem volt rózsásnak mondható, s ekkor már Ferdinánd is tudta, hogy a szultán hadai ezen a nyáron Buda felé igyekeznek. Ferdinánd velencei követe jelentette ezt június 18-án, annak hozzáadásával, hogy a szultán azért indította el hadait, mert meghallotta, hogy felséged Buda alatt álló seregét megerősítette és számát szaporította.²⁰³⁾

Az a hamis hír, amelyről fentebb szó volt, hogy t. i. Buda elesett volna, s amelyet Augsburg és Nürnberg oly nagy örömmel fogadott, később meg lett cáfolva. Augsburg város követei június 19-én városuk tanácsának megírják, hogy az a »geschray«, hogy Buda városát Ferdinánd

seregei bevették volna, nem bizonyult igaznak, mert erről sem a császárnak, sem pedig tanácsosainak biztos értesülései nincsenek. Június 20-án az augsburgi követek Herbard György augsburgi bírónak már csak arról írnak, hogy Budát *remélhetőleg* be fogják venni. Morvából a segédcapatok már Buda alá indultak, és remény van arra, hogy a római király (t. i. Ferdinánd) 40.000 embert tud Buda alá küldeni. — A Buda elfoglalásáról szárnyrakelt vakhírnek okát tudják adni. Ugyanis Budán némelyek (t. i. Pálczán Péter és társai) titkon összejátszottak a királyi felség hadi népével és kitervezték a város átadását, ámde a titkos terv kipattant, és a budai polgármester, a bíró némely személyekkel együtt kénytelen volt a városból elmenekülni.²⁰⁴⁾

Érdekes jelenség, hogy míg a magyarság tisztában volt azzal, hogy a Buda körül táborozó ostromló sereg helyzete a nagy erővel közeledő szultán miatt éppen nem volt rózsás, addig a császáriak rendkívül bizakodók valának, mintha csak nem is sejtették volna, hogy nemsokára milyen kétségbeejtő helyzetbe kerülhetnek. Június 21-én Batthyány Ferencné Batthyány Kristófnak nyíltan meg is írja, hogy neki az oszmánok felől, akik Buda fölmentésére sietnek, rossz hírei vannak.²⁰⁵⁾ Ezzel szemben Salm gróf június 22-én a Buda alatti táborból feleségével azt a reményét közli, hogy Buda városát néhány napon belül elfoglalják.²⁰⁶⁾ A szultán tehát közeledett Buda felé. Ez olyan tény volt, ami előtt még Ferdinándnak is meg kellett hajolnia és tudomásul kellett vennie. 1541 június 25-én Ferdinánd király a regensburgi birodalmi gyűlésen előterjesztette a szultán elleni hadjáratot illető javaslatait. Ferdinánd ekkor már biztosan tudta, hogy a szultán nagy erővel Észékre érkezett és innen szárazon és vizen Magyarország, helyesebben Buda felé folytatja útját. A szultán a főváros alól Ferdinánd ostromló seregét el akarja kergetni vagy meg akarja verni, Budát pedig megszállani és megtartani akarja. Buda elfoglalásával együtt egész Magyarországot is bírni óhajtja, hogy ez az ország neki a német birodalom elleni támadásra stratégiai bázisul szolgáljon.

Ferdinánd ezen nagyszabású terv ellen védekezni akart, midőn Budát nagyszámú hadinéppel ostrom alá vette. Ezen haderőt már jó ideje nagy költséggel fegyverben tartja, mert Buda város és vár bevétele máig elhúzódott, és a királynak számolnia kell azzal, hogy az ostrom még folytatódni fog. Nehogy tehát Ferdinánd hadait Buda alól elkergezzék és a fővárost az ostrom alól fölmentsék, kell gyorsan a segítség.²⁰⁷⁾

Budavár ostromának folytatását június 30-án Ferdinánd nővérével, Mária királynéval is tudatta. Reméli, hogy ha az oszmán őt nem »zavarja«, akkor a várost el is foglalja.²⁰⁸⁾ — Naivitás volt Ferdinánd részéről azt gondolni, hogy a szultán talán azért siet Buda alá, hogy páholyból szemlélje Buda ostromát és vigyázzon arra, hogy hadai Roggendorfékat eme szórakozásukban ne zavarják. Tisztában lehetett azzal, hogy a szultán nagyon is zavarni akarja terveit.

Tudjuk már, hogy Gorka András lengyel követ májusban Budára érkezett. Nem tudjuk, hogy a követ meddig volt Budán, de azt már tudjuk, hogy június végén Bécsben volt és e hó 29-én azt írja urának, Zsigmond lengyel királynak, hogy Izabella királyné helyzete Budán igen szomorú. Szolgáit állítólag az éhség miatt nagyobb részt el kellett bocsá-

tania, lovai elhullottak, s ha Budáról távoznia kellene, Ferdinánd segítségére szorulna. Szerinte egyébként a szultán hadai gyorsan közelednek Buda felé.²⁰⁹) Kissé különös, hogy a lengyel követ így ír. Nem szabad azonban felednünk, hogy a levél Bécsben kelt, s talán a sötét kép megfőstésében Ferdinándnak is volt némi része.

Azonban nemcsak Gorka követ, hanem Thurzó Elek is igen sötétnek látta a helyzetet, mégpedig Ferdinánd szempontjából. Ebbéli véleményét a július 8-án Galgócról keltezett levelében nem is titkolja. Mint már előbbi levelemben is megírtam, »res in extremis periculis versantur« — írja Thurzó — s ha kívülről a Buda alatti táborot segítséggel annyira meg nem erősítik, hogy az ellenségnek ellentállni tudjon, akkor mind Buda, a főváros, mind pedig az egész ország elvész, melynek romjai, amitől Isten óvjon, kétségkívül a szomszédos országokat is a pusztulásba és veszedelembe rántják.

A következő napon írt levelében Thurzó Ferdinándnak azt is megírja, hogy Török Bálint tudatta vele, hogy az oszmán egész bizonyosan Buda segítségére siet, és ő csatlakozni fog hozzájuk.²¹⁰)

Július 23-án Batthyány Ferencné Batthyány Kristófnak azt írja, hogy az oszmán már Buda alatt van.²¹¹) Ez úgylátszik, igaz is volt, mert Röchlinger és társai Augsburg város tanácsának július 24-én éjjel Regensburgból ugyancsak azt jelentik, hogy az oszmánok nem messze a mieinktől Buda alatt állanak s ki- és belovagolnak a városba, ami ellen a mieink védekezni vagy ellene tenni nem tudnak. A mieink Pestre a Dunán hajóhidat építettek.²¹²)

Így állván a dolgok, Ferdinánd július végén még egy kísérletet tett Buda békés megszerzése érdekében. Ezen kísérlet, úgylátszik, V. Károly császár egyenes kívánságára történt, aki július folyamán Ferdinándhoz és Izabella királynéhez is követet küldött azzal, hogy igyekeznek Budát békés úton megszerezni, illetve Ferdinánddal megszereztetni, mégpedig mind Buda városát, mind pedig a várat. Izabella királyné tanácsadóival meg kell értetni, hogy Ferdinánd őket előbbeni méltóságukban meg fogja hagyni, sőt több beneficiumot is ad nekik, ha igyekeznek Budát a királyi várral együtt Ferdinánd kezére juttatni. A császár kívánságára Ferdinánd július 23-án Regensburgból Herberstein Zsigmondot a Buda alatti táborba küldé azzal az utasítással, hogy minden módon iparkodjék azon, hogy Buda városa és a királyi vár mentől tűrhetőbb föltételek mellett és mielőbb a kezébe jusson. Főleg arra ügyeljen, hogy olyan föltételt el ne fogadjon, amit ő később teljesíteni nem tudna.²¹³) Javára írható Ferdinándnak, hogy ebben a játékban nyílt kártyákkal és becsületesen óhajtott játszani, ámde Buda sorsa ekkor már eldőlt, és a magyar főváros reá nézve már végleg elveszett.

Augusztus másodikán Batthyány Ferencné újra ír Batthyány Kristófnak és jelzi, hogy már négy hónapja elmúlt, hogy a Batthyányak csapata »propriis expensis« Buda alatt táborozik. Tudomása szerint újabban Buda alá csak 5000 oszmán harcos jött (valószínűleg a szultáni had elővédje volt ez), ámde a mieink is naponta sokasodnak. Így pl. most más hadakkal együtt 3000 cseh katoná érkezett Buda városa alá. Ugyanő augusztus 15-én kelt levelében Batthyány Kristófnak jelzi, hogy a szultán

már Buda felé közeledik.²¹⁴⁾ Hiába érkeztek Buda alá a segédc csapatok,²¹⁵⁾ a végzetet föltartóztatni már semmiféle segítség sem tudta. Ugyanis a szultán közeledtére augusztus 22-én Pest város német helyőrsége a város falai közül kiszaladt, és az oszmánok vonultak oda be. Így a Duna balparti stratégiai támpontot Ferdinánd már elvesztette. Pest elfoglalásával tekintélyes zsákmány került a győztes oszmánok kezébe. Ezek itt 300 kocsit, nyolc nagy ágyút, a kalmár boltokat árustul, a német katonák fizetésére ottmaradt pénzt, 600 hordó bort, 1600 hordó lisztet, 1000 mérő zabot, 300 hordó puskaport, 160 mázsa ólmot, nagyszámú vas- és kőgolyót, 200 tüzes nyilat és 200 tüzes golyót zsákmányoltak.²¹⁶⁾

Augusztus 22-én Roggendorf a szultán közeledtének hírére hirtelen abbahagyta Buda ostromát és seregével sürgősen távozni óhajtott Buda alól. Ugyanezen napon Ferdinánd Bécsújhelyről írt levelében Melignano örgrófjának, János Jakab császári kapitánynak megköszöni, hogy 3000 főnyi olasz segédc csapatot hozott, amde az oszmán Buda alá nagy erőt hozott és a császári sereget megverte.²¹⁷⁾ A segítség tehát későn érkezett. Ferdinánd nemcsak elkésett, de míg elég ideje volt, azalatt sem tudott kellő erőt kifejteni.

Roggendorft a szultán csapatai tehát csúfosan elverték, de a súlyos vereséget Ferdinánd, amennyire lehetett, igyekezett szépíteni. Ferdinánd augusztus 27-én Bécsújhelyről Augsburg város tanácsának azt írja, hogy a szultán hadainak közeledtére Buda alatt álló serege elhatározta, hogy abbahagyja az ostromot s a Dunán át Pest felé »ainen ordenlichen Abzug«-ot rendez. A terv állítólag az lett volna, hogy Ferdinánd seregei Pesten fogják az érkező segítséget bevárni. Az »ordenlich Abzug«-nak tervezett visszavonulás azonban nem sikerült, mert a szultán már elkezdte azt a zavarást, amelyet Ferdinánd a nővérének írt levelében emlegetett.

Amidőn az elmúlt hétfőn (azaz augusztus 22-én) — írja Ferdinánd — reggel a sereg ezt a rendezett elvonulást végre akarta hajtani, az oszmánok teljes erejükkel a seregbe vetették magukat, úgyhogy a sereg és az ágyúk egy része elveszett, és ennek hatása alatt Pestet helyőrsége kénytelen volt elhagyni. Ferdinánd kéri a város tanácsát, hogy a birodalmi gyűlésen engedélyezett csapatokon föltül sürgősen küldjenek segítséget.²¹⁸⁾

Augsburg segítségét Ferdinánd már aligha a magyar főváros, hanem inkább Bécs segítségére kérhette. Hiszen tisztában kellett lennie azzal, hogy Buda végzete már beteljesedett. Pontosan tudhatta, hogy a szultán seregével nem azért jött ide, hogy a budai hegyvidék szépségében gyönyörködjék, hanem megunván a folytonos provokálást és megeléglélvén a Buda birtoklása körül folyt sokszínű játékot, most már ennek egyszersmindenkorra véget akart vetni. Ezt meg is cselekedte és 1541 augusztus 29-én, pontosan a mohácsi gyásznapi tizenötödik évfordulóján Buda városát és a királyi várat minden különösebb föltűnés nélkül, békésen birtokbavette — másfél évszázadra!

Buda ezzel megszűnt Magyarország fővárosa lenni, s ezzel elmúltak a sorsdöntő évek is. A magyar főváros egy pasalik székhelyévé süllyedt!

Ugyanazon a napon, amidőn a szultán birtokbavette Budát, Bécs város tanácsa levelet írt Augsburg város tanácsához. Ekkor már az augusztus 22-én Buda alatt történt eseményeket Bécsben nemcsak hogy ismerték,

de már azoknak következményeit is mérlegelték. Megírják a bécsiek, hogy ezen évben a felség Buda alatt nagy költséggel számos ágyút és hadi népet gyűjtött össze és tartott fegyverben, azonban a várost elfoglalni nem tudta. A vár és a város elfoglalása az akkori fogalmak szerint hallatlan áldozatba került volna. Így történt azután, hogy a felség ostromló serege egy nagyobb oszmán sereg érkezése elől kénytelen volt Kelenföldre vonulni, ahol táborba szállva elsáncolta magát és itt akarta az érkező segítséget bevárni. Azonban az oszmán saját seregét egyre erősíté, elannyira, hogy a király hada kénytelen volt a Dunán át Pestre vonulni. De ezenközben az oszmán sereg a budai barát (Martinuzzi) segítségével a király hadában, emberben és ágyúban tetemes kárt okozott. Mivel a bécsi tanács azt véli, hogy a szultán most már egyenesen Bécs város ellen fog fordulni, sürgősen segítséget kér.²¹⁹⁾

Augusztus végén (30-án) Eperjesen Verner György királyi tanácsos is tudomást szerzett az augusztus 22-én történt csúfos vereségről és meg is írja Ferdinándnak, hogy felséged táborának Buda alatti szerencsétlen esete milyen rémületet és megütközést keltett, azt a dolog és a veszély nagyságához képest felséged is megítélheti.²²⁰⁾

Buda elestének híre az országban gyorsan elterjedt, és a város elvesztésével kapcsolatban mindenféle rémmesék keltek szárnyra. Az emberek ugyanis mindig hajlandók voltak túlozni. Serédy szeptember 4-én Tokajból Ferdinándnak és Fels Lénárdnak is azt írja, hogy a szultán a Budán talált magyarokat mind lefejeztette, hogy a kincstartót (Martinuzzit), Török Bálintot, Werbőczy Istvánt, Batthyány Orbánt, Petrovicsot elfogatta és lefejeztette. Majd azt írja, hogy a magyarok egy részét a szultán fegyvertelenül hazaküldte aratni, ami augusztus 29-én egy kissé hihetetlenül hangzik.²²¹⁾

Szeptember 8-án Batthyány Ferenc Németújvárról Ferdinándnak azt írja, hogy a szultán György barátot lefejeztette; Török Bálintot egy szál ingben (!), láncraerve Buda utcáin végigvezették, azon a néven nevezve őt, amelyet megérdemelt. A királynét és a budai polgárokat Nándorfejérvár felé küldték, a nőket és a leányokat pedig a janicsároknak adták át.²²²⁾

Bánffy Boldizsár Körmendről szeptember 9-én Ferdinándnak azt írja, hogy azokat a nagystílű árulókat, akik a hazát, Budát, úrnőjüket és uruk gyermekét elárulták, a szultán úgy jutalmazta, hogy ez mindenkinek intó példaul szolgálhat, »quoniam qui Demoní servit poenis tormentis et cruciatibus eam solvit.«²²³⁾

Lassankint azonban kiderült, hogy a szultán senkit sem öletett meg, és mindössze csak Török Bálint került fogságba. A rémhírek tehát elcsöndesedtek, és Ferdinánd király szeptember 16-án Linzből már egészen a tényeknek megfelelő jelentést terjeszt a német választófejedelmek elé. Ezen jelentésben Ferdinánd többek közt megírja, hogy augusztus 29-én Budáról díszes hintóban a szultán elé vitték János király fiát, és ezalatt a szultán békésen és csendben Buda városát és a királyi várat megszállatta, ezután a királyfit visszaküldte Budára. Török Bálint, Petrovics, Révay a szultán táborában tartattak, Budán levő embereiket pedig innen küldték, akiket, amint Budáról kiértek, az oszmánok kiraboltak és sokat közülök megöltek.

A szultán elhatározta, hogy az özvegy királynét és néhai János király fiát Budáról Erdélybe vagy pedig Lippára küldi, Budára pedig egy basa fog beülni.²²⁴⁾

A keresztény világ közvéleménye még jóideig foglalkozott a magyar főváros elvesztésével. Még október 7-én is erről levelez Augsburg város tanácsa, amidőn Frigyes szász választófejedelemnek minden szépités nélkül megírja, hogy Ferdinánd serege augusztus 22-én Buda és Pest előtt »jamerlich« megveretett, úgyhogy csak kevesen menekültek meg, és állítólag Roggendorf is elesett volna. (Ez persze nem volt igaz!) Ugyancsak elesett »herr Egkh von Reischach« és fiainak egyike. Erre a nagy győzelemre a szultán Budát erősen megszállotta és a barátot (Martinuzzit) tette meg parancsnoknak.²²⁵⁾

Buda elvesztését itt-ott meg is gyászolták. Így pl. Batthyány Ferenc Batthyány Kristófnak október 3-án azt írja: »Tudod, hogy Budán vagyon a császár, nem tombolhatunk most annyit, mint ez előtt.«²²⁶⁾

Különösen meggyászolta Buda elvesztését az az Augsburg, amely a magyar főváros sorsát állandóan élénk figyelemmel és részvétellel kísérte. Erről az augsburgi krónikában a következő sorokat olvassuk:

»Wie man zu Augspurg alle Freud verboten hatt.

An diesem Jar ist alhie zu Augspurg in Ansehung des grossen schadens, so der Cristenhait von dem Türckhen vor Offen begegnet, alle eüszzerliche Freudt, alsz Sungen, Tantzen, schlittenfaren und andere Kurtzweil ab gestellt und auch verboten worden.«²²⁷⁾

Buda és Pest sorsdöntő évei ezzel végetértek. Megszűntek magyar városok lenni, oszmán igazgatás alá kerültek s így a nyugati keresztény kultúrára nézve elvesztek. Ez lett tehát a vége a két keresztény király viszálykodásának, s így lett az egykor fényes magyar fővárosból az ázsiai barbárság egyik elhanyagolt fészke.

1941 augusztus 29-én, Buda elestének négyszázados évfordulóján.

Iványi Béla

JEGYZETEK.

- 1) *Thury József*: A török hódítás kezdete Magyarországon. Századok, 1893. évf. 561. l.
- 2) Staatsarchiv, Bécs, Ungarn, Allgemeine Akten (ezután röviden: *A A*) 1526 júl. 15. 2. csomó.
- 3) 1526 szept. 5. Zágráb, Bécs, AA 2. csomó.
- 4) Hg. Batthyány-levéltár, Körmend (ezután röviden: *Körmend.*) Missilisek, 1526 okt. 6. Pozsony.
- 5) Hofkammerarchiv Bécs, Hungarn, 14355. csomó és a 15368. számú «Königin Maria» feliratú csomó.
- 6) 1526 szept. 8. Pozsony, A A 2. csomó.
- 7) A mohácsi csata után »hat der Türklisch Kaiser mit Heresz krafft die Statt Offen und Pest und sunst vil andere Vesten eingenomen, die zerrissen, zerstört, verbrennt, vast jedermann vnbarhertziglich, alsz ain wüttender hundt ermordt vnd getödt, auch grosen mechtigen schaden dem Hungerlandt gethan.« Hg. Festetics-könyvtár Keszthely, XIII. 124. számú kézirat, 223—224. l.
- 8) »Darnach ist der turck fur Ofen gerucktt, alles geblundert, zerhacket, erwurgett vnd verbrent, was er gefunden, vnnnd letzlich als er in die Juden gassen komen, da sind von im 3000 5 hundert Judenn (bis vf zwaintzig die entlaufen waren) erschlagen worden.« Hg. Festetics-könyvtár, Keszthely, 1568. évi nürnbergi kézirat krónika, XIII. 103. szám 210. l.
- 9) »Im 1526. Jar ist die Stadt Ofenn vom Turckenn erobert vnnnd gewunnen wordenn.« 1558. évi kézirat nürnbergi krónika, hg. Festetics-könyvtár, XIII. 321. szám, 133. l. Ugyanezt írja egy csonka nürnbergi krónika, ugyanott: XIII. 326. szám, 276. l., továbbá XIII. 2169. szám, 98. l.
- 10) *Ballagi Aladár*: Buda és Pest a világirodalomban, I. köt. 162, 165, 200. l.
- 11) 1526 okt. 11. Pozsony. A A 2. csomó.
- 12) München, Hauptstaatsarchiv, Staatsverwaltung 587. kötet fol. 386/b—388. l.
- 13) 1527 május 15 és 1527 július 13. A A 4. és 5. csomó.
- 14) 1527 július 27 és augusztus 2. A A 5. csomó.
- 15) *Ráth*: Magyar királyok hadjáratai, 289. l.
- 16) 1527 aug. 18, 21 és 22. A A 5. csomó.
- 17) 1527 aug. 21 és 22. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
- 18) 1527 aug. 22. Augsburg város levéltára Litteraliensammlung, azután Augsburgi krónika 1527. »Auch in disem Jahr hat kinig Ferdinandus ainen tag gen Offen angesetzt, dar in er Kinig zu Hungern erwelt ist worden.« Hg. Festetics-könyvtár, XIII. 124. sz. kézirat 226. lap. — *Ballagi*: Id. m. 176. l.
- 19) 1527 aug. 22. A A 5. csomó.
- 20) 1527 szept. 6. Bécsújhely, A A 6. csomó.
- 21) München, Hauptstaatsarchiv, Staatsverwaltung, 587. kötet 382/b. l. — Ugyanitt: Brandenburg. Litt. 1086/4. szám.
- 22) 1528 május 8. A helytartótanács jelentése, A A 8. csomó.
- 23) 1528 aug. 2; aug. 5 és okt. 6; nov. 25 és dec. 9. A A 9. csomó.
- 24) 1528 vége felé; A A 9. csomó. 1529 jan. 3; jan. 28 és febr. 11. A A 10. csomó.
- 25) 1529 márc 23. A A 10. csomó.
- 26) 1529 márc. 29. A A 10. csomó.
- 27) 1529 ápr. 10; ápr. 12; ápr. 18; ápr. 22. A A 11. csomó.
- 28) 1529 május 9. A A 11. csomó.
- 29) 1529 május 19. Linz. A A 11. csomó.
- 30) 1529 május 26 és június 10. Linz. A A 11. csomó.
- 31) 1529 június 10. Buda. A helytartótanács jelentése Ferdinándhoz. A A 11. csomó.
- 32) 1529 június 15, 17 és 22. A A 11. csomó.
- 33) 1529 június 23, 24 és 27. A A 11. csomó.
- 34) 1529 június 27 és jún. vége körül, A A 11. csomó. 1529 júl. elején, A A 12. csomó.
- 35) 1529 július 1, júl. 5 és júl. 13. A A 12. csomó.
- 36) 1529 július 15. A A 12. csomó.

- 37) 1529 július 19. A A 12. csomó.
 38) 1529. sine dato, A A 13. csomó.
 39) 1529 aug. 10. A A 12. csomó. Heeresarchiv, Bécs, Feldacten 1529. fasc. 8. pos. 1.
 40) 1529 aug. 17 és szept. 1. Szeremlyéni Zsigmond szerint: Feria secunda ante Bartholomei. A A 12. csomó.
 41) *Ipolyi Arnold*: Oláh Miklós levelezése, »Jam sole clarius intelligunt Turcum Budam usque pervenisse.« 17. l. — 1529 szept. 5 és 6. A A 12. csomó.
 42) Ez talán az úgynevezett Friss palota lehetett.
 43) 1529 szeptember 10-e körül, A A 12. csomó. Buda 1529. évi bevételét illetőleg ld.: *Ballagi*: Id. m. 185—188. l.
 44) 1529 szept. 15. A A 12. csomó.
 45) 1529 szept. 17. A A 12. csomó.
 46) 1529 október 15. A bécsi haditanács levele Frigyes herceg palotagrófhoz. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
 47) 1529 okt. 16. Ugyanott.
 48) 1529 november 11. Keczesdorff. A A 13. csomó.
 49) 1529 november 24. Buda. A A 13. csomó.
 50) 1529 november 29. Dévény és nov. 30. Pozsony, A A 13. csomó.
 51) 1530 március 4. Körmend. A A 14. csomó.
 52) 1530 március 28. A A 14. csomó.
 53) 1530 április 22. Pozsony. Körmend. Missilisek.
 54) 1530 április 24. A A 14. csomó.
 55) 1530 május 20. A A 15. csomó.
 56) 1530 június 16. A Boldogkő vár alatti táborban, A A 15. csomó.
 57) 1530 október 11. Buda. Körmend. Memorabilia.
 58) 1530 október 26. Pozsony, A A 16. csomó.
 59) *Ipolyi*: Oláh Miklós levelezése, 103, 104, 105. ll.
 60) U. o.: 105. l.
 61) U. o.: 108. l.
 62) Heeresarchiv, Bécs, Feldacten 1520, fons 11. pos. 2.
 63) 1530 december 4. Speier, A A 16. csomó.
 64) Heeresarchiv, Bécs, Feldacten 1530, fons 12. pos. 2.
 65) 1530 december 22. A A 16. csomó.
 66) *Ipolyi*: Id. m. 115, 119—120, 122. l.
 67) 1530 december 24. Pozsony. A A 16. csomó.
 68) Hauptstaatsarchiv, München, Brandenburg. Litt. nro 1034.— Acta antiqua, Alm. 5. lad. 7. nro. 168, 169. Körmend.
 69) 1531 január 5—10-e körül, A A 17. csomó.
 70) 1531 október 31. Bakics Pál levele Ferdinándhoz, A A 18. csomó.
 71) 1532 február 13. Pozsony. A A 20. csomó.
 72) 1532 április 15. Pozsony. A A 20. csomó.
 73) *Ballagi*: Id. m. 206. l.— 1532 szeptember 30. Bécs, Echemm Ferenc levele, Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
 74) 1532 október 18. Pozsony. A A 21. csomó.
 75) 1532 november 20. Nagyszombat. A A 21. csomó.
 76) 1533 január 28. Palota és 1533 február 27. Pozsony. A A 22. csomó.
 77) 1533 június 24. Bécsújhely, 1533 augusztus 25, szeptember 5 és 12. A A 23. csomó. — 1533 augusztus 10. Pozsony, Pemflinger István levele, Körmend, missilisek.
 78) 1534 március 8. Dombró, Erdődy Simon levele, Körmend, missilisek. — 1534 április 1, június 8. A A 24. csomó. — 1534 július 15. Staatsarchiv, Bécs, Turcica (ezután röviden: *Turcica*) 2. csomó, Convolut C. — 1534 augusztus 1 és 12. Győr. A A 25. csomó.
 79) 1536 február 18. A A 28. csomó.
 80) 1536 február 28 és március 28. A A 28. csomó.
 81) 1536 augusztus 2. A A 29. csomó.
 82) 1536 augusztus 5. A A 29. csomó.
 83) 1536 augusztus 10. Győr. A A 29. csomó.
 84) 1536 augusztus 26 és szeptember 30. A A 29. csomó.

- ⁸⁵⁾ 1537 január 9, 1537 február 26 és április 10. A A 30. csomó.
- ⁸⁶⁾ 1537 április 28. Thurzó Elek levele. A A 30. csomó.
- ⁸⁷⁾ 1537 május 4. A A 31. — *Károlyi Arpád*: Adalékok a nagyváradi béke s az 1536—1538. évek történetéhez. Századok, 1878. évf. 571, 687 és 791. ll.
- ⁸⁸⁾ 1538 május 19. A A 35. csomó.
- ⁸⁹⁾ 1538 körül. A A 34. csomó.
- ⁹⁰⁾ 1538 május 19, június 10. Ugyanezt kiadja I. Ferdinánd, 1538 augusztus 1. Linz. A A 35. csomó és 36. csomó. — Reichsregistraturbücher, I. Ferdinánd IV. kötet 42/a. l.
- ⁹¹⁾ 1538 május körül. A A 35. csomó. — 1538 június 10. Turcica fasc. 3. Convolut D.
- ⁹²⁾ 1538 június 26. A A 35. csomó.
- ⁹³⁾ 1538 július 25 és július 28. A A 36. csomó.
- ⁹⁴⁾ 1538 augusztus 1: A A 36. csomó.
- ⁹⁵⁾ 1538 augusztus 1 és 9. A A 36. csomó. — Nürnberg, Kreisarchiv, Briefbücher 118. kötet 18/a és 25/a lap.
- ⁹⁶⁾ 1538 augusztus. A A 36. csomó. — Gemeins. Finanzarchiv, Bécs: Österr. Gedenkbücher 47. kötet 221/a—b. lap.
- ⁹⁷⁾ 1538. A A 36. csomó.
- ⁹⁸⁾ 1538 szeptember 4. A A 37. csomó. — *»Von ainem Türcken Zug von dem Römischen Reich. Item da man zalt von der geburt Cristi 1537. Jar, da haben die Reichstett küngelicher Maiestat ir hilff vnd beistandt gethan, vnd etlich fenlin Knecht auf ir Costen in Hungern geschickgt, aber nichts ausgericht worden.«* Hg. Festetics-könyvtár, Keszthely, XIII. 124. számú kézirat, 237/b. lap.
- ⁹⁹⁾ München, Hauptstaatsarchiv, Brandenburg. Litt. nro. 1070. fol. 153.
- ¹⁰⁰⁾ 1540 március 27 és 31. A A 41. csomó.
- ¹⁰¹⁾ 1540 április 6. Turcica fasc. 4. Convolut I.
- ¹⁰²⁾ 1540 április 8 és április 10. A A 41. csomó.
- ¹⁰³⁾ 1540 április 20, 24 és 26. A A 41. csomó.
- ¹⁰⁴⁾ Moritz Mosch Félix kapitány levele György brandenburgi örgrófhöz, 1540 május 5. München, Hauptstaatsarchiv, Brandenburg. Litt. nro. 1070. fol. 213—214.
- ¹⁰⁵⁾ 1540 május 14. A A 42. csomó.
- ¹⁰⁶⁾ Ld erre nézve Thurzó és Ferdinánd levélváltását, 1540 május 8, június 16, június 27. A A 42. csomó.
- ¹⁰⁷⁾ 1540 június 30. A A 42. csomó.
- ¹⁰⁸⁾ 1540 július 28 és július 30. Esztergom. A A 42. csomó.
- ¹⁰⁹⁾ 1540 augusztus 4. A A 43. csomó.
- ¹¹⁰⁾ 1540 augusztus 10. Bécs. Ugyanilyen tartalmú levelet kap Ferdinándtól Serédy Gáspár is 1540 aug. 17-én. A A 43. csomó.
- ¹¹¹⁾ Hauptstaatsarchiv, München, Brandenburg. Litt. Nro. 1070. fol. 265—268. Hauptstaatsarchiv, München, Fürstensachen Nro. 337. Vilmos és Lajos bajor hercegek levele Ernő bajor herceghez. Ugyanitt Vilmos és Lajos bajor hercegek instrukciója a passauai püspökhöz küldött Tramer részére. Ugyanitt, ugyanezen szám alatt.
- ¹¹²⁾ 1540 augusztus 29. Bécsújhely. Ferdinánd király levele Thurzó Elekhez; 1540 szeptember 5. Bécsújhely. Ferdinánd levele Serédy Gáspárhoz; 1540 szeptember 10. Bécsújhely. Ferdinánd levele Thurzóhoz; 1540 szeptember 12. Bécsújhely. Ferdinánd levele Serédy Gáspárhoz stb. Mind A A 43. csomó.
- ¹¹³⁾ 1540 szeptember 3. Galgóc. Thurzó Elek levele Ferdinándhoz. A A 43. csomó. — 1540 szeptember 10. Laski Jeromos levele Ferdinándhoz. Turcica, fasc. 4. Convolut I.
- ¹¹⁴⁾ 1540 szeptember 18. Gradiska. Laski Jeromos levele Ferdinándhoz. Turcica, fasc. 4. Convolut I.
- ¹¹⁵⁾ 1540 szeptember 20. Brünn. Ferdinánd levele br. Fels Lénárdhoz. A A 43. csomó.
- ¹¹⁶⁾ 1540 szeptember 22. Galgóc. Thurzó Elek levele Ferdinándhoz; 1540 szeptember 25. Bécsújhely. Ferdinánd levele Athinay Simonhoz. A A 43. csomó.
- ¹¹⁷⁾ 1540 szeptember 27. Galgóc. Thurzó levele Ferdinándhoz; 1540 szeptember 29. Sempte. Thurzó levele Ferdinándhoz. A A 43. csomó.

- ¹¹⁸⁾ 1540 szeptember 30. Sempte. Thurzó levele Ferdinándhoz; 1540 szeptember 30. Sempte. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. A A 43. csomó.
- ¹¹⁹⁾ 1540 szeptember hava. Thurzó Elek utasítása a Ferdinánd királyhoz küldött Mérei Mihály számára. A A 43. csomó.
- ¹²⁰⁾ 1540 szeptember (és nem október) vége felé. Fels levele Lascanohoz. A A 44. csomó.
- ¹²¹⁾ 1540 október 1. A királyi táborból. Br. Fels Lénárd levele Bebek Ferenchez. A A 44. csomó.
- ¹²²⁾ 1540 október 2. Az Almás és Neszmély közti királyi táborban. Fels levele Thurzóhoz. 1540 október 2. Bécsújhely. Ferdinánd levele Thurzóhoz. A A 44. csomó.
- ¹²³⁾ 1540 október 4. Az Esztergom melletti táborban. Fels levele Thurzóhoz. A A 44. csomó.
- ¹²⁴⁾ 1540 október 4. Az Esztergom melletti táborban. Fels levele Zalay Jánoshoz. Ugyanekkor ugyanennek levelei Serédy Gáspárhoz, Bebek Ferenchez, Batthyány Ferenchez. Mind A A 44. csomó.
- ¹²⁵⁾ 1540 október 5. Az Esztergom melletti táborban. Fels levele Izabella királynéhoz. A A 44. csomó.
- ¹²⁶⁾ 1540 október 5. Az Esztergom melletti táborban. Fels levele Thurzó Elekhez. A A 44. csomó.
- ¹²⁷⁾ 1540 október 6. Az Esztergom melletti táborban. Fels levele Serédy Gáspárhoz. A A 44. csomó.
- ¹²⁸⁾ 1540 október 8-a után. Fels levele Zalay Jánoshoz. A A 44. csomó.
- ¹²⁹⁾ 1540 október 12. A Visegrád melletti táborban. Fels levele Lascano esztergomi kapitányhoz. — 1540 október 13. A Visegrád melletti táborban. Fels levele Thurzóhoz. A A 44. csomó. Ugyanennek ugyanekkor levele Zalay Jánoshoz. A A 44. csomó.
- ¹³⁰⁾ 1540 október 15. A Visegrád melletti táborban. Fels levele Wissiczkyhez. 1540 október 16. A Visegrád melletti táborban. Fels levele Serédy Gáspárhoz. 1540 november 2. Óbuda. Fels levele a Homonnai Drugethekhez. A A 44. csomó.
- ¹³¹⁾ 1540 október 17. Bécsújhely. Ferdinánd király instrukciója Felshez. A A 44. csomó.
- ¹³²⁾ 1540 október 17. Fels Vác vára őrségéhez. 1540 október 18. A Várad (Váccal szemben lévő) falu melletti táborban. Fels levele Lascano esztergomi kapitányhoz. A A 44. csomó.
- ¹³³⁾ 1540 október 19. A Vác alatti táborban. Gerstner Pál kamarás levele. München, Hauptstaatsarchiv, Brandenburg. Litt. Nro 1070. fol. 369—370.
- ¹³⁴⁾ 1540 október 25. Az Óbuda melletti táborban. Fels levele Lascano esztergomi kapitányhoz. A A 44. csomó.
- ¹³⁵⁾ 1540 október 26. Az Óbuda melletti királyi táborban. Fels levele Bebek Ferenchez. A A 44. csomó.
- ¹³⁶⁾ 1540 október 27. Óbuda. Gerstner Pál kamarás levele György brandenburgi örgrófhöz. »Das alles hab ich von dem Spiegel unnd Melchor Motzer, die bayde hewt dato aus der stat in das leger komen sein warhaftiglich gehört.« München, Hauptstaatsarchiv, Brandenburg. Litt. Nro. 1070. fol. 381.
- ¹³⁷⁾ 1540 október 30. Az Óbuda melletti királyi táborban. Fels levele Zalay Jánoshoz. Most árkokat, sáncokat ásat, s ha ezek készen lesznek, »mox ad eiusdem oppugnationem omnes nervos intendam«. A A 44. csomó. — 1540 október. Absbergi Siger János levele György brandenburgi örgrófhöz. Fráter Györgyről megjegyzi: »Man meindt wan im das pisthum Wardein plib, er gebe sich an Kíng«. Spiegel »der kurfirstin von Prandenburg dener« most a királynéhoz megy, »mir schicken unsern dalmacz mit ime edbes zu erfaren.« München, Hauptstaatsarchiv, Brandenburg. Litt. Nro. 1070. fol. 364—365.
- ¹³⁸⁾ 1540 november 2. Az Óbuda melletti királyi táborban. Fels valami főemberének levele a pápai nunciushoz. A A 44. csomó.
- ¹³⁹⁾ 1540 november 5. Az Óbuda melletti táborban. Fels Ottház János szalánkeméni királyi naszádos vajdának az ellenséghez pártolt és most Budán tartózkodó Kemledy Barnabás pesti polgár pesti házáat adományozza. Ugyanakkor Fogas Ambrus királyi naszádos vajdának a hitlen Lalicsics István ráckevei polgár ráckevei házáat adományozta. A A 44. csomó.

- ¹⁴⁰⁾ 1540 november 6. Bécsújhely. Ferdinánd király levele György brandenburgi örgrófhhoz. München, Hauptstaatsarchiv, Brandenburg. Litt. Nro. 1070. fol. 371—372.
- ¹⁴¹⁾ 1540 november 9. Absbergi Siger János levele György brandenburgi örgrófhhoz. München, Hauptstaatsarchiv, Brandenburg. Litt. Nro. 1070. fol. 379, 380, 382. — Fráter György, Török Bálint és Petrovics »dye wellen... gar nichsg dem kinig huldigen und kein deycen kinig nit haben, lieber der Dircken der kin sy beschiczen.«
- ¹⁴²⁾ 1540 november 10. Az Óbuda fölötti királyi táborban. Fels levele Wass Mihályhoz. A A 44. csomó.
- ¹⁴³⁾ 1540 november 12—14. A Visegrád melletti királyi táborban. Fels levele Hont vármegye hatóságához. A A 44. csomó.
- ¹⁴⁴⁾ 1540 november 11. Bécsújhely. Ferdinánd király privilégiuma. Fogalmazvány. A A 44. csomó.
- ¹⁴⁵⁾ 1540 november 14. A Visegrád melletti királyi táborban. Fels levele Lascanohoz. A A 44. csomó. Ugyanekkor (november 18) ugyanennek levele Serédy Gáspárhoz, az előbbivel azonos tartalommal. Mind a kettő A A 44. csomó.
- ¹⁴⁶⁾ Hofkammerarchiv, Bécs, R. protocollum 189. kötet, 112. l. Speciacasa-tól és társától nemcsak Pest megerősítésére vonatkozólag kértek szakvéleményt, hanem a császári kamara intézkedett »auch wegen hinab bringung alles fless holcz«.
- ¹⁴⁷⁾ 1540 december 11. A komáromi várban. 1540 december 15. Győr. Fels innen keltezett levelei. — 1540 december 14. Augsburg. Augsburg város titkos tanácsának levele a wormsi birodalmi gyűlésen jelenlévő Langmantel Máté, Merbart Jakob és és Dr. jur. Hel Konrádhoz. Ez utóbbi levél Augsburg város levéltárában, Litteraliensammlung. A két előbbi A A 44. csomó.
- ¹⁴⁸⁾ (1540) december 1—5-e közt. Konstantinápoly. Laski Jeromos követ levele Ferdinánd királyhoz. Turcica, fasc. 4. Convolut I.
- ¹⁴⁹⁾ 1540 december 15. Bécsújhely. Ferdinánd levele Thurzó Elekhez. A A 44. csomó.
- ¹⁵⁰⁾ 1540 december 15. Bécsújhely. Ferdinánd levele Werbőczy Istvánhoz. A A 44. csomó.
- ¹⁵¹⁾ *Óvári Lipót*: A magyar tudományos akadémia történelmi bizottságának oklevélmásolatai. Budapest 1890. II. köt. 76. l.
- ¹⁵²⁾ 1540 december 18. Győr. Fels levele Thurzóhoz. A A 44. csomó.
- ¹⁵³⁾ 1540 december 21. Bécsújhely. Ferdinánd levele Balassa Imréhez. A A 44. csomó.
- ¹⁵⁴⁾ 1540 december 19. Egy ismeretlen levelének fogalmazványa, mely Fülöp hesseni Landgrafhoz van intézve. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
- ¹⁵⁵⁾ 1540 december 20. Bécsújhely. Ferdinánd levele Thurzóhoz. A A 44. csomó.
- ¹⁵⁶⁾ 1540 december 23. Buda. Horváth Márk latin nyelvre fordítja Szulejmán szultán levelét. A A 45. csomó.
- ¹⁵⁷⁾ 1541 január 8-a előtt. Szulejmán szultán levelének fordítása, mely mellékelye van a veszprémi püspök 1541 január 8-án Veszprémben kelt és Ferdinándhoz intézett leveléhez. A A 45. csomó.
- ¹⁵⁸⁾ 1541 január 12. (Augsburg) Augsburg város tanácsának levele Langmantl Jánoshoz és társaihoz. Török Bálint és Fráter György »sollen mitteinander spennig sein«. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
- ¹⁵⁹⁾ *Károlyi Arpád*: A német birodalom hadi vállalata Magyarországon 1542. Századok, 1880. évfolyam 287. l.
- ¹⁶⁰⁾ 1541 március 17. Bécs. Ferdinánd király levele Augsburg város tanácsához. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
- ¹⁶¹⁾ 1541 március 20. Sempte. Thurzó Elek levele Ferdinánd királyhoz. A A 45. csomó.
- ¹⁶²⁾ 1541 március 26. Sempte. Thurzó Elek levele Ferdinándhoz. A A 45. csomó.
- ¹⁶³⁾ 1541 március 27. Bécs. Ferdinánd levele Izabella királynéhoz. »Suspiciamur serenitatem vestram id consilii, quod minime laudare possimus.« A A 45. csomó.
- ¹⁶⁴⁾ 1541 március 29. Bécs. Ferdinánd római király levele Augsburg város tanácsához. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
- ¹⁶⁵⁾ 1541 március 29. Sempte. Thurzó Elek levele gróf Salm Miklóshoz. Kérdi, hogy vajjon »ain folk herab kumen wider dy Thyirken? Körtmend. Missilisek.

- ¹⁶⁶⁾ 1541 április 3. Sempte. Thurzó Elek levele Ferdinánd királyhoz. A A 45. csomó.
- ¹⁶⁷⁾ 1541 március 30. Német-Újvár. Batthyány Ferenc levele. Körmend. Missilisek.
- ¹⁶⁸⁾ 1541 április 6. (Regensburg) Röchlinger Farkas és társai levele Augsburg város tanácsához. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung. — *Ballagi*: Id. m. 226. 1.
- ¹⁶⁹⁾ 1541 április 8. Tardoskedd. Thurzó Elek levele Ferdinánd királyhoz. A A 45. csomó.
- ¹⁷⁰⁾ 1541 április 8. Nyárhíd. Thurzó Elek levele Ferdinánd királyhoz. A A 45. csomó.
- ¹⁷¹⁾ 1541 április 9. Bécs. Ferdinánd levele Frangepán Ferenc kalocsai érsekhez. Mehmet bég e hó 6-án »soluta obsidione, retrocessisse, idque non sine suorum clade, in qua etiam Murat beg globo bombardae ictus interiit.« A A 45. csomó.
- ¹⁷²⁾ 1541 április 9. Bécs. Ferdinánd levele »in civitate nostra Pesthiensi militantibus«. A A 45. csomó. — 1541 április 9. (Regensburg) Röchlinger és társai levele Augsburg város tanácsához. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung. — 1541 április 9-én este. Regensburg. Röchlinger és társai levele Augsburg város tanácsához. Ugyanott.
- ¹⁷³⁾ 1541 április 10. Bécs. Ferdinánd levele Thurzóhoz. A A 45. csomó.
- ¹⁷⁴⁾ 1541 április 10. Sempte. Thurzó Elek levele Anna királynéhoz, melyben április 6-án kelt levelére felel. Turcica, fasc. 4. Convolut I. — 1541 április 11. (Augsburg) Augsburg város tanácsának levele Ferdinánd királyhoz. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung. — 1541 április 17. Regensburg. Röchlinger és társainak levele Augsburg város tanácsához. Ugyanott. — 1541 április 18. Regensburg. Röchlinger és társai levele Augsburg város tanácsához. Ugyanott.
- ¹⁷⁵⁾ 1541 április 19. Bécs. Ferdinánd levele Serédy Gáspárhoz. A A 45. csomó.
- ¹⁷⁶⁾ 1541 április 21. (Augsburg) Augsburg város tanácsának levele Ferdinánd királyhoz. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
- ¹⁷⁷⁾ 1541 április 23. Pest. Speciacasa János Mario olasz hadmérnök levele Ferdinánd királyhoz. »Quaranta fiorini el mese per mio salario« kér. A A 45. csomó.
- ¹⁷⁸⁾ Hofkammerarchiv, Bécs, R. protoc. 190. kötet 40/b. lap. — *Hatvani*: Magyar történelmi okmánytár, II. kötet 38. l. »Marchent mes gens auant au siege de Buda, que espere ce fere procheine semaine.«
- ¹⁷⁹⁾ *Óvári Lipót*: Id. m. II. kötet 76—79. ll.
- ¹⁸⁰⁾ A lengyel követnek Izabella királynénál való tartózkodásáról ld *Hatvani*: Id. m. II. kötet 38. l. »Lambasandeur de Pologne, qui estoieit ale vers la veue du Vaiuoda, est retourne aujourduy apres le auoeir oy, vous aduertiray de sa charge.« 1541 április 19. (Bécs) Ferdinánd király Thurzóhoz. A A 45. csomó.
- ¹⁸¹⁾ 1541 április 21. Regensburg. Röchlinger Farkas levele Herbart György augsburgi polgármesterhez. Írja »das der Munich gefangen und verwunt worden seye«. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
- ¹⁸²⁾ 1541 május 4. Bécs. Ferdinánd levele Thurzóhoz. A A 45. csomó. — Századok 1917. évfolyam 565. l. — *Hatvani*: Id. m. II. köt. 38. l. »Madame, je tiens que aures entendu de l'empereur Monseigneur, come le turk sen soeit retourne a Constantinople, et que est a esperer que pour ceste annee ne fera expedicion en person en Hongrie.«
- ¹⁸³⁾ 1541 május 10. Esztergom. Várdai Pál esztergomi érsek levele Ferdinándhoz. A A 45. csomó.
- ¹⁸⁴⁾ *Óvári*: Id. m. II. kötet 79. l.
- ¹⁸⁵⁾ 1541 május 26. Regensburg. Röchlinger és Hoser követek levele Augsburg város tanácsához. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
- ¹⁸⁶⁾ 1541 május 8—június 10. (Konstantinápoly) Kivonat Laski Jeromos konstantinápolyi követi jelentéséből. Turcica fasc. 4. Convolut II.
- ¹⁸⁷⁾ 1541 május 11. Bécs. Ferdinánd király levele Frangepán Ferenc kalocsai érsekhez és Nádasdy Tamáshoz. »Inceperunt itaque iam nostri ex Pest trans Danubium quaterne machinis bellicis turrim illam aquaticam e regione extractam.« A A 45. csomó.
- ¹⁸⁸⁾ 1541 május 16. Sempte. Thurzó Elek levele Ferdinándhoz. Írja, hogy Lévai Gábor ictu artelariae occubuerit.« A A 45. csomó.
- ¹⁸⁹⁾ 1541 május 17. Bécs. Ferdinánd levele Frangepán Ferenc kalocsai érsekhez és követtársaihoz. A A 45. csomó.

- ¹⁹⁰⁾ 1541 május 19. Csáktornya. Keglevics Péter varasdi főispán levele Batthyány Kristófhoz. Körmend, Missilisek.
- ¹⁹¹⁾ 1541 május 31. Bécs. Ferdinánd király levele Perényi Péterhez. A A 45. csomó.
- ¹⁹²⁾ 1541 június 4. Regensburg. Röchlinger Farkas követ levele Herbart György augsburgi polgármesterhez. Írja, hogy »der Münich uff Offen gefallen unnd ettlich scheff mit Trayd erobert unnd gen Ofen onbeschdedlich gepracht, dise woche hat man entlich mit allem ernst sollen stirmen.« Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
- ¹⁹³⁾ 1541 június 8. Bécs. Ferdinánd levele »Colocensi, Nadasdy et Batthyáni«. Írja, hogy »verum esse quod in eo aggressu aliquot centum milites ab igne artificiali, lapidibus proiectis et globis amissis laesos fuisse, attamen ultra trecentos non interiisse.« A A 45. csomó.
- ¹⁹⁴⁾ 1541 június 9. Regensburg. Röchlinger és Hoser követek levele Augsburg város tanácsához. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
- ¹⁹⁵⁾ Frangepán érsek június 9-én Regensburgban a birodalmi gyűlésen tartott beszédét, illetve a beszéd tartalmát ld Századok 1917. évfolyam 566—570. l.
- ¹⁹⁶⁾ Ballagi : Id. m. 222—224. l.
- ¹⁹⁷⁾ 1541 június 9. Regensburg. Röchlinger és Hoser követek levele Augsburg város polgármesteréhez Frangepán magyar követ beszéde tárgyában. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
- ¹⁹⁸⁾ 1541 június 13. Regensburg. Röchlinger és Hoser követek levele Augsburg város tanácsához. »Mit Offen stet es wie vor, das solichs noch nit gewinnen, wiewol heut ein geschray herkhumen, das solichs eingenumen, aber daran ist laider nichts.« Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
- ¹⁹⁹⁾ 1541 június 14. Bécs. Ferdinánd király levele Maylád István erdélyi vajdához. A A 45. csomó.
- ²⁰⁰⁾ Nürnberg, Staatsarchiv, Briefbücher 125. kötet, 1051/b. lap. — Ugyanitt : Nürnberger Ratsverlässe 1541. II. füzet 33/a. lap. Kivonat Nürnberg város tanácsi jegyzőkönyvéből.
- ²⁰¹⁾ 1541 június 16. Regensburg. Röchlinger, Hoser és Hel követek levele Augsburg város tanácsához. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
- ²⁰²⁾ 1541 június 17. Bécs. Thurzó Elek országbíró, királyi helytartó levele a Regensburgban lévő Batthyány Ferenchez. Körmend, Missilisek.
- ²⁰³⁾ 1541 június 18. Kivonat Ferdinánd király velencei követének jelentéséből. Augsburg város levéltárában, Litteraliensammlung.
- ²⁰⁴⁾ 1541 június 20. Regensburg. Röchlinger követ levele Herbart György augsburgi bírónak. Magyarázza, hogy hogyan terjedt el a híre annak, hogy Budát bevették. »Ist ursach gewesen das ain haimlicher verstand in der Statt Offen gewest, mit konigliche Mayestat Kriegsuolckh, wo die unnd wie die Statt were gewesen zu erobern, aber es ist offenbar gewesen unnd ein Burgermaister unnd ein Rychter sampt ettlichen Personen sollen uss der Statt desshalben gefallen sein.« Augsburg város levéltárában, Litteraliensammlung.
- ²⁰⁵⁾ 1541 június 21. Szalónak. Batthyány Ferencné levele Batthyány Kristófhoz. »Ex parte Turcarum mala fama viget.« Körmend, Missilisek.
- ²⁰⁶⁾ 1541 június 22. »Im veltleger vor Ofen.« Gróf Salm levele feleségéhez. Körmend, Memorabilia Nro 205.
- ²⁰⁷⁾ 1541 június 25. Ferdinánd király javaslati, amelyeket a birodalmi gyűlés elé terjesztett. — 1541 június 25. Regensburg. Röchlinger, Hoser és Hel követek levele Augsburg város tanácsához. — 1541 június 30. Regensburg. Röchlinger és Hoser levele Augsburg város tanácsához. Mind a három irat Augsburg város levéltárában, Litteraliensammlung.
- ²⁰⁸⁾ Hatvani : Id. m. II. kötet 39. l. »De lestat de Hungrie depuis mes dernieres ny a aultre schosse, sinon que mes gens continuent lasigemant de Boude, et espere ancoires avec ques laide de Dieu de lauoeir et principalemet sy les turks qui sont en schemin comme lon dit, ne me font empeschemant.«
- ²⁰⁹⁾ Óvári : Id. m. II. kötet 79—80. l.
- ²¹⁰⁾ 1541 július 8. Galgóc. Thurzó Elek levele Ferdinándhoz. »Res in extremis periculis versantur et nisi externo auxilio castra augeantur ita ut stare contra hostes possint, verendum est, ne et Buda et totum pariter Hungariae regnum amittatur,

- quae ruinae vicina regna quoque in periculum secum trahent. » A A 46. csomó. — 1541 július 9. Galgóc. Thurzó Elek levele Ferdinándhoz. Ugyanott.
- ²¹¹⁾ 1541 július 23. Németújvár. Batthyány Ferencné levele Batthyány Kristófhhoz. Körmend, Missilisek.
- ²¹²⁾ 1541 július 24. éjjel, Regensburg. Röchlinger, Hoser és Dr. Hel követek levele Augsburg város tanácsához. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
- ²¹³⁾ 1541 július vége felé. V. Károly császár utasítása a Ferdinánd királyhoz és Izabella királynéhez induló követe számára. A A 46. csomó.
- ²¹⁴⁾ 1541 augusztus 2. Németújvár. Batthyány Ferencné levele Batthyány Kristófhhoz. — 1541 augusztus 15. Németújvár. Ugyanennek levele ugyanahhoz: »Plagiarii sint cum cesare Turcarum, qui sub Bwdam vadit.« Körmend, Missilisek.
- ²¹⁵⁾ Augsburgi krónika (1541.)
»Von ainem Zug an Türckhen.
Auch in disem Jar, da hat dasz Römisch Reich ain Anzall Volckhs zu hilf wider den Türckhen in Hungern geschickht, vnder Graff Friderichs von Fürstenbergs Regiment, welches aber erst nach beschechner that vnd also laider zu spatt hinab komen, dasz sie ohn sondere ausrichtung bald widerumb haingezogen.« Hg. Festetics-könyvtár, Keszthely, XIII. 124. számú kézirat 241—242. l.
- ²¹⁶⁾ Ballagi: Id. m. 229—230. l.
- ²¹⁷⁾ 1541 augusztus 22. Bécsújhely. Ferdinánd levele »Joan Jacobo de Medices marchese di Melignano« császári kapitányhoz. A A 46. csomó.
- ²¹⁸⁾ 1541 augusztus 27. Bécsújhely. Ferdinánd levele Augsburg város tanácsához. Augsburg város levéltára. Litteraliensammlung.
- ²¹⁹⁾ 1541 augusztus 29. (Bécs) Bécs város tanácsának levele Augsburg város tanácsához. Ugyanott, Litteraliensammlung.
- ²²⁰⁾ 1541 augusztus 30. Eperjes. Verner György királyi tanácsos levele Ferdinánd királyhoz. A A 46. csomó.
- ²²¹⁾ 1541 szeptember 4. Tokaj. Serédy Gáspár, Magyarország felső részei kapitányának levele Ferdinánd királyhoz. A A 46. csomó. Ugyanekkor ugyanennek levele Felshez.
- ²²²⁾ 1541 szeptember 8. Németújvár. Batthyány Ferenc levele Ferdinánd királyhoz. »Dicunt enim quod Thurcae fratri Georgio Budensi caput amputarunt, Valentinum autem Therek vinctum cathena in una camisia per vicos deducentes nomine quo meretur nominarunt. Reginam autem et cives versus Nandoralbam miserunt, uxores autem et filias janychariis tradiderunt.« A A 46. csomó.
- ²²³⁾ 1541 szeptember 9. Bánffy Boldizsár levele Körmendről Ferdinánd királyhoz. A A 46. csomó.
- ²²⁴⁾ Heeresarchiv, Bécs, Feldacten 1541. fasc. 9. pos. 1. Ld még Óvári: Id. m. II. kötet 80—82. l.
- ²²⁵⁾ 1541 október 7. (Augsburg) Augsburg város tanácsának levele Frigyes szász választófejedelemhez. Augsburg város levéltára, Litteraliensammlung.
- ²²⁶⁾ 1541 október 3. Németújvár. Batthyány Ferenc levele Batthyány Kristófhhoz. Körmend, Missilisek.
- ²²⁷⁾ Herceg Festetics-könyvtár, Keszthely, XIII. 124. számú kézirat 241—242. l.

A székesfehérvári nemzeti színjátszók Pesten és Budán.

1819—1828

Székesfehérvár kiváló helyet foglal el a magyar színészet történetében.

Az a sok fényes és igen sok fakó szemből álló gyöngysor, mely a magyar művelődéstörténet egyik legszebb ékessége s a magyar színészet multját jelenti a halhatatlan Kelemen Lászlótól a pesti Nemzeti Színház megnyitásáig (1790—1837), hatalmas szemét bírja a székesfehérvári nemzeti színjátszó társaság hat évig tartott küzdelmes életében.

A Pest-Pilis-Solt törvényesen egyesült vármegye által állandóan ébrentartott nagy eszme a XIX. század második évtizedének végén elbukott volna, ha a nemzeti eszmétől áthatott néhány férfiú nem bírja rá a Dunántúl egyik legszebb vármegyéjét — Fejér megyét — arra, hogy a veszendő magyar színészetet, a nemzeti pallérozódás eme nagyszerű eszközét keltse ismét életre, ölelje fel, támogassa, sőt kifejezetten vegye hathatós pártfogásába olyképp, hogy saját vezetése alatt teremtsen neki életlehetőséget.

A táblabírák — akik akkor nemcsak ahhoz fogtak, amihez értettek, de értettek mindahhoz, amihez hozzáfogtak — megteremtették az ország legjobbjaiból a maguk kis színtársulatát, melynek első igazgatója Kolozsváry Pál főszolgabíró volt, akiről a *Játékszíni Koszorú* 1834-ben úgy emlékezik, hogy »ezen nemeslelkű igaz magyar hazafiban kezdett báró Wesselényi Miklós halála után a nemzeti Játékszín csillaga újra feltetszeni.«¹⁾

Kolozsváry, a magyar táblabíró típus megtestesülése, a fejérvári, úgynevezett központi járás vezető szolgabírája is értett ahhoz, mint vigye a theatristák dolgát, amikor úgy fordult, hogy megyei határozat alapján — kellett hozzá értenie. Az 1818 október havától csaknem hét esztendeig fennállott és rendkívüli sikereket elért társaság a keze alá jutott és hogy mennyire megállotta helyét eme neki oly idegen világban, igazolja Kisfaludy Károlynak írotársához Gaal Györgyhöz intézett levele, melyben a fejérvári társulatról így szól: »... Fejér megye már négy éve tart egy társulatot, mely kétségtelenül a legjobb; itt játszik Madame Kántor... Tháliánk első papjainál a magyarizmus a legnagyobb fokban nyilvánul meg; mind hős szerepre születtek, az eredeti darabokban remekül játszanak s a tragédiát is megközelítik, csak a társadalmi darabok nem akarnak náluk sikerülni.

A kemény lovag, aki csak a fegyvert ismeri — mindig kiűt belőlük. A nyelvünk is még igen darabos, s a jellemeik gyakran karikatúrákká lesznek.«²⁾

Ennek a társaságnak jeles vezetője kellett, hogy legyen az a judex nobilium, vagy rövid, megszokott szóval: judlium, akit erre delegált a tekintetes vármegye. De ennél hívebb képet nem találunk a társaságról, mely Kolozsváry Pál igazgatása alatt éveken át olyan érdemes küzdelmeket vívott és akkora sikereket ért el.

Számos szép vers üdvözli a kor szokása szerint a jeles férfiút, s ebből látszik, hogy híre nem volt a városhoz kötve, beszárnyalta az egész hazát. Az 1822. évben jelentek meg e disztichonok:³⁾

Tekintetes Kolozsváry Pál úrhoz, T. N. Székes Fehér vármegye nagy érdemű Fő Szolgabírájához, mint a' Nemzeti Játékszín nemes lelkű pártfogójához :

Ki ezerek közt ím nyelvünk ügyit érzed egészen
Válladon panaszaid szünteti Génuszunk!
Ah! nem érti korunk szent tzeljät áldozatidnak,
Lentt hagyod ezt; — áldja tettidet a' maradék!

SOMA.

A vers alatt a *Szép-Literaturai Ajándék* szerkesztője, aki a *Tudományos Gyűjtemény* értékes melléklapjában helyet adott e dicsőítő versnek, ahhoz lábjegyzetben a következőket veti hozzá: »A' mostan és jövőendőben élők számára akarjuk ezt feljegyezni, hogy mi azok ditső Neveit, a' kik magokat a' Hazá, és a' Király és az emberiség eránt való munkás hajlandóságok által megkülönböztették, ámbár a' halhatatlanság' nagyobb lépcsőjére is volnának érdemesek, legalább a' mi hosszabb vagy rövidebb ideig fennmaradandó Szép Literaturai Ajándékunk által akarjuk megörökösíteni. Ugyanazoktól, s' Nemzetünk józanabb részétől függ ezen Hazafiúi igyekeztünknek fennmaradása; mi legalább igyekeztünk 's igyekezni is fogunk, hogy a' Hazát 's Királyunkat minden részrehajlás, minden haszonkeresés nélkül az igaz emberek 's Hazafiak érdemeire figyelmetessé tegyük. (A Red.)«

A Prepeliczay Samu névtelen verselő és a Thaisz András szerkesztő által is így ünnepelt Kolozsváry lelkes munkája volt, hogy a társulat annyi éven át fennmaradt s nem oszlott el. Az ő nemes izgatása tudta csak időnkint áldozatkészségre bírni a megye magyarivású urait, a karokat és rendeket, a földesurakat, a köznemességet és a hivatali kenyéren élőket. Neki köszönhető, hogy ez a jeles társaság a szalmaláng kiégése után addig is fennmaradt, míg nem 1825-ben a pozsonyi nagy diétán, amikor ott a helyi német színpad aranyidejét élte, a legjelesebb magyar színjátszókból álló fehérváriak a legteljesebb anyagi bukásukat érték meg.

A pest-budai közönségnek is nagy öröme szolgáltak e társaság előadásai. Voltaképpen a főváros német közönsége sem ismerte igazán a jó, a művészi játékok gyönyörűségét. Kisfaludy Károly Gaal Györgyhöz írt egyik korábbi levelében megírja,⁴⁾ miért nem igyekezik darabjait, amelyek éppen Gaal fordításában ekkor jelentek meg németül, a pesti

német színházban előadatni. Kisfaludy lesújtó bírálata a német színház művészi jelentőségéről így hangzik: »... (német) színpadunk mostanában olyan nyomorúságos, hogy nincs kilátásom arra, hogy (ott) becsülettel lépjek fel.«⁵⁾

A nagyon romlott pesti színházi viszonyoknak oka talán főleg abban állott, hogy a pesti közönség, a magyar éppen úgy mint a német, akkor még nem volt igazi színházi publikum. Nagyon hamar megelégette a színházi szórakozást, és amióta volt állandó színháza, mindig megnyugodott abban a gondolatban: »hiszen minden napon mehetek, a mikor csak akarok!« Persze, hogy ebből a színház meg nem élhetett, mert így állandóan kongott. Ez volt a század elején a német színház sorsa és ez lesz, sajnos; a század derekán majd a mi nagy áldozatok árán megnyert Nemzeti Színházunk sorsa is...

Másként fogta fel akkorában a színházlátogatás kérdését a közönség olyankor, midőn valami különösebb előadásról volt szó. Ilyenkor özönlött a pénztárhoz, de özönlött a német közönség is a neki nem-megszokott magyar előadásokra is, amidőn a színlapok a német színház deszkáin magyar színész felléptét hirdették.

Ilyen szenzáció volt Dérynének, a nagy magyar énekesnőnek vendégszereplése, aki a fejeváriakhoz tartozott, amikor kétszeri felléptén a mai kifejezéssel élve táblás házak voltak, s éppen úgy a német, mint a magyar közönség tombolva ünnepelte a vendéget...

A Székesfehérvári Nemzeti Színjátszó Társaság érdekes és változatos történetét azonban nem e hely hivatott ismertetni. Az akkori magyar színpad legkiválóbbjaiból állott egybe a társulat, s eredménye oly rendkívüli volt, hogy teljesítményéről nemcsak a magyar, de a külföldi hírlapokban olvasható vélemény is a legszebb volt. A társaság nem elégedett meg azzal, hogy csupán a fehérvári közönséget juttassa a legnagyobb élvezethez.

»Ezen jeles társaság — mondja a fentebb idézett *Játékszíni Koszorú*⁶⁾ — már 1819-ben nem csak hazánkban, hanem a' Külföldieknél is szép hírt terjesztett el maga felől. A' Társaság ugyan a' következő esztendőben sz. György [április] havában alkúra lépett a' Pesti és Budai Játékszínek haszonbérelőjével, gróf Brunszvik Ferencz ő nagyságával, és 18 játékdarab előadásával megelégedésig mulattatta a' nagyérd. Közönséget. Több ízben is megjelent a' Társaság Pesten, 's szint olly kedvességgel fogadtatott, mint előszer, — 's mindenkor dicséretet hagyván maga után vissza tért...«

Ezeket a pesti és budai előadásokat nem lehet eléggé méltányolni a magyar művelődéstörténetben. A főváros túlnyomólag német lakossága és a balparti főváros — mely hamarosan túlszárnyalja a túlparti nagymultú királyi várost — egyre magyarosodó lakosai a gyermekcipőjét még le sem vetett magyar Tháliát teljes erejében látták meg ekkor. A gyermek Herkules elárulja, mit lehet tőle férfikorában várni...

A társulat műsora legnagyobbbrészt idegen művekre, főleg az akkor igen kedvelt Kotzebuaera támaszkodik. De ekkor jelenik meg először a magyar drámaírás felkentje, *Kisfaludy Károly* és elfoglalja helyét a magyar színen. Íme, az akkori magyar színészet és a magyar drámaidólam teljessége áll a fehérvári színészek által a pest-budai közönség elé.

A társaság tagjai ekkor a következők voltak:?)

Demény József,
Éder György, aligazgató,
Farkas János,
Horváth József,
Kárpentzky János,
Király János,
Komlóssy Fer. Dániel,
Nagy Mihály,
Nagy István,
Szalay Ferenc,
Szilágyi Pál,
Jósa János, sűgő.

Balog Istvánné
sz. Tengler Erzsébet,
Horváth Józsefné
sz. Hetey Észter,
Kántor Gerzsonné
sz. Engelhardt Anna,
Nagy Mihályné
sz. Kazintzy Borbála,
Nagy Istvánné
sz. Tulipán Rozália.
Gyermekrollékra :
Éder Tóni, Tertsí, Tengler
Nantsi.

A muzsika kar közönségesen 16 személlyből áll, mellynek kormányzója :
Hahner Makariás.

Fejér vármegye jeles társulata, az akkor már országszerte híres-neves Fehérvári Nemzeti Színjátszó Társaság fennállásának mindjárt legelső esztendejében átment vendégszereplésre a Duna-kétparti fővárosba. A nagyjelentőségű vendégszereplésről a fővárosi magyar közönség Kultsár István lapjából, a *Hazai és Külföldi Tudósítások*-ból értesült. 1819 április 25-én ugyanis ezt olvasta az ujságjában : »A Nemzet óhajlásának s a Haza ditsőségének kívánván kedvezni, Gróf Brunsvik Ferencz a Pesti és Budai Theátrum árendása a jövő Május hónap 3. napjától fogva a Medárd vásár végéig minden Kedden és Pénteken Pesten a nagy Theátrumban Magyar Játékokat fog adatni. E végre meg hívta azt a derék Társaságot, mellyet a Sz. Fehérvári Nemesség tulajdon költségén tart.«^{8a}) E vendégszereplésről a társaság *almanachja* pedig így számol be :^{8b})

ÁPRILIS

26-ikán még Székesfehérvárott játszanak, Ziegler-Ernyí : *Világ hangja és szív jósága* című nézőjátékot jádják.
A Társaság által utazott

PESTRE

és itt játszott

MÁJUSBAN

3-án : *Tatárok Magyarországnban.* (dr. 5 f. Kisfaludy Károly.)
7-én : *Octavia.* (trag. 5 f. Kotzebue-Komlóssy Fer.)
10-én : *A nap szűzei.* (vígj. 5 f. Kotzebue-Károlyi Ferenc.)
14-én : *Rolla halála.* (trag. 5 f. Kotzebue-Benke József.)
17-én : *Zrinyi Miklós halála.* (trag. 5 f. Körner-Szemere Pál.)
21-én : *Indusok Angliában.* (vígj. 3 f. Kotzebue-Péry Ignác.)
24-én : *Árulás és szerelemföltés.* (trag. 5 f. Spies-Déry István.)

BUDÁN

25-én: *Sasszeni Julius*. (trag. 4 f. gr. Soden-Vass István.)

PESTEN

28-án: *Frigyesi Elek*. (érz. j. 5 f. Schiller, Holbein-Lángh Ádám.)

BUDÁN

31-én: *Indusok Angliában*. (lásd fent.)

JÚNIUS

PESTEN

1-én: *A Vétek*. (trag. 4 f. Müllner-Döbrentei Gábor.)

4-én: *Temistokles*. (dr. 3 f. Metastasio-Kazinczy Ferenc.)

BUDÁN

5-én: *Frigyesi Elek*. (lásd fent.)

PESTEN

8-án: *Tatárok Magyarországon*. (lásd fent.)

11-én: *XII. Károly Bendernél*.*) (dr. 5 f. Kotzebue-Komlóssy Ferenc.)

*) Vándza Mihály úr a Debretzeni Társaság Igazgatója és Vándzáné Ifj. Aszszony mint Vendégek léptek fel.

BUDÁN

12-én: *Octavia*. (lásd fent.)

PESTEN

14-én: *Esküvés*. (trag. 5 f. Gombos Imre.)

16-án: *Ilka*.**) (dr. 4 f. Kisfaludy Károly.)

**) A Jászó Tagok köz hasznokra.

A *Tatárok* előtt a társaság hősszínész tagja prologot mondott, melynek szerzője Kisfaludy Károly volt. A magyar szittyai szívről beszél ebben, mely csak a harcokat kedvelte a múltban, de most már a szelíd Múzsákat is kedveli s azoknak állít oltárt, és ezzel végzi:

»... Ha csekély mesterségünk fel nem éri a külföldnek régi remekeit, engedelmet várunk. De ha, — a mit mindegyikünk óhajt — hogy Honyi Múzsánk a Hazafit újra felébreszti; ha azt érhetjük, hogy minden jó Magyar ezen képekben magát föltalálja, akkor ez a Tárgy, melly bennünket lelkesít, elérte végső célját, jutalmát.«

A jutalmát valóban elérte. A költőnek éppen olyan sikere lett, mint a játéknak és a magyar szó a német színpadon jogot szerzett magának.

Szilágyi Pál, a régi színész, akit nagybátyja, Kelemen László az első magyar színigazgató lelkesített e pályára, az első években tagja volt a fehérvári társaságnak. Pompás, élethű leírást ad⁹⁾ a társulatról s annak belső életéről, nemkülönben a pesti vendégszereplés keletkezéséről is, amiről így értesít minket :

»Kisfaludy Károly első drámai kísérletét »*A Tatárok Magyarországon*« megküldötte az igazgatóságnak igénytelen sorok kíséretében ; — menyire örültünk a magyar ég e feltűnő csillagán! nem annyira nagyszerűsége, mint csinos nyelveért örömmel tanultuk, s nagy meglepődésére a közönségnek elő is adtuk. — Ekkor elhatározá az igazgatóság társaságát a pesti nagy közönségnek bemutatni, s ki is eszközölte az akkori pesti színház bérlőjénél (gróf Brunszvik öméltóságánál) — s 18 előadásra Pestre rándultunk, s első felléptünkkel »*A Tatárok Magyarországon*« mutattuk be magunkat, rendkívüli zsúfolt ház és tapsvihár közt folyt a darab, a közönség legnagyobb meglepődésére, az utolsó felvonásban a tatárok ostromolják Bebek várát, lajtorjáján megmásszák a bástyákat, véres ütközet fejlődik, melyben Bebek Zsigmond a vár ura is halálos sebet kapván, zászlósa mellett a színpad elején nagy fatörzsre ereszkedik, hol haldokolva búcsút venni készül hazájától ; — egy hathatós idegen hang üti meg füleinket „hozzátok ide azt a lajtorját, mert mindjárt összerontom bontom egész várátokat!“ ez pedig nem volt más, mint egy tatárnak átöltözött Eszterházy granátos közvitéz, ki ostrom alkalmával lajtorján akart feljutni a bástyafalakra, de véletlenségből elcsúszott alóla s ő függve maradt és ott kapálódzott a levegőben, — így Bebek Zsigmond nem halhatott meg, mert a függőnyt lebecsátották, s a közönség nagy meglepődéssel és még nagyobb kacajjal távozott.«

A fővárosi vendégszereplés egyéb eseményeiről is tud emlékezésreméltó érdemes apróságokat. Így elmondja azt a tragikomikus esetet, amely a *XII. Károly Bendernél* előadásán esett meg, elmondja, hogy ekkor is vége szakadt az előadásnak :

»Más alkalommal ugyan e színpadon adtuk *XII-ik Károly-t Bendernél*, melyben hasonló, de drasztikusabb jelenet volt : XII. Károly svéd királyt a benderi basa Szultánja parancsából erőhatalommal akarván eltávolítani, miután sok évig ott mulatott seregével a pultavai ütközet óta, s tetemes költségébe került, más részről Péter orosz cár is fenyegette a Szultánt miatta, — de minthogy semmiképp sem akart távozni, janicsárjait használta. XII-ik Károly is összeszedte piciny seregét, s harcba kerekedett a törökökkel, hol a svédek nyomták ki a színpadi csatában a törökök, hol a svédek a törököket, egy ily alkalommal Falström hadnagy (Kőszegi) vezénylete alatt ki kellett volna verni a törököket, de azok semmiképp sem akartak tágitani s jól elűtlegelték a svédek (Eszterházy bakák voltak a törökök, tízezrek a svédek), erre előre nyomul Falström hadnagy, kinek érdekében volt a törökök elűzése, mert nagy jelenete következett a tatár leánnyal (Zitah Mani) erővel taszigálja a vitéz törököket, kik végre csakugyan engedelmeskedtek is, — de egy sehogy sem tágitott, szúrónyszegezve nekirohan Falströmnek s szemöldökét fölhasítja, ez is kiment a színpadról mert vére erősen eleredt ; ezt látván a színpad mellől a baka-káplár, kiugrik a színpadra, ráival a töröknek öltözött közvitézre : „miért nem

retirál kend? mennykőteremt . . .” — Válasz: „Ellenség előtt sem retiráltam soha, káplár uram! hát itt a komédiában retiráljak? nem én! inkább meghalok!” S ezzel vége lőn az előadásnak, mert Falström nem játszhatott tovább plezurja miatt, s a nagy közönség harsogó tapssal jutalmazta a baka talpraesett, de szomorú extemporizálását.»

Szilágyi még hosszabban ír a társaság vendégszerepléséről ilyes részleteket, de a lelkes Kultsár István — aki (1813-ban okt. 21—29) Székesfehérvárnak az első magyar előadásokat szerezte¹⁰) az akkori pesti színjátszókkal — az általa szerkesztett *Hazai és Külföldi Tudósítások*-ban gyakrabban és súlyosabban emlékezik meg róla, bár azok bírálataiba nem bocsátkozik. A színtársulat sikerét ő is elismeri természetesen s csodálattal eltelve szól a kiváló művészekről, akiket névleg is megemlít, »kiknek fejenként e ditső pályához szerentsét« is kíván.

E jelentések egyikében a nagy Kántorné egy névtelen csodálójának elragadtatásáról is ír. A társaság május 25-én Budán Zschokke *Szasszeni Julius vagy az Igazságszerető Miniszter* című szomorújátékát adta, melyben Spindler ácsmester leányának Henriettenek szerepében Kántorné páratlan sikert ért el. Az előadás után a művésznő vert ezüsből készített reggeliző készséget kapott, mely két kannából, egy cukortartóból és egy tálcaból állott, s amelyhez a lelkesülő ajándékozó a következő, nagy megértésről tanuskodó levelet mellékelte: »Ha a' Külföld meg tudja betsülni a' szép Mesterségekbeli Művészenek érdemeit, hitesse el magával az Ifju Asszony, hogy mi az efféle érdemeket nem kevésbbé tiszteljük. Fogadja-el ennek bizonyosságául e' tsekély ajándékot, és tovább is azon legyen, hogy remek játékaiknak példájával több hasonló játszó személyeket készítsen. Ditsóság a' Nemzeti dísz a' szép Mesterségek által is nevelni! — Érdemeinek igaz tisztelője.«

Kultsár hozzáfűzi, hogy a megtiszteltetés nem csupán a nagy Kántornénak, de az egész társaságnak szól, sőt az egész országban a nemzeti célra törekvő érdemes színészeknek megtisztelése.¹¹) E megtiszteltetésre, országos elismerésre érdemes színészek neveit is közli:

»A Pesten játszó (t. i. Székesfehérvári) Társaságnál: *Balogné Ifjú Asszony*; *Murányiné Ifjú Asszony*; *Horváth József*; *Éder György*; *Farkas János*; *Kőszegi Alajos* és *Nagy Urak*.

A Miskolczon játszó Társaságnál: *Déryné I. Assz.*; *Benke József* és *Nagy I. Urak*.

A Debreczenben játszó (ez időben Aradon vendégszerepelt) Társaságnál: *Vándza Mihály Úr* és *Vándzáné If. Assz.*, *Udvarhelyi Miklós Úr* és *Udvarhelyiné If. Assz.*»

A június 16-i előadás ünnepet jelent a magyar művelődés- és irodalomtörténetben.

Ezen a napon volt első bemutatója *Kisfaludy Károly Ilka* című drámájának. A költőt nem egyedül a színpadi író természetes vonzalma fűzte e jeles társasághoz. A dunántúliak összetartozásának érzete is vezette őt a fehérvári színészek körébe, s ezért tette le darabjait e társulat kezébe, hogy azokat először az mutassa be a magyar közönségnek.

A pest-budai vendégszereplés kedvező alkalom volt arra, hogy a magyar színpadi irodalom igazi megteremtőjének legújabb alkotását

ne a vidéki megyeszékhely, hanem az ország fővárosának közönsége előtt mutassák be. Ennek nagy jelentőségét maga a közönség is elismerte s a bemutatót ünneppé avatta. A karzatról Székesfehérvár városát, a Társulatot, a szerzőt és darabját ódákból köszöntik s e verseket formásan nyomott lapokon a galériáról a földszinti közönség közé szórták. Két vers szövege így hangzik :¹²⁾

Pályátokat immár megfutottátok
 Ti a Játékszinnek Mivészei
 Dicsően mint a rátok szórt vivátok.
 'S szépen mint a Reggel gyermekei.

Játszástokon némúlt az irigység.
 Itt bú itt öröm a fénylő futás.
 Lepésteget kövesse dicsőség
 Vajj mi szép a partra való jutás!

Mentek — ? be édes az emlékezet
 Melly titeket gyakorta visszahoz
 'S a mely minket köszönetre vezet
 Fejérvári Hazánkfiához.

Pesten Ilka Játékkor 16. Jun. 1819.

1. Röplap Kisfaludy Károly *Ilka* című drámájának első előadásán.

Pályátokat immár megfutottatok
 Ti a' Játékszinnek Mivészei
 Dicsően mint a' rátok szórt vivátok ;
 'S szépen mint a' Reggel gyermekei.

Játszástokon némúlt az irigység.
 Itt bú itt öröm a fénylő futás,
 Lépésteget kövesse dicsőség,
 Vajj mi szép a' partra való jutás!

Mentek—? be édes az emlékezet,
 Melly titeket gyakorta visszahoz.
 'S a' melly minket köszönetre vezet
 Fejérvári Hazánkfiához.

Pesten I l k a J á t é k k o r 16. Jun. 1819.

*

A másik röplapon ezt a verset olvashatta a lelkes közönség :

Királyunk sírja 's volt széke Fejérvár!
 Benned Phoenixként Hazafik fénylenek,
 Magyar szív lelkesít, 's rád dicsőség vár,
 'S feletted most is Istenink lengenek.

Felébresztetted a' Nemzeti Lelket
 A' megdicsőítő hasznot szeretni.
 Előmutattad, nagyoktól mi telhet.
 Mint kell a Közért az Önnönt megvetni —

Kevély örömmel kérkedni bár lenne,
 Szelid érzésre int a' Nemzetiség.
 S ha szebb lelkedről más is példát venne,
 Mi szent Reménynyel mosolyogna az ég —?

Szép meghalni —! de élni a Hazáért —?
 Csak az erőtlen nem érzi mit teszen.
 A' Nemes büszke sietni Honnjáért
 'S diadalt úz a' reá tört szélveszen (így!).

I l k a j á t é k k o r Pesten, 16. Jun. 1819.

* * *

A vendégjátékok végeztével a búcsúzó társaságnak szeretetteljes istenhozzádot mond a *Hazai és Külföldi Tudósítások*, mely pedig színészeti dolgokkal rendszerint nem foglalkozott. Itt rövid visszapillantást vet a pest-budai játékokra s dicsézőleg jegyzi meg, hogy a tagok igyekezete művészetüket a tökéleteshez hozta közel, s hogy a figyelmes nézőnek magasztalnia kellett a kiváló előadásokat. Ezek közül néhánynak címét is felsorolja, mint a melyeket különösen nagy meglepéssel nézett végig a közönség. Kiváltképpen *Zrinyi halálát* dicséri, mely nagy hazafiúi érzéseket gerjesztett »s egy általános érzést : vajha már állandósulna a magyar színészet a fővárosban«.

Az utolsó előadás végén — amint Kultsár írja — a közönség meleg tüntetést rendezett színészeinknek, kitapsolta őket, mire a tagok egyike rövid beszéddel búcsúzott a lelkes közönségtől — ilyenképpen :¹³⁾

»Nagy lelkű Magyar Közönség!

Elérte ismét határát rövid pályafutásunk. — A' sors nekünk annyiban igen kedvezett, hogy illy nemes érzésű Közönség előtt tehetségünket kifejezni megengedte. De a' Nemzeti Vágyások sokkal nagyobbak, hogy sem Mi, — és pedig illy rövid idő alatt — tellyesen kielégíthettük volna. Reánk nézve fő jutalom, ha tsak valamennyire is tetszhetünk. A jövődő többet ígér és a hazafiúi buzgóság többet adhat. Azt az édes örömet viszzük el magunkkal, hogy Nemes Nemzetünk az elmés multságokat általunk is megkedvellette. Vajha azt az elragadó gyönyörűséget is tapasztalhatnók, hogy a' Magyar Nemzet, mely a' maga méltóságát Nyelve virágzásában főképen érezheti, leginkább a' nemzeti multságokban találná meg elégedését! Ezt tsakugyan ezen fő városnak nagylelkű lakosai bőségesen meg bizonyították. — Mi háladatos tisztelettel megismérjük. — Azért ezen hazafiúi óhajttással rekesztjük-be bútsúvételünket :

Éljen a Magyar Nemzet! ! !«

A társulati évkönyv, a *zsebkönyvetske* pedig a vendégjátékról a következőképpen emlékezik meg : »Másod izben is meglátogatta a' Társaság Pest Városát a' honnan is nyert Betsét emelve, kedvességét szaporítva tért vissza elrendeltetése helyére.«¹⁴⁾

A társaság ugyanis ez évi első vendégjátékának nagy erkölcsi és anyagi sikerén felbuzdúlva szeptemberben újra ellátogatott Pestre és Budára. Augusztus 27-én játszottak Fehérvárott utoljára (*Zöld Martzi*) — pihentek ezután egyet és szeptember 27-én játszanak a dunaparti élénk városkában, Pesten.

Akkori műsoruk, amint az a *Zsebkönyvetskében*¹⁵⁾ található, a következő volt :

P e s t e n é s B u d á n m á s o d í z b e n

S Z E P T E M B E R

P E S T E N

7-én : *Stibor vajda*. (dr. 4 f. Kisfaludy Károly)

10-én : *Génua és bosszú* (ismeretlen)

BUDÁN

11-én : *Pártosság dühe.* (érez. j. 5 f. Ziegler-Katona József)

PESTEN

14-én : *Módi szeretők.* (vj. 3 f. Heufeld—Kelemen László)

17-én : *István, magyarok első királya.* (nézőj. Kotzebue-Komlóssy)

20-án : *Hívtség győzedelme.* (Nézőj. ?—Murányi Zsigmond)

24-én : *Kérők.**) (vj. 3 f. Kisfaludy Károly)

28-án : *Béla futása.* (nézőj. 2 f. Kotzebue-Cserny Péter)

Kastély az országútján. (vj. 1 f. Kotzebue-Murányi Zsigmond)

*) Ez az előadás a szerző jutalmazására szolgált.

BUDÁN

30-án : *Két férj felesége.* (szj. 3 f. Babo-Murányi Zsigmond)

Színészeink még október első felét is a fővárosban töltötték, a hat estén a pesti nagy színházban tartották előadásukat.

Ekkor az előbbi műsor kedvelt darabjai mellett három újat is mutatnak be ; kettőt az akkor a nagy Goethenél, Schillernél is sokkal kedveltebb színpadi író, a Kazinczy által »mázoló«-nak mondott Kotzebue írt. Ezek egyikének magyar hőse van, a nyitrai megyei Verbón született gróf Benyovszky Móric, aki kalandos életét mint Madagaszkar királya fejezte be . . .

OKTÓBER

1-én : *A tenger mellyékiek.* (érez. j. 4 f. Zschokke-Lágh Ádám)

5-én : *Ilka.* (lásd fent)

8-án : *Stibor vajda.* (lásd fent)

11-én : *Montfoucon Johanna.* (nézőj. 5 f. Kotzebue-Ernyi Mihály)

15-én : *Gróf Benyovszky.* (érez. j. 5 f. Kotzebue-Lágh Ádám)

19-én : *Zrínyi Miklós halála.* (lásd fent)

Ezzel véget ért a vendégszínházok második idénye, és 24-én már ismét Székesfehérvárt játszik Kisfaludy Károly *Kérők*-jét.

Az elmúlt játékok egyik érdekes estje volt a szeptember 24-i, amikor a direktió az előadás jövedelmét a nehéz anyagi helyzetben levő szerzőnek, Kisfaludy Károlynak szánta. Ez az este jókedvű vacsorával ért véget ; erről Szilágyi Páltól nyerünk tudomást :¹⁶⁾

»Ittmulatasunk alatt a közönség figyelmes részvéte felvillanyozta Kisfaludy Károlyt, aki több darabbal gyarapította műsorunkat, s az igazgató »A kérők« című vigjáték előadását jutalmul tűzte ki számára ; nagy közönség gyűlt egybe, mintegy méltánylatául szorgalmának, maga az igazgató is Pestre rándult ez előadásra, melynek végével barátságos estelire meghívta Kisfaludy Károlyt is, a vendégkoszorúba magam is hivatalos voltam, a »Magyar király« című vendéglőbe. Éjjél tájban, mikor az idegen elem eltakarodott, dodorodni kezdett a jó magyaros kedv, azt mondja Kolosvári Pál az igazgató : »hozd le öcsém lantodat, danolj azokból a keserves magyar nótákból, hadd legyen jó kedvünk!« — S én engedel-

meskedve lehoztam szobámból a lantot — énekeltem egyet-mást a régi kor magyar nótáiból, míg végre az igazgató, sőt Kisfaludi Károly is beleelegyedett, s általános chorus harsogott a teremben, jó kedv honolt mindenki szemében s more patrio magyar szívességből összevissza csókoltuk s öleltük egymást. »Most öcsém, füttyölj egyet, mert rekedtek vagyunk, mernék fogadni barátom, Károly, még nem hallottál ilyen füttyöt« — csendesség lőn. Füttyöltem lantom kísérete mellett, Kisfaludi Károly elragadtatással hallgatta, végre felkiált: »ez sok! ezt soha nem hittem volna! miért nem hallatja magát a színpadon?« — »Csak nem léphetek fel füttyconcertben — mondám, — mégis, ha valami alkalmi darab volna, hol okvetlen füttyölni kellene, mind más volna!« — »Meg lesz! írok egy darabot; mindenesetre megfüttyöltetem barátomuramat a színpadon« s úgy is lőn, harmadnapra készen volt a darab. »*Mikor pattant, nem hittem volna*« című vigjátéka.

Három nap alatt írta, s mi három nap alatt elő is adtuk az igazgató óhajására... Folyt a víg darab jó kedvvel, az igen zsúfolt ház megelégedésére...«

Szilágyi mint vén színész írta meg *Egy nagypapa regél unokáinak* címen emlékezéseit, így elbeszélése időrendjében gyakran van markos hiba; — itt is téved, mert ez az előadás utáni vacsora nem 1819-ben volt, hiszen *A kérők* ama emlékezetes vacsorája után csak nyolc hónapra mutatta be a társaság a pesti közönségnek mint olyan újdonságot, melyen alig száradt még meg a tinta. *A Mikor pattant* bemutatója 1820 május 8-án volt Pesten.

Ez volt valóban a darab első előadása, és mint látni fogjuk, a következő évi műsorban ezt a bemutatót három nappal megelőzte a *Pártitűtők* előadása, — így hát valószínű, hogy az emlékezetes füttyös vacsora nem a Szilágyi által mondott időben volt.

A gróf Festetics Albert szerkesztésében és Trattner nyomdájából megjelenő *Pannonia*¹⁷⁾ is lelkesen szól a vendégszereplésről német nyelven. Különösen Kántorné művészete ragadja el a recensent, aki hetvenkedő németiségének ad kifejezést, midőn a nagy tragikáról írja, hogy tehetsége és játéka általánosságban azt a kívánságot keltette a hallgatóságban, hogy áldozza a művésznő munkásságát a — német színpadnak. A német származású és ifjúságát teljesen német körben töltött magyar művésznőt azonban sem e követelőző kívánság, sem a német színpad kecsegtető, búsás jóléte nem tudta elvonni a magyar géniustól...

Az 1819 őszen lefolyt vendégjátékokról elég bőségesen szól még egy németnyelvű ujság, a tekintélyes *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur und Theater*. Pesti levelezője értelmes és részrehajlatlan kritikusa a székesfehérváriaknak és sok elismeréssel és, ha kell, elég megrovással is szól a magyar művészekről és a magyar színműről.¹⁸⁾

Érdekes rövid statisztikát állíthatunk össze a Székesfehérvári Nemzeti Színjátékos Társaság 1819. évi működéséről a vendégjátékok szempontjából.

Az egész évben a társaság százharmincegy előadást tartott. Ezekből Pesten huszonnolcat, Budán hatot, tehát a két városban összesen harmincegyet játszottak, tehát az összes ezévi előadásoknak csaknem egy negyede a pesti és a budai közönség előtt folyt le.

Ennek a ténynek nem csekély a fontossága. Első és fő jelentősége bizonyára az, hogy a főváros, amelyet a török hódoltság utáni újraalapítása

némétté erőszakolt, — ime már erős magyar, művészetet igénylő közönséggel bírt, másodszer, hogy az állandó magyar színház kérdése már nemcsak a színészek magánügye. Igaz, még csaknem húsz évig kellett várni, de e késlekedésnek súlyos politikai és pénzügyi okai voltak, s a kettőt legyűrni akkor még egykönnyen nem lehetett.

A színészek buzgalma és pest-budai sikere otthonukban is osztatlan örömet keltett. A fehérvári közönség lelkéből-lelkezettnek nézte théátristáit, szívesen vette tudomásul, hogy az ország fővárosában, annak nagy kőszínházában pompás sikereket aratnak, s hogy nem egyedül a magyar színművészetnek szereznek diadalt, de e mellett a nagymultú német színészet felett is győzelmet aratnak.

Lelkesedve fogadták őket visszatértükkor és különösen a patronus vármegyeházán ismerték el a társaság országos érdemeit.

December 22-én a vármegye székvárosában Szolgaegyházi Marich Dávid cs. kir. kamarás, Pészaki Bajzáth György földesúr és megyei főjegyző és a társaság dekorációinak igazgatója (aki a *Frigyesi Elek* című látványos darab díszleteit művészileg maga festette), Alapi Salamon Ferenc főstrázsamester, Say István városbíró, Ybl Miklós, a világhírű építőművész atyja és »több más városi polgárok előtt a Nemzeti Játékszín dolgában midőn Gyülekezet tartatott«, Kolozsváry Pál főszolgabíró a Théatromnak főigazgatója beszámolván a társaság eddigi működéséről, nagy lelkesedéssel beszélt arról, hogy »a társaság nem csupán ezen szabad királyi városban, hanem a Haza Fő Városában, Pesten is ditsőséget szerze«, s azért az összegyűlteket lelkes hozzájárulásával ünnepelte őket.¹⁹⁾

A színészet támogatására összegyűlt pénz azonban az 1820-ik év elején már fogytán volt a megye pénztárában. A társaságot vezérlő megyei urak szükségesnek látták, hogy új gyűjtéssel új pénzt szerezzenek, ezért nyomtatott körlevelet küldtek szét a vármegye tehetősebb uraihoz. Ennek kezdő soraiban is a pesti sikerekre hivatkoznak:

»Több Nagylelkű Hazafiaknak az édes Anyai Nyelvünk pallérozására, kiterjedésére törekvő ditséretes buzgóságából és adakozásából ezen Szabad Kir. Székes-Fejérvár Várossában fel állított Nemzeti Színjatszó Társaság minő Ditsőséget szerzett magának most leginkább, midőn Pesten, Hazánk Fő Várossában több darabokat előadott, az egész Magyar Hazában azt mind a' Magyar, mind a' Német Ujságok eléggé hirdetik, 's azt is bizonyítják, hogy ezen társaság az egész Publikumnak meglegedését, szeretetét, ditséretét megnyerni szerentsés volt; — hogy a' Magyar ezen Multság egyik Fő Nemében is helyén vagyon és hogy Színjatszóiink között többen vagynak olyanok, a' kik a' híresebb Német Játékosokkal is bátran mérkőzhetnek...«²⁰⁾

Valóban a vármegye már ekkor joggal dicsekedhetett azzal, hogy színészei mekkora érdemeket szereznek a magyar kultúra fejlesztésében, s midőn azzal a kéréssel fordul Székesfehérvár városához, hogy »... e' Játék színi Intézetet minden ki telhető úton és módokon ápolgatni és elől mozdítani ne terheltesen« — nem leplezett büszkeséggel vallja: »Bételjesített a' Hazafiak óhajtása, midőn 1818-ik esztendei 8-ber Hónapban a' Színi Jatszó Társaság fel állítván az nem tsak ezen K. Várossban, de Pesten is számosabb derék 's részént egészlen új Eredeti

Játék darabokat elől adott, tellyes meg elégedést nyert, 's küll Földön is Ditsőségget aratott; a' mint azt nem tsak Hazai, hanem Kül Földi Ujságok is bizonyittyák . . .²¹⁾

Az 1820-ik évről a társaság *Zsebkönyvetskéjét* nem ismerjük. Elveszett, vagy amit alig hiszünk — meg sem jelent, a társaság műsorát így nagyon hézagosan, csupán a fennmaradt néhány színlapról és igen kevés ujság-közleményből ismerjük.

Tudomásunk szerint a tavaszt a derék társaság nálunk töltötte; a vendégjátékok műsora valószínűleg teljesen ismert és a következő:

MÁJUS

PESTEN

- 2-án: *Széchy Mária*. (vj. 3 f. Kisfaludy Károly)
 5-én: *Pártütők*. (vj. 3 f. Kisfaludy Károly)
 8-án: *Kemény Simon*. (dr. 5 f. Kisfaludy Károly)
Mikor pattant, nem hittem volna. (vj. 1 f. Kisfaludy Károly)

BUDÁN

- 9-én: *Német lovagok Nikeában*. (vitézi j. 5 f. Ismeretlen)

PESTEN

- 10-én: *A kérők*. (mint fent)
 16-án: *Szevelem gyermeke*. (érez. j. 5 f. Kotzebue-Verseghy Ferenc)
 19-én: *Sappho*. (tr. 5 f. Grillparzer-Ináncsi Papp Gábor)
 23-án: *Templáriusok*. (tr. 5 f. Kalchberg-Benke József)
 26-án: *Süket néma*. (vj. 3 f. Hunnius-Hatvani István)
 30-án: *Báthory Mária*. (tr. 3 f. Dugonics András)

JÚNIUS

BUDÁN

- 3-án: *Mátyás királyválasztása*. (érez. j. 3 f. Sz. Szabó László)

PESTEN

- 7-én: *Stibor vajda*. (mint fent)
 9-én: *Szittyá magyarok*. (vit. j. Ismeretlen)
 12-én: *Magyar insurgensek*. (nézőj. 5 f. Ziegler-Török István)
 14-én: *Hóra világ*. (nézőj. 4 f. András Elek)

A hiányos műsoradatok miatt nem tudjuk, hová ment tőlünk a társaság, de bizonyos, hogy az őszelő egy igen rövid látogatásra ismét Pestre hozta. A tavaszi vendégszereplésről Kultsár lapja így emlékezik:

»A' tavaly több izben ditsért T's. Nemes Fehér Vármegyei Magyar Theátrumi Társaság ismét megérkezett Pestre, és a' Városi Theátrumban fog egynéhány Játékokat előadni. Az első játéka Máj. 2dikán »Széchy

Mária vagy Murányvár ostromlása», a' második egy eredeti vigjáték volt ezen nevezet alatt »A pártütők«. Szerzője T. T. Kisfaludi Kisfaludy Károly Úr.«²²⁾

Széchy Máriának ezen első előadásával egyidejűleg történt a darabnak a könyvpiacra való megjelenése, melyről a *Magyar Kurir* »Hazai Dolgok és egyéb Toldalékok« rovatában lelkesen és bőségesen megemlékezik,²³⁾ óhajtván, »hogy a munkának belső betse szerint mennél több Olvasói legyenek«. E »nagykezületű munkával« együtt jelent meg *A kérők*, mely aztán az idény ötödik előadásán került a pesti színházi közönség elé.

Itt ismét megállapíthatjuk a fehérvári társaság pesti szereplésének kulturális eredményét, midőn az előadás sikere egy újonnan megjelent könyv sikerét támogatja.

A *Magyar Kurir* levelezője a *Hazai és Külföldi Tudósítások*-ból veszi át *A pártütők* első előadásának bírálatát;²⁴⁾ e bírálat a legnagyobb dicséretül azt mondja, hogy a darab minden részletében oly helyesen van eltalálva, hogy a nézők tetszésüket úgy nyilvánították, hogy némely jelenetet meg kellett ismétetni. A játszóknak sem kevesebb sikert értek el, s a közönség előadás végeztével az egész társaságot kitapsolta.

Érdekes jelenség a megismételtetett jelenetek! A túlfűtött temperamentumú olasz közönség kisebb városokban ma is megismételtetett jeleneteket, sőt olykor egész felvonásokat is, és ime az akkori magyar közönség jóval hűvösebb temperamentumával szintén megtette ugyanezt. Ez nálunk valóban a nagy siker alig tapasztalt jele. A nagy magyar siker pedig mint mellékterméket egy támadást is jelentett a város és közönsége előtt közkedvelt és minden támogatást élvező német színtársulat ellen is, így hát az akkori siker valóban *nemzeti* sikernek számíthatott.

A rövid, de annál jelentősebb őszi idény műsora azután a következő volt:

SZEPTEMBER

PESTEN

- 27-én: *Mátyás királyválasztása.* (mint fent)
28-án: *Tatárok Magyarországon.* (mint fent)

OKTÓBER

- 2-án: *Zrinyi halála.* (mint fent)

BUDÁN

- 4-én: *István, magyarok első királya.* (mint fent)

Az előző esztendő folyamán két ízben nyújtott vendégjátékok sikere, a társaság megteremtett hírneve az új vendégszereplés napjaiban is fennmaradt, sőt öregbedett.

Nem tudjuk, hogy ez az őszi idény csak e négy estére szorítkozott-e, de valószínű, hogy igen. E rövid vendégszereplésnek nagy nemzeti oka volt,

s az e napokra eső pest-budai királylátogatás a magyarázata a fehérváriak rövid ittlétének; az idény rövidségét is ez a lojális nagy ünnepség magyarázza.

A bécsi udvar magyarországi látogatása a diplomatikus magyar kancellária terve volt, éppen úgy, mint az, hogy a királlyal végig ület egy magyar theátrumi játékot. Gróf Brunszvik József, a színházak akkori bérlője felsőbb parancsra meghívta a székesfehérváriakat, s így jöttek át azok e rövid látogatásra a szomszédból.

Az 1820. évi vendégjátékoknak két különösen emlékezetes momentum volt. Az első egy különösen megható epizód.

A társulat egyik széptehetségű tagja, Farkas János, tüdőbajban szenvedvén, a kór annyira elhatalmasodott rajta, hogy a társaság, midőn június 5-én visszatérendő volt székhelyére, kénytelen volt nagybeteg társát otthagyni és felkérte a német színtársulatot, hogy a halálos beteg Farkast utolsó napjaiban el ne hagyja és temesse el.²⁵⁾

Farkas, mielőtt a színpadra lépett, orvostanhallgató volt, és így az orvosi egyetem neves tanárai kettőzött gonddal igyekeztek élete utolsó napjait megkönnyíteni. A német theátristák ápolták és kísérték ki az úgynevezett váci temető ákácós hantjai közé.

Gyöngyössy János, »Felsőleges Magyar Királyi Helytartó Tanács Számvévő Hivatalának Adózói és Urbariomi Osztályában Betsületbéli Tiszt« *Hazai Nefelejts* című,²⁶⁾ nyomtatásban is megjelent hosszabb verssel búcsúztatta el a hazatérő színtársulatot.

Ismét repültek hiv Öleléseink
Közzül Ti, Nyelvünknek Nemes Őrei!

kezdi el melegen érzett versét s annak végén így énekel:

Tértek hát már vissza? (szemem keserv-
Könnyekben úsz) — hát itt marad a szelid
FARKAS? — 's talán egy két Napnak
Tölte után *haza* fog sietni, —

Áh, úgy vagyon! majd, majd *haza* mégyen Ő,
Egy boldogabb, 's állandó Hazába, hól
ÁRPÁD, 's a' Nagy MÁTYÁS lakoznak; . . .
Könnyü legyen Tetemin a' Sirhant!

Ehhez a két versszakhoz a művészetet és a művészeket szerető poéta lábjegyzetet is tesz, amellyel megmagyarázza ezeket a komor és homályos sorokat:

»*Farkas úr*, Ez a' Társaságnak közönségesen kedvelt és igen derék Játzó Tagja, ez Uttal ide jöven, csakhamar terhes Betegségbe esett, 's minden körülötte a' legszorgalmatosabban elkövetett Segedelmek hasztalanak lévén, most bizonyos Halálhoz közelít; mivel hogy Tekintetes Dr. Bene Úr egyáltaljában lemondott minden iránta való Remény-

ségről, Meljre nézve a' hazainduló Nemes Társaság kéntelen ötet a' Pesti Tudományi Mindenségnek emberbaráti gondviselő orvosi karjai között hagyni, megtévén tisztességes Eltakaríttatása felől való rendelést.

A jólelkű bohém nép, a színész, nem hagyja el társát; a szegény ottmaradt Farkas ápolást a német színésztársaktól kapott, azok nem hagyták el, ők fogták le a szemét, és amikor másnap kivitték a temetőbe — a szomorú menetben ott lépkedtek a gyászoló német aktorok.

A *Magyar Kurir* 27) így írja le a temetést :

»... Az itt való Német Theátrumi Társaságnak tagjai különösen kikérték magoknak, hogy néki a' végső Tiszteletet is megadhassák és öszvességesen mindnyájan kísérhessék. A' temetés különben is díszes volt, minthogy az Universitásnak, melynek ő egykor tagja volt, tanulóji számosan meg jelentek és a' Nemzeti Theátrumnak több kedvelőji kísérték. De különösen szomorú pompát szerzett a' temetésnek az, hogy a' Német Theátrumnak musikai karja kettős osztályban felváltva harsogtatta a' halotti kesergést. A' koporsó mellett pedig ugyan a tisztelt Német Theátrumi Társaságnak első tagjai gyászöltözetben vitték a' fáklyákat. Az egész gyászos pompának igen szívreható része volt az, hogy a' theátrumi énekesek mind a' háznál való bucsuzáskor, mind a' Váczi Kapuban lett végső megszenteléskor, mind végre a' Marokkai ház előtt az utolsó megváláskor, Fusz magyar születésű muzsika mesternek, és Tuczek úrnak szerzeménye szerént zengedezték a' szomorú butsvételt. Ily szép egyességet, illy nemes barátságot, 's a' finomabb culturát másokban is betsülő érzést, midőn tisztelettel megemliteni hazafiúi kötelességünknek tartottuk, el nem mulathatjuk.«

Gyöngyössy Betsületbéli Tiszt úr is szépen zengedezi *Nefejejts*-ében a társuk nélkül már haza ért fehérvári színészeknek :

Ne sírjatok hiv Társai! majd lenéz
 Ó Rátok, édesden mosolyogva ki-
 terültt karokkal, 's a' magoss Ég
 Csillagiból köretekbe rebben!

A második emlékezetre méltó eset annál ragyogóbb és jelentősebb. 1820 szeptember 18-án történt először, hogy a magyar király magyar színielőadáson vett részt. Kisfaludy *Tatórok Magyarországnban* című vitézi játékát adták, melyen I. Ferenc osztrák császár fényes kíséretével megjelent és azt az utolsó felvonás utolsó szavaiig végig ülte.

Az 1820. évi királylátogatásnak, mint mindig, mélyenjáró politikai okai voltak. A magyar király a maga jószántából nem jött soha hű magyarjai közé. A pest-budai királyfogadásnak alapjában megvoltak a maga politikai okai, de az örömmámorban úszó nép csak később ébredt rá, hogy talán ezt a látogatást egy kissé ki lehetne használni a jogos magyar érdekek számára.

A császárt a hűségben mindig elsőnek hirdetett csehek barátság-talanul, hidegen fogadták, a jó magyarok ekkor annál több melegséggel és rajongással hódoltak a látogatónak. Ezért aztán Ő Felsége soha nem volt kegyesebb a hű magyarokhoz, mint ekkor.

A *Magyar Kurír*²⁸⁾ cikke ezt ki is domborítja, midőn mondja: »De Ő Ts. Kir. Felsége is úgy mutatta, melly tisztelettel légyen a' M. Nemzet-hez és melly nagy figyelmetességgel viseltessék az ilyen közönséges Nemzeti Intézetekhez, mert a' Theátrumban tellyes nemzeti öltözetben, kalpagosan, övesen, palástul (pelinkára) vetett mentében méltóztatott megjelenni 's ez által serkentő példát adni Hazánk Nagyainak mind az öltözet, mind a' Nyelv kedvelésére. — A' Felségek azt a' Betsületet tették a' Nemzetnek, hogy a' Játékot végig megvárták, amidőn a' színes hódulást ezer meg ezer Éljen kiáltás tetézte.«

Az ilyen királyi kegynyilvánulás természetesen magával hozta, hogy a magyarok sem voltak soha olyan hódolatteljesek Habsburg uruk iránt, mint ez alkalommal.

A királyhűségnek ez a mértéke nem minden hazafi lelkében élt. »A Magyarok viselete Budán az egész nemzetet neveltségessé tevé Európa előtt« — írja gróf Dessewffy József egy Kazinczyhoz intézett levelében,²⁹⁾ s mint írja, »a' császár maga is sokallotta az ünneplést, mondván: *lotus mundus stultisat* . . .« (megbolondult az egész világ).

Erre a lesújtó ítéletre a magyarok azzal szolgáltak rá, hogy mindenki fel akart tűnni királyhűségével. »Sokan temérdek portékákat szedtek fel a' boltokból, hogy gazdagoknak látszassanak és tisztelkedhessenek.« A királyi pár is hízelegni akart a magyarságnak. »Gróf Teleki Lászlónét megsókolta a' Királyné, a Király pedig kíséretével elment a theátrumba, a székesfejérvári színészek előadására« — írja ugyancsak Dessewffy József.³⁰⁾

Hogy a vidékről berendelt színészek fellépésének volt köze a király-látogatáshoz, azt igazolja az is, hogy első előadásukul Szentjóni Szabó László királydicsőítő nemzeti érzékenyjátékát adták, melynek akkor igen sokat jelentő címe volt: *Mátyás Király, vagy a nép szeretete jámbor fejedelmek jutalma*. A két városban szertehordott színcédulákon is kivirított az általános boldogság érzete, hogy I. Ferenc magyar király »jámbor fejedelem«, akit »a nép szeretetével jutalmaz«.

A királynapok tombolásig lelkes hangulata tehát a nagy este előtt is hullámokat vetett a nagy színházban, s az ünnepélyes előadáson még lelkesebb lehetett a lojális hangulat. A fény és pompa gyönyörű keretet adott annak a képnek, midőn a magyar király magyar nemzeti viseletben, nagy, tollunk nyelvben, nemzetiségben, érzésben teljesen idegen kíséretével — egy Kisfaludy Károly írta magyar történelmi drámának előadásán ott ült a páholyban.

A *Tatárok Magyarországon* is más formát kapott erre az estére, öt felvonásból négy lett, s a felvonásokban is sok törlést eszközöltek, amivel az értelem nem egyhelyen bizonytalanná lett. De nem baj! A király úgy ült végig és éppen úgy megértette vagy inkább meg nem értette, mint ha nem lett volna megkurtítva, s ami fő: — az előadásnak »9-tzed-félkor« vége kellett, hogy legyen s akkor véget is ért.

A nagy ünnepi előadás színlapjának szövege ez volt :³¹⁾

PESTEN

Ma Tsütörtökön September 28-dik napján 1820
A' Székesfehérvári Nemzeti Színjátszó Társaság által
előadattatik :

A' TATÁROK
MAGYAR ORSZÁGBAN

Eredeti Vitézi Játék 4 felvonásban
Írta Kisfaludi Kisfaludy Károly.

Személyek.

Kajuk, Tatárok fővezére	Bálint Vár Hadnagy ifj. Nagy Ur.
Nagy Ur	Orbán, zászlós Szilágyi Ur.
Zelmira, a leánya	Orangzeb, egy Tatár
Balogné Ifju Assz.	osztály vezető ... Tóth Ur.
Bebek 'Sigmond, Szádvárnak Ura	Balás 'Sigmond
Horváth Ur.	szolgája Demény Ur.
Emelka, a leánya	Kohuth } kunok Komlóssy Ur.
Kántorné Ifj. Assz.	Batu } Murányi Ur.
Himfi Elek, 'Sigmond nevelt fia	Tatár Tiszt Gyórfi Ur.
Kőszeghy Ur.	Magyar Katona Király Ur.

Tatár népek. Szádvári Katonáság.

A' játék előtt el fog énekelteni azon esméretes Népének
»Tartsa Isten Királyunkat« stb.

Heute Donnerstag den 28. September 1820 wird im königl. Städtischen
Theater zu Pesth aufgeführt

DIE TARTAREN IN UNGARN

Drama in 4 Akten

Vor Anfang des Stückes wird das Volkslied gesungen

»Gott erhalte Franz« u. s. w.

Alle Freybillets sind heute ungtilig.

Bémenetel ára.

Egy Lóge az Első Emeletben és Párterben 8 fl. — Egy Lóge a' 2-dik
Emeletben 6 fl — Egy Lóge a' 3-dik Emeletben 4 fl. — Egy Zártszék
a' Párterben 2 fl. — Egy zártszék a' 2-dik Emeletben 1 fl. 20 xr.
— Egy Zártszék a' 3-dik Emeletben 45 xr. — Párterre 1 fl. 20 xr.
— Második Emelet 1 fl. — Harmadik Emelet 30 xr. Negyedik 18 xr.

Kezdete 7-tedfél órakor, vége 9-tzedfélkör.

Higyjük, hogy a magyar király és udvarának színházi estje, amikor először és nagyon hosszú időre utoljára foglalt helyet a magyar színi-előadás fényesen kivilágított nézőterén — hozta most is meg azt az osztatlan örömet, amit a magyar színészek és a magyar közönség együttérzett, midőn e vendéjáték negyedik estjén Kisfaludy Károly *Kemény Simon*-ját és a németből fordított *Az elégett ház* című vígjátékot a szeretett József főherceg nádor és neje Mária Dorottya főhercegnő végignézte.

Ezeket az ünnepi előadásokat és sikereiket nem hagyja említés nélkül a *Wiener Zeitung*³²⁾ levelezője. Több alkalommal is szóvateszi minden irigykedés nélkül és elismeréssel vallja be, hogy a magyar színészet, mely még alig vetette le gyermekcipőit, már is komoly elismerésre érdemes sikereket ér el.

A *Hazai és Külföldi Tudósítások*, a színészet buzgó támogatójának, a jeles Kultsár Istvánnak lapja e vendéjárást jó alkalomnak találja arra, hogy a pesti állandó magyar színház eszméjét ismét felvesse. Ekkor még a megye által a színház céljára megvett Hatvani- (ma Kossuth Lajos-) utcai telek, melyen ma a Nemzeti Kaszinó áll, megvolt, s így hát joggal írhatta Kultsár, hogy remélhetőleg nemsokára eljő az idő, hogy »a már régen építő kezeket váró házhelyre díszes theátrumot fog állítani a Nemzet«.

A székesfehérváriak íme, nemcsak azzal járultak a magyar kultúra fejlesztéséhez, hogy kitűnő előadással gyönyörködtették a közönséget, de azzal is, hogy alkalmat adtak arra, hogy a régen várvavárt állandó színháznak gondolatát újraidézzék és annak reményét ébren tartásák.

Az általános lelkesedés jele az is, hogy az akkori legelterjedtebb ujság, a *Hasznos Mulatságok* egy ugyan zengzetes hála-költeményt közöl ebből az alkalomból.³³⁾ Címe ez :

ELSŐ FERENCZ
Ő CSÁSZÁRI KIRÁLYI FELSÉGÉHEZ,

midőn Sept. 28-ikán 1820-ban Pesten a Magyar Theátrumí Játékra megjelenni méltóztatott.

A lojális poéta a királyt így ünnepli :

Felkent Derék! Isten-személyed
Kedves atyát mosolyog szemünkbe ;

Szülnek ditső gondot nemesen dagadtt
Kebledben ; olvasztó lebocsátkozás
Bájos kecsével gyújtja néped
Szent fejedelm-szeretet hevére.

Aztán biztosítja a kedvelt királyt, hogy »míg magyarnak Szíve dobogni fog, nem éri e nap remek hírét feledés öle, Felséges Istáp! Hív Nemzetem Kedveltje, Jó nevet élni, tudod, be édes!«

Egy ifjú Kray báró nevelője volt, aki ezt a verset költé, valószínűleg a császár-rajongó bárói család hangulatából nyervén külön ihletet hozza.

A kétségtelenül nem arra törekedő lap, hogy Pest-Budán a magyarosodás erősebb gyökeret verjen és a már amúgy is egyre nehezebben fennálló pesti német színészetnek erős magyar versenytársa legyen és hogy a magyar

Pesten.

Ma Vasárnap Május 16-dik Napján 1824.

A' Székes-Fehérvári Nemzeti Színjátszó Társaság

által

ezen Szabad Királyi Város' Játékszinében

előadattatik

Egy igaz történeten készült vígsággal elegyített Néző Játék. 3 Fölvonásban
ezen nevezet alatt:

A' KIRÁLY, és A' BOLOND.

Cástelli után fordította Murányi Úr.

Személyek:

I-ő Ferenc, Francia Király	Vásárhelyi Úr.	Bathilde, Diana Komornája	Murányi Assz.
Margaretha, Alenconi Hercege Asszony, a' húga	Kántoróc Assz.	Rnili, Svajcz Kapitány	Murányi Úr.
Poliers János, volt Valentinói Fejedelem	Komlossy Úr.	Frühing, Hadnagy	Hulay Úr.
Diana, a' Leánya	Komlossy Assz.	Moritz, Alpesi paraszti	Kárpenszki Úr.
Marot Clemens, Francia Generális, és híres vers-szerző	Köszeghy Úr.	Ritza, a' Leánya	Hörvölhe Assz.
Triboulet, Udvarbolondja } a' Királynak	Hörvölh Úr.	Bábert, parasi ifjú	Kovacs Úr.
Olivier, Pageja	Tóth Úr.	Egy Orvó	Baky Úr.
		Francia, és Svajcz Tisztok, és Katonák.	

Az első, és második Fölvonás között Stolberg Úrnak leszen szerencsése néhány kedvelő Magyar Vacatíkját begodni jöszni. A' Variatíókat szerzette Pechatschek.

A' jövő Keddén Május 18-dik Napján előfog adattatni

Stuart Maria.

Schiller nevezetes szomorú Játékja, 5 Fölvonásban.

Bemenetel' ára:

Egy Loge az első Emeletheben és Parterren 8 for. — Loge a' második Emeletheben 6 for. — Loge a' harmadik Emeletheben 4 for. — Zártszék a' Parterren 1 for. 50 kr. — Zártszék a' második Emeletheben 1 for. 20. — Zártszék a' harmadik Emeletheben 45 kr. — Parterre 1 for. — Második Emelet 50 kr. — Harmadik Emelet 50 kr. — Galleria 18 kr.

Loge és Zártszék Biletetek lehet váltani reggeli 9 óratól fogva delután 5 óráig Hansler Úrnál a' Korona-Utazásában 415 szám alatt.

Montag den 17. May wird im hiesigen königl. k. k. Theater mit Abonnement suspendu zum Erstenmale aufgeführt:

Arsenius, der Weiberfeind.

Zauber Märchen mit Gesang in 2 Akten von Carl Meißl. Musik von Kapellmeister Gläser.

Die neuen 4. Variationen und Maskinen sind von den Herren Kerfer und Krvo; die neue Charaktere ist von Herrn Kremer.

hezdete 7 órakor, vége 9 után.

2. Az 1824. évi idény második előadásának színlapja.

Pesten

Ma Kedden Május 25-dik Napján 1824.

A'Székes-Fehérvári Nemzeti Színjátszó Társaság

által
ezen Szabad Királyi Város' Játékszinében
előadástatik
Egy Eredeti nagy Szomorú Játék 5 Fölvonásban
ezen nevezet alatt:

I R E N E.

Irta Kisfaludy Károly.

Személyek:

II-dik Mohamed, Török Császár	Közeghy Úr.	Lukasz Notárnaz, volt Görög Vezér	Baky Úr.
Hali Basa, Nagyvezér	Murányi Úr.	Ibrahim, Hali Basa titkosa	II. Baky Úr.
Zagin Basa, Második Vezér	Komlósy Úr.	Abdul, Zagin Basa biztosa	Karpenyoki Úr.
Fereszeg, Janczár Aga	Habay Úr.	Hassan, Janesár	Végh Úr.
Telegdy, Magyar Nemes	*Rünnér Úr.	Fatime, Török Bableány	Komlóssy né Assz.
Agenor, Görög Vitéz	Horváth Úr.	Zulma Bableány Iréne mellet	Horváthné Assz.
Iréne, a leánya	Kántorné Assz.	Geront, Görög Katona	Tóth Úr.
Leo, Görög ifjú	Vásárhelyi Úr.	Muffi-Basák, Bableányok, Janesár Sereg.	

A' dolog történetik Constantinápolyban 1444-ik Extendőben.

*Rünnér Úr szíves szándékkal egy próbát ohajtván a' Magyar nyelvben tenni, ajánlja magát a' N. M. TT. Hazafiaknak kegyességökbe.

Bémenetel ára:

Egy Loge az első Emeletben és Parterren 8 for. — Loge a' második Emeletben 6 for. — Loge a' harmadik Emeletben 4 for. — Zártszék a' Parterren 1 for. 30 kr. — Zártszék a' második Emeletben 1 for. 20. — Zártszék a' harmadik Emeletben 45 kr. — Parterre 1 for. Második Emelet 50 kr. — Harmadik Emelet 30 kr. — Galléria 15 kr.

Loge és Zártszék Bileteteket lehet váltani reggeli 9 órától fogva delután 3 óráig Hüssler Úrnál a' Korona-Útcsatáskán 413 szám alatt.

Kezdetre 7 órakor, vége 9 után.

Pesten

Ma Szerdán Junius' 2-dik Napján 1824.

Ez Úttal utoljára

A' Székes-Behérvári Nemzeti Színjatszó Társaság
által
ezen Szabad Királyi Város' Játékszínében

előadattatik
Egy Melodrama 3 Felvonásban
ezen nevetek alatt:

E G Y Ó R A.

Fordította Vhithfy. Másikáját szerzette Báro Lannoy.

Személyek:

Auriol, Holstein Védangyala	Hörvölné Assz.	Brunkó, Ország	If. Baky, Úr.
Sangrid, Erdei Rémek' Királyok	Gáll Úr.	Első	Végh Úr.
Kannu, Holstein törvénytelen Grófja	Komlosy Úr.	Második	Könyves Úr.
Askur, Holstein nevényes Örököse, Néma, 10	Mysel Migna	Harmadik	Baky Úr.
Eastendüs fiú	Gerster Úr.	Negyedik	Gned Nina.
Rurik, Askur szülőknek Arnycai	Moravetzné Assz.	Geniusok	Gned Luiza.
Clotilde	Murányi Úr.		Tuffner Therdia.
Hanno, Várnagy Kanut Váróban	Vásirhelyi Úr.		Pellet M.
Skado, a fiú	Muravayné Assz.		Stöckel K.
Idina, Övegy, Askur' Nevelő anyja	Komlosy Assz.	Első	Galli Jos.
Emma, ennek Öccze	Közeghy Úr.	Második	Karpenszki Úr.
Harold Dallos, Emma Kedvese	Tóth Úr.	Fogoly Dávid, Rémek, Csigányok, Parasztok, Parasztasszonyok.	Habay Úr.
Gill, Kanut' Kertésze		Több Vitézek, Pagek, Dámák, Fegyveresek.	
Gerds, ennek szerelmese, Parasztyány		Boldoguh Szellemek.	

Allegorikai Abrázolatban, az Ev' négy Szakasszai:

Tavas, Nyár, Ősz, Tél.

A' Történet foly' a Holsteini Várban Augustus hónap 1-én Napján 1200.

A' Decoratiokat, Maschinákat, és Öltözeteket készítették, Kerker, Sthmidt és Krommer Urak.

Bémenetel' ára:

Egy Loge az első Emeletben és Parterren 6 for. — Loge a' második Emeletben 6 for. — Loge a' harmadik Emeletben 4 for. — Zártasok a' Parterren 1 for. 30 kr. — Zártasok a' második Emeletben 1 for. 20. — Zártasok a' harmadik Emeletben 45 kr. — Parterre 1 for. Második Emelet 50 kr. — Harmadik Emelet 30 kr. — Galléria 18 kr.

Loge és Zártasok Bileteteket lehet váltani reggeli 6 óráig fogva délután 3 óráig Hünslér Úrnál a' Korona-Útjártakában 413 szám alatt.

Kezdete 7 órakor, vége 9 után.

Thália a német szellemért küzdelmeket vívó fővárosban hatalmas gyökeret verhessen — a *Wiener Zeitung* — tiszteletére legyen mondva — : részrehajlatlan és megértő tudósítójának tollából cikket közöl, amely ismételten elismeri az alig három évtizedes magyar színészet kiválóságát, az ébredező magyar színpadi irodalom reményekre jogosító voltát, sőt most azt a gondolatot veti fel, hogy a pesti városi színház, mely az 1821. év szeptemberében új bérlettel kezdte meg az évadot, olyan bérlőt kapjon, ki már bérszerződésében kötelezze magát arra, hogy a némettel egyidejűleg magyar színtársulatot is fog szervezni és tartani.

A levelező értelmesen szól hozzá a város eme nagyfontosságú kérdéséhez és kétségtelenül helyes érvekkel támogatja javaslatát; és nem fér kétség hozzá, hogy ha a városi hatóság — mely az egyik szerződő fél — magáévá teszi az indítványt, a német direktor sokkal jobban jár. Persze az akkori német érzelmű városi testület nem kívánt a magyar színészet segítségére lenni, s ez a nemzeti szempontból kitűnő és beláthatatlan következményekkel bíztató terv megsemmisült.

Az 1822. év tavaszán érdekes és a pesti magyarság számára izgalmas vendéjáték zajlott le a Pest városi színház színpadán. Ismét Székesfehérvár jelent meg a színlapon, de ez esetben nem a nagytekintélyű és kitűnő hírű társaság, hanem csak annak egyik rendkívüli tehetségű tagja: Déryné, színpadi nevén: Széppataki Róza lépett fel. E színházi eseménynek kedves, — mondhatnók — biedermeieres története van.³⁴⁾

Mérey Sándor consiliárius nagyműveltségű és művészetkedvelő családjánál társaság volt. A vendéglátó asztalnál ült egy német származású karmester, aki durván lekicsinylő hangon tett megjegyzést egy bécsi lapnak Déryné magasztaló közleményére. A ház bájos, de végül tragikus sorsot ért leánya, Tóni kisasszony természetesen védelmére kelt az akkor már itthon kitűnő hírnévvel bíró énekesnőnek, s mikor a német kétségbe vonta, hogy a »gewisse Deri« Pesten, a város nagy színpadán mégse merészelne föllépni, — Mérey Tóni így felelt:

— Jól van. Holnap beszélek a színházi karmesterrel és ha biztosít engem arról, hogy kieszközi az intendánsnál Déryné fellépését, én írok neki és ő eljön, itt lesz, fellép és győzni fog.

A német kételkedett, Tóni kisasszony pedig, mielőtt beszélt volna Kleinheinz-cel, a német színházi karmesterrel, már írt az akkorában éppen a székesfehérvári társaságnál működő énekesnőnek:

»Édes Déryné! Amint ezen levelemet veszi, azonnal pakoljon egy jó tele koffer garderóbot, operához tartozót és jöjjön Pestre, mentse meg a magyarok becsületét...«

A levélben nem is állt több, és jellemző az akkori időkre, hogy egy ismert nevű műkedvelő előkelőség leányának ilyen általánosságban tartott levele elegendő volt, hogy a fehérvári igazgatóság éppen azt a tagját, akire leginkább szüksége és aki a legnagyobb vonzerő volt — azonnal útraengedje.

Déryné valóban Pesten termett s az országszerte kedvelt és nagyra tartott német színpadi csillagok: Czibulkáné, az istenített Babette és a sokat emlegetett híres szép Hagen Sarolta rajongói előtt fellépett és németül énekelt Castelli *Sveici család*-jában (zenéjét szerzette: Weigl) és *Tancred*-ben (Rossini) a főszerepeket. Elképzelhetetlen volt, hogy

a túlsúlyban németekkel megtelt óriási nézőtér, melyben csekély számban csak a várt botrányt élvezni akaró magyarok voltak, így ünnepelt egy magyar énekesnőt, aki első énekének első ütemével egyszerre elhomályosította a közönség ünnepelt, különösen pedig az arisztokrata ifjúság dédelgetett kedvenceit.

Déryné rendkívüli sikere — nem szólva arról, hogy csóstól özönlöttek feléje a makacsul visszautasított csábítási kísérletek a németek részéről, hogy tagadja meg magyarságát és legyen a gazdag aratásokat ígérő német színpad primadonnája — arra bírta a színház igazgatóságát, melynek elnöke akkor báró Orczy Lőrinc, a nagy színészetpártoló főúr volt, hogy még négy fellépésre kösse le a nagy magyar énekművésznőt, de ez már lehetetlen volt, mert a fehérvári direktció és közönség visszakövetelte üdvöskéjét, úgyhogy Déryné nagy sikereinek sorozata a pesti német színpadon hirtelenül véget ért.

A páratlan nagy magyar diadalról, melyet a magyar művészet a német felett vívott ki, legrészletesebben és legközvetlenebbül a *Szép-Literaturai Ajándék* tudósította a közönséget.

A lap *Tudósítás* rovatában hosszabb cikket közöl ³⁵⁾ e címen :

Tudósítás

A Nemzeti Játék-Szín elő meneteléről.

A szerző nem nevezi meg magát, csak egy háromszöggel, a görög delta öregbetűs jegyével szignálja : Δ .

Erre körülbelül volt is némi oka, mert a szerző nem volt más, mint Prepeliczay Samu, Déryné kitartó lovagja, aki nem mulasztotta el, hogy szerelmesének hihetetlen sikerét az egész ország tudomására ne hozza, meg ne örököltse.

Sokat levont volna az akkoriak szemében, különösen pedig a színészvilág előtt, ha a cikk a legérdekeltőbb fél nevével lát napvilágot. A cikknek Dérynére vonatkozó része így hangzik :

» . . . A' magyar színészet' kiválóságáról legközelebb még bővebben is meggyőződhetett Fő Városunk, midőn Déryné Asszony a' Székes Fehérvári Színjátszó Társaságnak egyik tagja a' Pesti roppant Városi Játékszínen a' *Helvetiai Háznép* nevezetű Énekes-Játékban *Emelina* személyében fellépven művészi tinosodásának tagadhatatlan bizonyosságait adta, úgy annyira, hogy a' korántsem könnyen kielégíthető 's számosan egybesereglett Néző Község tökéletes meglegedésének szokatlan jeleit nyéré. Ha tehát olly kevésbé kedvező körülmények között is, a' millyenekben a' Nemzeti Játékszín eddig volt, illyen előmeneteleket tehettek annak tagjai (mert kénytelenek vagyunk fel tenni, hogy többen haladhattak Déryné Asszonnyal egyaránt) mit várhatnánk tőlük, ha tökéletesedésökre ollyan s annyi alkalmatosságot nyerhetnének, amillyennel Hazánkban elég háladatlanul élnek vissza az idegen Játékszín tagjai! Déryné Asszony a Játékszíni műveltségnek valóban azon a léptsőin láttatta magát, mellyen a művészi tökéletességhez a tzél erányos használás mellett tsak kevés lehet már hátra ; kellemetes hangjának bájos hajlósággal egyesített hatás tellyessége a természettől nyert legtsalhatatlanabb biztatásul szolgálhat néki minden akadályok meggyőzésére, mellyek művészi tökéletesedése ellen csoportosod-

nak, s hogy ezen szép elrendeltetésit voltaképen érezte is, bizonyítja azon művészi simultság, mellyet mind énekben mind pedig játékban fejtett ki a váratlanul meglepettetett Nézők előtt s melly őtet a Játékszini képzettség tekintetiből is, az itt lévő legnevezetesebb énekesekkel legalább egy rangba helyhezheti . . . »

1820 óta 1824-ig nem járt a fehérvári társaság a »fővárosi« színházban. A fehérvári közönséget kellett inkább szolgálniok és ha útra keltek, akkor a közeli Veszprémet és Pécsét látogatták, ahol olyan lelkes színházi közönség volt, hogy sohasem akarta őket hazaereszteni és itt az állandó színház építése érdekében kellett az idényt újra és újra végigjátszaniok.

1824 áprilisának végéig csak a Dunántúlon fordult meg a társaság s akkor kelt ismét útra, hogy a főváros egész közönségét, már nem csak a fővárosi magyarságot gyönyörködtesse művészetével.

A pesti magyar olvasóközönséget a magyar színészet leglelkesebb támogatója, a *Magyar Kurir* eleve tudósítja jövetelükről. Cikkét érdemes ismernünk.³⁶⁾

»Ha a költeményes Tudománynak egy fő ága a' theátrumi játékok' készítése, ha minden Nemzet, melly a' tsinosodásban előment, szorgalmatosan igyekezik a' szép tudományoknak ezen részében nyelvét gyakorolni, ha végre a' theátrumi előadások az erköltsi csinosodásnak és a' nyelvbéli kimíveltetésnek hathatós eszköze szokott lenni : tisztelettel kell tekintenünk azoknak igyekezeteit, kik magyar nyelven efféle játékokat készítenek, vagy az előadó Társaságokat gyámolítják. — T. N. Fejér Vármegye ebben eltsüggedhetetlen hazafiúságának példáját mutatja, mert még most is a' pártfogása alá vett magyar Társaságot nagy áldozattal fenntartja, 's ez által Pest városának is több ízben azt a' gyönyörüséget szerzette, sőt az egész nemzetnek is azt a' Ditsőséget, hogy különös nagy alkalmosságokkal a' városi theátrumban ezen magyar Társaság felléphetett és megmutatta mind nyelvünknek emelkedő csinosodását mind pedig a' játszó személyeknek ügyességét. Ezen ditséretes ismert magyar theátrumi Társaság most Máj. 10d. fogja kezdeni ugyan a' városi theátrumban előadásait, a' mit ezennel a' Hazafiaknak örömökre jelenteni kívánunk. — Talán nemsokára eljön azon idő, hogy a' Nemzet önnön maga nemes érzésétől felgerjesztetvén, a' már régen építő kezeket váró házhelyre díszes theátromot fog állítani 's így a' magyar Tháliát tulajdon templomába felavatni.«

Május 10-én léptek fel először egy ismeretlen szerző ma teljesen ismeretlen darabjában, egy ötfelvonásos nagy nemzeti vitézi játékban, melynek Pestre tartogatott bemutató előadása annyira nem sikerült, hogy azóta seholsen jelent meg a színicédulákon, még maguk a fehérváriak sem játszották többé soha. A hat előadásból álló vendégjáték műsora volt:

MÁJUS

- 10-én : *Báthory Zsigmond és Barcsay György.* (ismeretlen)³⁷⁾
 16-án : *Király és bolond.* (énekes vj. 2 f. Castelli-Murányi Zs.)
 18-án : *Stuart Mária.* (tr. 5 f. Schiller-Déry István)
 21-én : *Kemény Simon.* (mint fent)
Az elégett ház. (vj. 1 f. Schikaneder-Murányiné)
 25-én : *Irène.* (mint fent)

JÚNIUS

2-án: *Egy óra.* (melodr. 3 f. Lewis-Pálya Elek)

Akkor a Pestre látogatott társaságnak ezek voltak a tagjai:

Baki Gábor	Tóth István
Baranyai József	Vásárhelyi Pál
Horváth József, igazgató	Végh József
Hubai Gusztáv	Kántorné
Komlóssy Ferenc, igazgató	sz. Engelhardt Anna
Karpenszky János	Komlóssyné
Kőszeghy Alajos	sz. Czegényi Emilia
Könyves Máté, sűgő	Murányiné
Murányi Zsigmond	sz. Lefevre Terézia

Gyermekszerepekre: Murányi Antónia.

Az első előadás, a darab balsikere mellett is ünnepélyes formák között zajlott le. Prológot Kisfaludy Károly írt erre az alkalomra.

Szinte bizonyos, hogy az eddigi bemutatók és sikerek közelebbi kapcsolatot teremtettek Kisfaludy és a társaság között és mondhatnók, hogy ő lett a nagy hírű fehérvári társulatnak a házi szerzője. Kisfaludy nekik írta darabjait és a szerepeket reájuk szabva írta: Goethe mondja Eckermannnak, hogy a darabnak — mely jól megáll a színpadon — szerepei egy bizonyos, eleve kiválasztott színészekre kell, hogy írva legyenek. És ki tagadhatná, hogy Kisfaludy darabjainak alakjai nem tökéletesek a színpadi mivoltukban?

S amint a költő gondolt társulatára akkor is, midőn néhány mérföld távolságban voltak egymástól, úgy gondolt a társulat is a költőre, s valószínű, hogy a pesti látogatást tervezgetve számítottak arra, hogy mint az első budai vendégszereplés alkalmával, most sem fog a társulat prológuis nélkül maradni.

A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának Kisfaludy Károlyra vonatkozó iratcsomójában³⁸⁾ van is egy kézirat, meg egy ezzel azonos nyomtatott szöveg, melyek közül az előbbinek a következő címe van:

*Prologus,
melly Pest városa theátrumában
május 10. 1824. a székesfehérvári
magyar színjátszó társaság
új felléptekor
mondatott.*

A nyomtatott példányon³⁹⁾ az évszám egyáltalán hiányzik, s ott Társulatunk »Székesfehérvári Színjátszó magyar Társaság«-nak mondatik, amiből az lenne sejtendő, hogy a prológuis kiadása teljesen a nyomdász magánügye volt. Sem a társaság, de Kisfaludy sem jelezte volna úgy, mintha Székesfehérvárott lett volna abban az időben német társaság is. Ebben a formában a fehérvári társaság neve pedig sohasem fordul elő.

A négyoldalas nyolcadkrétű nyomtatvány, — mely, mint az impreszum hirdeti, »nyomatott Fűskuti Landerer Lajos (így!) betűivel és költéségén« — a hangulatos megnyitóbeszédet a kézirat szerint egész terjedelmében adja. Így :

»Bár még gyöngye erővel, de teljes bizodalommal lépünk ismét fel ezen művészi helyre és azon Nemes Gyülekezet elé, mely a' tiszta igyekezetet, bár ezt a' Sors fényes valóra érlelnünk nem engedé, méltánylani tudja, 's nagylelkűségét már néhány évek előtt vélünk olly mélyen érezteté.

Virágos pálya ez a' boldognak, ki nemzete' szívéhez simulva, annak hevétől lelkesítve bátran fellenghet a' képzelet országában — 's mintegy előidézve a' múltkornak dicső Hőseit édes Hazai nyelvén szólhat a' buzgó maradékhoz. A' sírok felett lengő sugárban tükrözi magát a' Nemes Unoka és dagadó keble fentebb érzetekre gyúlva ég a' kedves Hazáért, a' szeretett Királyért.

Illy szerencse készül ma nekünk — de miként a' zsenge virág csak a' nemes kertész' szorgalma által tenyészhet, 's bájos illatot nyujtva hálálja meg szíves gondviselését; így állunk mi is a' sülyedező parton karjainkat felétek terjesztve, hogy szülő földünkön mi-is elgyökerezhesünk.

Szép Erkölc s ápolni a' kezdőt — érdem dija ön keblében épül. A' jelen korban nyugszik a' jövődség gyümölcse — nemes Védőit fénykoszoru várja. Ti e' jelen kornak lelkes rajzati, így ragyogjon nevetek a' Haza' oltárán, a' mi fő jutalmunk legyen megelégedések.«

A balsikerű első előadás után a méltán közkedvelt Kisfaludy Károly kétszer jutott szóhoz a vendégjáték során. Érdekes, hogy az ötödik estén előadásra került Irene-ben Telegdy magyar nemes szerepét — Rünner Úr alakította. E Rünner Xavér Ferenc 1812-től 1814-ig és 1825-től 1837-ig tagja volt a pesti német színtársulatnak. Hogy itt fellépett s miért, azt a színlapelárulja. A szereplők lajstroma alatt róla a következők olvashatók:⁴⁰⁾

»*Rünner Ur szíves szándékkal egy próbát óhajtván a' Magyar nyelvben tenni, ajánlja magát a' N. M. TT. Hazafiaknak kegyességökbe.«

A második estén a német színpadról előnyösen ismert bécsi író, Castelli »igaz történeten készült vígsággal elegyített 3 felvonásos nézőjáték«-át adták, címe: *A király és a bolond*. Ennek az előadását vonzóbbá óhajtott tenni a német színház orchester-direktora egy felvonásközben előadott zeneszámmal; ezt a színlap a következő hirdetésben közli:⁴¹⁾

»Az első és második Fölvonás között Stollberg Úrnak léssen szerencséje néhány kedveltető Magyar Variatiókat hegedűn játszani. A' Variatiókat szerzette Pechatschek.«

Színrekerült a vendégjátékok utolsó napján egy angolból németre s ebből magyarra fordított úgynevezett melodráma, melynek zenéjét báró Lamoy készítette: *Egy óra*. A darabot, mely a német színháznak kedvelt műsordarabja volt, a magyar közönség szívesen vette a magyar társaságtól, de mint igen nagy, huszonhat szereplőt igénylő látványosságot a fehérváriak itt levő tagjai nem adhatták volna elő, azért a német társaság személyzetéből Hysel Mina, Gerster úr, Moravetzné, Gned Lina és Lujza, Tufner Teréz, Mme Pellet segítették ki magyar társaikat. A színlapon⁴²⁾ található Stockel K. és Galli Joséfa neyét Kádár Jolánnak a budai és pesti német színészet történetéről írt kitűnő munkájában nem találjuk fel.

Lehet, hogy ezek nem is voltak a német társulat tagjai, talán a polgárságból közéjük állott műkedvelők voltak, akik a magyar előadás lehetőségét akarták előmozdítani.

A fejevármegyei és városi hazafiak tüze, melyet Thália oltárán gyújtottak, már-már kialvóban volt. Magyar nyavalya, hogy lelkük szalmalángja nem soká lobog. De meg kell, hogy jegyezzük, ezért most nem érheti a mindig lelkesnek és áldozatkésznek mutatkozó fejevármegyeieket gáncs, őket magukra hagyta a magyarság. Az az anyagi és erkölcsi támogatás, amely eddig osztályrészük volt, egyre vesztett erejéből és 1825-re már teljesen megsemmisült. A megyei urak kasszája is kimerült. Utolsó próbálkozásuk volt, hogy elküldték színészeiket Pozsonyba, ahol együtt volt az ország, egyrészt, hogy Karolina Augusztia osztrák császárnét magyar királynévá koronázzák, másrészt pedig, hogy »az Ország boldogságát és hasznát eszközölhető tárgyaknak köztanácskozás alá való vétele végett országgyűlést tartsanak«.

Ezen az országgyűlésen sokat beszéltek a magyar játékszín és különösen a magyar nyelv megerősítéséről — ennek tudatában egészen természetesnek látszott, hogy a nagy nemzeti ügy érdekében fel kell küldeni a legjelesebb magyar színjátszó társaságot a koronázó városba. Fel is mentek ama hittell, hogy ott minden jóra fog fordulni, mert kitűnő művészi előadásaikkal élénk rokonszenvet fognak ébresztetni, s előadásaik telt házak mellett lesznek, s kimerült pénztáruk helyzete megjavul; másrészt ezek az előadások fogják a karokat és rendeket arra ragadni, hogy a nemzeti pallérozódásnak e hatalmas eszközét felkarolják. — De hiába ...! Egy szemtanú egykorú feljegyzéseiben olvassuk:⁴³⁾

»... fájt a' szívem, midőn a' még most is folyó Országgyűlésen magad megvallottad, hogy az akkoriban ott játszott német társaságnál az ugyanakkor ott nyomorgott magyar színész társaság sokkal jobban és szebben, tökéletesebben játszott, 's mégis a' magyar játék alatt üres volt a' nézőterem, ellenben, ha a' német játszott, tömve volt minden ... «

Így aztán a dicső, de rövidmultú Székesfejérvári Nemzeti Színjátszó Társaság a magyar nemzeti szellem szégyenére éppen Pozsonyban, az országgyűlés alatt megsemmisült.

A pozsonyi szörnyű kudarc következménye volt, hogy a társaság régi tagjainak legtöbbje kivált és újak jöttek azok helyébe, s most a kis társaság vándorra lett. Ekkor tagjai voltak:

Baranyai Péter	Nagy Mihály
Eperjesi Lajos	Somogyi Péter
Földvári Vince	Tóth István igazgató
Horváth József igazgató	Horváth Józsefné
Kátz Pál	Komlóssy Ferencné
Komlóssy Ferenc igazgató	Könyves Máténé
Könyves Máté sűgő	Nagy Mihályné

Rajts Zsófia

Könyves Máté, aki maga is átélte a pozsonyi összeomlást — így ír zsebkönyvében erről:⁴⁴⁾

»Ezen Társaságnak a' Pozsonyi Országgyűlésétől fogva fájdalom! bizonyos és állandó helye még most is nintsen, hanem több helyeken szokta mutatványait előadni — ugyanis meg fordult a' Társaság Péttett — M. Therézia Várossában, Temesváron, Aradon, Baján, *Pesten*, Fejérváron, Veszprémben s. t. b.«

Hiába volt a nagy erőfeszítés, hiába a nagy reménykedés. Hiába volt minden — elbuktak.

A főigazgató akkor már nem a jeles Kolozsváry Pál, sőt a helyébe jött főigazgató sem : Ináncsi Pap Gábor, a megye nótáriusa, aki Grillparzer *Sappho*-jának mesteri fordításával ajándékozta meg a magyar közönséget, ő is lemondott a meddő küzdelemről és búcsút vett a jövődjében még mindig ernyedetlenül bizakodó társaságtól. Vége a Székesfejérvári Társaságnak, s most már a megye különös engedelméből a neve Fejérvármegyei Színművész Társaság, s így folytatta tovább a nagy munkát.

Mikor két éve mult, hogy utoljára bejöttek a két fővárosba s oly nagy sikert értek el, most újra itt vannak. Pest közönsége fájdalmasan látja, hogy megtörtént az apostolok oszlása és megritkult az ő társasága.

Az 1827. év végén Rév-Komáromban játszanak, midőn a társaság sűgője, az irodalmi ambíciókkal túlfűtött Könyves Máté kiad egy kis évkönyvet, de abban nem adja az esztendő teljes műsorát csak az év folyamán előadott Játékdarabok címeit sorolja fel.

Az ezévi pesti vendégjáték műsorát csak az egykorú német színházi almanachból ismerjük. Itt találjuk megörökítve, hogy szeptember hó folyamán mindössze csak négyszer játszottak a pesti városi színház színpadán. Éspedig :

- 1-én : *Báthory Mária*. (lásd fent)
 4-én : *Mombelli grófok*. (érz. j. 3 f. Hassaureck — Katona József)
 5-én : *A Templáriusok*. (lásd fent)
 24-én : *A hét magyar vezér*. (ismeretlen)⁴⁵⁾

1828 szeptemberében újra hozzánk vetődik a székesfehérvári társaság utódja, a Fejérvármegyei Színművész Társaság címen, amit csupán egy fennmaradt színlap hirdet. Szeptember 14-én Pesten, a »Fekete Sas Uttszában« (amelyet ma Holló-utcának hívunk) volt az »*Arany Hattyú*« kocsma, annak termében játszottak.

A színlap szerint a tagok voltak :

Balla Károly igazgató	Ballané
Demjén Mihály	sz. Molnár Karolina
Egri János	Demjénné
Erdélyi György	sz. Oláh Fanka Mária
Hagymási János	Kántorné
Lágh Ádám	sz. Engelhart Anna
Lőrintzi (?)	Nagyné (sz. ?)

A magyar társulat vendégjátékai a két városi színházban a német igazgatónak busás hasznót hajtottak. A bérlő igazgatót semmi sem kötötte

a várossal kötött szerződés szerint és követelhetett a magyar színészekről annyit, amennyit akart, s a szegény magyarok kénytelen-kelletlen fizettek . . . és így mondhatjuk, hogy művészetükkel és a nagy bérrel áldozatokat hoztak a főváros magyarságának. Örömmel hoztak meg minden áldozatot.

1826-ban azonban, midőn Grimm Fedor újból kibérelte a két színházat, Pest város circumspectus tanácsa a szerződésben megszorítja az igazgató nyüző hatalmát.⁴⁶⁾ A magyar színészet főprotektora, Pestvármegye közbevetette magát, és a város már hajlott a magyar szellem felé és készséggel fogadta a magyarság érdekében tett kívánalmakat, s az új szerződés rendet teremtett e tekintetben.

Most már hetenként kétszer köteles a színház megnyitni kapuit a magyar színészek előtt, bár most is elég nagyot kanyarít le a német a magyar kenyérből, mert még mindig bérlet- napokon fél-, bérletszüneti napokon kétharmad jövedelem ment a német igazgató zsebébe.

A német igazgató kapzsi üzletember — igyekezik e ránézve kedvezőtlen megszorítástól megszabadulni és kérelmekkel ostromolja a várost, hogy enyhítsen e rá nézve »terhes«, de a magyarokra nézve még mindig súlyos terhen . . .

A város aztán annyi engedményt tesz, hogy határozatban kimondja, miszerint a német és magyar direktorok közösen állapíthatják meg, mikor vesztik el a magyar előadások elégséges jövedelmezésüket és akkor a magyar előadások a Pesti városi színházban és a Várszínházban véget érnek.

A Pozsonyban szárnyátszegte kiváló magyar társulat, mikor így lefogyott és erejében vesztett, már nem is kopogtat a hodályméretű városi színház kapuján, de megelégszik az akkori Terézvároshoz tartozó szűk mellékutcának a kis kocsmahelyiségeivel. (Kegyetlenység elgondolni is, hogy ott kénytelen játszani korának legnagyobb tragikája!)

Az 1828. évi társaság mivolta körül zavar uralkodik.

A Balla Károly színjászó igazgatása alatt működött társaság — mely hosszú időt, pár hónapot töltött el itt Pesten — évadjáról megjelent egy színházi almanach,⁴⁷⁾ de abban nyoma sincsen annak, hogy az a Székesfehérvári Társaság utódja lenne, sőt a társaságot Pesti Nemzeti Színjászó Társaságnak nevezi. Hogy mégis megemlítsük itt, annak oka, hogy fennmaradt egyetlen pesti színlapján⁴⁸⁾ mint Fejérvármegyei Színművész Társaság szerepel.

1828 szeptember 14-én a társaság előadta Castelli Péter és Pál című »udvari fényes mulattató darabját« 3 felvonásban, melyet az úttörő Kelemen László társulatának egykori tagja, Lángh Ádám fordított. Ezt követte »egy nevezetes historiai néma képezet (Tableau) a régi időkben 4 szakaszban A kékszakállú Vitéz (Blaubart), melyben a Vitéznek hetedik feleségén való Kegyetlenkedése, hajánál való hurtzolás, az asszony megszabadítása, egy Templárius és más Testvére a Kegyetlen vitéznek halál által való meggyőztetése képeztetik«.

A színlapról megtudjuk még azt is, hogy a Péter cár és Katarina cárné történetéből vett darab egyik szerepében (Lizbeth, egy hollandus Hajós Kapitánynak a Sógor-Asszonykája) fellépő Balláné »felgyógyulásával a fenn kijelelt személyben újjobban ajánlani bátorodik magát a Titt. Hazafiaknak«.

Pesten.

Ma Vásárnap September 14-dikén 1828.

A' Fejérvármegyei Színművész Társaság.

Ezen Udvari fényes Mulattató Darabot adja elő 3 Szakaszban:

PÉTER és PÁL.

Castelly Munkáiból Fordította Színjászó Láng Ádám.

S z e m é l y e k:

Péter Gross Czár.	—	—	Demjén Ur.	—	—	Lizbeth, a Ságor-Asszonyhája.	—	—	* Balláné Ass.
Katarina, a Czárné	—	—	Rántorné Assz.	—	—	Udvary Pagó	—	—	Locintzi Ur.
Lefort, meghiitt Udvari	—	—	Láng Ur.	—	—	Rövét a Czártól	—	—	Hagymási Ur.
Mentzikof, Feldmarsall	—	—	Egri Ur.	—	—	Komornák	—	—	Demjéné Assz.
Golovin, Udvari Cavallér	—	—	Balla Ur.	—	—	Több Udvariak.	—	—	Nagyné Assz.
Pál, hollandus Hajós' Kapitány	—	—	Erdélyi Ur.	—	—	(Történik Péterszburgha az ügy nevezett Péter Kunyhóba.)			

Ezt fogja követni:

Egy nevezetes historiai Néma Képezet (Tableau) a régi időkből 4 Szakaszban:

A' KÉKSZAKALLU VITÉZ: {Blaubart.}

Melyben a' Vitéznek hetodik feleségén való Regyetlenkedése, hajánál való hirtzolásá, az Asszony meg szabadítása egy Templarius és más Testvére a' Regyetlen vitéznek halál által való meg győzöttetése Képezetetik.

*) NB. Balláné Asszony fel gyógyulásával a' fenn hizelelt Személyben ujebben ajánlani bátorodik magát a' Tűt. Hazafiahnak.

Bémen'etel Ára: Első hely 50 xr. — Második 30 xr. — Harmadik 18 xr.

A' Játzó hely vagyon a' Fehete Sas Uttszában, az Arany Hattyundl.

Kezdődik pontba 7 Orakor, Vége 9 Orakor.

6/a. A budai Várszínház a székesfehérvári nemzeti színjátszók vendégszereplése korában.

6/b. A pesti Városi Színház a székesfehérvári nemzeti színjátszók vendégszereplése korában.

A Pesten az esztendő végén kiadott sűgőkönyvben pontos műsort találunk. Felsorolván a tagok névsorát, huszonnégy férfi és kilenc nő tagja volt (ez utóbbiak között: »eggy Diletáns Aszszonyság« és »Két Házafi segéd Leánykák«) és mindezekon felül négy gyermekszereplő.⁴⁹⁾

Előadásaikat az *Arany Hattyú* vendégfogadóban augusztus 17-én kezdik el, de szeptember 21-e után a műsorban ez olvasható:

»NB. Itt a Társaság tovább nem maradhatván egy sokkal alkalmasabb helyen, a Báró Podmaniczky úgy nevezett Beleznay Kerti Palotában kezdett a' nagy Érdemű nézőknek mutatványaival gyönyörköd-tetést szerezni.«

*

Ezzel véget ért a Székesfehérvár nevéhez fűződő színésztársaságok tündöklése Budán és Pesten. A nagy nemzeti feladatot elvégezték, a két város német polgárai előtt bebizonyították, hogy a magyar színjátszás méltó és veszedelmes társa a németnek, s hogy el fog következni az idő, amikor elhallgat a német műzsa a kettős város falai között, és egyedül a magyar műzsának lesz hajléka benne.

A Székesfehérvári Nemzeti Színjátszó Társaság érdeme tisztán áll a színészet-történet, de a magyar nemzeti kultúra ítélőszéke előtt is. A pest-budai vendégszereplések nagy érdemét szaporították, növelték, öregbítették.

Nemzeti kultúránk, drámairodalmunk fejlődése sokat nyert általa. Akkori viszonyaink között nem volt könnyű dolog a mai kedvelt kifejezés szerint »beérkezetté« lenni egy magyar szellemi törekvésnek. Kisfaludy — aki küldetészerűen jelent meg abban az időpontban, amikor egy ilyen tökéletes előadó gárda módot talált arra, hogy az ország fővárosában felvegye a harcot a nagymultú, felülről támogatott, erős német színészzel — akkor, maga is dunántúli lévén, egyenesen a nagyhírű székesfehérvári társulathoz kapcsolódik s első darabját mindjárt ehhez a társasághoz hozza, amely azt a magyarság gócpontjában mutatja be, hogy innen szálljon szerteszét az országban a magyar színpadi képzelet, gondolat és élet, amely az egész országnak egy új igazi magyar világot jelentett.

A pesti magyar sikerek bírták rá báró Berzeviczy Vincét, a kassai színház elméleti és gyakorlati tudással bíró intendánsát arra, hogy a kassai színpadon minden hétre egy új Kisfaludy darab bemutatóját, vagy legalább előadását tűzze ki.

Igaz, a Társaság több új erős magyar szerzőt nem tudott a harcba állítani, de ezt nem róhatjuk fel az ő hibájául. Olyan időszak borult éppen az ő évtizedében a hazára, midőn a színpad nem nyert erős alkotó tehetségeket. Katona már örökre elhallgatott és hatalmas alkotása még csaknem egy évtizedig volt némaságra kárhóztatva, míg megszólalhatott a magyar színen.

Pedig a magyar drámairodalom feltűnt csillaga követőkre is talált volna. Ott volt mindjárt testvérbátyja, a körülrajongott költő, Kisfaludy Sándor, aki a fehérváriak sikerein felbuzdulva adja ki *Eredeti Magyar Játékszínét*⁵⁰⁾ s annak első kötetét nagy elragadtatásban ilyen ajánlással engedi szárnyára:

9. Tanulmányok Budapest múltjából. IX.

TEKINTETES
SZÉKESFEJÉR VÁRMEGYE
KARAINAK és RENDEINEK
Háladó Hazafiúi Tiszteletül.

A hozzáfűzött ajánló sorokban, melyeket a »Dicső, lelkes Hazafiakhoz« intéz, áldja őket, kik kebelökben egy nemzeti Magyar Játékszint állítottak fel és Színjászó Társaságot alapítottak meg. Ünnepli őket, akik nagyszívű adakozások által azt cselekedték meg, amit az Országnek Fővárosaitól méltán, de hasztalan várt a Nemzet.

Kisfaludy Károly fellépte a külföldön lakó magyarok közül is cselekvésre bírta Gaal Györgyöt, a magyar mesevilág első felfedezőjét, az Eszterházyak bécsi könyvtára őrét, aki Kisfaludy Károlynak három drámáját fordította le németre s adta ki.⁵¹⁾ Előszavában a magyar színésztörténetről általában szólva különösen kiemeli a székesfehérvári társaság eredményes munkáját és azt a nagy sikert, amelyet Pesten és Budán előadásaival elért.

A drámaköltő és az előadók eme sikerei nem egy igyekezetet lobbantottak fel az irodalmi hajlamú magyarok keblében, hogy a színpadnak alkossanak. Ezek egynek kivételével nevek, akik alig jelentkeznek többé és nem jelentenek többet a semminél.

Egy név emelkedik ki magasan ebből a sivárságból, aki Kisfaludy Károly tanítványa. A pesti Váci-utcának egyik házfalán, mely házban e két nagy író örök álmra hűnyta le szemét — emléktábla hirdeti, hogy ott halt meg Kisfaludy Károly, a nagy mester és a nagy mesternél nagyobb tanítványa: Vörösmarty Mihály.

Ha közvetlenül nem is terem dús gyümölcsöt az irodalomban e színésztársaság, annál nagyobb érdemei vannak, a magyar színészet fejlődésében. Hogy az egy évtized múltán megnyíló Pesti Magyar Színház felséges művészgárdája a kellő időpontban előállott, azt nagyrészen önekik és nagy buzgóságuknak köszöni a nemzet.

De elismeréssel kell koszorúznia a magyar művelődésnek a társaságot azért is, hogy a minden ízében, vérében, gondolatmenetében germán Kotzebuet, ezt a színpadi »mázolót« eltüntette a magyar színpadról. Míg kezdetben a pesti magyar műsor négyötöde Kotzebue vásári ponyvának mondható darabjaival telt meg, addig a vendéggjátékok utolsó éveiben Kotzebue teljesen letűnik a műsorról.

Ugyancsak jelentős eredménye a Székesfehérvári Nemzeti Színjászó Társaság pest-budai előadásainak az, hogy mindig újra és újra felébresztette mind a magyar sajtóban, mind a két város magyarsága körében, nemkülönben Tekintetes Pest-Pilis-Solt törvényesen egyesült vármegye urainak lelkében a nemzet színházának régtől fogva kísértő gondolatát; s hogy ez a gondolat oly hamar testet öltött, hogy e sok tárgyalás és szervezkedés, apostolkodás, lelkesítés, kolledálás után egyszeriben eljutott az alapkövetélig — az is nagyrészen az 1819—1828. években itt játszott székesfehérváriak érdeme.

Ennek az igazságnak adott kifejezést az 1874-ben felavatott székesfehérvári színház megnyitási előadását követő ünnepi estében Gyulai Pál,

aki a Kisfaludy Társaság nevében mondott pohárköszöntőjében megemlékezett a mult eme nagyjairól.⁵²⁾ Megemlékezett róluk, akik 1819-ben tizenkilencszer játszották Kisfaludy Károly *Tatárok*-ját, s ez a siker, ez az előadás ébresztette fel Pesten mind a magyar színészet, mind Kisfaludy Károly iránt a közfigyelmet. Székesfehérvár buzdítása e kettős irányban hatott Pestre. Ő tehát a Kisfaludy Társaság nevében hódolatát fejezi ki azon szellemért, a nemzeti irodalom és művészet iránt tanúsított azon lelkesedésért, mely a város polgárai lelkében tradícióból lobog.

Gyulai után Jókai is megemlékezett a régi színészekről s a régi színészetről. A színészet nemzeti szellemét a század második évtizedében eme régi theatristák tartották fenn. Általuk lobbant lángra a közönség lelkének tüze is, s ez a tűz tartotta megint együtt a társulatot. Köszöntötte ama közönség emlékét és azokat, akik még ebből a közönségből életben vannak.

*

És lássuk most a vendégjátékok rövidre szabott statisztikáját. Az 1819—1828 közti kilenc esztendő alatt öt évben hétszer töltöttek Pest-Budán rövidebb-hosszabb időt a székesfehérvári színészek; ezalatt hatvanhárom estén hatvanöt darabot mutattak be. (Valószínű, hogy ennél többet, de csak ennyiről van biztos tudomásunk.) Budán nyolc előadást rendeztek, a többi ötvenhat Pesten volt.

A bemutatott tizenhat eredetiből nyolcnak szerzője Kisfaludy Károly volt, darabjaiból ötöt itt mutattak be először. Tizenhat estén át az ő darabjain lelkesedett a közönség.

Míg Goethetől egyetlen egy darab sem volt műsorukon, Schillertől csak egy, addig Kotzebuetől tizenkettőt adtak tizennégy estén.

Az előadott darabok között három olyan volt, melynek ma már csak a címe ismert, szerzője, tárgya, jelentősége teljesen ismeretlen.

Érdekes és a magyar drámai irodalom hirtelen megindult fejlődésére jellemző, hogy a székesfehérváriak első vendégjátéka alkalmával az eredeti darabok száma 3 volt, amivel szemben 11 fordítás állott. A rákövetkező évben az eredetiek száma 5 volt, míg a fordításoké 10. — 1820-ban azonban már az idegenből átplántált darabok száma lesz 5, és az eredeti szerzők műveinek száma 10 lett! És ezek között is 6 új darab bemutatója...

A Székesfehérvári Nemzeti Színjatszók Társaság a magyar színészetben, ezen át a magyar művelődéstörténetben rendkívüli fontosságú. Egyik erős szeme ez annak a hatalmas láncnak, mely a színészetet megteremtő Kelemen Lászlótól a pesti Nemzeti Színházig összefogta a magyar kultúrát. Pesten és Budán a közkedvelt gazdag német színtársulat mellett is megdönthetetlen bizonyítéka volt a magyar Génusz mindent kivívó, nagyszerű eleven erejének. Megteremtette a tiszteletet a magyar szellem és művészet iránt.

A két város két színházát hozta a hazafi-büszkeségek körébe. A Várszínházat, melyben a magyar nemzeti színészet első megszólamlása hangzott el, — majd igen rövid idő multán színhelye lesz a Budai Színjatszók Társaság előadásainak és itt keletkezik az első állandó pesti magyar színház hatalmas művészgárdája.

És a nem is egy évtized múltán felépülendő Pesti Magyar Színház csiráját hozta magával, midőn a város magyar közönségének és a magyar színészet áldozatkész patrónusának, Pest-Pilis-Solt törvényesen egyesült vármegye urainak gondolatában megerősítette a hitet, az akarást: a magyar fővárost magyarrá tenni szívből, lélekben, szóban.

Ezt a nagy megmozdulást munkálta a Székesfejérvári Nemzeti Színháztársaság, ahányszor Pesten és Budán vendégszerepelt.

Rexa Dezső

JEGYZETEK.

¹⁾ Könyves Máté: *Játékszíni Koszorú*. Mellyben a két Magyarhoni nemzeti Szín-Játszó Társaság' eredeti környüállása, eddig való fennállása; a Játékszín' hol léte, száma, épülése, módja, Könyvtárának mennyisége, Szerzők' és Fordítók' nevei foglaltatnak. Szerkesztette s kiadá — —. Pest 1834. lásd a 42. lapon.

²⁾ A levél kelt Pesten 1820 június 29-én. Közölve *Kisfaludy Károly Minden munkái*. Rendezte Bánóczi József. Budapest 1893. VI. köt. 294—95. l.

³⁾ *Szép-Literaturai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez*. Pest, Trattner. 1822. évi folyam 92. lap.

⁴⁾ *Theater der Magyaren*. Uebersetzt und herausgegeben von Georg von Gaal. Erster Theil (Több nem jelent meg) Brünn 1820. E kötetben *A Tatárok Magyarországbán, Ilka és Stibor vajda* vannak. Erre vonatkozólag lásd a *Magyar Kurir* 1830. évi febr. 22-én megjelent 15. számában található közleményt.

⁵⁾ U. o. 299. l. A levél kelte: Pesten 1820 március 14-én.

⁶⁾ Lásd Könyves idézett *Koszorú*-jában a 43. lapot.

⁷⁾ Jósa János: *Magyar Theátrumi Zseb-Könyvetske*, melly a' Nemzeti Játszó Társaság által Szabad Kir. Székes Fejérvár városában az 1818dik esztendő mind szent havának (okt.) 11-dik napjától fogva előadott Játék Darabok' neveit foglalja magában. Készítette — —. A' N. J. Társaság Sűgőja. Székes-Fejérváron 1819. lásd a 8. lapot.

^{8a)} *Hazai és Külföldi Tudóstítások* 1819. II. negyed. 265. l.

^{8b)} Lásd a fenti *Zsebkönyvetské*-ben a 12—13. l.

⁹⁾ *Nefelejts*. Szépirodalmi, társaséleti, művészeti és divatlap. Felelős szerkesztő Bulyovszky Gyula. Pest 1859—60. Első évfolyamában (1859) Szilágyi Pál: *Egy nagyapa regél unokáinak*. A 261. l. második hasáb végén.

¹⁰⁾ *Magyar Theátrumi Almanák*. 1814. Esztendőre. A 12. sztlan lapon.

¹¹⁾ *Hazai és Külföldi Tudóstítások*. 1819. évi Szent Iván (június) hava 9-én megjelent 46. számban a 361—362. l.

¹²⁾ A leszórt három vers közül kettő van kezem között; az elsőt a M. Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtára az 1819. évi aprónyomatványok dobozában őrzi, a másik gyűjteményemben. Ennek hasonmását közöljük. A harmadik ismeretlen.

¹³⁾ *Hazai és Külföldi Tudóstítások*. 1819. Mindszent (október) hava 20-i 32. számban a 294. l.

¹⁴⁾ Jósa János: *Magyar Theátrumi Zseb-Könyvetske*. Melly az 1819. esztendőben Fehérvárott, Pesten és Budán elő adott játék darabok' neveit foglalja magában, készítette — — A' N. J. Társaság sűgőja. Székesfehérvárott 1820. — Egyetlen példánya a székesfehérvári múzeum könyvtárában. Lásd 13. l.

- ¹⁵⁾ U. o. lásd a 21—22. l.
- ¹⁶⁾ Szilágyi Pál idézett cikke a *Nefejejts*-ben. 283. l. első hasáb.
- ¹⁷⁾ *Pannonia*. Ein vaterländisches Erholungsblatt für Freunde des Schönen, Guten und Wahren. Herausgeber und Redacteur: Graf Carl Albert Festetics. I. évf. 1819. évi 52. számban 218. l.
- ¹⁸⁾ *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur und Theater*. 1820. I-só negyed 10. és 12. számában. A két közleményt magyar fordításban lásd Bayer *Nemzeti Játékszín*-ének I. köt. 346—450. lapján a lábjegyzetben.
- ¹⁹⁾ Fejérvármegye levéltárában.
- ²⁰⁾ Úrlapszerű nyomtatvány. Úgy látszik egyetlen példánya Fejér vármegye levéltárában. Fasc. II. No. 32/820.
- ²¹⁾ Fejér vármegye levéltárában. 1820. jan. 28-án kelt 102. tsz. sz. alatt.
- ²²⁾ *Magyar Kurir* az 1820. esztendőre. Szerkeszti Pántzél Dániel. 38. évi folyam. I-só negyed 39. sz. 321—22. lapjain.
- ²³⁾ U. o. a 36. sz. 297—298. lapjain. Szórul-szóra így ír. Kultsár *Tudósttások*-ja 1820. I. félév Szent György (április) hava 26-i 34. számában. Ebből a Pesten megjelenő hírlapból került tehát a bécsi lap május 5-i számába.
- ²⁴⁾ U. o. a 39-ik számban.
- ²⁵⁾ Lásd *Színésztételés 1820-ban* című kis rajzomat a *Pesti Hírlap Vasárnapja* 1929. évi febr. 24-i számában.
- ²⁶⁾ Gyöngyössi János: *Hazafiú Nefejejts*, meljet a' Sz. Fehérvári Nemes Színjatszós Társaságnak, midőn Az harmadszori Budán és Pesten esett megjelenése után Júniusnak 14-én Elhatároztatásának Főhelyére visszatérni szándékozva barátságos tiszteletére ajánl Pettényi ifjabb — a' Fels. Magyar Királyi Helytartó Tanács számvevő Hivatalának Adózói és Urbariomi Osztályában Betsületbéli Tiszt. Pesten 1820.
- ²⁷⁾ *Magyar Kurir* 1820. évi II. köt. 56. lapján.
- ²⁸⁾ U. o. 37. számának 297. lapján ír az előadásról.
- ²⁹⁾ Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferenchez: Kassa február 6-án 1821. *Kazinczy Ferenc levelezése* XVII. köt. 398. lap.
- ³⁰⁾ U. o. A gróf itt elmondja, hogy valamennyi főúri dáma »a Grófnéhoz tódult és megakarta ajkaival érni azt a szent helyet, ahová a Fejedelmi tsók tapad't...« Arról, hogy a király, udvara és az udvar körében álló urak ellátogattak a magyar színészek előadására a Pest városi színházba, olvasható még: *Wiener Zeitung* 1820. évi folyam 124. és 125. számában. Ugyanott a IV. évfolyam 119., 120. és 123. számaiban. A *Hazai és Külföldi Tudósttások* 1820. II. félév 22. számában a 166. lapon. — A *Hasznos Mulatságok* 1820. évi II. félév 29. sz. — *Magyar Kurir* 1820. évi okt. 17. sz. — *Zsebkönyv 1822-re*, Kiadta Igaz Sámuel, Bécsben 1821. Benne cikk a kiadótól: *Első Ferenc hív Magyarjai közt 1820-ban*. — Részletesebben szólottam e jelentős politikai és társadalmi eseményről a *Napkelet* 1930. évi XV. kötetének 43—46. lapjain.
- ³¹⁾ Lásd Bánóczy József: *Kisfaludy Károly és munkái*. Budapest 1882—83. I. kötet 229. lapján. A színlap a közlés szerint csak kéziratban van, de hogy hol található, azt a 308. lap erre vonatkozó 62. jegyzetében nem adja.
- ³²⁾ *Wiener Zeitung*. 1820. évi harmadik évnegyed 87. számában.
- ³³⁾ A *Hazai és Külföldi Tudósttásokhoz* toldalékul adott *Hasznos Mulatságok* 1820. évi második félesztendejének 29. számában a 225—27. lapokon.
- ³⁴⁾ Lásd *Déryné naplója* (Bayer-féle kiadás) II. köt. 20—54. lapokon. — Ugyan-csak erről: Ertl és Hybl: *Theater Taschenbuch auf das Jahr 1823 Pesth*, a 34., 39., 68., 69. lapokon. — Kádár Jolánnak a pesti német színjatszásról szóló alapvető művében a vendéjáték a 228. lapon említve van. — A Könyves Máté sűgő szerkesztette *Magyar Játékszíni Zseb-Könyvetske*, Melly az 1822-dik Esztendőben előadott és a' fejérvári színészet emlékezetre méltó eseteit, Játék darabok' neveit foglalja magában — Székes-Fejérvár 1823 — erről a nagy művészi diadalról, mely nem csupán Dérynének, de a fehérvári társaságnak is babért szerzett, egyáltalán nem emlékezik meg.
- ³⁵⁾ *Szép-Literaturai Ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez*, 1822. Második Esztendei folyamot, Pest. Lásd az 57. lapot.
- ³⁶⁾ *Magyar Kurir* 1824. évi folyam. 38. számában.
- ³⁷⁾ A *Báthory Zsigmond és Barcsay György-ről* sehol sem történik emlékezés. Benkő Kálmán közismert *Magyar Színvilág*-a (1873), mely ma a legteljesebb lajstromát adja a régi magyar színpadokon előadott daraboknak, csak egy *Báthory Zsigmond*-ot

említ s annak sem nevezi meg a szerzőjét; kérdés, hogy ez azonos-e amazzal? Tekintve, hogy annak az eredeti színműnek teljesen nyoma veszett, s ha meg is bukott, talán érdemes a fennmaradt és gyűjteményemben levő színlapnak fontosabb részeit közzétenni.

Báthory Sigmond és Barcsay György. Nagy nemzeti vitézi játék 5 felvonásban. Személyek: Batory Sigmond, Erdélyi Fejedeleme — Mária Kristina, Styriai Herczegné, a Felesége — Barcsay György, a Fejedeleme Attyafia, s Fő vezére — Bánffy Katalin, a Felesége, — Ágnes, a Leánya, — Iktári Bethlen Gábor Fő Nemes, — Mázer Ferencz, a Fejedeleme Tanácsosa, — Virág András, a Fejedeleme Komornyikja, — Toldalagy Mihály, Kapitány az Erdélyi Seregnél, — Mezei, a Fejedeleme Tisztje, — stb. Kapitányok, Tisztek, Udvariak, Oláh Asszonyok és Férfiak. — Talán ezen az alapon rá lehet akadni erre a darabra, ha más címen is játszották.

³⁸⁾ A M. Tud. Akadémia könyvtárában. M. Irod. ívrét 8sz. E. X. jelzet alatt. A kézirat nem Kisfaludy Károly kezétől ered.

³⁹⁾ Ugyanott, azon a helyen.

⁴⁰⁾ A színlap magam-másolta kéziratban gyűjteményemben.

⁴¹⁾ A társulat érdemes tagjának, Murányi Zsigmondnak fordításában adták. Az előadás színlapja másolatban gyűjteményemben.

⁴²⁾ Az *Egy óra* kedvelt műsordarabja volt mindig a német színház közönségének, s első három német előadása, mint az akkori lapok írták, nem kevesebb, mint 10.000 forint jövedelmet hajtott volna a színháznak. 1823-tól 46-ig ötvenhétszer adták. A magyar előadás színlapja gyűjteményemben.

⁴³⁾ Szinováczy György: *Rövid értekezés a magyar Játékszínek Budapesten állandó leendő megállapításáról 's a' színházi Tagoknak jelenlegi állapotokról.* Közli: —. Pozsonyban, Schmid Antal betűivel, 1835. Lásd a 38. l.

⁴⁴⁾ Könyves Máté *Magyar Játékszíni Zseb-Könyvcske.* Egy eredeti Vigjátékkal ezen nevezet alatt: *Új Esztendei Ajándék.* Komáromban. Év nélkül, lásd a 17. l.

⁴⁵⁾ *A hét magyar vezér,* más néven: *A hét magyar kapitányok* című darabról a két címen kívül egyebet nem tudunk. Benkő említett *Színvilág*-a lajstromában is csak a címét adja. Bayer jeles drámairodalomtörténetében nem mond róla többet, mint hogy *Kisfaludy Károly Kritikai jegyzetei*-ben maró gúnnyal szól róla. Lásd I. kötet 319—20. l.

⁴⁶⁾ Lásd a Székesfővárosi levéltár iratait.

⁴⁷⁾ Bóka János: *Magyar Játékszíni Zseb-Könyvcske,* mely az 1828-dik Esztendőben előadott Játék Darabok' neveit foglalja magában Augusztus hónaptól, némely gyönyör mulattatással, Pest.

⁴⁸⁾ A színlap gyűjteményemben.

⁴⁹⁾ Bóka János fent idézett *Zseb-Könyvcské*-jében. Lásd a 6. l.

⁵⁰⁾ Kisfaludy Kisfaludy Sándor: *Eredeti Magyar Játékszín.* Két kötet, Pesten 1836.

⁵¹⁾ Lásd a 4. számú jegyzetet.

⁵²⁾ *Vasárnapi Ujság,* 1873. évfolyam 555. lapján.

Mohamedán vallási és szellemi élet a törökkori Budán.

Az egyház és állam a mohamedán világban mindenütt szorosan összefonódva szokott megjelenni és pontosan így jelent meg Budán is a török uralom alatt. Az állam itt is ugyanazon intézményekkel alapozta meg az egyházat, amelyekkel másutt s azt ekképen útjára bocsátva, ráhagyta, hogy további fejlődését és gazdagodását ugyanolyan eszközökkel és módokon biztosítsa magának, mint máshol szokta. A külső forma és a keretek, amelyek között a mohamedán egyház Budán megjelent, ugyanazok voltak, mint más tartományi központokban vagy a török fővárosban, csak a méretek változtak; a fővárost a szultánok és az udvari nép gazdagították nagy anyagi értékekkel és egy széles birodalom tudósai táplálták szellemi kincsekkel, a vidéket viszont a maga helyi nagyságai látták el alkotásokkal, az itteniek lelki életének szükséglete és vagyoni tehetségének foka szerint, általában a nagy mohamedán központoktól való távolsággal ellentétes arányokban.

Buda és Pest, a birodalom fővárosától és a mohamedán centrumoktól messze, kívül esett azon a hatósugáron, ameddig az iszlám vallási ereje népi tömegeken keresztül közvetlenül eláradt, azért itt a mohamedán vallási szervezkedés hivatalos állami intézkedésekkel indult meg, mégpedig a korábban meghódított nem-mohamedán országokban gyakorolt forma szerint, nem nagy pénzáldozatokat kívánó új építkezésekkel, hanem csak a készen talált intézmények, meglevő épületek lefoglalásával és felhasználásával; a mohamedán intézmények módosabb kifejlesztésére és gazdagabb felszerelésére, anyagiakban és szellemiekben egyaránt, meg kellett várni, hogy ezen a nemrég még keresztény talajon népesebb mohamedán szigetek képződjenek és azok lelki buzgóságban meg anyagiakban megerősödjenek: áldozatkészségükre a kívánt mértékben csak azután lehetett számítani. Az alapvetés tehát a nagy számban itt talált szilárdépítésű középkori keresztény templomnak mohamedán istentiszteleti célra való átalakításával kezdődött, aminek különböző templomoknál ismert egyes mozzanatait a Nagy Boldogasszony-templomra a következőkben összesíthetjük.

Az átalakítás a belső berendezésen azzal indult meg, hogy a templomból eltávolították mindazokat a felszerelési tárgyakat és templomi szereket, amelyeket az első napok zavarában kegyeletes kéz meg nem mentett, ellenség nem bántott, a török hivatalos leltározás tehát helyén talált. A templom középkori felszereléséből a törökök semmit nem tartottak és nem őriztek

meg, éppen úgy, ahogy 145 évvel később Buda visszafoglalásakor az ugyan-csak ép állapotban keresztény kézre került mohamedán templom felszereléséből a keresztények sem tartottak és nem őriztek meg egyetlen darabot sem. A jelesebb tárgyakat mint hadizsákmányt elvitték Isztanbulba, ágyúk, profán világi tárgyak között, s ezeknek további sorsáról csak a legritkább esetben érkezett valami hír. Így került már 1526-ban a török fővárosba és később az Aja Szófiába, ekkor mohamedán főtemplomba, *mihrab*-jának két oldalára a Nagy Boldogasszony-templom két ezüsti gyertyatartója,¹⁾ melyeket a törökök máig nagy becsben őriznek, s ugyancsak Isztanbulba, a bizánci korszak Hyppodromjára, a törökkori At mejdáni-rá Ibrahim pasa palotája elé a budai palota Szombat-udvarának három bronzszobra, Apollóé, Dianáé, meg a Mátyás király kivégzett bátyja, László emlékére állított Herkules-szobor, melyeket lázadó janicsártömegek már nem sokkal később, az Ibrahim pasa megöletésekor támadt zavargásokban darabokra törtek.²⁾ Ami a templomok eltávolításra ítélt anyagából nem érte meg a hosszú szállítás nehéz munkáját, azt itt Budán használták fel új célokra: a nehéz művészi munkákat, faragott köveket, reliefeket leszerelték, mert az ő istenházaiukba nem illettek bele, s azután lecsiszolva vagy nyers oldallal kifordítva, tehát közönséges épületkő gyanánt dolgozták be új építményeikbe, ha pedig még ennyi egyszerű anyagértéket sem tudtak felfedezni bennük, akkor összetörték, szétdarabolták azokat, így különösen a szobrokat és képeket vallási okokból is, mert tanításuk szerint ezeket bálványoknak tartották. Buda tömérdek vallási jellegű középkori képe és szobra közül egyedül a Nagy Boldogasszony-templom Szent György-reliefje menekült meg, a későbbi törököknek is nem csekély csodálkozására, amiért ezt Evlia Cselebi még 120 évvel később is szükségesnek látta megmagyarázni.³⁾ Szerinte a szobrot azért kímélték meg Szülejman harcosai, mert maga Szülejman szultán, »ráborítván felséges palástját«, azt elrejtette előlük; de ennél valószínűbb, hogy nem vették észre, vagy felismerték benne Szent Györgyöt, az ő nyelvükön Hizir Eljász-t, népies nevén: Hedrellesz-t, egy Szent György és Illés próféta alakjából egyéforrott misztikus személy képét, aki a törököknek is »szent« embere volt, felfogásuk szerint ma is él és mindenkinek segítségére jön, aki hívja őt.⁴⁾

A teljesen kiürített templomok lefosztott falait bemeszelték, majd geometrikus vonalas díszítéssel, ábráknak meg virágok rajzának végtelen sokaságával borították, azután szalagszerűen körbefutó Korán-idézetekkel és — képek gyanánt — feliratos táblákkal díszítették, Allah, Mohamed és az első négy kalifa: Abubekir, Omar, Oszman, Ali nevével vagy valami rövid imával. A szöveg arab nyelven, arab írással volt írva, az írásnak rendkívül dekoratív változataiban, melyeknek létrehozásában és alkalmazásában versenyre keltek a mohamedán népek, hogy az alakbrázolástól eltiltva, itt fejtsék ki művészi ösztönüket; ebben a versenyben a törökök is kiválóan jeleskedtek, az írást nemcsak gondolatok kifejezésére szolgáló eszköznek használva, hanem egyben gazdag ornamentikai elemmé is kifejlesztve. A »jeruzsálemi török templom képe«, melyet Gerlach 1573-ban az egyik budai dzsámi falán felrajzolva látott,⁵⁾ valószínűleg szintén ezt a templomot, a középkori Nagy Boldogasszony-egyházat díszítette, a kép maga pedig a mekkai Fekete Kő temploma, a Kába képe volt.

Az oltárokat a templomból eltávolították, mert nem volt rájuk szükségük. Azt az irányt, amerre nekik imájuk közben fordulniok kellett, keletnek Mekka felé, a *kible* irányát, egyházaikban egy feliratos táblán (*mihrab*) Korán-citátummal jelezték, amelyet a falnak egy mélyedésébe helyeztek el. E tábla felé fordulva végezték imájukat, elől az imám, mögötte a közönség. Olyan helyen, ahol a kible iránya nem esett egybe a templom hossz-tengelyével, a gyékényeket és szőnyegeteket úgy rakták le a padlóra, hogy ezek szövése és csíkozása a kible felé haladt, ezzel is jelezve a mekkai irányt.

A padokat is kihordták, mert ők nem ülve imádták istenüket, hanem — mint köztudomású — térdenállva és ismételten arca borulva. Ezért a padlót szőnyegekkel borították be, a Nagy Boldogasszony-templomot már az első napokban »igen díszítette a szultán« a török tábor ajándékai-ból,⁶⁾ amelynek minden neves vitéze legalább egy imaszőnyeget és sátra bélelésére több mást mint nélkülözhetetlen útikelléket állandóan magával hordott. Mivel ima közben homlokukat többször földhöz értették, egyházaikban a szőnyegek tisztaságára nagy gondot fordítottak és utcai láb-belijüket már az előcsarnokban levetve, csak tiszta saruval léptek a dzsámiba.

Szószeke a mohamedánoknak is szükségük volt, de a templomok régi szószekeit mégis lerombolták, mert azok keresztény szobrokkal, domborművekkel voltak ékesítve. Maguknak új, meredek feljárású szónoki emelvényt (*kürszi*) állítottak a szentély baloldalán s azt szintén arabos vonal-díszekben lombfűrész-szerű kivágásokkal és intarziával szerették díszesebbé tenni.^{6a)}

A szentély karzatát meghagyták, az előkelőségek erről a kitüntető helyről (*mahfil*) vettek részt az istentiszteleteken. Ugyanúgy megtartották a kórust is, de nem a templomi zene vagy ének céljára, mert a mohamedán vallás ilyent nem ismert, hanem hogy ott, sűrű rácsok mögött láthatatlanul, a mohamedán nők is résztvehessenek a közös istentiszteleten.

A templom tetejéről a keresztet leszedték és helyébe két hegyével felfelé álló aranyos félholdat tettek.

A toronyból a harangokat leszerelték és hajókra rakva elszállították az isztanbuli fegyvergyárakba. 1541 augusztus 29-én, a mohácsi vész 15-ik évfordulóján a budai Nagy Boldogasszony-templom harangjainak szíve utolsót dobbant, másnap már nem harangszó, hanem emberi hang, vontatott hangú ének ébresztette fel Buda lakosait és hívta közülük a mohamedánokat imára: »Nincs több Isten, csak egy; az Isten végtelenül hatalmas, jöjjetek hát, imádjátok őt, az ima édesebb, mint az álom.«⁷⁾

Ezt a szózatot kisebb változásokkal a nap folyamán ötször, a torony ablakából kiáltotta ki egy alsórangú egyházi ember, a *müezzín*, de rövidesen a torony teteje alatt egy erkélyt építettek a számára, hogy ezen körüljárva, innen szólhasson a világ négy tája felé az emberekhez. Külön, saját egyházi stílusukhoz tartozó tornyot a keresztény templomokból átalakított dzsámikhoz Budán később sem igen építettek a müezzín számára, a régi stílusában meghagyott torony az egykori Nagy Boldogasszony- és több más budai templomnál a török uralom végéig emlékeztetett ezen épületek korábbi rendeltetésére.

Általában a kész épületek konstruktív részét nem bolygatták meg legfeljebb még, hogy a nekik kedvesebb félhomályt, fokozzák, a magas

gótikus ablakokat vették kisebbre, azt is lehető legegyszerűbb módon, alsó részüket befalazva.⁸⁾

Új építményeknél, ha a falakat is teljesen újonnan építették, szerettek szabályos és hasonló méretű fehér kockaköveket használni. Ekkor egy-egy sor kőkockára két sor tetőcserépvastagságú, barnára égetett téglát raktak s ezeket vastag habarcsréteggel kötötték egymáshoz, illetőleg a kőkockákhoz. A barnára, esetleg kékre színezett habarcs és a téglarétegek meg a sűrke kőkockák megfelelő szimmetrikus csoportosításával (*derz* volt a neve ennek a falformának) kellemes szín- és formahatást tudtak elérni.

Tetőfedésre leginkább az ólomlemezt használták s ha újat építettek, vagy ha a régi tetőt teljesen ki kellett cserélni, lehetőleg ezzel dolgoztak. Így a budai Nagy dzsámít, a Nagy Boldogasszony-templomot 1570-ben, amikor a teteje már igen megromlott, többé nem zsindelellyel borították be, ahogy addig volt, hanem ólomlemezzel (*kursun*), mert »ez a templom — magyarázták budai hatóságok az isztanbuliaknak — hegytetőn áll, nagyon ki van téve a szelek támadásának és mivel olyan magas, mint az Aja Szófia, a zsindelelyt igen hamar leverné róla a vihar.«⁹⁾ A várfalon kívül, a Duna-parton fekvő külváros legnagyobb mohamedán egyházai, a Tojgun és Musztafa pasákról, a Hadzsi Szeferről és Oszmán bejről elnevezett dzsámik a XVII. században ólomlemezekkel voltak fedve.¹⁰⁾

Új dzsámi mellé egy vagy több sarkához egy-egy tornyot, a rendszerint négyzetalaprajzú tömzsi főépítményhez karcsútestű, hegyes süvegű *mináre*-t építettek, amelyet mi a szó francia leírása után minaret-nek nevezünk. A műezzin ezen az építményen belül, egy belső csigalépcsőn kapaszkodott fel a körülbelül kétharmad magasságban kiugró erkélyre (*serefe*), ahová az emberek nemcsak akkor figyeltek fel, amikor ő rezgő hangján hozzájuk szólt, hanem még nagyobb és fokozottabb gyönyörűséggel bizonyos ünnepi kivilágítások (*donanma*) alkalmával, így az egy hónapig tartó mohamedán nagybőjt, a ramazán hónap éjszakáin, amikor csak a nappalok nyúltak el nehéz bőjttől terhesen, az éjszakák ellenben lakomák között hangos vígságban zajlottak le, továbbá a hadiszerecse forgandósága szerint sűrűbb, vagy ritkább győzelmi ünnepeken, főleg perzsiai hadjáratok sikerei után, melyekben a törökség éppen olyan kiváló alkalmat talált fölős erejének apasztására, mint a keresztény Európa a maga vallásháborúiban. Ezekre az ünnepi éjszakákra a serefe peremén sűrű füzéren mécsket (*kandil*, innen: *kandilli gedzsele* »lámpásos éjszakák«) kötöttek ki, aminek megcsodálása egyformán visszatérő élménye és már igénye volt minden töröknek Bagdadtól Budáig.

Templomaik között rangban kétfélet különböztettek meg: a magasabbrangú dzsámít és az egyszerűbb mecsetet. A *dzsámi*-t lényegében az emelte a mecset fölé, hogy csak szultáni engedéllyel olyan helyen lehetett alapítani, ahol legalább 40 hívő (családfő?) élt együtt és hogy csak ebben lehetett elmondani a pénteki imát (*chutbe*), amelynek lényege az uralkodóért való könyörgés volt. Budán, mint azt a hosszabb időn át budai lakos Pecseví írja, a chatib ezt az imát külön emelvényen (*minber*), maga elé helyezett fakardra támaszkodva imádkozta, annak emlékére, hogy ezt a várat a szultán fegyverrel vette meg.¹¹⁾ A budai Nagy dzsámiban, mint a szemtanú Dzselaázáde, később Pecseví és mások is feljegyezték, az

imámi tisztséget az első pénteki istentiszteleten 1541 szeptember 2-án Ebuszszúd efendi töltötte be, aki akkor kádiaszker volt és később híres sejh üil iszlám lett, a chutbét egy széphangú tanítványa, Núrallah efendi, később szultáni imám énekelte, s ezen az istentiszteleten óbudai táborából Szülejmán szultán is megjelent. Mikor a chatib az imát recitálva a szultán nevét említette, a jelenlevők »reszkettek és zokogtak a boldogságtól«, a budai asszonyok pedig, akik szultánt látni az utcákon ácsorogtak, egyszerre ráemlékeztek, hogy »ugyanez a moraj már régóta kihallatszik a templomból és sok papjukat annyira megrémítette, hogy örökre elvándoroltak a városból.«¹²⁾ A chutbe később is állandóan nagy tömegeket vonzott a pénteki istentiszteletekre, mert a mohamedán világban mint felségjog, az uralkodó iránt megismételt hódolatnak tekintetett, s ezért a pénteki istentiszteleten a helyőrség parancsnoka és a hivatalos előkelőségek mindig kötelesek voltak megjelenni s megjelenésükkkel a padisah iránti hódolatukat megismételni. A pasák felvonulása ezeken a napokon díszes kíséretükkel olyasféle látványosságot szolgáltatott a provinciális városok népének, amilyen a fővárosban magának a szultánnak a pénteki dzsámi-látogatása volt, az újabb korban a szelamlík, és hogy az ünnepség hatása a köznépre egyetemesebb és mélyebb legyen, a pasák időnkint nem a palotájukhoz közeleső dzsámi-ban jelentek meg, hanem valamelyik távolabbi egyházat keresték fel, az útbaeső utcák népének ünnepi büszke gyönyörűségére.

A mecset (*meszdzsíd*) alacsonyabbrangú imahely volt, egyszerű, tágasabb szoba az előírt rövid imák közös elvégzésére, amilyent régiebb városokban, ahol a hívők mecset-alapító kedve már jóideje megnyilvánulhatott, lépten-nyomon talált az igazhívő.

A dzsámik maguk között is különböző kategóriákra oszlottak, a szerint, hogy fenntartásukat milyen anyagi források biztosították, amiben isztanbuli állapotok utánrezgésére ismerünk. Egyesek az állam gondviselését élvezték, ezek voltak az előkelőbbek, létükben és anyagi sorsukban biztosítottabbak, mert az államkincstár minden anyagi és személyi kiadásukat fedezte, a többiek viszont csak alapítványaikra támaszkodhattak, melyek a mindennapi élet küszködéseitől mentesítették őket, de arra nem voltak elegendők, hogy elemi vagy természeti csapások eseteiben is megóvják őket válságoktól.

Állami gondozásban Budán is aránylag kevés dzsámi részesült: a »Nagy dzsámi«: *Büjüük dzsámi*, más néven — mert alapítását Szülejmán szultán nevéhez fűzték — a *Szülejmán kán-dzsámi*, melyet a középkori Nagy Boldogasszony-templomból alakítottak át; a »Palotai« vagy »Belső dzsámi«: *Szeraj dzsámii* vagy *Enderün dzsámii*,^{12a)} mely a középkorban a királyi palota temploma volt, és az ehhez a kettőhöz viszonyított fekvésénél fogva »Középső dzsámi«-nak: *Orta dzsámi*-nak nevezett dzsámi, mely a mai Dísz-téren, a középkori Szent György-templomból volt átalakítva mohamedán templommá. Ezekhez csatlakozott már az első időktől kezdve a Váron kívül, a »város«-ban, a mai Fő-utca északi végén a Törvényház helyével szembenálló, Oszman bejről elnevezett dzsámi, s időben legutolsó, hozzátéve 1596 óta, ismét a Várban, a középkori Mária Magdolna-templomból, a mai Helyőrségi templomból átalakított úgynevezett »Győzelmi dzsámi«: *Fethijje dzsámii*, vagy »Órás dzsámi«: *Szát dzsámii*, melyet azért neveztek így, mert óra volt rajta.¹³⁾

Ezeket a kincstár által közvetlenül fenntartott egyházakon kívül még sok más is szolgálta a török hívők lelki gondozását, vegyesen dzsámi és mecset. A várbeliek a Vár északi felében felkereshették az Üri-utca északi végén álló *Hamam dzsámii-t*: *Fürdő-dzsámi-t*, más néven *Kirba dzsámii-t*, mely később szinte tözsomszéd volt, az »Órás dzsámi«-val, aztán a közelben a *Kapi agaszi dzsámii-t*: »az aga (t. i. a janicsárok agája) palotájának dzsámiját, amely valószínűleg a Fortuna-utcában állt, odább a Szent Háromság-utcában a *Sejch dzsámii-t*: »a sejch dzsámiját«, amely viszont a Nagy dzsámítól nem esett messzebbre egy kődobásnál; a Vár déli felében a Színház-utcai dzsámít, melyet *Pasa-dzsámi*-nak is neveztek, valószínűleg csak a XVI. század vége óta, amikor a pasa az ostromok miatt a dunaparti szerajból a Várba tevén át szállását, ezt a szomszédjában található templomot szokta látogatni, végül a Vár déli alsó részében: 1650 és 1653 között épült *Murad pasa-dzsámi-t*. S ugyanilyen bőséges lehetőség nyílt a mohamedánok ájtatoskodásai számára a Váron kívülis, itt a mai Külügyminisztérium alatt a *Hadzsi aga-mecsetet* találták, kissé odább a Jezsuita-lépcső lábánál az *Arab hodzsa-mecsetet*, az Ybl Miklós-téren a »hídi-dzsámít«: *Köprü basi dzsámii-t*, ehhez egészen közel, a Lánchíd-utca déli végén a *Hadzsi Szefer-dzsámi-t*, a kapucinusok telkén a *Tojgun pasáét*, az Erzsébet-apácák temploma helyén a *Musztafa pasáét*, a Mária-tér tájékán a *Sziürmeli hodzsáét*, a Medve- és Kacska-utca sarkán a *Cseberdzsi agáét*, aztán a Fő-utca északi végén a *Horosz kapu dzsámii-t* (Kakas-kapu-dzsámít), mely talán a már említett Osman bej-dzsámival volt azonos, tovább a nyugati városrészekben, a mai Görgei- és Menház-utca sarkánál a *Jeni kapu-dzsámi-t*, más néven *Rüsztem pasa-dzsámi-t*, a Széll Kálmán-tér fölött a *Kinnáre kapuszu dzsámii-t*: »Vágóhíd-kapu-dzsámi«-t s a Bécsi kapu alatt, a Várfok-utca és Lovas-út találkozásánál a *Hadzsi aga-dzsámi-t*. Végül a Tabánban lakók a mai tabáni templom helyén álló, szintén Musztafa pasa által épített dzsámiban, vagy a Rác-fürdő melletti »Hévízi kis dzsámi«-ban: *Kücsük ilidzsa dzsámii*-ban találtak alkalmat buzgó imádkozásra, vagy felmentek a Gellért-hegy tetejére az ottani *Gürz Eljász-dzsámi*-ba.

Dzsámi és mecset tehát a város minden részében szinte fölös számban található volt, s egyre-egyre 50 vagy 100 hívő is alig esett. Egyeseket talán sohasem fogunk tudni pontosan meghatározni, mert nem is voltak maradandó szilárd építmények, hanem csak »hitvány tákolmányok«, sárból építve, fával fedve s ezért nagyon hamar elpusztultak. Ilyen volt például a Tabán egyik mecsete is, bizonyos Ibrahim csaus alapítása, amely már alig két évtized alatt »baglyok és varjak tanyája lett«, mint azt Szokollu Musztafa életrajzában olvassuk,¹⁴ és már 1570 körül újjáépítésre szorult. Az ilyen templomok második alapítójukról esetleg új nevet kaptak, mások viszont környezetük vagy valamely kivételes tulajdonságuk után ugyanazon időben is több nevet viseltek. Nevek és templomok azonosítása tehát még egyáltalán nincs lezárva, a mintegy 35 ma ismert elnevezés és körülbelül 23 építmény további forrásokból még egyformán szaporodni fog.

Pesten három dzsámi és egy mecset részesült kincstári gondozásban: a Központi Városháza északnyugati sarkának helyén álló Nagy dzsámi meg az úgynevezett Ulama pasa-mecset valószínűleg abban a toronyban, ahol a városfal északon a Dunához ért; a másik két dzsámi, melyeket Szinan

meg száz dervis életrajzában igazolva nem látnók azokat. Evlia Cselebinél például korának jeles dervisei között szerepel *Jetmis gurus dede*, aki korábban simontornyai aga volt és onnan kapta nevét, hogy hirtelen megnémulva csak annyit tudott mondani: »Jetmis gurus«, azaz »hetven garas« és azért állott rendkívüli, csodálatos ember hírében, mert »papucsá még az isztanbúli sárban is tiszta maradt«; a pesti származású *Hüszein Lá-mekjáni* (Hüszein sejh, az Otthontalan) bajrami rendi dervis azzal szerezte az »Otthontalan« melléknevet, hogy egész életét vándorlásban, hazátlanul töltötte, de azért írónk, mint mondja, »hála Istennek« beszélt vele; *Díváne duhán keszer dede* (Dohányvágó díváne dede) arról volt híres, hogy szünet nélkül burnótozott. »Ónagysága — mondja írónk — azt a port is mind el-tubákolta, amit a gyerekek az utcán szedtek fel neki«. Egy további dervist azért hívtak *Bülbül díváneszi*-nek, »Fülemüle megszállottjának«, mert egy fülemület hordott állandóan magával és azért csodálták, mert az ő fülemüléje télen énekelt.¹⁷⁾ A példákhoz hosszú sora ilyen csodálatosba vegyített fogvatkozásokkal jellemzi a dervisek testi és szellemi életét, meg azt a bizonytalan különös tiszteletet, amelyben a köznép a derviseket, mint bölcseket és együgyűeket, Istenkeresőket és emberkerülőket részesítette, úgyhogy ezek nyomán indokolva látjuk a hidegfejű Dernschwam csipős megjegyzését: »Törökországban három furcsa dolog van: hogy a férfiak be-kötött fejjel járnak (t. i. kendőből összerakott föveget viselnek), hogy az asszonyok nadrágot hordanak és a bolondokat szentnek tartják.«¹⁸⁾

A budai dervisek társadalma is ilyen vegyes elemekből összetevődött tarka képet mutatott. Mint útleírásaink mondják, ezek között is voltak olyanok, akik hosszú lobogó hajjal, majdnem meztelenül bolyongtak szerteszét, megjelenésükkel az utca népét gyerekes örömmel derítve, de voltak olyanok is, akik öregek és fiatalok előtt egyformán tiszteletet ébresztettek maguk iránt.¹⁹⁾

A dervisek u. i. egy rendben sem voltak állandóan rendházukhoz, *tekkéjükhöz* kötve és nem éltek állandó elzárttságban. Egy részük nem is a tekkében, hanem kint a városban lakott, családi életet élt s mint a gazdasági élet előjog nélküli, bárki máshoz hasonló állású tagja gondoskodott önmaga és családja ellátásáról. Ezek a laikusok szabadságával élve iparral és kalmárkodással foglalkoztak, e kereseti ágaknak egészen alacsony fokán és méreteiben és csak bizonyos napokat töltöttek a tekkében, amikor a közös exercitiumok sorosai voltak.

Benn a rendházban (*tekke, dergjáh*) csak a teljes jogokkal bíró és minden derviskötelességgel megterhelt belső rendtagok éltek állandóan, akik már megtalálták a »helyes utat« (*erenler*: »a beérkezettek«), és rajtuk kívül a noviciusok (*kücsékler*: »a kicsinyek«), akik, különösen a Bektas-rendnél igen szigorú fegyelemben, 1001 napig tartó nevelési idő alatt a helyes utat még csak keresték.²⁰⁾

A tekke élén a házfőnök, a testület öregje, a *sejh* állt, illetőleg kidolgozott állatbőrön trónolt (*poszt-nesin*: »prémen trónoló«),²¹⁾ akit a házfőnöki tisztségre az egyetemes rendfőnök, a sejhek sejhje (*reisz ül mesdich*) nevezett ki, több dervisrendnél a rend alapítójának nemcsak szellemi utóda és örököse, hanem vérbeli leszármazottja is. A házfőnököt rendtársai *baba, dede*, vagy *szultán* névvel tisztelték; ha kiválóan jeles férfiú

rény zsoldját, esetleg csak öt-hat akcset, amennyit egy valamirevaló janicsár is kapott, nem is közvetlenül az állampénztárból, hanem valamelyik vallási jellegű alaphól húzta; egyházi szolgálatát csak hivatali kötelességszerűen látta el, mélyebben járó mozgalmak plántálására különben iskolázottsággal sem bírt.

Az a szabályszerű hideg »középút«, melyen e hivatalos állami emberek a mohamedán lelki életet vezették, nem elégített ki minden hívő lelket, ezért az iszlám társadalmában is alakultak olyan szervezetek, melyeknek tagjai a tömegekre kiszabott közönséges vallásgyakorlatokon és kötelességeken túlmenően, hitüknek lelkesebb átérzésével és testüknek teljesebb odaadásával akarták szolgálni Isten dicsőségét és saját előkészületüket az örök életre. E szervezetek híveit lelkiakkal a mohamedán szellem legbelső célkitűzései, a miszticizmus keleti fogalmazású tanai telítették, melyeknek összességét és rendszerét a görög *σοφία* származékszavával szúfizmus néven ismerjük, míg az irány híveit, e »bölcsességkeresőket« szúfi-nak nevezték. Az arab és perzsa nyelvek misztikussá avatott szavaiból még sok más, meleghangulatú név szolgált jelölésükre, melyek közül többet az európai nyelvek is átvettek. Széles körökben ismert nevük volt a *szofta*, e szó perzsa eredetije: *szúhte* azt jelenti: »égő«; ezzel azt akarták kifejezésre juttatni, hogy lángoltak és égtek Isten imáadásában és Isten utáni vágyakozásukban. Egyesek azt mondták magukról, hogy ők *abdal*-ok: »jámborok, együgyűek«; mások, hogy ők *fakir*-ok: »szegények«, t. i. Isten szegényei; ismét mások, hogy ők *ásik*-ok: »Isten szerelmesei, Isten rabjai«. Legáltalánosabban ismert nevük, a *dervis* pedig azt jelentette, hogy »alázatos, igény nélküli koldus«, aki mindenről lemond, önmagától a földi örömöknek minden fáját megtagadja s mégis boldog, mert már itt a földön bőséges jutalmat élvez az ő erős hitében és társai szeretetében, szinte szörül-szóra úgy, ahogy azt a kereszténység szerzetesei és remetéi hitték és cselekedték.

A mohamedán egyház e szerzetesei zárt konventekben, kötöttebb formák között és szigorúbb szabályok szerint törekedtek a lelki tökéletességre, a cél keresésében azonban egymástól többszörösen eltérve, nem egy testületben, hanem sok szerzetben keresték a helyes lelki élet útjait. Voltak mérsékelt irányiak, melyeknek tagjai nem szakadtak el teljesen a világi társadalomtól, hanem ahhoz külső magatartásukkal és komoly egyenruhájukkal is hozzákapcsolódtak, ezek követői köpenyt, sarut, fővegül turbánt vagy nemezsüveget viseltek, bár mindezeket durva anyagokból, abaposztóból, s akik nötlenségi fogadalmat tettek, maguk emlékeztetésére és mások tájékoztatására fülbevalót hordtak, amit rendjük alapítójának sírján tűztek először fülükbe. A dervisek másik része, több népes dervisrend követői ezekkel ellentétben nagy lelki göggel lenéztek és megvetettek mindenkit, aki az ő körükön, az »egyedül tökéletes« szerzetben kívül állva, »tévedések útvesztőiben bolyongott« és csak »alsórangú« lelki életet élt. Ezek a világi társadalomtól teljesen elszakadtak, hosszúra eresztett üstökkel, hajadonfővel, mezítláb, sőt ruha nélkül jártak, legfeljebb egy-egy átvett bőr-darabbal, arcukon a kimerítő vallásgyakorlatok fáradtságának nehéz nyomai-val, lázasan égő, réveteg tekintettel.

Európai írások olyan nyersvonalú, bizarr képet rajzolnak korunk derviseiről, hogy azokat lemásolni sem mernők, ha török íróknál is száz

ichlász-chván, inám-chván, nát-chván stb.), vagy a Korán egy bizonyos részét, tizedét, harmincadát stb. elrecitálták (e szerint *asr-chván, dzsüz-chván* stb. lehetett a nevük), rendszerint egy-egy alapítványtevő lelki üdvéért. Az alkalmazottak sorát alsórangú emberek zárták be: egy-két lámpagyújtogató (*csiraktár*), gyertyakezelő (*sziradzsi*), templomszolga (*kajjim*) s végül az idegenek előtt legismertebb személy, a *müezzín*, aki nagy dzsámikban esetleg egy-két másik társával egyidejűleg, a mináret erkélyéről, két *hüvelykujját két füléhez értve*, az egész iszlám világban egységes dallammal és ugyanazon szöveggel imára hívta az igazhívőket, mégpedig szigorúan kötött időpontokban, melyeket bizonyos égitestek: hold, esti csillag megjelenését véve alapul, egy külön hivatalos személy: az időpont-jelző (*muvakkít*) állapított meg.¹⁵⁾

E sok ténykedő közül a legtöbb dzsámiban az imám volt az egyetlen tanult, iskolázott ember, csak ő volt »úr«: *mevlá* vagy *mevláná* (innen: *molla*), a többiek rendszeres képzés nélkül csak gyakorlati úton sajátítottak el valamit az arabnyelvű liturgikus szövegekből és a szertartás aktusaiból, ezek csak »segédek« (*chalífe, kalífa*) voltak és az általuk végzett munka is képességüknek megfelelően alsóbbrangú munka volt.

Az alsóbbrangú mohamedán egyházak: a mecsetek élén szintén imám állt, az imám rangját tehát pontosan templomának, egyházának rangja adta meg, s pályafutását nemcsak átmenetileg, hanem körülbelül egész életére kijelölte, mert a dzsámik és mecsetek imámjai már pályájuk kezdetén szétváltak s aki szolgálatát mecsetben kezdte, rendszerint ott is végezte. Mecsetben pénteki és ünnepi istentiszteletet tartani tilos volt, itt ünnepi funkcionáriusok nem működtek, a köznapi imára (*namaz*) ellenben az igazhívők a mecsetekben szoktak összegyűlni, már azért is, mert ilyen egyszerű, kisebb imaházat lépten-nyomon találhattak, s hirtelen végzett rituális mosakodás után imájukat elmondva, hamar visszatérhettek munkájukhoz. A mecset-imám tehát ezekben a rövid, de szigorú formák közt mondandó fohászokban néhány percre Allah imádására egyesítette a közvetlen környék iparosait és kalmárait, a többi templomi teendőt megosztotta a hivatásos imarecitálókkal, akiknek működése itt is, mint a dzsámikban, a hívők alapítványaitól, tehát az egyház korától, látogatottságától, híveinek vagyoni helyzetétől függött. A mecseten kívül keveset vették igénybe az imám szolgálatait. Nem volt szükséges, hogy az újszülöttet imám avassa a mohamedán egyház tagjává: ezt akármelyik mohamedán megtehetette azáltal, hogy az újszülött fölött elmondta a mohamedán Hiszekegyet és az újszülöttnak »fülébe súgta« a nevét; a gyermek circumcisióját 8–10 éves korában ismét nem az imám, hanem más ember (a *szünnetdzsi*, egy »berber«: borbély, felcser) végezte. A házasságkötés is inkább politikai aktus volt, mint egyházi, azt nem az imám, hanem a kádi bonyolította le, s annak illetéke, a »menyasszonyi« vagyis esküvői adó, egykorú magyar nyelven nőszőpénz, vagy ágypénz is a kádit meg a földesurat illette meg. Így az élet nagy állomásai közül csak az eljegyzésnél volt az imámnak hivatalos teendője híveivel, és a halál bekövetkezése után, amikor a halottat, mindig sietve, még aznap eltemette, hogy »azonnal élvezhesse az eget, ha jó volt, és azonnal békét hagyjon rokonainak, ha gonosz volt hozzájuk«.¹⁶⁾ Általában az imám inkább az állam alkalmazottja volt s akkor is az államtól függött, ha sze-

bej- és Ferhát bej-dzsáminak neveztek, a mai Egyetemi és Ferencrendi templomok helyén állt; helyüket egyenkint nem ismerjük s a többi mohamedán templomról is csak annyit tudunk, hogy azok, az angolkisasszonyok temploma és a belvárosi templom helyén és esetleg másutt is, túlnyomórészt keresztény templomokból voltak átalakítva s a törökkor elmúltával helyüket újból keresztény egyházi intézményeknek, templomoknak adták át.

Akik ezeket az intézményeket: dzsámik, mecsetek működését irányították és lelki tartalommal megtöltötték, a mohamedán világ egyházi emberei, nem képezték külön társadalmi osztályt és nem éltek olyan önmagába zárt és világtól elkülönült szervezetben, mint a keresztény társadalom papjai; a török államban a vallási intézmények is kizárólag világi szervekhez, kevés közbülső fokkal a legfőbb politikai központhoz, a pádisah személyét reprezentáló birodalmi dívánhoz kapcsolódtak.

A mohamedán egyház papjai ugyan rangra nézve sokban különböztek egymástól, de a kisebb rangúak nem egy hosszú soron át, hanem csak egy-két láncszemen keresztül kapcsolódtak mindannyiuknak közös főhatóságához s mindannyian a hierarchia számos közbülső rangfokozata, lépcsője helyett közvetlenül voltak a legmagasabbnak alárendelve. Az egyházi szolgálatot teljesítő személyek nem végső fokon, hanem közvetlenül a legfőbb birodalmi tanácstól, az isztanbuli dívántól kapták állásukat, attól a szervtől, amely a katonai rangokat is adta, azzal a különbséggel, hogy az egyházi állások betöltése egy egyházi szerv, a *sejch ül iszlám* javaslata (*isáret*) alapján történt. Az alacsonyabb vidéki rangokat ugyan közbülső emberek, Budán például a pasák is betölthették, abból a praktikus okból, hogy az itteni hitközségek a nagy távolságok miatt lelki vezetőiket ne legyenek kénytelenek sokáig nélkülözni, de mindig csak ideiglenes érvénnyel, amíg t. i. az isztanbuli díván döntése meg nem érkezett.

A mohamedán templomok mellett kisebb-nagyobb rangban nagyszámú funkcionárius működött; dzsámi mellett 10—15 egyházi személy, mecsetekben 5—6 lelkészkező ember volt állandóan hivatalosan foglalkoztatva, egy-két vezetőrangú ember mellett sok alsórangú segítő, apró részletfeladatokkal és teendőkkal, szívesen vállalkozva ezekből akár többnek elvégzésére is, mert mindegyikért külön fizetség járt.

Például a budai Nagy dzsámiban 1559-ben 11 személy, 1566-ban 8, 1628-ban 10, 1630-ban 9, 1644-ben 14 személy teljesített egyszerre szolgálatot. Az 1644-ik évben az itteni testület élén az *imám*: Hajreddin állott, aki egyben a dzsámihoz tartozó egyházközség feje (*szar-i mahfil*) is volt és a köznapi imákon kívül a pénteki istentiszteletet is vezette, az uralkodóért mondott imában (*chutbe*), mint a szultáni szuverénitás hirdetője, *chatib* minőségben, most már harmadik ranggal fungálva. Máskor külön-külön személy töltötte be az egyes tisztségeket, nyilvánvalóan tiszteletet parancsoló rangban. Az *imám* utáni rangot a prédikátor (*váiz*) viselte: Szülejmán efendi, aztán különböző kisebb rangú előimádkozók, »jámbor emberek« (*szulehá*) következtek, másik közös nevükön *hafiz*-ok: a mohamedán szent könyvet, a Koránt egészben vagy részben »kívülről tudók«, akik megszabott időkből bizonyos imákat elimádkoztak (ezen imák után különböző neveik is voltak: *endzsám-chván*, *temdzsid-chván*,

volt, holta után is példaképnek tekintették s emlékét egykori tekkéjének elnevezésében esetleg évszázadokon át fenntartották.

A rendtársak egymásnak »testvérei«: *ichván*, kizárólag férfiak, idejük egy részét vallási gyakorlatokkal, a többit munkával töltötték el. A vallási gyakorlatokat majd egyenkint végezték, időnkint a keresztény szerzetesekhez hasonlóan szigorú böjtben negyven napig tartó elmélkedésre is visszavonulva, majd meg testületileg. Ilyenkor a baba elnöklete és vezetése alatt közös nagy imatermükben (*mejdán*), a mennyezetről vízszintesen lelógó nagy vaskarikákon körbeagatott mécsesek fényénél, régi relikviák, ragyogó függők, fém- és üvegdíszek csillogásánál, rózsavizek, füstölők bódító illatánál hosszas körforgással szédültek bele az áhított extázisba, a révületnek abba a fokába, ahol már érezni lehetett az Isten közelségét. Mikor a szertartások nehéz ájulásai után magukhoz tértek, testi munkával, tekkéjük gazdasági ügyeivel, főleg konyhájával vagy valamilyen iparral, például famunkával foglalkoztak, a materiális világban keresve üdülést; a tanultak, különösen akik szépen tudtak írni, könyveket másoltak. A Koránnak egy-egy lemásolása tanult dervishez különösen méltó, istenes cselekedet volt.

Békében tehát jámbor munkáséletet éltek, imádkoztak, vagy »kést sem hordva magukkal«, a mezőn dolgozgattak, bivalyaikkal a tekke földjén szántogattak.²²⁾ De háború idején, amikor ellenség támadt az igazhívők országára, bódult mámorral az ellentétes szélsőség hangulatába vetették magukat és tüzeltek másokat is kímélet nélküli harcra. Evlia Celebi ájtatos szavaival »harcba menő jámbor emberek« voltak,²³⁾ akikben búcsút hirdető barátok és harcravágyó lovagok fanatizmusa egyesült, ájtatos istenimádással az a reszkető vágy, hogy megöljenek mindenkit, aki hitüknek ellensége. E nagy indulatok, melyek más kultúrákban is kiváló szellemi áramlatokat éltek, idővel az iszlámban is ugyanazon hibákkal és tévedésekkel lettek terhesek s a dervisrendeket is a hanyatlás lejtőjére vitték.

Nagy tömegek lelki gondozására nem törekedve és oktatással sem foglalkozva, legszívesebben a városon kívül, félreeső csendes erdőszélen, árnyas helyeken telepedtek meg, ahová nemcsak házukat építették, hanem halottaikat is temették, hogy a »testvérek« a halál után is mind együtt legyenek. A budai tekkék is a régi szokásoknak megfelelően ilyen pontokon helyezkedtek el.

A *Gülbaba-tekke* a Rózsadomb lejtőjén állt, melyet akkor *Gülbaba-dombnak*: »*Gülbaba bairi*«-nak neveztek. *Miftah baba* tekkéje Veli bej fürdőjén, a mai Császárfürdőn túl, a Kavics-utca táján húzódott meg, közel a Dunához, *Veli bejé* a Svábhegy keleti lejtőjén. *Hizir baba* tekkéje, amely a jelek szerint szintén Bektas-rendi tekke volt, a Sashegy északkeleti lejtőjén, *Gürz Eljász* tekkéje a Gellért-hegyen (törökül: *Gürz Eljász* hegyén) állt. *Hindi baba* tekkéje, mely e néven 1570-ben említetik, az alsó hévizek és Musztafa pasa dzsámija közelében, az Erzsébet-híd budai hídfője tájékán, a Dunaparton volt, s *Muchtár (Miktár) baba* tekkéje is valószínűleg ezen a tájon állt, minthogy a baba türbéjét forrásaink itt, a Zöldoszlopos fürdő közelében jelzik. A pesti oldalon ismert egyetlen tekke »(Duna-)parti tekké«-nek, *Jali tekkeszí*-nek neveztetett s e szerint a Dunaparton volt található.²⁴⁾

Forrásaink valamennyi között legtöbbször a Gülbaba-tekkét emlegetik, ez volt a legrégebb s egyben a legtekintélyesebb és legnagyobb budai dervisotthon, 60 dervist foglalt magába akkor, mikor a többi tekke csak 10—20 tagot számlált.²⁵⁾ A Gülbaba-tekke a Bektas-rendhez tartozott, melynek alapítója gyanánt Hadzsi Bektas Veli-t tisztelik, azt a mohamedán »szentet«, akinek a XIV. század első felében a janicsárok megalapításának gondolatát tulajdonítják. Innen van, hogy a rend a janicsárokkal mindenütt erős kapcsolatot tartott, a janicsárokat mint külső tagokat magához fűzve, ezeknek szellemi vezetője, rendháza ezeknek titkos gyülekezőhelye lett s ezek kapcsán a rend politikai akciókba is bocsátkozva, az államhatalommal ismételtlen összeütközésbe került.

A budai Gülbaba-tekke, az 1543 és 1548 közötti évekből Mehmed pasa alapítása,²⁶⁾ nem volt szegény, ingatlanokkal is bírt. Több olyan ingatlan, mely a középkorban a katolikus egyházzé volt, így az egykori »felhévizi templom«, az egykori Szent Mihály-kápolnához tartozó két ház, az azon a tájon álló öt »papi ház«, az ottani kolostor és a Király János-fürdőnek, nyilván a mai »Császárfürdő«-nek négy háza, meg »bizonyos szántóföldek« a tekke tulajdonához tartoztak, azonkívül a tekke egész Solymár községet bírta,²⁷⁾ mindezeket valószínűleg megalakulása óta mint állami adományt, s a tekke sejhje rendszeres illetményt is húzott a kincstártól.²⁸⁾ De a rendtagok, hogy házuk még jobban tudjon hivatásának megfelelni, önmagukat a koldulásig is megalázva, állandóan élesztették és igénybevették híveik áldozatkészségét. A rendház ugyanis sokat költött a szegények támogatására, az akkori idők utasainak ingyenes beszállóháza és a szegények ingyenkonyhája volt, a mohamedán-török világ szokása szerint minden utasnak három napig meleg otthont és ételt adott, egy darab kenyérrel egy tálka búza- vagy rizslevest, ünnepnapokon édeskalácsot is.

Ugyanez a Mehmed pasa emeltette egy dervis: Gülbaba sírja fölé azt a sírkamrát, *türbét* is, melyet az idő később mohamedán zarándokhelyé avatott, és a sors sokkal jelentősebb épületek pusztulása közben máig megkímélt. A harcterekről szerencsésen hazatért gázik, messze földről Budára érkező mohamedánok, »tengerek és szárazföldek vándorai«, az egész török korszakon, másfélszáz éven keresztül mind szorgalmasan látogatták a türbét, sőt a török uralom letűntével idegenné, ismét hitetlenné vált földön is sokan felkeresték, hogy a nagy sírnál a halott és saját lelkük üdvéért egy rövid fohászt, egy fatihát imádkozzanak.²⁹⁾ Egyesek hódoló és köszönő szavakat is véstek a türbe falára, a sokat idézett török utazó, Evlia Cselebi, egymaga három verssel fejezte ki mélységes tiszteletét a szentéletű ember irányában, aki »fejénél a bektasiak fényes fővegével, virágok között alussza örök álmát«,³⁰⁾ s 120 év távlatából — ennyi választotta el Gülbaba állítólagos élete korától — már sokat tudott róla beszélni: hogy Gülbaba a próféta családjából származott, hogy szigorú lelki életet élő ember volt, hogy maga Szulejman szultán is sokra becsülte és holta után holttestét, tiszteletadásul, egy darabon maga is vitte sírja felé, sőt Buda várát és a magyar tartományt a török birodalomhoz csatolva, Gülbaba oltalmába ajánlotta, Gülbabát Buda védszentjévé (*gözdzsü*)

tette.³¹⁾ Ezzel szemben az 1541-ben valóban Budán járt török történetíró, Dzselálzáde, Gülbabának nevét nem említi.

Gülbaba alakját tehát az idő tette legendássá, múlt századok vonták be a mohamedán vallási nagyságok »koronájával«, a rideg kutatás pedig, ugyancsak változó divatok és áramlatok hatása szerint, nevét is változóan magyarázta. Egyesek szerint a Gülbaba név jelentése »Rózsa-apó« volt, mert Gülbaba a rózsát, a földi virágot igen kedvelte, ahogy azt az utókor általában hitte és e hit terjedését a mai Rózsadomb elnevezésben, nagyon kedvesen, a hivatalos élet is elősegítette,³²⁾ más vélemény szerint ő »Kopasz-apó« volt, a név ugyanis ebben az értelemben is olvasható; ismét más vélemény szerint azért kapta a Gülbaba nevet, hogy az viselőjét a rossz szellem verése ellen megvédje. Legvalószínűbb azonban, hogy a Gülbaba-név maga is abba a dervisvilágba tartozik, ahova az állítólagos Gülbaba tartozott, s hogy azt a dervist azért hívták Gülbabának, mert cikkelyekből összerakott (és, mint említettük, Evlia Cselebi korában is, szimbolumként, a halott fejénél őrzött) sapkája búbján házfőnöki jelvényt viselt, amelyet szintén *gül*-nek, »rózsának« hívtak,³³⁾ vagy, mert az istenimádat extázisában a közös istentisztelet alatt minden sérülés nélkül érinteni vagy éppen csókolni tudta a tüzesvasat, a tüzesrózsát, amit a dervisek szintén *gül*-nek, »rózsának« neveztek, minthogy annak érintését olyan kellemesnek találták, mint a rózsa illatát. Valószínű, hogy a Gülbaba-név később átment a tekke mindenkorai fejének jelölésére, a Gülbaba-tekke lakóit tehát állandóan egy-egy *gülbaba*, »házfőnök« vezette a dervisélet útjain.³⁴⁾

A többi budai tekke és ezek babái sokkal kevesebb nyomot hagytak maguk után, legtöbbről azt sem tudjuk, hogy a Törökországban működő 32 szerzet, dervisrend közül melyiknek állottak szolgálatában, mik voltak céljaik, eszményeik, kik voltak szellemi vezetőik. Abban az egy pontban azonban mindannyian megegyeztek, hogy kizárólag férfiakért és férfiak számára létesített intézmények voltak.

Női szerzetesrendeket a mohamedán egyház egyáltalán nem ismert,³⁵⁾ nők lelki életének irányításával hivatásos papok alig is foglalkoztak, a nő nevelését a mohamedán egyház általában alsó rangú, mellőzhető feladatnak tekintette. Így a nők a lelki élet nehéz kérdéseiben többnyire vezetés nélkül vetődtek ide-oda, csak a mecsetekben és dzsámikban, a férfiak imáinál részesedtek lelki gondozásban, de csekélyebb mértékben, csak a »háttérben«, a férfiaktól elkülönített helyen, rendszerint egy kórus-szerű erkélyen, sűrű rács mögött. Egy-két közvetett adatból tudjuk, hogy vallásos hajlamú idősebb asszonyok, akik az élet csapásainak elszenvedése közben már közvetlen tapasztalatból ismerték annak a tanításnak igazságát, hogy »ezen a földön, a bajok földjén élvezetek után futkosni tiszta dőreség,³⁶⁾ és mulandó földi örömeink helyett inkább az örök életre gondoltak, szabad idejükben ájtatoskodó egyesületekbe tömörültek. Az ilyenek külön időpontokban imára gyűltek össze, vagy, mintegy lelki előkészület gyanánt, felkeresték rokonaik vagy valamely »szentjük« sírhelyét a dzsámik, medreszék és egyéb alapítványi épületek körül, ahol évről-évre sűrűsödtek a török sírkövek, vagy a török módra a város körül széles félkörben elhúzódó temetőket,³⁷⁾ melyeket a közemberek, kópjával megjelölt katonasírokban a »gázik«, a »hit vértanui« népesítettek be, vagy még

távolabb a tekkék szentéletű babáit, Gülbabát, Hizirbabát stb., hogy ehelyeken, különösen heti főnapjuk előestéjén, csütörtökön egy-egy gyertyácskát gyujtsanak s a halottért egy-egy fátihát mondva,³⁸⁾ magukban a halál bizonyosságának tudatát erősítsék. Vezetőik mint hivatásos előimádkozók vagy imarecítálók kisebb nyugdíjat is élvezhettek, így 1628-ban bizonyos Szabiha és Hatidza asszonyok egyházi ténykedésért naponkint néhány akcse fizetést, illetőleg nyugdíjat kaptak, egyidejűleg Abdullah nevű bátyjukkal,³⁹⁾ amiből arra lehet következtetni, hogy mint egy »papi család« tagjai életirányukat, örökölt családi hajlamukat képzsükkel együtt otthonukban nyerték.

Természetes, hogy a lelki élet e sokágú és népes szervezeteinek fenntartása nehéz anyagi terhekkel járt, ami valamilyen formában a hívők megadóztatását hozta magával. Az állam ugyan az egyes intézményeket megalakulásuk alkalmával, mint említettük, támogatásban részesítette, de támogatását meg is vonhatta, mint pl. az egyik, Rüsstem pasa által alapított tekke (talán a Hizir babáról elnevezett tekke) esetében, melynek a kelenföldi mezőn volt egy nagyobb darab földje, de azt 1564-ben az isztanbuli díván tőle elvette, mert az »a hadsereg táborozására és a lovak legeltetésére kell.«⁴⁰⁾ Az egyes szervezetek tehát részben saját szerzeményeikből, pontosabban: a közönség adományaiból tartották fenn magukat, egy erős jótékonsági hajlam gyümölcsei voltak, mely nagy bőségben és változatosságban gazdagította adományaival és értékes közcélú alkotásokkal a mohamedán-török világot, úgyannyira, hogy a török kultúrtörténet ezen az alapon a kegyes célú közjótékonság, a *vakuf* címén egyetlen közös fejezetbe foglalható össze.

Kegyes vallási célra anyagi értéket lekötni, magántulajdont egyházi intézményekre ruházni századaink mohamedán világában mindenütt erős vágy volt, ezt egyrészt egy érzelmi, hangulati hullám táplálta, másrészt a török magántulajdon bizonytalan sorsa serkentette. A török birodalomban fundáltak az emberek vallásos érzésből a próféta és más »szentek« dicsőségére és saját lelkük üdvére, de, különösen a gazdagok, vallásos érzés nélkül is, mert a kegyes célú fundálás volt a legbiztosabb és szinte egyetlen mód arra, hogy, magukat és ivadékaikat alapítványaik örökös kezelőjévé (*mütevelli*) rendelvén, jövedelmüket a jövő időre átmentsék és »öreg korukra legyen miből élniök.«⁴¹⁾ Istennek tetsző emberbaráti célra alapítványt tenni kötelesség, kényszer és divat volt egyszerre, s azonfelül egyéni érdek; ezért van, hogy a tengernyi visszaéléssel és kapzsisággal vádolt kádik, az adószedők, akik annyit sikkasztottak, hogy Isztanbulban külön börtönük volt,⁴²⁾ s Budán is »török emíngék és zsidók« külön börtönt töltöttek meg,⁴³⁾ a defterdárok, akik háborúk idején póznákon aszalódó koponyák alatt járkáltak a várfalakon és csata után lábuk elé gurított emberfejeket, orrot, fület váltottak be pénzen,⁴⁴⁾ részint régi intézmények gazdagítására, részint újak alapítására annyi »kegyes alapítványt« kötöttek le. A magántulajdon különös helyzete tehát a mohamedán közjóléti intézményeket rendkívül gazdag értékek birtokába juttatta, melyek a kereszténység hasonló alkotásait sokoldalúságban és gazdagságban messze felülmúlták; viszont a jóléti vagyonok »családi« kezelése kikerülhetetlenül magával hozta, hogy ezek a nagyszerű alkotások már egy-két nemzedék múlva

a hanyatlás lejtőjére kerültek és gaz verte föl ragyogó ólomkupolájukat, mint azt mohamedán országokban ma is gyakran látjuk.

A legrégebb ilyen alapítványok, *vakuf*-ok a város török megszállásával voltak egykorúak. Maga a hódító szultán mutatott erre példát, mikor a Nagy Boldogasszony-templomot sietve három nap alatt dzsámivá alakította, s hivatalos személyek és magánemberek a példát nagy buzgósággal követték. Egy utalás Buda és Pest helyrajzában a török személynevekkel képzett megjelölések nagy számára feleslegessé teszi, hogy a nagyon töredékes emlékeinkből is gazdagon összeszedhető adatokat mind felsoroljuk; elegendő, ha egymással egyidejűleg szereplő három kortárs jótéteményeire rámutatunk. Tojgun pasa 1553 és 1556 között a karmeliták középkori templomából és házából⁴⁵⁾ a budai kapucinusok mai temploma és háza táján egy egész városrészt népesített be intézményeivel: dzsámit, fürdőt, medreszét, kisebb iskolát épített, illetőleg alakított át régi épületekből, ezt a vidéket róla az egész törökkorban Tojgun pasa-mahallénak nevezték; Velí bej, aki 1570 körül hatvani szandzsákbej is volt, vidéki alkotásain, nevezetesen a fehérvári dzsámin kívül Budán a Svábhegy keleti lejtőjén tekkét, a Császárfürdő helyén fürdőt, ezen a tájon egy védművet (*meterisz*), a Várban egy tornyot épített. Ugyanitt a fürdő feletti dombon, Gülbaba türbéjétől keletre állt türbéje is,⁴⁶⁾ végül Szokollu Musztafa pasa, ez a legkiválóbb budai török, aki különben bosnyák volt, 12 évig tartó budai kormányzósága alatt 1566 és 1578 között híres mohamedán egyházatyák, távoli arab földek szentjei tiszteletére négy egyházat alapított, egyet-egyét a próféta és a három első kalifa: Ebu Bekir esz-Szadik, Omar ibn el-Hattáb és Oszmán zí en-Núrejn nevére szentelve, azonkívül mecseteket, fürdőket, karavánszerajt (*hán-t*), magasabb- és alsóbbfokú iskolákat, s ugyan- ezt megfelelő arányokban több vidéki városban megismételte.⁴⁷⁾

A rangbeli emberek költséges imaházakat rendeztek be, dervis- testületeknek építettek otthont, majd a lelki élettől távolabb eső közjóléti célok szolgálatában kórházakat istápoltak, szegénykonyhákat almentáltak; mások a városnak a középkorban is híres hévizű fürdőit fejlesztették, ismét mások meghálálni igyekezték Istennek azt a jótéteményét, hogy »ötven éven át ihattak vizet ezen a földön«,⁴⁸⁾ embertársaiknak tiszta ivóvizet hoztak messze forrásokból, primitív, de leleményes csatornákon vezetve azt, a turkesztáni pusztákról hozott őshazai tudománnyal és a víznek azzal a külön megbecsülésével, szinte tiszteletével, amellyel csak mohamedánok, sivatagi népek tudják azt illetni, az esőt is úgy nevezvén, hogy »Isten áldása«: *rahmet*. De ugyanakkor a legszegényebbek is kielégíthették adakozási vágyukat azzal, hogy olajat adtak a templomok mécseibe, vagy imát mondtak magukért, kikötve, hogy az »ne kerüljön naponkint fél akcsenál többbe« és az alapítványba adott vagyontárgy csak haláluk után kerüljön ki birtokukból. Mivel kevés a pénz is, a havi 3—4%-os kölcsönkamat világában már tíz-húsz forint vagy ekkora értékű ingatlan elegendő volt ahhoz, hogy a hívő ember nevét »örök időkre« emlékezetessé tegye a földön; az apró és nagy alapítványokból hatalmas, külön pénzügyi adminisztrációt igénylő vagyontestek gyűltek össze, noha az alapítványozók itt idegen bevándorlók, új települők voltak, akik itteni hazájuk mellett távoli szülőföldjüket sem szüntek meg szeretni.

S valóban, ahogy egyesek a Balkán szoros völgyeiből vagy Anatólia belsejéből Budára vetődve pénzt áldoztak, hogy ezt a várost az iszlám életébe szervezsebben bekapcsolják, mások viszont innen is régi hazájukra gondoltak: boszniai falvak dzsámijai, banjalukai dzsámi, csataldzsai, belgrádi hán, piróti, isztanbuli jótékonyági intézmények budai törökök pénzén épültek,⁴⁹⁾ s a *vakuf* budai pénztára a mohamedán szent városoknak, Mekkának és Medinának évenként küldött szultáni szubszidiumhoz is rendszeresen hozzájárult.⁵⁰⁾

Buda tehát nem indult elhanyagolt és magárahagyott mohamedán szigetnek. A külső anyagi keretek, a dzsámik és mecsetek s ezeknek belső szellemi éltetői, az iszlám világi papsága és szerzetesei, majd tovább ezek munkásságának anyagi gyümölcsei és új életet adó magjai, a közjóléti célú, vallási jellegű alapítványok mind azt mutatják, hogy a török-mohamedán világ egész lelkével magához ölelte, saját világába, saját szentjeinek oltalma alá vonta ezt a várost; még nem mult el az a nemzedék, amely teljes pompájukban ragyogni látta a katolikus egyház főpapjait, és Buda közelebb állt a mekkai Fekete Kőhöz, mint Szent Péter sírjához.

Nem az akaraton és elhatározáson, hanem a mohamedán egyház tanításán és példaadásán múlott, hogy a város mindezek után éppen úgy nem lett teljesen mohamedánná, ahogyan a török népi erők hiánya miatt törökké sem lett; az új vallás sem a nyugati, sem a keleti keresztényeket, sem a magyarokat, sem a balkáni szlávokat, sem a zsidókat nem hódította meg, testületben nem hódított meg senki mást, csak a cigányokat.

Pedig szervezet, intézmény és ember bőséges mennyiségben volt beállítva az új egyház szolgálatába, a hívők tanítására és nevelésére, szinte fölös számban. A mohamedán vallástan tanítása ugyanis nem adott sok munkát, a vallásgyakorlatok vezetése és az évenkénti két ünnep, a nagy »áldozati ünnep« (*kurban bajrami*) és a kis »cukor-ünnep« (*seker bajrami*) kevés ceremóniájának végzése szintén nem volt különösen fáradságos. Ami nehézség az egyházi személyek teendőinek ellátásában mégis előállt, onnan eredt, hogy a vallás alaptételei, melyeket a mohamedán egyház hirdetett és a követők, az »igazhívők«, a »magukat az Istennel szemben megadó«, azaz müszlimánok, vagy Mohamed neve után »mohamedánok« tudni tartoztak, nem török nyelvű, hanem idegennyelvű forrásokon alapultak, s azokat a hívők közvetlen vezetés nélkül nem tudták elsajátítani. A mohamedán szentkönyv, a Korán ugyanis arab nyelven volt írva, és annál inkább hivatalos magyarázatra és tanításra szorult, mert lefordítását a törvény tiltotta, s ugyanúgy arab nyelven volt megírva a szentkönyv kiegészítésére szolgáló hagyomány (*hadisz*) is. Noha a hittételek magukban véve egyszerűek és könnyen érthetők voltak, írástudók segítsége kellett hozzá, hogy a tanítás lényegét meg lehessen ismerni.

A mohamedán vallás öt dolgot tett hívei számára egyházi parancsolattá: a hitvallást, a naponként ötször megszabott időpontban és formák között végzendő imát, a szegények támogatására és a hitterjesztés céljaira szolgáló adófizetést, az egy hónapig tartó böjtöt és a mekkai szent helyeknek az életben egyszeri meglátogatását.

Az öt parancsolat közül a legkisebb megterhelést a hitvallás jelentette, mert elmondása nem volt fáradszó. A hitvallás (*sehádet*) alapjául szolgáló szöveg a Koránban négy rövid állításból áll: »Valljad, hogy Ő,

Alláh: egy, Alláh örökké való, Ő senkitől s Tőle senki nem származik, és nincsen senki hozzá hasonló,⁵¹⁾ s maga a hitvallás is csak kevéssel volt hosszabb: »Hiszek az egy Istenben, prófétájában, szentkönyvében, angyalaiban és az utolsó ítéletben«, ahol az »Isten« neve alatt Alláh, a »próféta« neve alatt »Istennek utolsó földi követe«, a próféták pecsétje: Mohamed, a »szentkönyv« alatt Mohamednek magasan szárnyaló, kötött prózában írott tanítása, a Korán volt értendő, »Isten ígéje«, mint a mohamedánok mondták, mert azt hitük szerint Isten először a Szent Lélek, majd Gábor arkangyal közvetítésével, ennek 24.000 látogatása során maga adta a próféta tudomására.

Az ima viszont azért volt terhesebb minden más parancsolatnál, mert abban az időben, amikor Buda török uralom alatt élt, török földön gyaurság vádja nélkül nemigen volt elhagyható, elmondása pedig szigorúan megszabott körülményei és részletei: kötött időpontja, előzetes mosakodás (*abdeszt*), az esedékes fohászok (*rekat*) száma, a helyenkint szabályszerűen végzendő felállás, letérdelés, arcraborulás betartása miatt minden más parancsolatnál több tudást, fegyelmet és fáradságot kívánt, utóbbit azért, mert mindennap ötször kellett elvégezni, s miatta mind a munkát, mind a pihenést mindennap ötször kellett megszakítani.

A többi parancsolat betartása nyilván nem volt ilyen nehéz. A ramazánhavi egyhónapos böjt napközi lemondásáért bőséges kárpótlást nyújtottak az éjszaka órái, a hangos ramazáni éjszakák, melyek az esti csillag feljövetelétől hajnalhasadásig vidám lakomázásokban teltek el; a közterhek viselését pedig, mint a szervezett közösségi élet természetes velejáróját, egyrészt a politikai élet terhére lehetett írni, másrészt aránylag könnyen el lehetett viselni, mert a mohamedán a nem-mohamedánnal szemben a gazdasági élet számos terén előnyöket élvezett. Még a mekkai szentföld meglátogatása, a nagy zarándoklás (*hadzs*) fenyegette volna az igazhívőt nagy anyagi megterheléssel, ez a parancsolat azonban az iszlám nagy szétterjedése következtében magától lehetetlenné vált, úgyhogy teljesítése alól a természeti törvény erejénél fogva érezhette magát feloldva az ember. Valóban, a budai és magyarországi mohamedánok mind kivonták magukat alóla: azokban a nyilvántartásokban, amelyekbe katonasereg szentföldi zarándoklatra kapott szabadságai kerültek bejegyzésre, magyarországi törökök neve egyáltalán nem fordul elő;⁵²⁾ akik tehát Budán, elég számosan, »a szent föld zarándokának«: *hadzsi*-nak nevezték magukat, ezt az értékében ekkor már hanyatló címet nem innen, Budáról vagy Magyarországról tett zarándoklattal szerezték meg, hanem korábbi szolgálataik folyamán Anatóliából vagy Szíriából, vagy egyszerű módon azért vették fel, mert sok földet bejártak s vándorlásaik közben szentek hírében álló emberek sírját itt is, ott is felkeresték.

Volt a mohamedán egyháznak egy hatodik parancsolata is: a nem-mohamedánok ellen évről-évre megismétlődő »szent háború«: a *dzsihád*, ez azonban nem az egyént, hanem a közösséget kötelezte. A vallás ezt a parancsolatot az államra ruházta, s mint a magyarországi török uralom szüntelen harcaiból ismeretes, azt a török állam is magáévá tette, ezzel még a lehetőségét is kizárva annak, hogy nyugati határain nem-mohamedán szomszédaival békés élet alakulhasson ki.

Egészben véve a mohamedán hívőt tehát aránylag kevés vallási parancsolat készítette elő a túlvilági életre, de e parancsolatokon kívül nem csekély erővel sarkalták a túlvilági életről kialakított elképzelései, melyek jórészt a mohamedán szentkönyv kijelentésein alapultak és igen gazdagok voltak.

A mohamedán hit szerint a földi élet csak ideiglenes érvényű, kis értékű és bizonytalan, nem méltó arra, hogy az ember sokat törődjék vele, mert ami a sors könyvében meg van írva, az maga a végzet: *kiszmét*, és kikerülhetetlenül be fog következni. A mulandó földi vándorlást a lélek földöntúli élete követi, mely örökké fog tartani, s iránya már a halál napján kijelöltetik, amikor a halottat sírjában felkeresi a két »fekete angyal«, Munker és Nekír. Ezeknek kérdésére a halott vagy azt vallja, ha t. i. mohamedán volt, hogy: »Istenem Allah, prófétám Mohamed, kiblé-m (az az irány, amerre az ima elvégzése közben fordulni kell) a Kába« (a mekkai Fekete Kő temploma), vagy, ha t. i. nem volt mohamedán, mást mond; az előbbi esetben azonnal ítélet alá és legtöbbször a paradicsomba jut, az utóbbiban a feltámadás, illetőleg az utolsó ítélet napjáig a sírban, vagy egyesek felfogása szerint a tisztító tűzben fog szenvedni.⁵³⁾

Az utolsó ítélet napján, »ha majd az ég kárpítja megszakad, ha majd a csillagok széthullanak, ha majd a vizek összekeverednek, ha majd a sírok kifordulnak«,⁵⁴⁾ a holtak, Izrafil arkangyal harsonájának hangjára, hogy viselt dolgaikról számot adjanak, mind feltámadnak (egyesek véleménye szerint a férfiak 33 éves földi életkorral, a nők 16-ik életévüknek minden bájával, melyet aztán örökké megtartanak). E napon »minden lélek meg fogja tudni, hogy mit cselekedett és mit mulasztott«, mérhetetlen boldogságban fog örökké élni, akinek mérlegét (*mizán*) jó cselekedetei lenyomják; s a gyeheña (*dzsehennem*) tüzére kerül, akinek mérlege könnyű lesz. A másvilágba az út borotvaéles hídon, a Szírat hídján vezet keresztül, a földi élet igaz sáfárja ezen könnyen és baj nélkül ér át a túlsó partra, a gonoszok ellenben a mélységbe zuhannak, ahol örök kínok várnak rájuk.⁵⁵⁾

A mennyország és a gyeheña fokozatokból áll, a mennyország nyolc fokozatot, a gyeheña hetet számlál, — Isten inkább jutalmazni kíván, mint büntetni — melyekben a lelkek érdemeik szerint veszik ki osztályrészüket az örömekből és szenvedésekből. A mennyország egy forrása, a Kevszer, tejnél fehérebb vizének egyetlen italával örökre eloltja a szomjúság érzését, négy másik paradicsomi folyó ezenfelül tejet, mézet, édes italt és bort nyújt, árnyas ligetek és nagyszerű paloták sokféle örömeknek, testi, érzéki élvezeteknek is végtelen sokaságát kínálják az igazhivőknek. Az üdvözültek a legnagyobb boldogságot mégis Isten látásából merítik. A gyeheñában, melyet csak egy fal választ el a mennyországtól, a kárhözottak tüzes parazsat esznek és forró olajat isznak és láncra kötve égnak az idők végtelenségéig, a legszörnyűbb fokozatban a szabéusok, akik legmakacsabbul vonakodtak elismerni Mohamed prófétai küldetését és ezzel a legsúlyosabb bűnhődésre tették magukat érdemessé.⁵⁶⁾

A mennyország lakóinak száma szinte végtelen, de azoké az embereké, akik teljes emberi élet leélése után lettek az örök boldogság részesei, nagyon kicsi. Szentek gyanánt még azokat sem szabad tisztelni, akikről »bizonyos-

sággal lehet tudni, hogy a mennyországban vannak: a régi próféták közül Enoch, Hizir, Illés és Jézus, akik élve szálltak az egekbe, továbbá Mohamed, aki a legmagasabb mennyországban van otthon — ennek *aden*: »éden« a neve —, s végül az első négy kalifa. A többi mohamedánról, még a legjámborabb egyházatyákról és vértanukról is csak feltételezni szabad, hogy ők már beérkeztek az örök boldogság otthonába, mert a tisztító-tűzben is vezekelhetnek. Előbb-utóbb azonban minden mohamedán hitű elnyeri a paradicsomi boldogságot, erre nem is kell különösen törekednie, mert a hitvallás még a pokoltól is megváltja a mohamedánt. A kiskorú gyermekek pedig vallásra való tekintet nélkül valamennyien a mennyországba kerülnek, mert a földi életre mindenki mohamedán vallásban születik, csak szülei teszik a gyermeket esetenként kereszténnyé, zsidóvá, nem-mohamedánná.⁵⁷⁾

A hittételek és vallási jellegű ismeretek alapjait azok, akik gyermekkorukban is mohamedán vallásban éltek, az iskolákban sajátították el, melyek a mohamedán templomok mellett működtek és a világi oktatás ügyét is szolgálták. Az iszlám egyházi szervezete ugyan, mint már említettük, nem képezett olyan szorosan egybekapcsolt erős egységet, mint a kereszténységé, de a társadalomnak abban az alig letelepült félnomád állapotában, amelyben a törökök magyarországi térfoglalásuk első korszakában nálunk éltek, mégis csak az egyházi szervek mutatkoztak olyan szolid és maradandó központoknak, melyekre a tanításnak folyamatoságot igénylő munkáját legjobban rá lehetett bízni; ezért az oktatásügyet náluk is az egyházhoz kapcsolva, úgynevezett »egyházi« emberek kezében találjuk.

Az elemi ismeretek elsajátítására szolgáló iskolájuk a *mekteb* volt, az a hely, »ahol írni tanítanak«. Budán »híres volt az Orta dzsámi és Fethijje dzsámi mektebje«,⁵⁸⁾ az utóbbit »egy bég« építette a Mária Magdolna-templom mellett, ahol azelőtt a mészárszékek álltak;⁵⁹⁾ de e kettőn kívül egy-egy mohamedán templom szomszédságában Budán is, Pesten is számos mekteb gyűjtötte össze az »ábécé-éneklőket« (*ebdzsed-čován*), a »mohamedán nemzet kicsinyeit«, akik már elég nagyok voltak ahhoz, hogy távollétük otthon kívánatos legyen, főleg a hideg és esős hónapokban, amikor az élet teljesen a szűk lakásokba szorult. A szülők teljes hatalommal bízták gyermeküket az iskolamesterre (*muallim*): »húsa a tied, csontja a mienk«. Verheti, csak csontját ne törje, s utóbbi a hatalommal élve plántálta növendékeibe a török írás és olvasás nehéz tudományát, aztán a számolást és az arabnyelvű imádságokat. Az utóbbiak elsajátítását az egyház szorgalmazta, a szülőket is biztatva, hogy gyermekeiket tízéves korban szorítsák imára, s »ha nem engedelmeskednek, verjék őket«.⁶⁰⁾

Aki a mekteb tananyagának elsajátítása után tovább kívánt tanulni, valamelyik *medreszé*-ben keresett magának helyet, ahol a tanítás legtöbbször bennlakással volt összekapcsolva, s a bennlakó növendékeknek másod-harmadmagukkal egy-egy cella és alumneumpénz gyanánt fejenként egy-két akcse segély is jutott. A medreszék munkája egy-egy nagyobb dzsámi mellett, sőt részben magukban a dzsámikban folyt le mint ezekkel egykorú párhuzamos alapítványokban. Budán a Nagy dzsámi mellett Szokollu Musztafa, a Tojgun pasa-dzsámi mellett Tojgun pasa, ismeretlen

helyen Bálí pasa alapítványai gondoskodtak ezen a fokon az ifjúság magasabb képzéséről.⁶¹⁾

A tanítás a teológián és az egyházjogon (*ser* vagy *seriát*) alapult, melyek a mohamedán világban is mint közös gyökérből fakadó ikerhajtások egymásból táplálkoztak és egymást erősítették, területében talán szűkkörű volt, de igen módszeresen haladt. A Musztafa pasa medreszének épen keresztény kézre került könyvtára szakcsoportok szerint rendezve foglalkoztatta a medresze mestereit (*müderriş* vagy *hodzsa*) és szolgált a tanításhoz is segédeszközül: teológia (többi közt Aristoteles munkáival), orvostudomány (Gallenus fordításával), retorika, poétika, zene, asztrológia, földrajz és építészettan voltak, kézzel írott munkákkal, képviselve benne.⁶²⁾ A növendékek az iskolából kilépve, a »toll emberei« (*ehl-i kalem*) lettek, s mint tartományi tisztségviselők, katonai és »polgári« hivatalok íródeákjai, kjátibok, vidéki kádik vagy kádihelyettesek, imámok stb. teljesítettek szolgálatot.

Az iskolázott, tanult emberek száma, főleg Budán, egyáltalán nem volt kicsiny. A pasa udvara, a pasa íródeákjai és csausai, a különböző katonai hivatalok: a tényleges helyőrség nyilvántartó és számvevőségi hivatalai, a katonai tartalékkeret, azaz a timár- és ziámetbirtokosok nyilvántartó szervei, továbbá a pénzügyi hivatalok, az adó- és vámkezelőségek, aztán az igazságügy területén a kádi a maga külön »kapu«-jával és a müfti vagy seych ül iszlám szintén a maga embereivel s végül a templomok és iskolák a maguk papjaival és különféle tanítóival még akkor is legalább 2—300 embert foglalkoztattak szellemi munkával, ha egyes emberek itt-ott ismételtén is vállaltak feladatokat. Így a budai törökök között minden negyedik-ötödik ember tanult embernek számított, s az a szellemi szint, amelyet ezek képviseltek, a török uralom kezdetén aligha mondható alacsonyabbnak, mint amilyent hasonló viszonyok között keresztény kultúrán élő várakban találunk.

Csakhogy a műveltség és az egész szellemi élet, mohamedán tanítás szerint, erősen vallásos színezetű volt és mindvégig egyformán az is maradt. »Egy napon egy szufi jött be hozzánk — írja bevezetésében egy Budán készült hittani munka szerzője — amint a budai medresze egy kuckójában meghúzódva éppen azon a kérdésen vitatkoztunk, hogy honnan, kitől ered a minden ima előtt előírt rituális mosakodás, az abdeszt, miért kötelességünk azt úgy végezni, ahogyan végezzük; vajjon a próféta — áldassék az ő neve — egyenes paranccsal tette-e a hívők kötelességévé, avagy csak példája követésére, mint erényes cselekedetet tette-e ajánlatossá, és ha a mosakodást elmulasztjuk vagy az előírástól eltérően végezzük, bűnt követünk-e el, vagy csak egy erényes cselekedetet mulasztunk-e el?«⁶³⁾ Sokat vitatkoztak, míg a kérdést eldöntötték, és mindenütt sok idő és munkaerő ment veszendőbe, míg megnyugtató megállapításokhoz jutottak el az emberek, és végső szövegezéshez különféle nehéz kérdések, melyeknek jellemzésére még két példát óhajtunk felhozni. Az egyik példa így szól: Aki a mohamedán törvény, a ser-szék előtt nem hajlandó megjelenni, mert, mint mondja, »törődik is ő a ser-székkal, az gyaurságot követ el; de ha az illető csak a kádi előtt nem akar megjelenni (ami pedig lényegében az előbbivel azonos), ha tehát csak kádiról van szó és nem a ser-székről,

akkor nem követ el gyaurságot. A másik példa pedig így hangzik: Aki azt mondja, hogy (a túlvilági élet szempontjából) kereszténynek jobb lenni, mint zsidónak, az szintén gyaur; a gondolatot úgy kell mondatba önteni, hogy zsidónak lenni még a kereszténynél is rosszabb.⁶⁴⁾ Úgy folytak tehát ezek a viták, mint egykor a skolasztika keresztény szerzetesei között, mintha egy már rég letűnt korszak élt volna itt Budán tovább, sőt később, a török hatalom lehanyatlásának napjaiban mintha a chiliizmus egy változatát is kiérlelték volna. Otrókócsi Főris Ferencnek egy török aga bevallotta, hogy az ő küzdelmük a keresztények ellen teljesen hiábavaló, mert időszámításuk 1100-ik évében (ami keresztény éra szerint 1689-nek felel meg) a próféta hatalma úgyis lehanyatlik.⁶⁵⁾

Buda mohamedán lelkisége egy új vallásosság szellemét hozta ismét Budára, mégpedig annak keleti, mohamedán változatát s élte is itt az egész törökör alatt, még a másfél évszázad végén sem kívánva ki lépni belőle. A mohamedán lelki élet vezetői, a medreszék szúfisztikus beállítottságú hodzsái, a tekkék dervisei a XVII. század vége felé ugyanazt a vallási szellemet hirdették, amelyet másfél századdal korábban elplántálni kezdtek, ugyanazon elveket ugyanazon külsővel, amivel nemcsak az igazhívők és másvallásúak vallási ellentétét tartották meg állandó mély szakadéknak, hanem a törökség szellemi fejlődését is kimozdíthatatlanul egy helyhez rögzítették. Ahogy közélet és kormányzat alig változott, úgy a kultúra és művelődés is ugyanaz maradt, szinte egy helyben topogott; a medreszék a könyvnyomtatás harmadik-negyedik századában, a kézzel írott két-háromszáz kötetes könyvtárakkal olyan képet mutattak, melyhez hasonlót Európában már csak messze elmúlt századokban lehetett találni.

Fekete Lajos

JEGYZETEK

¹⁾ Pecsevı, isztanbuli kiadás I. 100. l.; Karácson Imre (Századok 1902, 771. l.) a gyertyatartókra vésett török feliratok szövegét is közli.

²⁾ Dernschwam, Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553—1555), kiadta Babinger Ferenc, München és Leipzig 1923, 100. l. — Ungria restaurada, Barcelona 1688. — Pecsevı, isztanbuli kiadás I. 99. l. — Kemálpaszádé Thúrnyál I. 257. l.

³⁾ Eylvia Cselebi, isztanbuli kiadás VI. 238. l.

⁴⁾ Dernschwam id. m. 205. l.

⁵⁾ Szalay László: Adalékok a magyar nemzet történetéhez, 218. l.

⁶⁾ Podhraczký József: Két magyar krónika, 64. l.

^{6a)} U. o.

⁷⁾ A müezzin hajnali imára hívó szavai.

⁸⁾ Dernschwam írja ezt a Szent György-templomról, id. h.

⁹⁾ Isztanbul, állami levéltár (devlet arsivi), defterdári ahkjám-defter, a 980. év bejegyzései között.

¹⁰⁾ Evlia Cselebi VI. 242. l.

¹¹⁾ Pecsevi, isztanbuli kiadás I. 229. l.

¹²⁾ Dzselaázáde, Thúrnyál II. 232. l. — Pecsevi, isztanbuli kiadás I. 229. l.

^{12a)} Ilyen török elnevezésekben, mint pl. »Szeraj dzsámii«, a kifejezés végén álló »i« a törökben harmadik személyű birtokrag. Hogy az olvasót az elnevezések magyar fordítása mellett a magyarhoz nagyon hasonlóknak látszó török elnevezések felsorolásával feleslegesen ne fáraszsam, a személynevekkel képzett birtokos elnevezéseket alább csak magyarul adom, pl. »Hadzsi Szefer-dzsámi.«

¹³⁾ Különböző időkből való hivatalos elszámolások, melyek a budai dzsámik alkalmazottainak az állampénztár által kifizetett illetményeit részletezik, minősítik így államnak a felsorolt egyházakat, míg a többiekéről meg sem emlékeznek. Lásd az 1559. évről Velics—Kammerer II. 244. l., az 1566. évről Bécs, Nat.-Bibl. Mxt. 593. sz., az 1601. évről Velics—Kammerer, Defterek II. 695. l., az 1628. évről Isztanbul, Topkapuszera-j-múzeum levéltára, D. 216. sz., az 1630. évről Velics Antal, Defterek I. 453. l., az 1644. évről Isztanbul, Sehír kütübháneszi, Mehmed Dzsevdet hagyatéka, Veszikalár 9. sz.

¹⁴⁾ Gendzsíne-i ahlák, kézirat a M. Tud. Akadémia könyvtárának keleti kéziratái között, O. 215. sz.

¹⁵⁾ A források felsorolását ld a 13. jegyzetben. Az 1566. évi templomi szolgálattevők felsorolása hiányos, mert a dzsámi vezető személyeit nem öleli fel, az 1601. évi elszámolás viszont sem a személyek neveit, sem számukat nem mondja meg.

¹⁶⁾ d'Ohsson : Allg. Schilderung des Osmanischen Reiches I. 392. l.

¹⁷⁾ Evlia Cselebi, isztanbuli kiadás I. 380. és köv. ll.

¹⁸⁾ Dernschwam, id. m. 120. és 203. l.

¹⁹⁾ Wernher György, De admirandis Hungariae aquis (Mosc. Historien). 195. l. — Podhraczký József, id. m. 82. l.

²⁰⁾ d'Ohsson id. m. II. 534. l.

²¹⁾ Evlia Cselebi, isztanbuli kiadás II. 138. l.

²²⁾ Takáts Sándor—Eckhart Ferenc—Szekfű Gyula : A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 89. és 114. l.

²³⁾ Evlia Cselebi, isztanbuli kiadás VI. 244. l.

²⁴⁾ A tekkék helyének megállapítása, mint a templomké is, helyrajzi feladat lévén, a források felsorolását ez alkalommal szintén mellőztem.

²⁵⁾ Ld Marsigli jelentését, közölte Veress Endre : Budapest Régiségei IX. 142. l.

²⁶⁾ Wernher György és Podhraczký művei, id. h.

²⁷⁾ Bécs, Nat.-Bibl. keleti kéziratái, Mxt. 613. sz., 1580-ra vonatkozó, hivatalos feljegyzés. (A szöveg hibás kiadását ld Velics Antal és Kammerer Ernő, Török kincstári defterek II. 534. l.)

²⁸⁾ Velics Antal és Kammerer Ernő, Defterek II. 702. l.

²⁹⁾ Evlia Cselebi, isztanbuli kiadás VI. 244. l.

³⁰⁾ U. o.

³¹⁾ U. a. VI. 226. l.

³²⁾ Keletiek és nyugatiak századokon át így magyarázták a Gülbaba nevet. Tóth Béla ismertette a névről a véleményeket, említi Kúnos Ignácét is, aki úgy vélte, hogy az *Kel babá*-nak hangzott és »Kopasz baba« jelentéssel bírt. (Magyar ritkaságok Budapest 1899. 116. l.) Németh Gyula szerint a Gülbaba-név azon régebbi oszmánli nevek közé tartozik, melyeket azért adtak a gyermeknek, hogy őt a rossz szellem ellen megóvják, s azt jelenti, hogy »Ne vess baba«. (Kőrösi Csoma-Archivum II. 379. l.)

³³⁾ Theodor Menzel, Beiträge zur Kenntnis des Derwischtags a *Festschrift Georg Jacob*-ban, Leipzig 1932, 191. s köv. ll.

³⁴⁾ »... alwo der Prior oder der Oberste Julpapa oder Rosenvater genennet wird...« (Brown és később hasonlóan Marsigli jelentései, ld Veress Endre közlésében : Budapest Régiségei IX. 142. l.)

³⁵⁾ d'Ohsson id. m. II. 534. l.

³⁶⁾ Birgevi, Riszále : isztanbuli litografált kiadás. 1300 (1882/3), 28. l.

³⁷⁾ Szilahtár, isztanbuli kiadás II. 162. l.

³⁸⁾ Evlia Cselebi, isztanbuli kiadás III. 344. l. A sírkövek felirata mindig azt kéri, hogy a látogató »mondjon a halottért egy fátihát«. (A »fátiha« a Korán első szurájának neve.)

³⁹⁾ Velics Antal, Magyarországi török kincstári defterek 1886. I. 444. l.

⁴⁰⁾ Isztanbul, állami levéltár (Devlet arsi), defterdári ahkjám-defter 971-ik évi (1563 aug. 23—1564 aug. 9) bejegyzései között.

⁴¹⁾ Dernschwam id. m. 271. l.

⁴²⁾ Giese Friedrich, Die altosmanischen anonymen Chroniken, Breslau 1921. Török szöveg, 146. l.

⁴³⁾ Szamosközy, közli Veress Endre: Történelmi Tár 1896. 742. l.

⁴⁴⁾ Krónikákban, Evlia Cselebinél ütközetek leírásával kapcsolatosan gyakran van erről szó. — Pecsevi a csodálat és elismerés hangján mondja el, hogy Oveysz, azelőtt fődefterdár, később budai pasa, az ő atyjától nem fogadta el a neki küldött pénzbeli ajándékot (isztanbuli kiadás II. 8. l.).

⁴⁵⁾ Így tudja Rupp Jakab (Budapest helyrajzi története 170. l.); a helyszínen ismerős és egykorú szemtanú: Dernschwam szerint Tojgun építkezései az Agostonrendiek temploma és háza helyén folytak (id. m. 271. l.).

⁴⁶⁾ Felsoroltam a Hadtörténelmi Közlemények 1938. (XXXIX.) évf. 100. l.

⁴⁷⁾ A Gendzsine-i ahlák c. életrajz, v. ö. 14. sz. jegyzet.

⁴⁸⁾ Evlia Cselebi, isztanbuli kiadás I. 374. l.

⁴⁹⁾ A XVI. század közepe körül Ferhát budai pasa Banjalukában dzsámít építtetett (Pecsevi I. 455. l.), Tojgun pasa Belgrádban hánt (Dernschwam 262. l.), Abdullah budai kádi boszniai helységek javára tett kegyes alapítványt (Isztanbul, Topkapuszeraj-múzeum levéltára, E. 11.702. sz.), Ali pasa Csataldzsában építtetett dzsámít (rendkívül szép alapítólevelét ld Isztanbul, Topkapuszeraj-múzeum levéltára E. 7740. sz.), Zál Mahimud pasa feleségével, Sah Szultán hercegnővel az isztanbuli Ejub javára adományozott, a XVII. század közepe táján Músza pasa Sehirköjben (ma: Piot) építtetett kegyes céllal karavánszerajt stb.

⁵⁰⁾ Isztanbul, a Topkapuszeraj-múzeum levéltárában és az Evkaf-levéltárban számos évről fennmaradt elszámolásai az évenként Mekkába küldött pénzbeli segélynek (szurre-defterek).

⁵¹⁾ Korán, 112. szúra.

⁵²⁾ Drezda, Nat.-Bibl. keleti kéziratok, Fb 358. sz.

⁵³⁾ Birgevi, Riszále; isztanbuli litografált kiadás 1300 (1882/3), 14. l., d'Ohsson id. m. I. 85. l.

⁵⁴⁾ Korán, 82. szúra.

⁵⁵⁾ Korán, 81., 82. és 101. szúra.

⁵⁶⁾ Birgevi id. m. 16. l., d'Ohsson id. m. 86. l.

⁵⁷⁾ d'Ohsson id. m. I. 92. l.

⁵⁸⁾ Evlia Cselebi, isztanbuli kiadás VI. 239. l.

⁵⁹⁾ Dernschwam id. m. 271. l.

⁶⁰⁾ Birgevi id. m. 46. l.

⁶¹⁾ Musztafa és Tojgun pasák medreszéről több forrás megemlékezik, a Bálí pasa-medresze egy müderriszéről, Mehmedről, említés van: Berlin, Nat.-Bibl., Ms. Diez, A. oct. 159. sz. a., egy másik, Ahmed nevéről: Karácson Imre, Török-magyar oklevéltár 124. l.

⁶²⁾ Magyar Könyvszemle 1896, 338. l.

⁶³⁾ Kézirat A. Süheyl Ünver isztanbuli egyet. tanár úr birtokában, kinek az adat közléséért és többszöri szívességéért ez alkalommal is köszönetet mondok. (Az idézett szöveg fényképmásolata az Orsz. Levéltár fényképmásolatgyűjteményében.)

⁶⁴⁾ Birgevi id. m. 40—41. l.

⁶⁵⁾ Magyar Sion, 1878, 316. l.

Óbuda közigazgatásának húsz éve.

(1746—1766)

Általánosan ismert történeti tény, hogy a Pestet, Budát és Óbudát egy törvényhatósággá, Budapest fővárossá egyesítő 1872 : XXXVI. t.-c. megalkotásáig önálló életet élt Pest, Buda és Óbuda. A három város multjának föltárásával számos tanulmány többféle szempontból foglalkozik, mégis azt lehet mondani, hogy míg Pest és Buda multja egész terjedelmében foglalkoztatta a kutatókat, addig Óbuda multjából inkább a középkori, és pedig elsősorban a koraközépkori események keltették föl a kutatók érdeklődését. Tagadhatatlan, hogy Óbuda, a legendás *Sicambria*,¹⁾ a hajdani *Attila városa*,²⁾ a *királynő városa*,³⁾ a török megszállás idején a *budai basák nyaralókertje*⁴⁾ az újkorra vesztett hagyományainak erejéből, ezzel szemben Pest és Buda az újkorban is megtartotta, sőt növelte előkelő közjogi helyzetét és gazdasági jelentőségét.

Óbuda a királyság első századaiban egyike volt legjelentősebb városainknak. Erre mutat magának a prépostságnak felállítása is. A XIV. század közepétől királynéi város fejlődésének útjába politikai akadály — éppen a királynék pártfogása következtében — nem gördülhetett. És bár gazdasági jelentőség tekintetében Pestet és Budát sem akkor, sem azóta el nem érte, a királynék egyrészt kiváltságos jogállást biztosítottak számára, másrészt az ugyancsak általuk, valamint a prépostság és káptalan által ott létesített intézmények és épületek városi jelleget adtak neki.⁵⁾

A hódító török uralom szokásos érzéketlenségével dűlja föl a város életét és semmisíti meg intézményeit. A háborús idők, az oszmán uralom berendezkedése tetemesen csökkentik az őslakos magyarság lélekszámát. Hozzájárul a magyar lakosság századokra kiható megfogyatkozásához Pálffy Miklós stratégiai elképzelése is. Ő ugyanis Buda visszavétele érdekében el akarta a várost szigetelni, környékét elpusztítani és a magyar lakosságot a meg nem szállt magyar területre telepíteni. Elgondolása már 1595-ben arra vezetett, hogy Óbuda környékének magyar lakossága nagy részben lopva távozott.⁶⁾

Az intézményeiből kiforgatott, magyar lakosságában megfogyatkozott város a török idők múltán új életet kezd. Jogi helyzetében még a török megszállás idején mélyreható változás következik be. Óbudát ugyanis 1659-ben⁷⁾ I. Lipót adományaképen a Zichy-család szerzi meg az úgynevezett komáromi várbirtok testeként.⁸⁾ A felszabadulás után pedig ténylegesen is

a Zichy-uradalmak központja lesz egészen a XVIII. század második feléig, amikor — 1766-ban — osztozik a kamara-birtokok sorsában.

Óbudát a török uralom után a megmaradt magyarság, földesurainak, a Zichyeknek jogalapot adó kiváltságaival mezővárosként szervezi újjá. Reánk maradt a városnak még a XVII. század végéről származó pecsétje, amelynek köriratában olvashatjuk: »ÓBUDA VÁROSSA PECSÉTI 1697.« Dr. Toldi László, Budapest székesőváros volt főlevéltárnoka írja e pecsétről, hogy a körirat magyar szövegezése jellemző az Óbudán felébredt magyar szellemre. Az egykorú pesti és budai pecsétek körirata német s legjobb esetben latin.⁹⁾

Más források is arról tanuskodnak, hogy a török uralom alól fel szabadult Óbudát mint várost a megmaradt magyar lakosság képviselte és szervezte újjá. Még 1699 szeptember 1-én történt, hogy a város bizonyos Krempel Tóbiástól vett egy dunai malmot. A malom kifizetése körül később perre került a sor Óbuda és Krempel Tóbiás örökösei között. 1735-ben, a per megyei tárgyalásán¹⁰⁾ Molnár István hetvenöt esztendőös óbudai lakos tanuvallomásában előadta, hogy néhai Nemes György, akkora óbudai bíró vette meg néhai Krempel Tóbiástól a malmot ötödfélszáz forintot, a kuruc háborúk idején. A malom az öreg Dunán állott, a vízi-városi kapunak az irányában, ahol a tanuvallomás idejében is budai malmok őrltek. A vétel *Óbuda városa* számára történt, de a város a tanu szerint mitsem tudott róla. Nemes György bíró maga mellé vevén négy embert, Zsigmond Istvánt, Mészáros Györgyöt, Lendvai Istvánt és Ecsy Jánost, a városiaknak tudta nélkül vette meg a malmot, készpénz helyett a tizenkét esküdt aláírásával ellátott és a város nevében adott adóslevéllel. Bár az említett tizenkét esküdtből csak tíznek az aláírása szerepel az adóslevélen, ez a tíz név is eléggé tanuskodik az újjáalakult város vezetőségének magyar nemzetisége mellett. Nemes György bíró, Zsigmond István, Madarasi Gergely, Szócs Mihály, Polyányi György, Mészáros György, Lendvai István, Molnár István, Pap János, Tatai Mihály esküdtek nevei nem szorulnak bővebb elemzésre.¹¹⁾

Azok a földesúri kiváltságok, amelyeknek alapján Óbuda várossá fejlődése felé az út nyitva volt, nem egyedülállók a török-vész utáni időkben. A munkáskéz hiánya egyebütt is arra kényszeríti nagybirtokos földesurainkat, hogy a nagyobb telepek népességének erősödésére kedvezményeket biztosítsanak.¹²⁾ Az 1492: XLVII. t.-c. — mely a mezővárosoknak vagy földesúri városoknak nevezett nagyobb telepek lakosságára is kirója a kilenced fizetését és ezáltal a városfejlesztő népesség erősödésének gátat vet — már a múlté. Az Óbudán megmaradt magyarság is bizonyára a földesúr gazdasági érzékéből fakadó kiváltságok alapján szervezheti újjá városát és a hagyományok hatóerejének csak másodrendű szerep jut. A gazdasági érdek azonban, mely az egyik oldalon a magyarságnak kiváltságokat adott, a másik oldalon áldozatokat kívánt tőle. Az uradalom szervezésekor látnia kellett a földesúrnak, hogy az Óbuda határában elterülő földek és a város környékének lankás lejtői sokkal több gazdasági érték kihasználásával kecsgettettek, mint amennyit a városka meggyérült magyar lakossága azokból termelni tudott volna. Telepítésre kellett tehát a földesúrnak gondolnia, ha nem akarta, hogy éppen uradalmainak központ-

jában számottevő értékek heverjenek parlagon és negyedannyi porta fizesse számára szolgáltatásait, mint amennyit a mezőváros falai közé befogadni nagyobb terjeszkedés nélkül is képes volt. A kérdést magyar telepésekkel megoldani a török-vész utáni körülmények között még abban az esetben sem tudta volna, ha az 1514. évi jobbágyháború megtorló következményei nem csökkentik a jobbágság különféle szabadságait egyetlen, teljes szabadsághiányra.¹³⁾ Ilyenformán — az akkori szokásnak megfelelően — a telepítést külső országbeliekkel, nevezetesen németekkel kellett megoldania. A telepítés meg is történik és a XVIII. század közepére Óbuda lakosságának háromnegyed része már német.

A német telepések beköltözése Óbuda városi jogállásában hátrányos változást nem idézett elő. Magával a lakossággal, a város közönségével (Gemeinde) a földesúr, gróf Zichy Miklós, még 1738-ban bérleti szerződést (contractus arendatitius) köt,¹⁴⁾ amelyben pontosan körvonalazzák egyrészt a lakosság kötelezettségeit, szolgáltatásainak mértékét és mikéntjét, másrészt a földesúr részéről adandó kiváltságokat. Ezek a kiváltságok magukban véve a lakosok (Mitnachbar, Nachbarschaft) személyes jogállását érintik és csak ezeken keresztül a városét. A városra vonatkozólag gróf Zichy Miklós külön intézkedik, az úgynevezett *Instructioban*, amelyet 1746 január elsején írt alá. Belőle határozhatjuk meg a XVIII. század közepére vonatkozólag Óbuda városi jogállását.

Létrejöttének indítékaira részben az óbudai állapotok, részben gróf Zichy Miklós személyes körülményei világítanak rá. A telepítéskor Óbudára költözött németiség a város hagyományait és természetesen saját érdekeit is féltve őrző magyar lakosságra talált. Ez a magyarság, mely a felszabadulás után magyar bíróval és magyar tanáccsal az élén indítja el a város életét, a jog és méltányosság szerint nem zárhatta ki a város vezetéséből a többségben letelepedett németajkú jövevényeket. Talán éppen hagyományait és jogait féltve, bizonyára nem hallgatta el bírálatait és véleményét a telepesekből kikerült városi vezetőkkel szemben. De maguk a vendégek sem kerültek egy községből, esetleg egy városból Óbudára és ki többet, ki kevesebbet várt el a honfitársaikból lett városi tanácsnokoktól és bírótól. Az egy községbeliek bizonyára nem dobtak követ a közülük kikerült városi eljáróra, míg mással szemben aligha fukarkodtak a bírálattal. Maga a tanács is, időnkint változván, tagjainak választásakor több torzszalkodásra szolgáltatathatott okot. A jogtalan, vagy annak érzett mellőzés akkor is televénye volt az egyenlenségnek. Amíg a sokszor oktan és egyéni szempontból fakadó bírálat a városi vezetők tekintélyének megrendüléséhez vezetett, addig a kicsinyes személyi sérelmekből eredő egyenlenség kerékkötője volt a fejlődést biztosító városi ügyvitelnek.

Maga Zichy Miklós közvetlenül jól láthatta a bajok forrásait. Magas kitüntetései ellenére visszavonulva élt feleségével, gróf Berényi Erzsébettel uradalmainak központjában, Óbudán. Birtokainak vezetését nem bízta teljességgel szolgálai kezekre.¹⁵⁾ Akár saját tapasztalatainak vontá le tanulságait, akár jól megválasztott tanácsadóinak jelentéseire hallgatott, nem mulaszthatta el, hogy a város életének káros csökkenvényeit közvetlen beavatkozással le ne nyesse és az egészséges fejlődésre utat ne mutasson. Így született meg az *Instructio*, amely a közösségnek a földesúrral szemben

tanúsítandó magatartására hasznos utasításokat tartalmaz, de felölelve a városi szervezet és városi ügyvitel minden lényeges kérdését, a város fejlődését is hathatósan előmozdítja.

A földesúri rendelkezések futólagos vizsgálatánál első pillanatra az angol közigazgatási állapotok kínálnak összehasonlításul. A XVIII. századi angol városi és falusi községek önkormányzata ugyanis a földesúri beavatkozások következtében elsorvad, és az önkormányzatok feladatait és hatáskörét a grófságok békebírái veszik át.¹⁶⁾ Az Instructio rendelkezéseinek mélyebb vizsgálatánál azonban csakhamar kitűnik, hogy Óbuda esetében a Zichy-féle beavatkozás éppen az önkormányzat előnyére szolgált. Lényegében ugyanis két alapvető rendelkezést tartalmaz. Az egyik szerint a földesúr teljes egészében a városra bízta a közigazgatás ellátását, kivéve a telekkönyvi ügyeket, amelyeket mint a föld ura, közvetlen intézkedése és ellenőrzése alá rendel és külön hivatalt létesít számukra (Grund Buch), urasági alkalmazásban lévő tisztviselőkkel (Grundverwalter, Bergmeister). A maga számára mindössze felügyeleti jogokat biztosít, amelyeknek gyakorlására inkább gazdasági természetű ügyeknél, tehát pl. a város számadásainak felülvizsgálásánál kerül sor.

A városi közigazgatásnak és önkormányzatnak ilyenfajta támogatásával a XIII. század derekán és a XIV. században kialakuló földesúri városainknál találkozunk. A földesurak ugyanis kiváltságok adományozásával lehetővé tették a jobbágyság és a nemesség között egy közbenső népréteg kialakulását és az életerős községek várossá fejlődését.

De még határozottabban ide mutat az Instructio másik alapvető rendelkezése, mely szerint a kisebb jelentőségű ügyekben elsőfokú igazgatszolgáltatási jogokat ruház át a földesúr a bíróra és a tanácsra és ezek ítélete ellen föllebezési fórumként az uraságot, illetőleg az általa kijelölt úriszéket teszi meg. Ez már kétségtelenül a késő-középkori földesúri város sajátja. Éppen ezért a XVIII. század közepén, az Instructio alapján kialakuló Óbuda városát célszerűbb mezőváros helyett a történelmi hagyományokhoz közelebb álló *földesúri városnak* nevezni.

*

Az óbudai városigazgatásnak az a húsz éve, amelyet az Instructio kibocsátása (1746) és Óbudának koronauradalommá válása (1766) határol, egységes egésznek tekinthető. Az ezen időben lefolyt közigazgatási cselekményeket ugyanis a földesúri szabályzat rendelkezései jellemzik. Merültek fel ugyan olyan jogesetek is, amelyekre vonatkozólag az Instructio nem tartalmaz rendelkezéseket, de a város vezetői ezeket is a szabályzat szellemében oldották meg. A város levéltárának reánk maradt iratai között nincsen nyoma annak, hogy a város az urasággal ellentétbe került volna.

Maga az Instructio öt félivből áll.¹⁷⁾ A gondosan összefűzött lapokon címként ezt olvashatjuk: »Instruction über die Gemeinde zu Alt-Ofen.« Teljes címe: »Instruction nach welcher sich zu richten hat Richter, Rath und Gemeinde zu Alt-Ofen.« Harmincnyolc pontot foglal magában, és az egyes pontok tartalma kiterjed a városi közigazgatás, a közösségi élet, valamint a város és a földesúr viszonyának minden lényeges kérdésére.

11. Tanulmányok Budapest múltjából. IX.

Az első pont elé Zichy Miklós rövid bevezetőt írt, amelyben mindenekelőtt a rend jelentőségére hívja föl a város figyelmét. Ez minden dolognak a lelke. Ő maga is azért adja e szabályzatot, hogy rendet teremtsen. A közösségi élet rendjének általános követelményei vannak. Öregbedjék a szeretet egymás között, ne hiányozzék a tisztelet sohasem a város vezetőivel szemben. Minden körülmények között érvényesüljön a jog és a méltányosság. Ugyanakkor azonban tartsák szem előtt a földesúrnak kijáró hűséget és meg ne feledkezzenek kötelezettségeikről a város urával szemben.

A közigazgatás élén a városi tanács fejeként a *bíró* áll. Évenként választja a tanács a tizenkét esküdt közül. Hogy pedig a választás mind a magyar, mind a német lakosság körében osztatlan megelégedést keltsen, a szabályzat úgy rendelkezik, hogy minden egymás után következő két esztendőben német nemzetiségű és minden arra következő harmadik esztendőben magyar nemzetiségű bírót kell a tanácsnak választania.¹⁸⁾

Különös, hogy a tanácsülési jegyzőkönyv — az óbudai közigazgatás *Gerichtsprothocoll*-nak nevezi — nem jegyzi fel következetesen a tisztújításokat és így a bíróválasztásokat sem. Mindössze az 1747. évi, az 1751. évi és az 1766. évi bíróválasztást találjuk meg benne. Ezek közül azonban az 1751. május 15-én megejtett bíróválasztás csak mint az 1751. év elején megválasztott bíró hirtelen betegsége miatt eszközölt pótválasztás került be a jegyzőkönyvbe. Limbruner János helyettesítésével az uraság Genski Simont bízta meg arra az időre, amíg Limbruner állapotában javulás áll be. A beteg bíró felépülését másfél hónapig hasztalan várják, míg végül is május 15-én kénytelenek új választást eszközölni. A választáson megjelenik Bencsovics Márton is, az uraság udvarbírája (Hofrichter), és a tanács Genski Simon eddigi helyettes bírót választja meg a város bírájává.¹⁹⁾

Az 1747. évi tisztújításról a tanácsülési jegyzőkönyvben reánk maradt feljegyzés híven mutatja, hogy az *Instructio*-nak bíróválasztásra vonatkozó rendelkezéseit megtartották. Január 10-én megy végbe a választás, amelyen az 1746-ban volt bíró, Genski Simont választják meg ismét bírónak. A választás jegyzőkönyvi bejegyzésénél hangsúlyozzák, hogy az uraság szabad bíróválasztást adott a városnak (*fraie Richter Wahl*).²⁰⁾

A reánk maradt számadási könyvekből és egyéb iratokból összeállíthatjuk az óbudai bírák sorát. Kitűnik ezekből, hogy Genski Simon 1747-ben, sőt 1746-ban nem először viseli a bírói tiszteletet. Elődje, Szegetha Tamás egy egész évtizeden át, 1733—1743-ig ült a bírói székben. Ő maga mondja el a Szent Péter és Pál apostolok tiszteletére épített óbudai plébánia-templom számadásának bevezetőjében, hogy 1743 augusztus 16-án választják őt bírónak a boldogult Szegetha Tamás utódjaként és 1744-ben ismét őt erősítik meg az előző évben viselt bírói tisztségében.²¹⁾

A rendelkezésünkre álló források alapján az óbudai bírák sorát 1746—1766 között a következőkben állapíthatjuk meg:

1746. évben	Genski Simon
1747.	«	Genski Simon
1748.	«	Peckhl Sebestyén
1749.	«	Peckhl Sebestyén

1750.	«	Genski Simon
	«	III. 31-ig	Limbruner János
1751.	«	IV. 1-től	Genski Simon (helyettes)
	«	V. 15-től	Genski Simon (megválasztott)
1752.	«	Genski Simon
1753.	«	Merkovics Gergely
1754.	«	Genski Simon
1755.	«	Genski Simon
1756.	«	Schwartz Jakab
1757.	«	Ziegler Károly
1758.	«	Ziegler Károly
1759.	«	Merkovics Gergely
1760.	«	Genski Simon
1761.	«	Ziegler Károly
1762.	«	Merkovics Gergely
1763.	«	Seyrer János Mihály
1764.	«	Seyrer János Mihály
1765.	«	Merkovics Gergely
1766.	«	Ziegler Károly

Az Instructio rendelkezése szerint minden harmadik esztendőben magyar nemzetiségű bírót kellett volna a városnak választania. Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy az 1746-ban megválasztott Genski Simon után következő harmadik bíró 1749-ben ugyanaz a Peckhl Sebestyén, akit 1748-ban német nemzetiségűként választanak meg bírónak. A bíróválasztásra vonatkozó nemzetiségi rendelkezések tulajdonképpen csak 1753-ban érvényesülnek, amikor Merkovics Gergely személyében magyar nemzetiségű bírót választanak. Figyelemreméltó, hogy 1756-ban Schwartz Jakabot választják meg magyar részről bírónak, akit a neve után német nemzetiségűnek kellene tartanunk. Hogy azonban valóban magyar részről választották őt bírónak, arra nézve nem hagy kétséget az 1756. évi tanácsülési jegyzőkönyv első lapja, amelyen ezt a körülményt kifejezetten feltüntetik.²²⁾

Schwartz Jakab bíróvá választásával kapcsolatban nem volna helytálló arra következtetni, hogy a magyarok között nem találtak alkalmas személyt a tisztség betöltésére. Az óbudai magyarok javarésze azonban protestáns volt. Számukra pedig — a Carolina resolutio egyik leg súlyosabb rendelkezése értelmében — a közhivatali, bírói állások kapui zárva voltak, hacsak a dekretális esküt nem vállalták. Hithű protestánsok az esküt nem tették le, aminek következtében a közhivatalokból tényleg kizárattak.²³⁾ Schwartz Jakab mindenesetre jól beszélt magyarul, amint a városi vezetők közül többen is értették az őslakosság nyelvét. Feltehetőleg családi kapcsolatai is szorosabb szálakkal fűzték őt az óbudai magyar közösséghez. Kár, hogy erre nézve közelebbi adatok nem állanak rendelkezésre. Mindenesetre valamilyen közvetlen kapcsolatának kellett lennie a magyarokkal, aminek következtében a magyarság őt magáénak tekintette, mert csak így volt lehetséges, hogy a még életben lévő, sőt a későbbi években éppúgy, mint az előzőekben bírói tisztet viselt Merkovics Gergely mellőzésével őt választották meg bírónak.

A bírák sorából messze kimagaslik Genski Simon alakja. Ő sem, valamint a többi óbudai bíró sem hivatásos közigazgatási ember. Tisztes polgári foglalkozását tekintve mészárosmester. E mellett földjei és szőlei vannak, amelyeken gazdálkodik. Hat élő gyermek atyja. Bírói működését osztatlan bizalom kíséri mind a város, mind az uraság részéről. Élénk bizonyosság erre maga az a tény, hogy 1746 és 1766 között nem kevesebb mint nyolc ízben ül a bírói székben. Ha ehhez hozzászámítjuk az 1746 előtti éveket, Genski Simon tizenegy esztendeig állt az óbudai közigazgatás élén. Sokat dolgozik a város érdekében. Az első években ő maga vezeti sajátkezűleg a tanácsülési jegyzőkönyvet is. Bizonyítja ezt kezevonásának azonossága mellett az olyan természetű bejegyzés is, aminőt pl. 1746 március 22-én tett a tanácsülési jegyzőkönyvbe. Itt ugyanis első személyben és magát nevével nevezve írja, hogy a tanácsot összehívatta.²⁴⁾ Bírói működésében igazságos és emberséges. Hű őrizője a város javainak, nem egyszer kölcsönökkel segíti ki a város gazdaságának kátyúba jutott szekerét. Egyházának tevékeny fia, akinek nem csekély része van a Szent Péter és Pálról elnevezett plébániatemplom felépítésében. Ennek számadásai az ő kezevonását őrzik. 1758 július 16-án készíti el végrendeletét, amelyet azonban 1759-ben kiegészíteni kénytelen. Ebben az évben születik ugyanis hatodik és egyben utolsó gyermeke, György János. A gondos családfő nem hagyja ki földi javainak elosztásából újszülött gyermekét. Józan és szorgalmas életében tetemes vagyonra tesz szert. Hat gyermeke mindegyikére 400—400 forint készpénzt hagyományoz az ingatlanokon felül. Munkájának és értékének ő maga tudatában van. Végrendeletét nem hitelesített tanúkkal. Zárószavaiban egyszerűen megtiltja, hogy utolsó akaratával bárki is ellenkezzék.²⁵⁾ Végrendeletét 1760 október 21-én hirdették ki, tehát Genski Simon ebben az időpontban már nem élt.

Óbuda városát mint hatóságot a bíró és a tanács együttesen képviselte. Erre mutat az *Instructio* minden egyes pontja, amelyben jogokat ruház a városra, illetőleg kötelelességeket ír elő számára. Ilyen esetekben mindig a *Richter und Rath, Richter und Geschworne* kifejezéseket használja. Ugyanilyen záradékokkal találkozunk a város hivatalos iratain, rendelkezésein, ítéletein, valahányszor mint hatóság tesz közzé valamit. A bíró feladatköre tehát hatósági tekintetben egybevág a tanácséval, amelynek fejeként működik. Mint a földesúri város első polgára és mint a városi hatóság feje azonban fokozottabb felelősséggel látta el tisztét. A nem hatósági ügyekben, elsősorban a város gazdasági vonatkozású kérdéseiben, a bíró szava súlyosan esett a latba. Számára külön rendelkezési alapot biztosítottak, amelyről a városi számadástól függetlenül külön számadást vezetett. Az óbudai egyház ügyeit intéző szűkebb bizottságban éppúgy vezető szerepet töltött be, mint a földesúrral, vagy a földesúr megbízottaival való tárgyalásokban. Atyja volt a városnak e tisztség minden felelősségével és gondjával.

Kötelezettségeivel szemben bizonyos anyagi és erkölcsi ellenszolgáltatásokat élvezett a bíró a város részéről. Erkölcsi tekintetben mindenképp köteles tiszteletet és tekintélyének megbecsülését biztosította számára a lakosság, ami egyúttal elengedhetetlen feltétele volt a városi ügyek sikeres vitelésének. Tudatában volt ennek az *Instructio* szerzője is, mert a 7. pontban lelkére köti a lakosoknak, hogy a város tisztviselőit, elsősorban

a bírót és a tanácsot köteles tisztelettel vegye körül.²⁶⁾ Ismerje el a bíró és a tanács hatalmát, parancsainak, rendelkezéseinek engedelmességedjék. Ha pedig akadna valaki, aki az uraság ezen rendelkezését semmibe venné, az uraság tudtával és egyetértő akaratával szabjon ki rá a bíró és a tanács 30—50, sőt 100 botot. És ha ezek után sem térne a javulás útjára a csöknyös rendbontó, úzzék ki a városból. Kisebb mérvű engedetlenség büntetésére hatalma van a bírónak és a tanácsnak az uraság tudta nélkül is. Ebben az esetben a büntetés megállapítását az Instructio a bíró és a tanács legjobb belátására bízta.

Bár a bíró nem hivatásos közigazgatási ember, mégis a város ügyeinek vitele nem csekély időt köt le magánéletéből, amit valamivel kárpótolni kellett. 1746—1763 között évi harminc, majd ötven forint, 1763-tól pedig évi hatvan forint fizetést biztosítottak a bírónak. Ez a fizetésemelés természetesen a földesúr tudtával és beleegyezésével történt. Kiviláglik a dolog Jeszenovszky Sámuel teljhatalmú földesúri biztosnak a városhoz intézett leveléből, mely 1762 december 6-án kelt: »Kedves Bírák Uraimék! Kientek instantiáját tegnap praesentálván Méltóságos Groffné nagy jó Kegyelmes Asszonyunk eő Excellentiájának, arra méltóztatott resolválni, hogy e jövő új esztendő naptul fogvást legyen fizetése az feő bírónak frni 60 ; minden tanácsbeli eskütnnek f 20 és ezek a város cassájából fizetessenek ; itten rekesztett kegyes resolutio szerént, mellyet az notarius németre is fordicsa, és mindkettőt megtarcsa, hogy e jövő új esztendő naphoz, midön tudniillik bírónak electiója és magistratusnak restaurációja lészen, convocálandó egész községnek lehessen publicálni . . .«²⁷⁾ Természetesen részesült a bíró azokban az eljárási költségekben is, amelyeket az egyes bizottságok élveztek, és amelyekben a bíró is résztvett. Így pl. Bauer István hagyatéki irataiban találunk olyan kiadási tételt,²⁸⁾ amelyben ház- és szőlőbecslésért 4 frt 50 dénárt, különböző bizottsági és törvényszéki eljárási díjak fejében pedig 10 forintot számít fel a város.²⁹⁾ De részesült a bíró az ügynevezett panaszbeadványi illetékekben is, amelyre vonatkozólag az Instructio 15. pontja rendelkezik. E szerint a bíró és a tanács napjának nagy részét lekötik a város dolgai. Saját gazdaságuk gondozására alig marad idő. Némi segítségül és fáradozásaik megjutalmazásául úgy intézkedik a földesúr, hogy minden egyes beadvány után panaszbeadványi illetéket szedhessenek. És pedig az alapos panasz benyújtása esetén 20 dénárt (Klaggeld), hamis és okatlan vádaskodás esetén pedig 1 forintot (Strafgeld) kellett a panasz benyújtójának fizetnie. Az ilyen módon befolyt összeg egyedül a tanács rendelkezésére állott.³⁰⁾

Mindent egybevetve 1763 után az óbudai bíró fizetése alig haladhatta meg az évi 85—90 forintot, ami a budai polgármester évi 600 forintnyi fizetése mellé állítva még abban az esetben is eltörpül, ha figyelembe vesszük, hogy az óbudai bírónak nem ez a fizetés volt az egyetlen megélhetési forrása.

A bíróval együtt elsőrendű szerepe volt a város közigazgatásában a tanácsnak. Tagjai 1746 előtt időnkint változtak, ami nem gyakorolt jó hatást a városi ügyek egyetértő vitelére. Kitűnik ez mindjárt az Instructio első pontjából, amely az állandó tanács felállítása felől rendelkezik. Azt mondja ebben Zichy Miklós, hogy amióta földesúri jogokat gyakorol

Óbudán, gyakran volt alkalma tapasztalni, hogy nincsen egyetértés a tanács és a város közönsége között. Ennek főokát a tanácsstagok gyakori változásában látja. Innen ered, hogy a tanács tekintélye és tisztelete megfogyatkozott, rendeleteinek ereje pedig meggyengült. Éppen ezért elrendeli az *állandó tanács* felállítását (einen stets währenden Raath), melyet hatékonyabb rendelkező erővel ruház fel.

Az állandó tanács tagjai a bíró, az esküdtek, a jegyző, egy magyar és egy német nemzetiségű kisbíró. Az esküdtek számáról és nemzetiségi arányáról az Instructio harmadik pontjában úgy rendelkezik, hogy tizenkét esküdtet válasszanak. Minthogy pedig a német nemzetiségű lakosság számaránya meghaladja a magyarokét, ennek az aránynak megfelelően nyolc német és négy magyar nemzetiségű esküdtet küldjön a lakosság a tanácsba.

Minthogy a tisztújításokat a tanácsülési jegyzőkönyv csak nagyon ritkán és ezekben az esetekben is csak egyes részleteiben örökölte meg, a tizenkét esküdt pontos névjegyzékének összeállításához csak az 1753—1758., 1760—1762. és 1766. évekre szolgáltatók egyéb források kielégítő adatot. Kiténik ezekből, hogy magyar részről — a bírói tisztelet is több ízben viselt — Merkovics Gergely, továbbá Kiss Mihály és Novák Mihály foglaltak helyet az esküdtek sorában. Az óbudai polgárok közül az 1746—1766. évek között több-kevesebb évig esküdtek voltak:

Dorsch Jeromos	Lambeckh Ferenc	Schwartz Jakab
Friedrich János	Limberger István	Seyrer János Mihály
Genski Simon	Merkovics Gergely	Singer Krisztián
Jakoschitz József	Novák Mihály	Taflinger Mátyás
Kiss Mihály	Peckhl Sebestyén	Vogl Ignác
Kühdreiber Ádám	Saller János	Wagner János
Watzner János	Ziegler Károly	

Az állandó tanács felállítása óta az esküdti tisztség egész életre szól, és a tanácsból való kizárás, mely valami súlyosabb természetű vétség vagy mulasztás következménye lett volna, 1746—1766. között nem fordult elő. Legalább is a tanácsülési jegyzőkönyv, vagy a rendelkezésünkre álló egyéb források nem említenek ilyen esetet. Az Instructio mindenesetre tartalmaz rendelkezéseket arra az esetre, ha akár az említett kizárás, akár valamelyik tanácsstag elhalálása folytán a tanácsstagok létszáma hiányossá válnék. Ilyen esetben köteles a tanács az elhalálásról vagy kizárásról a földesurat azonnal értesíteni. Az uraság azután három személyt jelöl majd, akiknek egyikével a hiányzó tanácsstag helyét választás útján tölti be a város.³¹⁾

A tanácstagság, illetőleg az esküdti tisztség megszűnésének ezek szerint két oka lenne: egyrészt valamilyen, az esküdti tiszttel össze nem egyeztethető vétkesség, másrészt a halálozás. Ismerünk azonban az óbudai közigazgatás multjából olyan esetet, amikor a tanácstagság, illetőleg az esküdti tisztség megszűnése egy harmadik okra vezethető vissza. Taflinger Mátyás, akit 1747 január 10-én választanak meg esküdtnek, 1759-ben már nem és az utána következő évek egyikében sem szerepel

az iratokban többé esküdtként. Viszont 1759-ben ő lesz a város adószedője, pénzügyeinek nyilvántartója, számvevője (Einnehmer). Nem lehet kétséges, hogy a pénzügyek felelős intézője, aki számadással tartozott a tanácsnak, mint esküdt és tanácsstag nem szerepelhetett többé a tanácsban. Megerősíti ezt a feltevésünket Limberger István esküdtként történő említése 1760-ban, akinek a neve egészen új és addig ismeretlen az esküdtek között. Következésképpen feltehető, hogy ő volthivatva pótolni Taflinger Mátyás esküdti helyét.³²⁾

Az Instructio esküdtválasztásra vonatkozó rendelkezése, mely szerint az uraság által ajánlott három személy közül választás útján tölti be a tanács a megürült esküdti széket, 1761-ben szintén módosul. A tanácsülési jegyzőkönyv 1761 január 31-i feljegyzése említi első ízben az úgynevezett *külső tanácsot* (ausserer Rath). Felsorol itt a jegyzőkönyv huszonnégy férfit, majd azt mondja, hogy belőlük kell a külső tanácsot megalakítani. Tanácstagságuk egész életre szól, és a belső tanács valamely tagjának elhalálozásával megürült helyet a huszonnégy külső tanácsbeli valamelyikével kell betölteni.³³⁾

A hatósági jogokat együttesen gyakorló felelős városi vezetőknek, tehát a bírónak és a tanácsnak feladatai részben közigazgatásiai, részben igazságszolgáltatásiai. Mielőtt az Instructio e két feladatkör bármelyikét is közelebbről meghatározná, általánosan előírja a város vezetői számára a hivatali esküt, megköveteli tőlük a hivatali titoktartást, a lelkiismeretes munkát és az igazság érvényesítését mind határozataikban, mind ítéleteikben.

A bíró és a tanács, nemkülönben a jegyző és a kisbírók szolgálatuk megkezdése előtt tehát esküt tettek. Az eskütétel nyilvánosan történt az egész lakosság színe előtt a templomban.³⁴⁾

Szigorúan inti az Instructio a tanácsstagokat a hivatali titoktartásra. Tartsa szem előtt minden tanácsstag a közügyek bizalmas voltát, és ha szüksége mutatkozik, ne közölje azokat illetéktelenekkel. Az ebben vétkes tanácsstagok büntetésképpen az Instructio a tanácsból való kizárást helyezi kilátásba.³⁵⁾ A hivatali titoktartás komolyabb sérelmével nem is találkozunk. Mindössze egy esetet örökít meg a tanácsülési jegyzőkönyv, de akkor is inkább az iddogálás közben megoldódott nyelv zabolátlansága miatt kell egynémely tanácsstagot megrovásban részesíteni. A tanácsstagok neveit nem közli a jegyzőkönyv, de súlyosbító körülménynek veszi, hogy a hivatali titok megsértése nyilvánosan történt a községi kocsmában, ahol nemcsak városbeliek voltak jelen, hanem idegenek is. A felmerült esettel kapcsolatban a tanács szigorúan állást foglal és elhatározza, hogy aki a jövőben hasonlóan cselekszik, hat forint büntetést fizessen. Ugyanakkor hivatkozik azonban az uraság által adott Instructioban foglaltakra is, mely a vétkes tanácsstagot kizárással bünteti.³⁶⁾

Általános követelményként előírja az Instructio, hogy a bíró és a tanács legjobb tudásuk szerint járjanak el minden eléjük került ügyben; gazdagnak és szegénynek, ellenségnek és barátanak egyaránt pártatlanul szolgáltatassanak igazságot. Szigorú büntetést helyez kilátásba a tanács tagjainak arra az esetre, ha valaki akár a tanács hanyagsága miatt, akár az igazságot sértő intézkedése miatt a földesúr védelmét volna kénytelen igénybe venni.³⁷⁾

Az esküdteknek a város érdekében kifejtett munkálkodása az Instructio rendelkezései szerint úgyszólván teljesen ingyenes. Javadalmazásukról nem történik intézkedés. Erkölcsei tekintetben jutalmuk a lakosság részéről kijáró köteles tisztelet és hivatali tekintélyük megbecsülése. Tekintélyük és személyük fokozottabb védelme nemcsak személyes előnye az esküdti testületnek, mert az közvetve a közigazgatás eredményes működését is biztosítja. Örökös is gondosan a tanács, hogy tagjainak becsületén csorba ne essék. Szigorú büntetéssel sújtja az esküdti tekintély ellen vétő, magukról megfélemezett polgárokat. Dorsch Jeromos esküdt panaszolja be egy ízben egy polgártársát, mert az őt a felső községi kocsmában immár másodszor nyilvánosan tiszteletlen szavakkal illette. Tizenöt botütésre ítéli a tanács az esküdt megsértőjét, bár az azzal védekezik, hogy italos állapotban követte el tettét. A szigorú büntetést azzal indokolja az ítélet, hogy más alkalommal jobban becsülje meg a sértegető a tanács tagjait.³⁸⁾

1763-ig az óbudai esküdt anyagi támogatásban nem részesült a város részéről. Azért az időért azonban, amelyet a közösség érdekeinek szolgálatában tisztes polgári foglalkozásától elvont, valamiképpen addig is kártalanítani kellett, és a város vezetőiből nem is hiányzott az erre irányuló jóakarát. Így részesült a beadványok és panaszok után fizetett panaszbeadványi illetékben. Közügyben való kiküldetéséért 18 krajcár napidíjat, valamint ételmezési költséget kapott.³⁹⁾ A bizottságokban való részvételükért szintén juttattak számukra bizonyos térítést. Így pl. a Seyrer János Mihály szőlejében szerencsétlenül járt sváборszági lakatoslegény, bizonyos Diedrich Macharus hagyatéki számadásában 1 forint 30 krajcárt számolnak el az ügyben eljáró három esküdt díjazására.⁴⁰⁾

1762-ben az esküdti szolgálat terhei már annyira megsaporodtak, és az esküdtek közügyekben való fáradozásai pedig olyan mértékben megnövekedtek, hogy méltányosnak és szükségesnek érezték — a közügyekért kártvallott saját gazdaságuk némi kárpótlása érdekében — bizonyos salárium engedélyezéséért az urasághoz fordulni. Kérelmük meghallgatásra talált. Az 1762 december 5-i földesúri határozatban rendezik az esküdtek saláriumát a bíró fizetésével együtt. »Hogy pedig a tanácsbéliek is, akik mind az igazságnak ki szolgáltatásában, mind pedig az egész köz jónak vagy terhnek folytatásában mindennapi szolgálatokat tésznek, és az egész község terhét tulajdon gazdaságok, vagyis mesterségek hátra maradásával viselik, csak valamennyire is megjutalmaztassanak és annyival szívesebb szolgálatra ösztönöztethetnek, kinek kinek a praescripta dié prima Januarii anni venturi 1763. fizetés fejében a város cassájából húsz forint, id est 20 fr rendeltetik; az egyéb köz terheket mindazáltal, valamint ekkoráig, úgy ezután is a Szegénységnek könnyebbségire supportálni tartoznak.«⁴¹⁾

A tanács mellett szintén testületi szervként, 1761 óta működik — amint más vonatkozásban már említettük — az úgynevezett külső tanács (ausserer Rath), melynek tevékenységéről semmi közelebbit nem hagytak reánk forrásaink. Huszonnégy tagból állott, és belőle egészítették ki az esküdtek testületét. A tanácsülési jegyzőkönyv szerint feladata volt a várost érintő kérdések tárgyalásánál a város közönségét képviselni.⁴²⁾ Tagjai a következők:

Medlhammer Simon	Reyder Jakab	Németh János
Leesch Krisztián	Gráf Lipót	Mayer Antal
Ackheel Mátyás	Graf Márton	Waltz Gergely
Lucianovics Tamás	Singer Krisztián	Harackh Gáspár
Steinbröcher Mátyás	Taflinger Mátyás	Neübauer Gáspár
Sayller Ignác	Mayer János	Braxmayer Antal
Kiedreiber Ádám	Eckher Lőrinc	Hausswürth Márton
Heim József	Csonka Mihály	Sayller Mátyás

A város közigazgatásában kétségtelenül jelentős szerepet vitt a bíró és a tanács mellett a *jegyző*. Ő az úgynevezett szakember. Mindenesetre írástudó és törvényismerő. Hivatásszerűen foglalkozik a város ügyeivel. Ennek következtében fizetése is meghaladja valamennyi városi vezetőét. Az 1760-as években készpénzben 60 forint járandóságot élvezett. Az Instructio mindössze két helyen emlékezik meg róla. Egy ízben akkor, amikor a tanács tagjai közé sorolja, másodszer akkor, amikor a vele való rendelkezést a tanács hatáskörébe utalja. Felhatalmazza a tanácsot, hogy az alkalmatlan jegyzőt elbocsássa és helyébe mást állítson — természetesen az uraság tudomásával. 1746—1766 között három jegyzőnek a működésére nyujtanak támpontot a rendelkezésünkre álló források. Hivatalbalépésüket vagy távozásukat és ezek okait nem őrizte meg számunkra a tanácsülési jegyzőkönyv.

Löcsey János Antal
Nováki János
Weiss Imre

Óbudai jegyzők működésének idejét csak kézírásuk alapján tudjuk hozzávetőlegesen megállapítani. Ilyenformán Löcsey János Antal bizonyosan Óbudán működött 1751-ben. Az ő kezevonásával találkozunk egészen 1754 június 15-ig a tanácsülési jegyzőkönyvben, de más iratokban is. Hogy ekkor jegyzőváltás történt, arra következtetnünk enged a kézírás megváltozásán kívül az is, hogy 1754 június 15-től 1754 november 19-ig az akkori bíró, Genski Simon vezeti a tanácsülési jegyzőkönyvet. 1754 november 19-én pedig már új írással találkozunk, nevezetesen Nováki János jegyző írásával. Nováki János nem marad huzamosabb ideig Óbudán. 1755 januárjában már felismerhetjük Weiss Imre jellegzetes írását, aki 1766-ban még kétségtelenül Óbuda jegyzője. A város vegyesnyelvű lakossága természetszerűleg megkívánta jegyzőjétől mind a magyar, mind a német nyelv tökéletes ismeretét. Weiss Imre e mellett nem egyszer tanúságot tesz a latin nyelvben való kitűnő jártasságáról is. Az ő személye egyébként határozottan nyeresége volt az óbudai közigazgatásnak. Írásai és számadásai világosak, jól áttekinthetők. Kitűnően ismerte a magyar törvényeket. Előfordul, hogy egy becsületsértési ügy tárgyalásában három különböző, XVI., illetve XVII. századbeli törvénycikkre hivatkozik.⁴³⁾ Nem tehető fel ugyanis, hogy az akkori bíró mint egyszerű polgári foglalkozást űző, nem hivatásos közigazgatási személy — Ziegler Károly — századokra visszamenőleg ismerte volna a magyar törvényeket. E mellett Weiss Imre az első, aki az óbudai levéltárral reánk maradt iratokat számozta

és rendezte, sőt a legnagyobb valószínűség szerint ő maga vetette meg egy komolyabb városi levéltár alapját.

Bár az Instructio 13. pontja már 1746-ban intézkedik arról, hogy az adókezelésről, valamint a város egyéb pénzügyeiről is számadást vezessenek, az óbudai levéltárral csak az 1751. évtől maradtak reánk a város számadásai. Közülük az 1752. évi nem is teljes. A számadásokból kitűnik, hogy a városnak az adó beszédésére és pénzügyeinek nyilvántartására külön tisztviselője volt, a *számvevő* (Einnehmer). 1751-től ismerjük e hivatal vezetőit is:

1751—1752	Wohlmuth Fülöp
1753—1754 IV. 30-ig	Bauer István
1754. V. 1-től 1758-ig.....	Lambeckh Ferenc
1759—1766	Taflinger Mátyás

Javadalmazásuk 1766-ban évi 50 forint volt. A számadások írásbeli részét — legalább is a reánk maradt, tisztázatnak látszó példányokat — a jegyző készítette. A számvevő azonban teljes anyagi felelősséggel kezelte a város pénzét. Hogy az anyagi felelősséget valóban érvényesítették, azt bizonyítja Bauer István és Lambeckh Ferenc esete. Az előbbinek hagyatékából kérlelhetetlenül levonják a nála tapasztalt hiányt,⁴⁴⁾ az utóbbi pedig évi száz forintos részletekben köteles törleszteni azt a 700 forintot, amellyel öt esztendei hivatalviselése végeztével nem tudott elszámolni. Ezek a hiányok nem annyira a számvevő mulasztásain, vagy vétkes pénzkezelésén, mint inkább hozzáértésének hiányosságán múltak. Bizonyosság erre a város vezetőségének Lambeckh Ferencsel szemben tanúsított magatartása, amikor is egyrészt kamatmentes részletekben teszik számára lehetővé a hiány visszafizetését, másrészt a 700 forinton felül lévő 36 forint 56 és 1/2 dénár hiány megtérítését — hű szolgálatait méltánylandó — elengedik.⁴⁵⁾

Egy magyar és egy német nemzetiségű *kisbíró* (Kleinrichter) egészítette ki a tanácsot és ezzel egyúttal a szorosabb óbudai közigazgatás személyzetét. Kilétiüket — a tisztújításoknak több ízben említett hiányos feljegyzése miatt — a rendelkezésünkre álló forrásanyag homályban hagyja. Csak egyes esztendőkből ismerjük a kisbírókat. Így 1757-ben Pankay András és Schmeller Pál,⁴⁶⁾ 1759-ben Nemes György és Lucanics Mátyás viselik e tisztet.⁴⁷⁾ Teendőikre a legkifejezöbben rávilágít a fogalmat egyébként is teljesen fedő és a magyar nyelvben régebben használt *futosó bíró* kifejezés.⁴⁸⁾ Javadalmazásuk 1757 január 1-től 10 forint készpénz, 3 pár új csizma, 16 mérő gabona és 9 forintnyi egyéb, természetbeni járandóság.⁴⁹⁾ 1762-ben fizetésük némi javítását rendelik el, amikor évi 2 forintot juttatnak a kisbíróknak és az éjjeli öröknek csizmáik javítására.⁵⁰⁾ 1766-ban készpénzfizetésük már fejenként 25 forint.⁵¹⁾

A mai értelemben vett rendészeti feladatok ellátása volt a feladata az *éjjeli öröknek* (Nachtwächter), *mezőőröknek* (Grünhüter), *erdőőröknek* (Waldhüter). Volt még a városnak *szolgája* (Gemeinde Knecht) és *kocsisa* is (Gemeinde Kutscher). E kisebb jelentőségű állások szervezéséről az Instructio nem tesz említést. A városi élet természetesen szükségletei kívánták

meg munkájukat, személyük kiválasztása és javadalmazásuk megállapítása kizárólag a tanács jogkörébe tartozott.

*

Óbuda város közigazgatásának csaknem egész feladatkörét meghatározzák az Instructio rendelkezései. Általánosan jellemző e rendelkezésekre, hogy belőlük a város földesúri mivolta erősen kidomborodik. Tartalmi szempontból a legtöbbjéről kimutatható, hogy közvetve vagy közvetlenül a földesúri szolgáltatásokat biztosítják és a lakosság érdekeivel párhuzamosan a földesúr javait is védik. Ha pl. a szabályzat a város tűzbiztonságáról intézkedve a kémények vizsgálatát, a tűzoltószerekről való gondoskodást a városi tanács feladatául tűzi ki, nem mulaszt el egyúttal arra se rámutatni, hogy az erdőtűz milyen károkkal járhat és megtiltja az erdőben való tűzrakást. Ez viszont már kétségtelenül inkább földesúri, semmint városi érdek, mert az erdő a földesúré volt. Vagy ha pl. az idegenek ingatlanvásárlását és a városban való tartózkodását a földesúr beleegyezéséhez köti, illetőleg megtiltja, nemcsak a lakosságot akarja megóvni a káros idegen személyek befolyásától, hanem egyúttal mentesülni akar a szökött jobbágyok befogadása miatt esetleg bekövetkező kellemetlenségektől. Az érdekek ilyen és hasonló szétválasztásáról az Instructio nem beszél, de soraiból jól kivehető az a föltevés, hogy a földesúr érdeke a városé is és viszont.

Óbuda földesúri városi jogállására azonban nem annyira ezek a természetes tények mutatnak rá, hanem az Instructionnak azok a jogi tényeket alkotó rendelkezései, amelyekben a földesúr másodfokú közigazgatási hatóságként szerepel. Az elsőfokú és a város hatáskörében elintéztett ügyeknél mindemellett felügyeleti jogokat is tart fenn magának. Az adó- és katonai szolgáltatások ügyeitől eltekintve nem is folyik be ténylegesen egy hatóság sem a város közigazgatásába. A közigazgatási feladatok megoldásának részletkérdéseivel az Instructio nem foglalkozik. Rábízza azokat a tanácsra és a bíróra. A bíró és a tanács rátermettségétől függött tehát az óbudai közigazgatás sikeres működése.

A városnak, hogy feladatait megvalósíthassa, bizonyos anyagi erőforrásokkal kellett rendelkeznie. Ezek az anyagi erőforrások 1746—1766 között nagyjában a következő csoportokra oszthatók:

- a) bizonyos állandó jellegű, adószerű szolgáltatások
- b) ingatlanátruházási illetékek
- c) eljárási és becslési díjak
- d) panaszbeadványi illetékek
- e) korcsmabérletek
- f) a bírságpénzek $\frac{1}{2}$ -e.

Az állandó, adószerű szolgáltatásokat az állami, megyei és földesúri szolgáltatásokkal együtt szedték be. Külön adókönyvet (Portion Buch) vezettek. 1754-ből maradt reánk a legrégebbi. A könyv egy oldalára két-két adózót vettek fel és az egyes adózók neve után részletezték szolgál-

tatásaiknak minéműségét. A szolgáltatások megnevezése mellé rovatokat szerkesztettek az előírás, illetőleg a befizetés feljegyzésére. Átlagosan évi 5—6 forintnyi előírás szerepelt egy-egy adózó számláján. Az évi adó mérlegeléséhez alapul szolgálhatnak azok a becslési értékelések, amelyeket pl. Sebők Farkas hagyatéki számadásaiban (1751) őriztek meg az iratok. Ezek szerint egy akó bornak az ára 2 forint, egy hordóé 90 dénár, egy mérő búzáé 1 forint, egy koporsóé 2 forint és 50 dénár, egy új gyermeknadrágé 90 dénár, a szüret átlagos költségei 5 forint és 50 dénár.⁵²⁾

1755-ben pl. egy jobbmódú esküdt és egy közepesen tehető polgár adókönyvi lapját a következőkben szemléltethetjük:⁵³⁾

No		Muss geben				Hat geben	
		Fr.	Den.	Fr.	Den.	Fr.	Den.
14	Hieronimus Dorsch						
	Alter Rest	—	—				
	Ehe Gelt			2	—		
	Unkosten Gelt.....			2	50		
	233 Er (Eimer) Wein			4	66		
	2 Kühe			—	50		
	3 x (Kreuz) Frucht			—	30		
	Handtwerckh			—	75		
	den 8. Maj zalt			10	71	4	20
208	Szöke Mihály						
	Alter Rest	—	—				
	Ehe Gelt			2	—		
	Unkosten Gelt.....			2	50		
	40 Er (Eimer) Wein			—	80		
	1 Kuhe			—	25		
	den 2 Mertz zalt			5	55	1	—
	den 28 September zalt					4	55

Az adókönyvet minden esztendő végén lezárták és a tanács hitelesítette. A hitelesítésnél mindenütt szerepel a bírónak, néhány tanácstagnak, valamint a város lakossága részéről meghívottaknak aláírása és pecsétje.

Óbudán a nemesi státusban lévők kivételével mindenki köteles volt a közszolgáltatásokban résztvenni. Az általános adófizetési kötelezettség körül még 1746-ban viszály tör ki a szőlőművesek és kézművesek között. A kézművesek ugyanis semmiképpen nem akartak a szőlőművesekkel egyenlő mértékben részt vállalni a közteherviselésből, azzal az okoskodással, hogy ők közvetlenül nem a föld eltartottjai, hanem két kezük munkájából és tanult mesterségükből élnek: a szolgáltatások alapja pedig a föld. A dolog végül is az uraság elé kerül, aki úgy határoz, hogy mindenki egyformán

fizetni köteles a szolgáltatásokat. Az ellenszegülők megfenyítésére rendkívül szigorú büntetést helyez kilátásba. Aki első ízben kísérelne meg az urasági rendelkezéssel szembehelyezkedni, 50 bottal büntetendő. Ha ez nem használ és az eset megismétlődne, ismét kijár az 50 botütés. Harmadízben pedig kiűzik a városból a fizetni vonakodót.⁵⁴⁾ 1747 januárjára a viszály teljesen elsimul, és összeülhet a bizottság az adó megállapítására. Ugyanekkor állapítják meg a termények és állatok után fizetendő porció mértékét is. E szerint mindenki köteles egy akó bor után 5 dénárt, egy kereszt gabona után 15, egy tehén után 25, egy disznó után 20, egy kecske után pedig 5 dénárt fizetni. Külön fizetett minden zsidó a földesúrnak járó egy zsidóforint után 6 dénárt a városnak.⁵⁵⁾ — Amilyen mértékben lelkére köti az Instructio a tanácsnak az adók beszédését, éppúgy óva inti őket, hogy senkitől többet ne követeljenek, mint amennyivel adós.⁵⁶⁾

A város évi költségvetése a bevételi oldalon — beleértve az összes adókat és pénzbeli szolgáltatásokat — 6000 forint körül mozgott. A kiadás — természetesen az állami, megyei és földesúri szolgáltatásokkal együtt — ezzel körülbelül egyensúlyban van. Átlag csak 350—400 forintnyi csekély összeget tudnak a következő esztendőre átvinni maradvánnyként. Reális számítások szerint latba eső feleslegük sohasem volt. 1758 az egyetlen kivételes esztendő, amikor 8819 frt és $\frac{1}{2}$ den. bevétellel szemben mindössze 6997 frt és 8 den. kiadás mutatkozott.⁵⁷⁾ Ilyenformán a városnak tartalék-alapok, vagy jelentősebb beruházásra fedezetek sohasem állottak rendelkezésére. Amikor tehát komolyabb beruházásra lett volna szükség, kölcsönökkel igyekeztek áthidalni a nehézségeket. Így kérnek kölcsön 1756-ban a plébánialak felépítésére 500 forintot Bencsovics Márton uradalmi udvarbírótól. A kölcsön feltételei éppen nem méltányosak: két hely felmondásra fizetendő vissza — kivéve, ha a kölcsönadónak sürgős és mulhatatlan szüksége lenne rá, amikor is a kölcsönösszeg azonnal visszatérítendő. A kölcsönösszeg után az akkor szokásos évi 6% kamatot fizetik.⁵⁸⁾

Míthogy a város lakosságának túlnyomó többsége szőlő- és földművelő volt, megélhetésük és adófizető képességük javarészből a terméstől függött. Ilyen körülmények között könnyen elképzelhető, hogy több ízben küszködött a város is pénzügyi gondokkal. Előfordult, hogy maga a bíró — amint említettük — Genski Simon nem egyszer segítette át a bajokon a zavarba jutott városi gazdálkodást. Ugyancsak segítségükre voltak az árvák letéti pénzei, amelyeket szükség esetén szintén kölcsön vettek.

1766-ból, a városi számadások mellett, különálló bírói számadás maradt ránk.⁵⁹⁾ Önálló számadási füzetben is tartották nyilván. Bevételi és kiadási részekre oszlik. Bevételét javarészből a katonáknak eladott zab- és szénaporciók teszik ki, míg a kiadási részben rendkívül változatos, de az egy forintot legtöbb esetben meg sem haladó tételek szerepelnek. Ilyen kiadások pl. alamizsna egy Pápa városbeli mizerikordiánus testvérnek; egy lat gyertya az őrségnek; az áristomba zárt bűnösnek kenyér; adomány a templomi ministráns gyerekeknek; a Makkos Máriához vezetett processzió alkalmával ebéd a plébánosnak, tanítónak és egyháziaknak; Balogh kommisszáriusnak reggeli; a város kocsisának kiadása a Dunán való átkelésért Pestre mentében; stb. Összességében az egész számadás nem nagy. Az 1766. évi bevétel 196 forint és 32 dénár; az előző évi maradvánnyal

együtt összesen 256 forint és 32 dénár állott a bíró rendelkezésére. Az ugyanez évi kiadás 65 forint és 71 dénár, tehát maradvány a következő 1767. évre 190 forint és 61 dénár, amit a bíró nyugta ellenében adott át a számvevőnek. A bírói számadás felülvizsgálásánál mind a belső, mind a külső tanács tagjai jelen vannak. Nem tűnik ki a forrásokból, hogy mely évtől fogva vezetett a bíró külön számadást. Ilyenformán csak a reánk maradt 1766. évi számadásról van tudomásunk teljes egészében. Csak a maradványát ismerjük az 1765. évi számadásnak, de ebből kétségtelen, hogy a bíró a rendelkezésére álló alapról már 1765-ben is külön számadást vezetett.

Az ingatlanok — szőlő, ház, stb. — átruházásakor egy forint ingatlan-átruházási illetékfélélet fizettek, amely a várost illette. A számadások között nem találjuk ennek nyomát, mert sem a befolyt összeg mennyiségéről, sem annak mikénti felhasználásáról nem tesznek említést. A tanácsülési jegyzőkönyvbe azonban bevezették az ingatlanátruházásokat és ilyen esetben azt is feltüntették, hogy az egy forintot a tanácsnál lefizették-e, vagy sem.⁶⁰⁾ Nyomon követve a tanácsülési jegyzőkönyv vonatkozó feljegyzéseit, megállapíthatjuk, hogy pl. 1746-ban 16 forint ilyentermészetű bevétele volt a városnak.

Természetesen — bár közvetve — a várost illették a különféle eljárási díjak, amilyenek a ház- és szőlőbecslési eljárások díjai, árverések, bizottságok díjai stb. Ezeket ugyanis többnyire az eljáró tanácsstagok és tisztviselők élvezték. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a város a tanács tagjainak, illetőleg a tisztviselőknek nagyon szerény javadalmazást nyújtott, akkor e díjakat valójában, mint tisztviselői fizetésrészeket, városi jövedelmeknek kell minősítenünk.

Hasonlóképpen közvetve — a tanácsstagok és tisztviselők útján — élvezte a város a már említett panaszbeadványi illeteket, amelyeket jogos, illetőleg alaptalan panasz esetén volt köteles leróni a panasz benyújtója.

A két városi kocsmá (alsó és felső) bérletéből 1765-ben már közel 700 forint szerepel a számadások között. Hogy ebből, valamint más, az adókon kívül befolyó egyéb jövedelmekből milyen hányad illette a várost, — a földesúrral kötött szerződést nélkülözve — nehéz lenne feleletet adnunk.

A pénzbírságokból befolyt összegek felének a város által történő felhasználhatása felől azonban világosan rendelkezik az Instructio. A 35. pontban rámutat arra, hogy a pénzbírság jog szerint a földesurat illeti. Zichy Miklós azonban csak a felére tart igényt, míg a másik felét átengedi a városnak. Természetes következménye volt ez annak az intézkedésnek, amely az elsőfokú igazságszolgáltatási hatáskört a városra ruházta.

Az anyagiakról való gondoskodás mellett szoros kötelességének ismeri a tanács a város vallás erkölcsi életének ápolását és az alapvető kultúrigények — mint pl. az iskoláztatás — kielégítését. Már az Instructio előírja a magisztrátusnak, hogy vásár- és ünnepnapokon a tanács ne ülésessék. Zárószavaiban pedig figyelmezteti a tanácsot, hogy gondja legyen a vásár- és ünnepnapok méltó megülése. Mindenki köteles az istentiszteleten megjelenni, a város pedig e napokon teljes munkaszünettel ünnepeljen.⁶¹⁾

Vallási tekintetben a város németajkú lakossága a maga egészében egy felekezethez tartozó: római katolikus. A magyar lakosság javarészen

református. Aránylag kevés zsidó családot említenek a források ebből az időből. Ezek valamennyien a földesúr védett zsidai. Jellemző, hogy a tanácsülési jegyzőkönyvben a nem-katolikusoknál feltüntetik az illető vallását. Így Nagy Gergely özvegyénél feltüntetik, hogy *kálvinista* vallású.⁶²⁾ A zsidóknál a nevet is több esetben mellőzve csak arról tesznek említést, hogy egy bizonyos zsidó panasszal, vagy más ügyben a tanácshoz fordul.⁶³⁾ A jegyzőkönyvben sehol nem találjuk nyomát a keresztény hitfelekezetek közötti vallási visszavonásnak. A Carolina resolutio azonban ezúttal is érzeteti hatását, amikor a római katolikus plébános szerződésben biztosított javadalmazása között találjuk a kálvinisták részéről is fizetendő stólapénzt.

Az Instructio rendelkezéseinek megfelelően vásár- és ünnepnapokon nemcsak a tanács munkája szünetelt, hanem a városban is gondoskodtak a munkaszünet megtartásáról. A munkaszünet megszegőit megbüntetik. Kössler Györgynek büntetésképpen 1 lat viaszt kell szolgáltatnia a templomnak, mert Szent István napján szénát hordatott.⁶⁴⁾

A város vallási életének vezetője a plébános, aki mellett káplán működik. 1754-ben plébánosváltozás van Óbudán. Andreovics Lipót Ignác plébános utóda Vogelsporger Mihály lett. Andreovics Dorogra ment plébánosnak. Az új plébánossal a magisztrátus, földesúri jóváhagyással, szerződést köt.⁶⁵⁾ A szerződés értelmében a plébános évi fizetése 300 forint, amelyhez ugyancsak évi 50 forint káplánpénz járul. Őt illeti a stólapénz teljes egészében. Külön felsorolja a szerződés a stóla címén szedhető szolgáltatások mértékét. Így egy esküvéért, egy nagyobb temetésért, gyászmiséért, halotti prédikációért 1 forint 30 krajcárt, kisebb temetésért 1 forintot, keresztelőért 30 krajcárt számíthat fel a plébános. Megillette őt a misestipendium is és az uraság részéről szántóföld- és réthasználatot élvezett. A perselypénz, a harangozás díja, a sírhely ára azonban a templom javadalmi közé tartozott. Ezzel szemben köteles a plébános a katolikus egyház szertartásai szerint minden vásár- és ünnepnapon misét mondani, hivatalát ellátni, prédikálni, körmeneten résztvenni, halottak napján pedig keresztes körmenettel felkeresni a pesti temetőt. Misézni köteles a város szándékaira (auf der Gemeinde Intention). A gyermekek és a lakosság vallásérkölsi nevelését ő végzi. E végből minden hónapban legalább egyszer magyarul is prédikál, a gyermekeket pedig havonta legalább kétszer az erkölcsös életre neveli. A templomgondnokokkal (Kirchen Vätter) együtt intézi a templom számadásait, amelyeknél jelen van a város részéről a bíró és két vagy három esküdt. A város pénztárából fizették a gyertyákat és a mécseseket Szent Rókus, Szent Rozália, Szent Sebestyén és Szent Flórián napján. Végül a szerződés záradékában kötelezte magát mind a város, mind a plébános, hogy a földesúrért három Miatyánkot és három Üdvözlégyet imádkoznak minden vásár- és ünnepnapon. Ez a pont tulajdonképpen csak megerősítése a földesúrral fennálló szorosabb kapcsolatnak, mert a Zichyek kegyurai voltak a templomnak, és róluk a szent cselekményekben egyébként is meg kellett emlékezni.

Résztvettek a város lakosságának lelki szolgálatában a trinitárius atyák is, akiknek az évi költségvetésben 50 forintot irányoztak elő misemondásaikért.⁶⁶⁾

A város vezetőségének e komoly vallásosságra valló intézkedései előre jelzik, hogy erkölcsi téren is szigorú rendelkezésekkel nyúlnak bele a lakosság életviszonyaiba. Az egyenetlenkedő házaseleket a tanács elé rendelik.⁶⁷⁾ A házasságtörőt az úriszék elé utalják, amivel érzékeltetni akarják a vétek súlyát. Elegendőnek tartják a házasságtörés megállapításához azt a tényt, hogy valakit egy bizonyos nőszemély házába harmadízben látnak bemenni.⁶⁸⁾ Az erkölcstelen személyt egyáltalán nem tűrik meg a városban. Bizonyos özvegyasszonyt harmadízben kapnak rajta erkölcstelenségen, mire úgy ítélnék, hogy el kell költöznie a városból.⁶⁹⁾ Ítéletüket az Instructio 36. pontjában foglaltakkal indokolják, amely szerint a bírónak és a tanácsnak az isteni büntetés elkerülése végett nem szabad megtűrnie, hogy kéjné időzzék a városban. Ha pedig valakit gyakori erkölcstelenségen kapnak rajta, és az az idejében kapott figyelmeztetést semmibe se venné, minden további nélkül ki kell korbácsolni a városból. Sokkal kisebb erkölcsi fogyatékosságokért is rendkívül szigorú büntetés alkalmazását köti a lelkére az Instructio a tanácsnak. A szitkozódást, átkozódást, istenkáromlást 50—60, sőt 100 bottal kell büntetnie a tanácsnak a vétek súlya szerint.⁷⁰⁾

A kántori szolgálat ellátása és a gyermekek elemi oktatása a tanító (Schulmeister) feladata. Alkalmaztatásáról és javadalmozásáról a város gondoskodik. Évi járandósága 1766-ban 104 forint, amelyhez két zenés nagymise ellátásáért külön egy forint járul. A hatvanas évekig csak a város iskolájában működő katolikus tanítóról van tudomásunk. 1764-ben azonban a tanácsülési jegyzőkönyv említi Pathai Benjámint kálvinista iskola-mester nevet, akinek működéséről azonban közelebbi adatok hiányzanak.⁷¹⁾

A város gondoskodott a talált gyermekek sorsáról és karolta fel az árvák ügyét. A talált gyermeknek, ha szüleit felkutatni nem sikerült, nevet adtak, sőt ha keresztsége kétséges volt, meg is keresztelték. Így 1758-ban a Szent Endrei-úton, a kápolna közelében talált gyermek megtalálójáról Julianna nevet kap.⁷²⁾ 1766-ban pedig a templom bejáratától balra, közvetlen a templom sarokkövénél talált gyermeket Kirchsteinnek nevezik el és a keresztségben István nevet adnak neki.⁷³⁾ A talált gyermekek fölnevelését városbeli asszonyokra bizzák és a város pénztárából évi 25 forint nevelési költséget fizetnek értük. 1766-ban ezt is fölemelik 1 forintra.⁷⁴⁾

Az árvák gondozásáról, esetleges javaiknak hű kezeléséről szintén a város gondoskodott. Így vállalja el pl. Vogl Ignác Bauer Istvánnak, a volt városi adószedőnek két kis leányárváját és azok javainak kezelését. A tényt a tanácsülési jegyzőkönyv örökíti meg; ugyanitt találjuk az ügyvel kapcsolatos számadásokat is.⁷⁵⁾ Weiss Imre jegyzőségének idejéből azonban már külön kezelt árvaszámadási könyvről van tudomásunk, bár az nem maradt reánk.⁷⁶⁾

A lakosság számának növekedése, mint általában, két módon volt lehetséges: egyrészt természetes szaporodás, másrészt bevándorlás útján. Míg a természetes szaporodást egészségügyi intézkedésekkel elősegíthette a magisztrátus, a bevándorlás tekintetében alaposan kötve volt a földesúri rendelkezésekhez.

A XVIII. század közepén Mária Terézia reformjaival nyer az egészségügy országos viszonylatban kezdeményező rendezést, amikor 1752-ben

minden vármegyének kötelessége lesz képzett orvost tartani, 1777-ben pedig járásonkint egy-egy bába látja el a megye költségén a szegények szükségleteit.⁷⁷⁾ Tudomásunk van arról, hogy Óbudán már az 1750-es években seborvos működött,⁷⁸⁾ 1761-ben pedig Wittmanné Margaréta személyében a városnak bábája is van, miután Budán, Persy István doktornál az exáment kiállotta. Alkalmaztatását bejelenti a tanács az uradalmi tisztartónak és a plébánosnak is. Javadalmazásképpen évi 15 forintot kap a várostól, mint megjegyzték, házbér fejében.⁷⁹⁾ Ez az összeg valóban kevés lett volna a megélhetéshez, ami arra enged következtetni, hogy kiki külön megfizette a bába igénybevett munkáját.

Az idegenek ingatlanvásárlásával, letelepedésével, illetőleg a városban való tartózkodásával kapcsolatban az uraság az Instructio útján három pontban is ad utasításokat a városnak. Az ingatlanvásárlásokkal kapcsolatban úgy intézkedik, hogy akinek Óbudán nincs házbirtoka (nem »haussessig«), lehetőleg ne vásároljon szőlőt, vagy más ingatlant.⁸⁰⁾ Kifejezetten nem tiltja el ugyan az idegeneket az ingatlanvásárlástól, mert — amint mondja — másutt sem tiltja el a jog őket ettől, de mégsem akarja az uraság vállalni a nem szabad állapotban lévők ingatlanvásárlásaival esetleg együttjáró perlekedéseket. Annál is inkább lelkére köti a tanácsnak, hogy az ilyen vásárlásokra ügyeljen, mert azokból nem a városnak, hanem a föld jogszerű tulajdonosának, a földesúrnak származhatnak pererei. A szabályzat olyan tünneti föl a dolgot, mintha a város jutna visszavonásba más helyekkel a nem szabadok ingatlanvásárlásai miatt, holott nyilvánvaló, hogy a földesúr lenne kénytelen perbeszállni más földesúrral, akinek hűtlen jobbágya Óbudán, tehát az ő birtokán földet vagy más ingatlant vásárolva előbbi urának elbocsátó levele nélkül szolgálatát elhagyná és Óbudán telepednék le. A szabályzat fogalmazása bizonyára abból az elgondolásból eredt, hogy a tanács egyedül a város érdekeit vélvén szolgálni, nagyobb figyelemmel őrökdi majd az idegenek ingatlanvásárlásaira.

A városban való letelepedés a földesúr engedélyéhez volt kötve, amint az a földesúri városokban mindenütt szokás volt. Erre vonatkozólag az Instructio 19. pontja félre nem érthető módon rendelkezik. Szigorúan meghagyja a tanácsnak, hogy az idegeneknek letelepedésre irányuló és a városhoz előterjesztett kérelmét haladéktalanul jelentsék az uraságnak.

Végül az Instructio 31. pontjában figyelmezteti a lakosságot, hogy senki idegennek a bíró és a tanács engedélye nélkül szállást adni ne merészeljen. Csak így lehet elkerülni a gonosz és semmirekellő emberek csalárdságait. Aki mégis idegent fogadna be engedély nélkül, azt a bíró és a tanács 12 forint büntetéssel sújtsa, ha pedig a vétkesnek nem volna 12 forintja, 100 bottal büntesse. Ugyanezt a büntetést helyezi kilátásba az Instructio 32. pontja a bírónak és a tanácsnak, ha az ő hanyagságukon múlték valamely idegen és káros személynek a városban való tartózkodása.

Amint e rendelkezésekből kivehető, a földesúri intézkedés elsősorban az ingatlant vásárolni szándékozók és inkább mezőgazdasági foglalkozásúak letelepedésére vonatkozik. A város azonban az országos jellegű céhszabályok tiszteletben tartásával, az idegenből Óbudára érkezett kézművesekre vonatkozóan is intézkedik. Az idegenből jött mesterlegények az atya-

mesternél jelentkeznek, aki azután a többi mesternél mintegy bemutatja (einführt) őket. Gondosan ügyel azonban arra, hogy a mesterek érzékenységet meg ne sértse és a bemutatásnál bizonyos sorrendet tart a legöregebbtől a legifjabbig (rangweise). A céhülés, mely a városi hatóság teljes együttműködésével ment végbe, tüzetes leírást nyer a tanácsülési jegyzőkönyvben; ugyancsak ide vezetik be az ülés határozatait is. Amint a tanácsülési jegyzőkönyvből kitűnik, Genski Simon mint bíró elnökölt a céhülésen.⁸¹⁾ Adott esetben a város vezetősége okos magatartást tanúsít a kézművesekkel szemben. Amikor az óbudai pintérek céhbe akarnak tömörülni, egyrészt nem áll útjába a szervezkedésnek, másrészt azonban a lakosság érdekeit sem téveszti szem elől. Reverzálisában hozzájárul a céhbetömörüléshez »... eo solum reservato, quod unicuique incolae pro sua propria necessitate illa omnia vasa et instrumenta, quae vietores praeparare solent, et ulterius praeparare licitum sit.«⁸²⁾

A céhek sérelmei többnyire az egyesek által tekintélyükön ejtett csorbára vonatkoznak. Panaszaikkal nem a városhoz, hanem az urasághoz fordulnak, aki azonban minden esetben átteszi azokat a városhoz vizsgálat és illetékes intézkedés végett. A tanács megköveteti a sértett céhet és inti a békétlenkedőt, hogy a város lakosságának egyetértését ne zavarja.⁸³⁾ Általában az ipari vonatkozású ügyek nem tartoznak a városi közigazgatás hatáskörébe, mert a céhek autonómiája megoldotta a feladatokat saját kebelében.

Annál szorosabban kapcsolódnak a szőlő-, illetőleg mezőgazdasági ügyek a város közigazgatásához. Az Instructio több pontjában utal a tanács hatáskörébe, de egyúttal feladatkörébe is mező- és erdőgazdaságra vonatkozó felügyeleti jogokat. Így a 17. pontban utasítja a tanácsot, hogy tüstént jelentse a földesúrnak, ha valaki gazdaságát hanyagul kezelné, földjei, szőlei parlagon hevernének, vagy éppen oktalan hanyagsága miatt gazdasága veszendőbe menne. Ha a tanács figyelmeztetése hiábavalónak bizonyulna, gondja lesz a földesúrnak arra, hogy az ilyen gazdától a földet és szőlőt elvegye és szorgalmas, dolgos emberek gondjaira bízza.

Szigorúan ügyeljen a tanács arra, hogy az erdőben senki tüzet ne rakjon. Ebből az uraságnak is, a városnak is nagy kára származhatnék. Ha valakit a tanács mégis tűzrakáson kapna, 12 forinttal büntesse, behajthatatlanság esetén pedig 100 botot szabjon ki rá.⁸⁴⁾ Hasonlóan szigorú büntetésben részesüljön az, aki akár az erdőben, akár a szántóföldön, akár a szőlőhegyen vadászik.⁸⁵⁾ E szigorúan földesúri jog védelmében az Instructio az 1729: XXII. t.-c.-re támaszkodik. Súrlódások elkerülése végett különös gondja legyen a tanácsnak, hogy a határ felmérését figyelemmel kísérjék. Idejében jelentsék a földesúrnak, ha valaki a szomszédainak földjébe beleszántva a magáét jogtalanul és önkényesen gyarapítaná. Célszerű az ilyen visszaélést csírájában elfojtani.⁸⁶⁾ Tizenkét forint vagy 100 bot a büntetése annak is, aki a tavaszi vagy őszi vetésben legeltet, vagy Szent György napja után a kaszálóra hajtja marháit vagy juhait. Köteles ezenfelül minden egyes állata után behajtási pénzt (Eintreib Geld) fizetni, és pedig darabonként 12 dénárt.⁸⁷⁾

Mező- és szőlőgazdasági kérdésekben a város az urasággal egyetértésben jár el. Intézkedései nemcsak általánosságokban mozognak. Ponto-

san meghatározzák a mezőgazdasági munkálatoknak még az idejét is. Közlik a lakossággal, hogy a tavaszi szántást és vetést március 12-ig kell a földeken elvégezni. 1747 február 24-én találjuk bejegyezve a tanácsülési jegyzőkönyvbe a szőlőmunkásoknak fizetendő bérrel szóló urasági rendelkezést is. E bejegyzés tanúság arra, hogy az uraság részéről az úgynevezett *telekkönyvi hivatal* (Grund Buch) foglalkozott a városnak adandó mezőgazdasági utasításokkal.

A telekkönyvi hivatal — bár több, mai értelemben vett közigazgatási feladat is hatáskörébe tartozott — a maga egészében földesúri szerv volt. Ez természetes is, mert az ingatlanok tulajdonjoga a földesurat illette. Az ingatlanokkal kapcsolatos ügyek vitelét a földesúr nem ruházta a városi hatóságra, amint azt a közigazgatási és igazságszolgáltatási ügyeknél megtette. Külön hivatalt szervezett tehát, amely független volt a városi közigazgatástól, és a hivatal tisztviselőiről is a földesúr gondoskodott.

A hivatalnak külön pecsétje volt, amelynek köriratában az 1729-es évszám szerepel.⁸⁸⁾ Egyéb adatok híjján föltételezhető, hogy 1729 előtt a telekkönyvi hivatal nem működött. 1746—1766 között nagyobb részben Schad (Schadt) Móric volt a hivatal vezetője, a telekispán (Grundverwalter).⁸⁹⁾ Hatásköre jóval meghaladta a mai értelemben vett telekkönyvi hivatalokét. Nevezetesen az ingatlanok nyilvántartásán kívül különös gondja volt a szőlő- és földművelési munkálatokra. Reánk maradt a telekkönyvi hivatalnak az az Instructioja, amelyet Zichy Miklós özvegye, gróf Berényi Erzsébet 1759 január 1-én adott a hivatalnak.⁹⁰⁾ Teljes címe: »Instruction, welche aus gnädigst grundherrschaftlichem Befehl, von einem hochgräflichen Grund Buch zu Alt-Ofen, dasiger Gemeinde zu fernerem Richtschnur de Dato 1 Januarii 1759 übergeben worden.« A telekkönyvi Instructio négy összefűzött lapból áll, a grófné sajátkezűleg írta alá. Hat pontban tartalmaz különféle utasításokat. Az első pontban elrendeli, hogy mindennemű ingatlanváltozást, vonatkozzék az házra, szőlőre, földre, a telekkönyvi hivatalnál be kell jelenteni. A második pont építkezési szabályokat tartalmaz, elsősorban pincékre és kutakra, amikoris különös tekintettel kell lenni a szomszéd számbajöhető igényeire, és a neki esetleg okozott kár megtérítendő. A szomszéd elővásárlási joga felől intézkedik a harmadik pont a szőlőkre vonatkozólag. A negyedik és egyben a leglényegesebb pont szól a házingatlan-levélről és a föld-, rét-, szőlő-cseréről.

1759-ig a lakosságnak az ingatlanokhoz való jogi kapcsolata rendkívül laza volt, amelyet a mezőgazdasági művelés eredményessége érdekében meg kellett szilárdítani. Tudjuk, hogy a mezőgazdasági ingatlan gondatlan művelése elegendő ok volt arra, hogy művelőjétől a földet elvegyék és szorgalmasabb gazdának adják át. Rendezést sürgetett az aránytalan föld- és szőlőmegosztás is. Az ingatlanok felmérését és felosztását 1759-ig nem vizsgálták felül, márpedig a telepítés első éveitől kezdve bizonyára több körülmény kívánta volna az újabb rendezést. Egyes családok megszorodtak, mások viszont kihaltak, vagy megfogyatkoztak. A házassági szerződésekből, a tanácsülési jegyzőkönyvből világosan megállapítható, hogy Óbudán nagyon gyakran özvegyasszonyokkal házasodik a fiatalság. A háromszori férjhezmenés vagy nősülés sem ritka. Mindezek a körülmények

azt mutatják, hogy az ingatlanok megoszlása sem lehetett a többség számára kedvező. Amíg a helytelen ingatlanmegoszlás elégedetlenséget, addig a laza jogi kapcsolatokból következő ingatlan-csere lehetősége sok visszavonást szült a lakosság között. A telekkönyvi Instructio negyedik pontja volt hivatva rendet teremteni és a felszaporodott egyenetlenségeket elsimítani. A telekkönyvi jogra és az igazságra hivatkozva intézkedik a grófné, hogy minden egyes ház birtoklevelet (Haus Brief) kapjon. Hasonlóképpen írásba fektetik a házhoz tartozó és újonnan kimért földeket és réteket. Hogy pedig ezután kiki az ingatlanának nagyobb hasznát lássa, földjeit szorgalmasabban művelje, elrendeli a negyedik pont, hogy a földeket a jövőben cserélgetni nem szabad.⁹¹⁾

Az ötödik pontban a szőlőhegyen és a földeken előfordulható kihágásokkal (út, faültetés, kivágás stb.) foglalkozik, míg az utolsó, hatodik pont az ingatlanbecslésre kirendelt bizottságok összetételére tartalmaz hasznos utasításokat. A telekkönyv nélkülözhetetlen alapokmánya volt minden ingatlanra vonatkozó jognak.

A házassági szerződések és végrendeletek, melyek többnyire tartalmaznak ingatlanra vonatkozó rendelkezéseket és megállapodásokat, e részben nem nélkülözhetik a telekkönyvet. A telekkönyv valóban nyilván is tartja az örökségi részeket és a hagyatéki tárgyalásoknál nem egyszer hivatkoznak rá.⁹²⁾ Amíg azonban a telekkönyv az uraság fenntartott joga alapján kivülesik a városi közigazgatás hatáskörén, addig a házassági szerződések és végrendeletek — bár magánfelek hozzák létre azokat — mindig igénybe veszik a közigazgatás közreműködését.

A legtöbb házasulandó házassági szerződést (Heiraths Contract) kötött a házasság előtt. A házassági szerződések csaknem kivétel nélkül alaki és érdemi részből állanak és hármastagozódásúak. Az első és harmadik rész alaki, a középső rész érdemi résznek tekinthető. Mindhárom megelőzően — a kor vallásos szellemének megfelelően — néhány soros bevezetőt találunk, amelyben a Szent Háromság nevét mintegy segítségül hívják és ezzel a szerződés komolyságára is utalnak. Az első rész tartalmazza a vőlegény és a menyasszony nevét, családi állapotát, néha a származási helyét, különösen akkor, ha a házasulandó nem volt óbudai lakos. A középső részben előbb erkölcsi vonatkozású kötelezettségeket vállalnak a felek, hogy egymást szeretetben, hűségben, egyetértésben támogatják, semminemű bajban el nem hagyják, majd az anyagiakról, ingó és ingatlan javaikról intézkednek. A harmadik és utolsó részben megerősítik a szerződést, hivatkoznak a tanukra, megjelölik a szerződés időpontját, végül mind maguk a szerződő felek, mind a tanuk sajátkezűleg aláírják és pecsétükkel ellátják.⁹³⁾

A hajdani hiteles helyek szerepét a végrendeletek megalkotásánál és megőrzésénél átveszi a közigazgatás. Óbudán általában kétféle végrendeletet ismerünk: írásbelit és szóbelit. Amint a házassági szerződések, éppúgy a végrendeletek is nagyjában hármastagozódásúak, alaki és érdemi részekre oszthatók. Néhány soros bevezetőikben a házassági szerződésekhez hasonlóan tükrözik a kor vallásos szellemét. Bevezetőben a végrendelező Istennek ajánlja lelkét, az anyaföldnek testét, amelyből vétetett. A temetés helyének és módjának megjelölését tartalmazza még az első rész. Középső

részében találjuk a tulajdonképpeni érdemi részt, melyben a végrendelező ingó és ingatlan javairól intézkedik. A végrendelet utolsó részében történik a hitelesítés a rendelkező aláírásával és pecsétjével.

A végrendeletek megalkotásánál nagyjában az 1715: XXVII. t.-c. rendelkezéseit tartották szem előtt. Az említett törvénycikk rendelkezése szerint a végrendelet érvényességéhez öt tanu sajátkezű aláírása és pecsétje volt szükséges. A magyar nemzetiségű óbudai lakosok a törvény e rendelkezését többnyire betartották. Így pl. Molnár István özvegyének, Nagy Pannának végrendeletén olvashatjuk: »Lett ezen testamentom tétel ilyen böcsületes tanácsbéli személyek előtt, úgymint Vukovics György, Markovics Gergely, Polyák István, Kovács István, coram me Joanne Váci.«⁹⁴) Bukovics György 1748 január 6-i végrendeletén pedig — mely egyike a legszebb reánkmaradt magyarnyelvű végrendeleteknek — tanuként Merkovics Gergely, Novák Mihály, Kiss Mihály, Nemes Gergely és Pápay József szerepelnek.⁹⁵) Az aláírások mellett többnyire ott találjuk az aláíró pecsétjét is. Az óbudai polgárok pecsétje, mint általában a budaiaké vagy a pestieké, rendszeren köralakú, egy-másfél centiméter átmérőjű. Tartalmazza a pecsét tulajdonosának foglalkozását jellemző szerszám képét és a tulajdonos vezeték- és keresztnévének kezdőbetűjét.

A hatóság a végrendeletekkel kapcsolatban kétféleképpen tevékenykedett: egyrészt hitelesítette, másrészt kihirdette azokat. A hitelesítés történhetett hivatalosabb formában: »Disses Testament ist bei leblichem Rath aprobiert und vor gut erkhennt wurden. Signatum Alt-Ofen den N. N. Richter und Rath.«⁹⁶) Hitelesítették azonban egyszerűen így: »Coram me Jurato Notario Joanne Antonio Lócsei.«⁹⁷) A végrendelet kihirdetését rendszeren annak külzetére jegyezték fel a kihirdetés időpontjával.

Az írásbeli végrendelezés mellett találkozunk szóbeli végrendelettel is. Így Rác Sára, Nemes András hátramaradt özvegye Dukony János és Pathai Benjámín kálvinista tanító bizonyágtételével igazolja a tanács előtt néhai való férjének hiteles és utolsó akaratát 1764 március 3-án, amit a tanács érvényesnek el is fogad.⁹⁸)

Talán inkább nyelvi, semmint nemzetiségi jelentősége volt annak a ténynek, hogy a magyarok végrendeletén következetesen magyarnevű, a német nemzetiségűek végrendeletén pedig kivétel nélkül németnevű tanukat, bizonyágtéteket találunk. Az egyetlen kivétel Schwartz Jakab, aki mind magyar, mind pedig német polgárok végrendeletén szerepel tanuként.⁹⁹) Az ő személye azonban, az 1756. évben magyar részről történt bíróváválasztásával kapcsolatban említett okoknál fogva, nem töri meg az elvet.

Míg az ingatlanok mindennemű tulajdoni változása szorosan a grófi telekkönyv hatáskörébe tartozott, addig az ingatlanok használati, bérleti ügyeiből keletkező jogviszonyok a városi közigazgatás jogkörébe vágtek. Lakhérléti szerződésből folyó jogsérelmet a tanács bírál el. Így pl. Stigler András a szerződés lejártakor ki akarja tenni a házából az egyik óbudai zsidót. A zsidó bepanaszolja a városnál Stiglert azzal az indokolással, hogy bár a szerződése lejárt, nem tud azonnal más helyet kapni. A tanács méltányolja a panaszt, haladékot ad a maradásra a zsidónak, de kötelezi őt, hogy a bora után a szokásos 5 dénár pincebért külön fizesse meg a háztulajdonosnak.¹⁰⁰)

Ingatlanai nemcsak magánosoknak voltak Óbudán, hanem a városnak is. 1755-ben tudunk a városháza javításáról;¹⁰¹⁾ a tanács gondoskodott az iskolahelyiségről; a város építteti a plébániát 1756-ban; a jegyzői lakást 1758-ban; a két városi kocsmá épületének városi tulajdonára mutat, hogy a kocsmák bére a város számadásaiban szerepel. A plébánialak építését a tanács Schadt János Mihály budai, várbeli építőmesterre bízta. Vele köt szerződést 1756 március 10-én. A szerződés értelmében 1280 forintot fizet a város Schadtnak az építésért, és az utolsó részlet fejében járó 89 forintot 1760 január 26-án fizetik ki kezeihez.¹⁰²⁾ 1758 májusában az uraság engedélyét kérik, hogy a régi plébánosi házat a város céljaira felhasználhassák. A plébánosnak ugyanis újat építettek, és pillanatnyilag nem volt a városnak pénze a mutatkozó szükségét más módon kiküszöbölni. Miután a plébános a régi házat amúgysem használja és bele is egyezett annak felhasználásába, a város úgy határoz, hogy a régi plébánialakot iskola céljára kell átalakítani, a volt iskolaépületben pedig részben a jegyző kap lakást, míg néhány helyiséget a város céljaira, és pedig közelebbről közigazgatási célokra használnak fel.¹⁰³⁾ Feltehető, hogy a város levéltára is itt kapott helyet. Gondoskodott a város a városi óra üzemből tartásáról is. 1754 február 9-én megállapodnak Glekler János Mihály budai, vizivárosi órással, aki évi 10 forint ellenében egész esztendőn át vállalja, hogy karbantartja Óbuda óráját.¹⁰⁴⁾

*

Óbudán mint Zichy-birtokon az igazságszolgáltatás tulajdonképpen a földesurat illette meg, akinek módjában volt jogait akár személyesen, akár az ő nevében eljáró úriszék útján gyakorolni. Zichy Miklós azonban, amint a közigazgatás terén messzemenő kiváltságokkal támogatta a várost, éppen úgy reá ruházta az elsőfokú igazságszolgáltatás gyakorlását is, míg ő maga, illetőleg az úriszék másodfokú igazságszolgáltatási fórumként szerepelt. Az *Instructio*, mely a város hatóságának irányító és egyben a földesúri jogokat átruházó alapokmánya, természetesen a bírói funkciókra vonatkozólag is messzemenő irányelveket tartalmaz. Kisebb jelentőségű ügyekben az igazságszolgáltatást a bíróra és a tanácsra ruházta, akiknek ítélete ellen a földesúrhoz, illetve annak úriszékéhez lehetett fellebbezni. Ugyanakkor azonban figyelmezteti a lakosságot, hogy a bíró és a tanács ítéletével önkényesen ne merjen szembeszállni.¹⁰⁵⁾

A tanács elé került igazságszolgáltatási ügyek részint büntetőjogiak, részint magánjogiak. Bár az *Instructio* csak kisebb jelentőségű ügyeket utal a tanács hatáskörébe és így a tanács igazságszolgáltatási ténykedését megörökítő tanácsülési jegyzőkönyv nem jegyez fel súlyosabb természetű vétségeket, mégis a fennmaradt egyéb források sem említenek komolyabb természetű jogsérelmeket. Rendkívül kedvező színben áll előttünk Óbuda lakossága a büntető igazságszolgáltatás tükrében. Jellemző például, hogy kisebb értékű javaknak eltulajdonítása, tehát lopás vétsége mindössze 7–8 esetben szerepel húsz esztendő alatt a vonatkozó jegyzőkönyvekben. A büntető igazságszolgáltatás hatáskörébe vágó vétségek többnyire a becsületsértés, könnyű testi sértés tényállása körül mozognak, míg a lopás,

erkölcstelen merénylet stb. fehér hollóként szerepel a tanácsülési jegyzőkönyvben. A polgári perek, tehát a magánjogi jogviszonyt sértő cselekmények orvoslásai, javarészben hagyatéki ügyek, adósságok, adás-vételi megállapodások, szolgálati jogviszony sérelmei, zálogügyletek stb. körül felmerült vitákkal foglalkoznak.

A bíró és a tanács által kiszabandó büntetések tekintetében szintén az *Instructio* rendelkezik. Hatalmat ad a bírónak és a tanácsnak arra, hogy önállóan és legjobb belátása szerint szabjon ki pénz- és botbüntetést azokban az esetekben, amelyekben reá ruházta az igazság szolgáltatását. A hatáskörüket meghaladó, súlyosabb természetű ügyeket azonban az úri-szék eljárása alá kell bocsátani.¹⁰⁶⁾

Külön intézkedik az *Instructio* a lopás büntetéséről és elrendeli, hogy szigorúan büntessék. Kifejezetten nem mondja ugyan meg, hogy milyen mennyiségű büntetést szabjon ki érte a tanács, csak azt jelzi, hogy nyilvánosan, az istentisztelet után szigorúan büntessék meg a vétkeket. Hogy a lopásra kiszabandó büntetést az *Instructio* rendkívül keménynek szánta, az kiviláglik abból, hogy ismételt esetben megköveteli a bűnösnek a városból való szegycmenteljes kiűzését.¹⁰⁷⁾

Sem az *Instructio* által megállapított jogsértések, sem az azokra kiszabni rendelt büntetések nem méríthették ki mindenestől az életben felmerülő eseteket. Az óbudai igazságszolgáltatás éppúgy nem nélkülözhetette az országos jog vonatkozó rendelkezéseit, mint bíráinak igazságérzékét és az adott körülmények között a helyzetek bölcs mérlegelését. Az óbudai bíró és a tanács valóban meglepő jogérzékről és igazságszeretetről tesz tanúságot a jogesetek elbírálásánál, és bár ítéleteiben általában szigorú, sohasem megy el bekötött szemmel vagy tompa érzéketlenséggel a *ius aequum* által nyújtott lehetőségek mellett. 1757-ben az öreg Perlinger János, bizonyára egy kissé kapatosan, megsérti a hegymestereket Harrer Pál városi bormérő kocsmájában, mire azok sérelmük orvoslásáért a tanácshoz fordulnak. A tanács tekintettel van Perlinger öreg korára és figyelembe veszi azt a körülményt is, hogy ő a káplán előimádkozója. Mint öreg embert és mint egyházi ügyekben érdekelt személyt nem bünteti a megszegyenítő botütéssel, hanem pénzbírsággal sújtja. Meg kell követnie azonban nemcsak a sértett feleket, hanem azok hivatali fejét is, a telekispánt.¹⁰⁸⁾ Nyilván hivatali működésüket kifogásolta sértő szavakkal. Más esetben — Hegyi István és Sztankó Mártonné kölcsönös becsületsértési esetében — ismeri a tanács a sértésnek sértéssel való rekompenzációját. Kilátásba helyezi azonban az ítéletben, hogy az asszony húsz korbáccsal lesz büntetendő, ha ismételten okozója lenne hasonló kölcsönös sértegetésnek, aminthogy a fölmerült esetben is ő volt a kezdeményező.¹⁰⁹⁾

A tanács egészen kiváló jogérzékéről tanuskodik a Raab Frigyes panaszára hozott ítélet. Gnór Márton sérti meg a panaszttevőt gyalázkodó szavakkal. Megállapítja a tanács, hogy a terhelt bizonyos kifürkészhetetlen szenvedélyből követi el gyalázkodásait. Ítéletében nem elégszik meg a sértett egyszerű megkövetésével, sőt a pénzbírságot sem tartja elég hatásos büntetésnek, bár azt is kiszabja. Ellenben oda kell mennie a sértegetőnek arra a helyre, ahol a sértést elkövette. Ott a sértés színhelyén kell megkövetnie a panaszost mindazok előtt, akik fültanui voltak a gyaláz-

kodásnak és a sérelmek visszavonásával kell a panaszos becsületes nevének esett foltot letörölnie.¹¹⁰⁾ Büntetésátváltoztatást alkalmaznak Augsburgi Fülöp esetében, aki nem kisebb vétséggel vádoltan áll a tanács előtt, mint hogy az esküdteket egy krajcár értékre sem taksálja gyalázkodó szavaiban. Öreg korára való tekintettel áristomba zárják, de lelkére kötik, hogy a jövőben jobban zabolázza meg a nyelvét, mert nem lesznek tekintettel ősz hajára és kemény büntetést szabnak majd ki rá.¹¹¹⁾ Becsületsértési ítéletben a sértettnek erkölcsi és anyagi elégtételt szolgáltatnak a sértő részéről, amikor előbb meg kell követnie a sértettet, majd 1 forint 30 krajcár büntetést fizet a tanácsnak. A pénzbírság egyik fele a panaszost, másik fele a tanácsot illeti.¹¹²⁾

Büntetésátváltoztatást alkalmaznak a terhelt kérelmére is, ha azt méltányosnak találják. Így Stingel Gáspár panaszára Dempf Krisztiánt huszonöt botra ítélik, de kérelmére és tekintettel szabómesteri mivoltára 3 forint pénzbüntetésre változtatják át a kiszabott botozást.¹¹³⁾ Könnyű testi sértések büntetésénél következetesen 12 forint büntetést szabnak ki, — nyilvánvalóan az uraságtól kapott irányelvek szerint — és a 12 forint az uraságot is illette.¹¹⁴⁾ Taflinger Mátyás esetében látunk törést az elven, aki az újlaki keresztjáró napok alkalmával verekedik. Egyebek közt arra ítélik, hogy nyolc napon át dolgozni köteles az uraságnál. Ebben az esetben azonban figyelembe kell vennünk, hogy a verekedés nem Óbuda területén történt, és az elégtétel így is az uraság hasznára volt.¹¹⁵⁾

Az erkölcsatlenséget az Instructio szellemében kíméletlen szigorral büntetik. Egy serdületlen leány erköcstelen merénylőjét a Jeszenovszky Sámuel grófi teljhatalmú biztossal kiegészített tanács vonja felelősségre. Két ízben kiosztandó 100 botra ítélik, és az ítéletet a templom előtt nyilvánosan kell végrehajtani. A büntetés végrehajtása után pedig kitoloncolják a városból.¹¹⁶⁾

Hasonló szigorral büntetik a lopást is. Hét forint eltulajdonításáért kerül a deresre nyilvánosan a templom előtt egy szolgafiú, aki a lopott pénzből anyjának is adott. Jóvá kell tenniük az okozott kárt, és a botbüntetésén kívül szegyenpadra is kerülnek mindketten.¹¹⁷⁾

Ismeri a tanács a könnyű testi sértések vétségénél a jogos önvédelem esetét, de ebben az esetben sem tekint el a kölcsönös bocsánatkéréstől és soha nem mulasztja el, hogy a békétlenkedő polgárokat a megértő és békés közösségi életre buzdítsa.¹¹⁸⁾ Nemcsak fenýíteni, hanem egyszerűs mind nevelni is akar.

Polgári perek esetében nem kisebb bölcseségről tesz tanuságot az óbudai igazságszolgáltatás. Igyekszik a szembenálló feleket kibékíteni, a vitás ügyeket megegyezéssel lezárni. A jogsegélyért hozzá fordult Németh Jánost megnyugtatja, hogy a neki járó 20 forint 30 krajcárnyi kölcsönösszeget Molnár István a legközelebbi húsvétra megadja majd neki.¹¹⁹⁾ A jogos panasz minden részletét kivizsgálva igazságot ad a tanács az alkalmazottnak munkaadójával szemben. Bizonyos molnárlegény a mestertől kártérítést kér, mert a malomban szerencsétlenség érte, és összezúzta az egyik kezét. A felcsernek fizetett gyógydíj felét meg is ítéli a tanács a panaszos molnárlegénynek.¹²⁰⁾

Amilyen mértékben méltányos volt a tanács a jogos panaszok elbírálásánál, éppúgy igyekezett átlátni a szítán, ha alapos oka volt feltételezni

a panaszosok indítékainak nem egészen tiszta forrásait. Nem került el a figyelmét a zsidóknak már akkor sem rejtett élelmessége, amely szívesen tapadt a zálogüzletekhez. A megszorult óbudaiak ugyanis néhányszor igénybevétték a zsidókat kisebb kölcsönökért, amelyeket zálogtárgyak fejében vettek fel. Ha a kölcsön lejártának napjára az adós nem teljesítette kötelezettségét, nem volt a hitelezőnek joga ipso facto elköttyavetyélni az ingóságokat. Ilyen esetben törvénybe ment a zsidó és határnap kitűzését kérte. A tanács ki is jelölte a határnapot, és ha az adós addig nem fizetett, a záloghitelező túladhathott a holmin.¹²¹⁾

Tisztában volt a tanács a magyar szokásokkal is, és ha a helyzet úgy hozta magával, bizonyításra is felhasználta azokat. Ifjabb Molnár János panaszt emel a bírónál, hogy kocsiját-lovát eladta Molnár Györgynek és vejének, Tóth Jánosnak 56 forintért; a vevők a kocsi-val-lóval már háromízben fuvaroztak az erdőről, már öt hete maguknál tartották az alkalmatosságokat és most megbánták a vásárt, nem akarják megtartani sem a kocsit, sem a lovat. A tanács a magyar szokásra hivatkozva a vásár megtörténtének valóságát bizonyítottnak veszi azzal, hogy a felek áldomást ittak rá. Kötelezi a vevőket, hogy a kocsit és lovat megtartsák és a vételár első részleteként 20 forintot azonnal le kell fizetniük.¹²²⁾

A bírói eljárást mind a büntető, mind a polgári peres ügyekben szóbeliség, közvetlenség és egyszerűség jellemezte. A panasztévő élőszóban adta elő sérelmét a tanács előtt, ahol azonnal meghallgatták a tanukat és döntöttek az ügyben. Az óbudai igazságszolgáltatásnak alig is maradt más forrása, mint a tanácsülési jegyzőkönyv, ahova minden ügy tárgyalása és ítélete bekerült. Fontos bizonyító erőt kölcsönöztek az eskünek. Tanuk hiányában az eskü perdöntő argumentum volt.¹²³⁾ Egyéb bizonyítékok hiányában a juramentum confirmatorium állott a tanács rendelkezésére. Az egyik perben, miután a perbenálló feleket és tanukat meghallgatták, elegendő bizonyíték hiányában nem tudnak döntést hozni. Az igazság kiderítésére nem marad más eszköz, mint a juramentum confirmatorium. Ennek alapján hozzák meg az ítéletet.¹²⁴⁾

A tanácsülési jegyzőkönyvben sem fektettek fel szabatos tárgyalási jegyzőkönyvet. A szóbanforgó húsz esztendő alatt mindössze egy esetben szerepel a jegyzőkönyvben a XVIII. századi perek leírásának jól ismert alakja, amikor a tényállás rövid ismertetése után kérdés és felelet alakjában közlik a panaszosnak és tanuinak vallomását, majd a pert befejező ítéletet.¹²⁵⁾

A bíró és a tanács illetékessége — amint már említettük — csak kisebb jelentőségű ügyekre terjedt ki, amelyekben első fokon ítéleztek. Fellebbviteli fórum az uraság, illetőleg az általa kirendelt úriszék volt. Az Instructio 9. pontjában intézkedik a földesúr a fellebbezésről. Ha valaki — úgymond — a tanács ítéletével nem lenne megelégedve, módjában áll ügyét a földesúr elé vinni. A tanács köteles az ilyen esetben mind a panaszt, mind az ítéletet írásban kiadni. Másodfokon azután vagy a földesúr, vagy az általa kirendelt úriszék ítélezik.

A másodfokú eljárás nyomaival számos helyen találkozunk az óbudai iratok között. 1763 május 26-án tárgyalja az úriszék Tóth Jánosnak Szokolyai Éva elleni perét. A per előbb a városi magisztrátus előtt folyt, azonban a felperes, nem lévén a tanács ítéletével megelégedve, a tanács-

ülési jegyzőkönyv is megemlíti, hogy az urasághoz fellebbezett.¹²⁶⁾ Igen gyakori eset, hogy egyesek nem a tanácshoz, hanem egyenesen az urasághoz fordulnak panasszal. Az uraság azonban nem sérti meg a tanács földesúrtól kapott illetékességét, hanem minden esetben átteszi az ügyet a magisztrátushoz elsőfokú elbírálás végett.¹²⁷⁾

Az úriszék iratainak nyelve — eltérően az óbudai iratok csaknem kizárólagosan német nyelvtől — latin, sőt néha magyar. Jeszenovszky Sámuel, teljhatalmú urasági biztos úriszéki ügyekben magyarul keresi meg a tanácsot, bár a magyarnyelvű szövegbe, mint afféle fiskális ember, igen sok latin kifejezést kever.¹²⁸⁾ Megkeresésének hangja barátságos, közvetlen. A *kedves bírák uraimék* megszólítást sohasem hagyja el és mint a bírák *jóakaró szolgája* zárja sorait. Hivatalos stílusára jellemző az a pár sor, amelynek kíséretében — többek között — a tanácshoz küldi Lukanics Mátyás kérelmét, melyben örökségi része ügyében fordul Lukanics az úriszékhez. Miután közli Jeszenovszky a tényállást, így folytatja: »Ez okáért Kigyelmetek vivén ezen levelemet nevezett pársokat meg hallgassa, és ezen causát köztek decidállyá salva ab utrinque ad Sedem Dominalem appellatione.«¹²⁹⁾ Érdekes, hogy ugyanabban a levélben, amelyben hivatalos úriszéki ügyeket hoz a tanács tudomására, magántermészetű kérelmét is előadja: »Lévén szükségem házom földelire való 500 cserépre, kirem ne sainállyá Kentek város kocsisát budai Szonlaitner téglá égető kemenczéhez 4 forinttal küldeni olly parancsolattal és Instructioval, hogy ottan azon 500 cserepet meg vévén szekerire föl rakja és ide Pestre házamhoz hozza el, ha már ma nem lehet, el jövő hétfőn, a ki mihellyest ide gyűn, és a cserepet kezemhez admanuállyá, meg írtt árát, úgy mint 4 forintot én is mindgyár le teszem és általa Kigyelmeteknek ki küldeni el nem mulasztok, mert tudom, hogy ezere in loco 8 f[orint] azért az 500[at] 4 forinton meg vehetyük, csak jó cserepet adgyanak néki, de vigye magával egy kötél szalmát és az szekerin circ. 4 deszkát, hogy az cserepek közü szalmát lehessen rakni, külömbön össze törnék: téglá kemenczénél lévő emberek, tudgyák az rakáshoz, azok közül egyik rakni fogja a szekérben és a kocsis föll adogatván jól meg olvassa, hogy hiba ne legyen. Jó akarattyát meg szolgálni igyekezvén maradok sub dato Pestini 21 Novembris 1761. Kigyelmeteknek jó akaró szolgája Jeszenovszky Sámuel.«¹³⁰⁾ Jeszenovszky írja alá az úriszéki ítéleteket és általában ő az összekötő kapocs a városi közigazgatás és az uraság között.¹³¹⁾

Jeszenovszky mindig bizonyos jóakarattal kezeli a városi ügyeket. Feltehető, hogy jóindulatát támogatták azok az apró szolgálatok is, amelyeket a város sohasem mulasztott el vele szemben teljesíteni.

Sem az úriszéki átiratokon, sem az egyéb hatóságoktól Óbudára érkezett iratokon nem találjuk nyomát a tanács intézkedéseinek. Aktaszerű intézkedéssel egyáltalában alig találkozunk az óbudai közigazgatásban. A reánk maradt iratok legnagyobb része házassági szerződés és végrendelet. Hogy az óbudai közigazgatás megismerése mégis hozzáférhető maradt, azt elsősorban a tanácsülési jegyzőkönyveknek köszönhetjük. Ezekben a jegyzőkönyvekben fektették le mind a közigazgatásnak, mind az igazságszolgáltatásnak minden jelentős mozzanatát. Az első tanácsülési jegyzőkönyv, amely reánk maradt, 1744-ből való; sem lapszámozása, sem muta-

tója nincsen egészen 1754 november 19-ig. Innen kezdve halad a lapszámolás 1—193-ig, majd a második kötetben 1763 januárjával ismét 1-től számozzák a lapokat. Az egyes ülésnapokon felírják az ülés keltét, előadják a rövid tényállást, majd közlik a határozatot. Ez a hármas beosztás minden egyes tanácsülési tárgynál jól megfigyelhető. Az első kötet végén találunk ugyan valamelyes névmutatót, de ez csak inkább jóindulatú kísérletnek tekinthető, mert egyébként nagyon hiányos, tervszerűtlen és egészben véve használhatatlan. A második kötetet egyáltalán nem mutatózták.

Weiss Imre jegyzőségének kezdete óta (1755) a tanácsülési jegyzőkönyv áttekinthetőbb. Igaz viszont, hogy tisztázott példánynak látszik, amit megerősít az a körülmény, hogy időrendben későbbi ügyek bejegyzése megelőzi az előbbieket.¹³²⁾ A pénzbírságokról külön könyvet nem vezettek, ami kitűnik abból, hogy a tanácsülési jegyzőkönyvben több helyen találunk utólagos bejegyzéssel, amelyben az ítélet után a kirótt pénzbírság befizetését később följegyzik (richtig bezahlt).¹³³⁾

A tanácsülési jegyzőkönyv mellett legjelentősebb irataink az adókönyvek (Portion Buch), számadások (Einnehmer Rechnung), melyek közül az előbbi 1754-ből, az utóbbi 1751-ből maradt reánk. A többi iratok (végrendeletek, házassági szerződések, megkeresések, levelek, úriszéki átiratok, hagyatéki iratok stb.) hasznosan egészítik ki Óbuda XVIII. századközépi képét. Első komoly rendezésüket Weiss Imre jegyző végezte, akinek kezevonását nemcsak az iratok tárgyát az irat külzetén feltüntető feljegyzések őrzik, hanem a számok is, amelyeknek sorrendjében az iratokat levéltárba gyűjtötte össze és megőrizte. Nagyon valószínű, hogy az első komolyabb levéltárat 1758-ban létesítették, amikor a jegyzői lakás mellett közigazgatási célokra is berendeztek helyiségeket. 1760-ban már biztos tudomásunk van az óbudai levéltár létezéséről,¹³⁴⁾ míg előbb nincs róla sehol említés. 1760-tól kezdve gyakran találkozunk olyan utalásokkal, amelyek kétségtelenné teszik a levéltár működését.¹³⁵⁾

Különösnek látszik, de sem a két szomszédos várostól, Budától és Pesttől, sem a vármegyétől származó átiratokat nem találunk az óbudai levéltár reánk maradt iratai között. Óbuda város kapcsolata az említett helyek hatóságaival egészen laza. Pest és Buda közül talán még inkább Pest áll közelebb Óbudához, elsősorban gazdasági vonatkozásokban. Az óbudai polgári perekben, ha az adós kötelezettségének teljesítésére határnapot tűz ki a tanács, igen gyakran valamely pesti vásárnak a napját jelöli meg a fizetés időpontjául.¹³⁶⁾ Pest és Óbuda szorosabb kapcsolatára mutat az is, hogy az óbudai plébánosnak a pesti temetőbe kellett processziót vezetnie és nem a budaiba, holott ez kézenfekvőbb lett volna. A reánk maradt források azonban semmi közelebbi magyarázattal nem szolgálnak ebben a dologban.

Buda inkább vallási és kulturális, valamint társadalmi vonatkozásokban és a magánélet terén lehetett hatással Óbudára. A tőszomszédság és Buda viszonyai mindenesetre alapos okot szolgáltatnak ennek föltételezésére, bár közvetlen és kifejezett nyomaival alig találkozunk. Tudjuk pl., hogy az óbudai bába budai orvostól szerzi tudományát. De ha Taflinger Mátyásnak a már említett kihágása elő nem adódik, arról sem lenne tudomásunk, hogy az óbudaiak résztvettek a budai keresztjáró napokon.

Közigazgatási vonatkozásban a vármegyével Óbuda természetszerűen szoros kapcsolatban áll. Azok az ügyek, amelyek vármegyei kapcsolatokra mutatnak, nagyjában öt csoportra oszthatók; nevezetesen katonai ügyekre, adóügyekre, a céhek ügyeire, útügyekre és a zsidók vármegyéhez címzett ügyeire. Mindezekről köztudomású, hogy országos viszonylatban nyertek rendezést, és a kisebb városoknak nem sok beleszólásuk volt az ilyenfajta ügyekbe. A vármegye viszont éppen a XVIII. század közepén kezd kialakulni korlátolt hatáskörű és érdeklődésű rendi testületi mivoltából valóságos közigazgatási szervvé, amely már az egész népességnek gondját viseli.¹³⁷⁾

Óbuda város közigazgatásának a földesúrral volt egyetlen mélyreható és szerves kapcsolata. Elég, ha a földesúrtól kapott közigazgatási és telekkönyvi Instructiókra gondolunk. Ez a kapcsolat azonban sohasem vált gyámkodássá. Hatékonyabb urasági ellenőrzést elsősorban olyan ügyeknél találunk, amelyek a város anyagi kötelezettségét voltak hivatva teljesíteni a földesúrral szemben. A föld a földesúré lévén érthető, hogy az uraság közvetlen hatáskörében tartja a telekkönyvi hivatalt és saját alkalmazottainak tekinti annak tisztviselőit és szolgálóit, a telekispánt és a hegymestereket. A földesurat megillető szolgáltatások biztosítására gyakorolja felügyeleti jogait a város számadásaival kapcsolatban és a városi vezetőkkel együtt ispánjai útján aláírja azokat.¹³⁸⁾ Másrészt azonban azért választja ki Jeszenovszky Sámuel teljhatalmú földesúri biztosnak, hogy az képzettségénél, gyakorlati tudásánál, jogismereténél fogva összekötő kapocs legyen közte és a város között. Egészben véve nemcsak szolgáltatásokat vár Óbudától, nemcsak anyagi szempontok vezetnek jogainak gyakorlásában, hanem egyrészt kulturális, jogi és gazdasági szervezetet ad Óbudának, másrészt földesúri jogainak gyakorlásával azok megvalósulásáról is hatékonyan gondoskodik.

1766-ban Óbuda mint *dominium camerale* földesurait, a Zichy grófokat és eddigi jogállását is elvesztve új életet kezd. Az 1766 június 24-én kelt szerződés azonban, melyet egyrésztől Grassalkovich Antal, másrésztől a városi vezetőség ír alá,¹³⁹⁾ továbbra is biztosítja a lakosság addig élvezett kiváltságait.

Baraczka István

JEGYZETEK.

- ¹⁾ Hóman—Szekfü: Magyar történet. Budapest 1939. (H.—Sz. M. T.) II. köt. 248. és 622. ll.
- ²⁾ H.—Sz. M. T. I. köt. 405. l. és Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete. Századok 1934. LXVIII. évf. 185. l.
- ³⁾ Rupp Jakab: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest 1868. 47—48 ll. és H.—Sz. M. T. II. köt. 486. l.
- ⁴⁾ H.—Sz. M. T. III. köt. 452. l.
- ⁵⁾ Pleidell Ambrus id. m. 187. l.; Wenzel Gusztáv: Budai regesták. Magyar Történelmi Társ. I. köt. 124. l.; Bártfai Szabó László: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Budapest 1935. 10—12. ll. és H.—Sz. M. T. II. köt. 555. l.
- ⁶⁾ H.—Sz. M. T. III. köt. 433. l.
- ⁷⁾ Flaxmayer József: Budapest közigazgatási szervezete és alkalmazottai 1686—1872. Budapest, Statisztikai Közlemények, 111. l.
- ⁸⁾ H.—Sz. M. T. IV. köt. 256. l.
- ⁹⁾ Toldi László: Budapest régiebb és újabb címerei. Különlenyomat. Budapest 1896. 11—12. ll.
- ¹⁰⁾ Pest vm. ltár, Polgári perek 1735. 10. fasc. 5. szám.
- ¹¹⁾ U. o.
- ¹²⁾ Mályusz Elemér: Az 1514. évi jobbágyháború okai. Budapest 1926. Társadalomtudomány 6. évf. 379—380. ll.
- ¹³⁾ H.—Sz. M. T. II. köt. 588. l. és IV. köt. 425. l.
- ¹⁴⁾ Pest vm. ltár, Közgyűlési jegyzőkönyv 1218/1766. szám.
- ¹⁵⁾ Schoen Arnold: Óbuda multjából. Budapest 1935. 10. l.
- ¹⁶⁾ Ereky István: Közigazgatási reform és a nagyvárosok önkormányzata. Budapest 1936. Stat. Közl. 7. l.
- ¹⁷⁾ Szföv. Ltár, Óbudai vegyes iratok 1746. (Instructio.)
- ¹⁸⁾ Instructio 4. pont.
- ¹⁹⁾ Szföv. Ltár, Óbudai tanácsulési jegyzőkönyv (a továbbiakban: Tan. jkv.) 1751. V. 15.
- ²⁰⁾ Tan. jkv. 1747. I. 10.
- ²¹⁾ Szföv. Ltár, Óbudai tanácsi iratok (a továbbiakban: Tan. ir.) 15. szám.
- ²²⁾ Az 1756. évi tan. jkv. első lapján: »Anno 1756 unter Herrn Richter Jacob Schwartz der ungarischen Seiten.«
- ²³⁾ H.—Sz. M. T. IV. köt. 550—553. ll.
- ²⁴⁾ Tan. jkv. 1746. III. 22. »Den 22 Martzi 1746 habe ich Simon Genski als Richter den kantzen Rath und die Gemeinde zusammen kómen lassen.«
- ²⁵⁾ Tan. ir. 42. szám.
- ²⁶⁾ Instructio 7. pont.
- ²⁷⁾ Tan. ir. 90. szám.
- ²⁸⁾ Tan. jkv. 1755. VI. 26.
- ²⁹⁾ Más alkalommal, pl. Piller Antal molnármeister hagyatéki árverésénél — vagy amint ók nevezték: kótyavetyéjénél — Merkovics Gergely bíró 48 dénár eljárási költséget kap. Tan. ir. 49. szám.
- ³⁰⁾ Instructio 15. pont.
- ³¹⁾ Az Instructio 5. pontjában: »Solte als dann einer aus diesen Raath mit Todt abgehen, oder aber (wie oben gesagt) weegen einen grossen Verbrechen von Raath abgesezet werden müssen, werdet oft erwöhnter Raath schuldig sein, solches also gleich mir zu berichten, damit ich der Gemeinde drei vorschlage, aus welchen sie einen wöhlen, und mit selben den Blaz also bald erföhlen können.«
- ³²⁾ Tan. jkv. 1760. VII. 4.
- ³³⁾ U. az 1761. I. 31.
- ³⁴⁾ Instructio 6. pont.
- ³⁵⁾ U. az 10. pont.
- ³⁶⁾ Tan. jkv. 1758. II. 22. és III. 4. között.
- ³⁷⁾ Instructio 8. pont.
- ³⁸⁾ Tan. jkv. 1763. III. 26.
- ³⁹⁾ Instructio 15. pont.
- ⁴⁰⁾ Tan. jkv. 1761. V. 12.

- 41) Tan. ir. 90. szám.
- 42) Tan. jkv. 1761. I. 31. »Seind zum Vier und Zwanziger aus der Nachbahr-schaft erwöhlet folgliche, mit denen nemblichen ein löbliches Gericht bei allen Vorfahlenheiten, so ein Rath von der Gemeinde einzuhollen, beratschlaget soll werden.«
- 43) Tan. jkv. 1766. V. 13.
- 44) U. az 1755. VI. 26.
- 45) Szföv. Ltár, Óbudai számadáskönyvek (a továbbiakban : Sz. könyvek) 1758.
- 46) Tan. jkv. 1757. VIII. 1.
- 47) U. az 1759. III. 10. és 1759. XI. 24.
- 48) Szarvas—Simonyi: Magyar nyelvtörténeti szótár. Budapest 1890. I. köt. 236—237. II.
- 49) Tan. jkv. 1757. VIII. 1.
- 50) U. az 1762. II. 20.
- 51) Sz. könyvek 1766.
- 52) Tan. ir. 19. szám.
- 53) Szföv. Ltár, Óbudai adókönyvek 1755.
- 54) Tan. jkv. 1746. II. 20.
- 55) U. az 1747. I. 26. »... von einen der Juden in Zins hat von einen Juden Gulden 6 Den. beschlossen wurde.«
- 56) Instructio 12. pont.
- 57) Sz. könyvek 1758.
- 58) Tan. jkv. 1756. VIII. 12.
- 59) Sz. könyvek 1766.
- 60) Tan. jkv. 1746. III. 8. »Den 8 Marti hat Stephan Baur von Johanes Tullipan einen Wein Garden gekauft vor 70 Fr. hoben ihrig Gebir zu des Gerichtes Hanten erlegt mit 1 Fr.«
- 61) Instructio 38. pont.
- 62) Tan. jkv. 1754. V. 10.
- 63) U. az 1754. IV. 20.
- 64) U. az 1762. XII. 4.
- 65) U. az 1754 január (közelebbi dátum nélkül, a hónap elején).
- 66) Sz. könyvek 1761. stb.
- 67) 1746 május 28-án Kann Kristófnak és feleségének Anna Máriának kell megjelennie a tanács előtt, mivel már huzamosabb idő óta különváltan élnek. Tan. jkv. 1746. V. 28.
- 68) U. az 1762. XI. 20.
- 69) U. az 1762. V. 8.
- 70) Instructio 37. pont.
- 71) Tan. jkv. 1764. III. 3.
- 72) U. az 1758. IX. 30.
- 73) U. az 1766. VIII. 23.
- 74) U. ott.
- 75) Tan. jkv. 1754. VII. 7.
- 76) Tan. ir. 106. és 96. számok.
- 77) H.—Sz. M. T. IV. köt. 517—518. II.
- 78) Tan. jkv. 1753. I. 27.
- 79) U. az 1761. III. 8.
- 80) Instructio 16. pont.
- 81) Tan. jkv. 1760. V. 15.
- 82) U. az 1762. III. 11.
- 83) Tan. ir. 70. szám és Tan. jkv. 1761. V. 28.
- 84) Instructio 21. pont.
- 85) U. az 23. pont.
- 86) U. az 27. pont.
- 87) U. az 30. pont.
- 88) Tan. ir. 6. szám.
- 89) Tan. jkv. 1746. II. 12. és 1760. III. 15.
- 90) Szföv. Ltár, Óbudai vegyes iratok 1759.
- 91) »Wo sodann jeder Unterthan sich besseren Nutzen zu verschaffen, ins künftige fleissiger und embsiger die Acker pflügen, und zu bauen sich beflissen

werdet, ins künftige auch nicht mehr zu sorgen habe, dass einem oder dem andern ein Acker (wie vorhin geschehen) verwechslet werden könne.»

- ⁹²⁾ Tan. jkv. 1759. II. 13.
⁹³⁾ V. ö. Szföv. Ltár, Óbudai házassági szerződések iratcsomóit.
⁹⁴⁾ Szföv. Ltár, Óbudai évszám nélküli iratok 49. szám.
⁹⁵⁾ Tan. ir. 12. szám.
⁹⁶⁾ Szföv. Ltár, Óbudai évszám nélküli iratok 49. szám.
⁹⁷⁾ Tan. ir. 19. szám.
⁹⁸⁾ Tan. jkv. 1764. III. 3.
⁹⁹⁾ Tan. ir. 19. szám.
¹⁰⁰⁾ Tan. jkv. 1758. XI. 10.
¹⁰¹⁾ V. ö. Szföv. Ltár, Óbudai tanácsi iratok mutatója (Gemeinde Haus Repa-
 ration).
¹⁰²⁾ Szföv. Ltár, Óbudai évszám nélküli iratok 30. szám.
¹⁰³⁾ Tan. jkv. 1758. V. 10.
¹⁰⁴⁾ U. az 1754. II. 9.
¹⁰⁵⁾ Instructio 33. pont.
¹⁰⁶⁾ U. az 34. pont.
¹⁰⁷⁾ U. az 37. pont.
¹⁰⁸⁾ Tan. jkv. 1757. V. 12.
¹⁰⁹⁾ U. az 1762. V. 18.
¹¹⁰⁾ U. az 1763. III. 26.
¹¹¹⁾ U. az 1762. I. 30.
¹¹²⁾ U. az 1765. XI. 28.
¹¹³⁾ U. az 1763. VI. 14.
¹¹⁴⁾ U. az 1747. VII. 23. és 1756. I. 24.
¹¹⁵⁾ U. az 1751. V. 16.
¹¹⁶⁾ U. az 1751. VI. 29.
¹¹⁷⁾ U. az 1758. VIII. 5.
¹¹⁸⁾ U. az 1762. VI. 19.
¹¹⁹⁾ U. az 1759. III. 10.
¹²⁰⁾ U. az 1753. I. 27.
¹²¹⁾ U. az 1763. XI. 13.
¹²²⁾ U. az 1761. XII. 19.
¹²³⁾ U. az 1757. XII. 17.
¹²⁴⁾ U. az 1765. III. 23.
¹²⁵⁾ U. az 1760. IV. 10.
¹²⁶⁾ Szföv. Ltár, Óbudai évszám nélküli iratok 49. szám.
¹²⁷⁾ Tan. jkv. 1746. V. 7., V. 28., 1763. XII. 19.
¹²⁸⁾ Tan. ir. 8. szám.
¹²⁹⁾ Tan. ir. 83. szám.
¹³⁰⁾ U. ott.
¹³¹⁾ Tan. ir. 101. szám.
¹³²⁾ Tan. jkv. 1761. V. 12., III. 8., IV. 18., V. 16.
¹³³⁾ U. az 1748. VIII. 3.
¹³⁴⁾ Tan. ir. 86. szám.
¹³⁵⁾ Tan. jkv. 1761. I. 14., V. 16.
¹³⁶⁾ U. az 1759. II. 11.
¹³⁷⁾ H.—Sz. M. T. IV. köt. 525. l.
¹³⁸⁾ Sz. könyvek 1757., 1759., 1760., 1762., 1763., 1764. évekről.
¹³⁹⁾ Szföv. Ltár, Óbudai vegyes iratok 1766.

A budai pénzverés II. Lajos korában.

Középkori pénztörténetünkben hosszú időn keresztül igen jelentős szerepet játszott a budai pénzverő. Az Anjouk korában egyenesen vezetőhelyen állott, de később Körmöcbánya nyomult előtérbe, és Mátyás korától kezdve már a működése sem volt folyamatos többé. A XVI. sz. elején azonban, közvetlenül a mohácsi csatát megelőző években még egyszer nagyobb jelentőséghez jutott a budai pénzverő. Ennek a néhány évig tartó pénzverésnek a történetét kíséreljük meg feltárni a rendelkezésre álló, sajnos igen gyérszámú adat alapján. Erre a korra vonatkozó forrásközléseink elég szegényesek, és magukon a pénzekon mint kétségtelenül hiteles emlékeken kívül csak az innen-onnan összeszedett apró adatok mozaikszerű összeállításából alakul ki valamelyes kép a budai pénzverés akkori állapotáról. II. Lajos korában aranyforint, garas, denár és obulus nevű négy pénzfajta került kiverésre. Ezek közül — mint látni fogjuk — Budán csak az utóbbi három fajtát verték, főként azonban a denárokat. II. Lajos összes denárait Jeszenszky Géza dolgozta fel mintaszerű tanulmányában,¹⁾ és az ő eredményeit egészítjük ki bővebb adatokkal és nyújtjuk függelék-képpen a budai veretű pénzek általunk ismert fajainak és változatainak leírását.

II. Lajos uralkodása elején a pénzverésben teljes mértékben csatlakozott az elődjei által alkalmazott pénzrendszerhez. Ennek a pénzrendszernek a gyökere I. Mátyás 1468-i nagy pénzreformjáig nyúlt vissza, aki akkor az ú. n. Madonnás-denárokat vezette be.²⁾ Ezekből 416 darabot vertek 1 budai márka 8 latos ezüstműből. Lajos uralmának első éveiben a denárok mind az éremképet, mind a pénzlábat illetőleg teljesen megegyeztek az elődök vereteivel. Ez az első korszak az 1516—1521. évek közé esik, mikor is a CNH. II. (Corpus Numorum Hungariae II. kötet) 306.A. sz. denár megfelelő évszámú változatait verték. A budai pénzverőház azonban ebben az első korszakban még nem működött. Egy-két bizonytalan és kétes valódiságú (esetleg téves veretű) példányon kívül ebből a korszakból csupán a körmöci pénzverő veretei ismeretesek.

1521-ben nagyjelentőségű reform következett be a pénzverés terén, melynek értelmét és magyarázatát az ország akkori közállapotai és a kincstár, illetve királyi udvar nehéz anyagi helyzete nyújtja. Nem óhajtunk ezzel a kérdéssel itt részletesen foglalkozni, csak néhány jelenségre mutatunk rá, melyek kellő megvilágításban tüntetik fel a pénzügyi reform

sötét háttérét. 1516 márc. 13-án húnyt el II. Ulászló, aki üres kincstárt, adósságokat és belső villongásoktól feldúlt országot hagyott alig 10 éves fiára. Gyermekkirály került ilyen viszonyok között a trónra, nem megfelelő nevelőkkel és élnivágó, költekező hajlamú feleséggel. A királyi javak elajándékozva, a regálék jórésze elzálogosítva és mindennek betetőzése-képpen az állandóan fenyegető török veszedelem, mely feltartóztathatatlannal nyomult előre Magyarország felé. Érthető, hogy ilyen viszonyok között ott igyekeztek jövedelemre szert tenni, ahol lehetett és így jutottak el, mint legegyszerűbb megoldáshoz, a pénzrontás gondolatához. Egyébként úgy látszik már 1521 előtt is bajok lehettek a pénzveréssel, mert M. Sanuto krónikája szerint a pénz értéke leszállt, miután nem volt elegendő ezüst.³⁾

A reform alap gondolata az volt, hogy a pénz finomságát felére csökkentik, de az eddigi értékben kényszerárfolyamon tartják. Fortunatus Imre alkincstárnok javaslatára határozták ezt el,⁴⁾ ami később mérhetetlen kárt okozott a gazdasági életben. Jeszenszky Géza számításai szerint a következőképpen festett az új reform bevezetése után a pénzrendszer: a reform előtt 1 budai márka 8 latos ezüst = 416 denár. 1 denár nyerssúlya 0.590235 g volt, színsúlya 0.2951175, a *lucrum camerae* pedig 7.378 g. Az új pénz veretése után vertek 1 budai márka 4 latos ezüsből 500 denárt. 1 új denár nyerssúlya 0.4910756 g, színsúlya 0.1227689 g lett. Pénzváltásnál 100 régi denárt adtak 110 újért, tehát a beváltó veszített 100 denáron 29 $\frac{1}{4}$ régi denár értéket a *lucrum camerae* beszámításával. Még nagyobb volt a kincstár nyeresége a bányaművelőkkel szemben, mert itt a régi denárok veretése idején 1 márka beváltott ezüstön a kincstár nyeresége 282 denár volt, a reform után pedig 1350 denár. Az új pénz neve *nova moneta* lett, a régi jó denárokat viszont *antiqua moneta* néven emlegették. 1521-ben kezdték verni a *nova moneta*-t, legalább is ez év aug. 22-éről keltezve fennmaradt a királynak a bányavárosi bányászokhoz intézett levele, melyben értesíti őket, hogy új pénz verését határozta el és szigorúan meghagyja, hogy minden ezüstöt Thurzó Elek kamaragróf kezéhez kell szolgáltatniok, aki gondoskodik az új pénz veréséről, *mely most kezdődött el.*⁵⁾

A *nova moneta* veretése keltette életre a budai pénzverőt is. Az első bizonyíték erre nézve a király 1521 júl. 21-i levele Körmöcbánya tanácsához, melyben elrendeli, hogy kellő számú ércolvasztó és pénzverő a megfelelő szerszámokkal jelentkezzen Budán büntetés terhe alatt. A város szó nélkül teljesítette a parancsot, úgy látszik nem látott ebben jogsérelmet.⁶⁾ A következő adat, mely a budai pénzverő működését bizonyítja, az 1522. évi budai országgyűlés végzéseinek 19. cikkelye, mely kimondja, »nehogy a jó pénz az ő igazi ezüst súlyában megcsalattassék, a király mindig állíttassa a tárnokmester hű emberét Budán a pénzverők mellé.«⁷⁾ Egy újabb feljegyzés, melyből már a budai pénzverő forgalmára is tudunk következtetni, az Egyetemi Könyvtár egyik kódexében maradt fenn.⁸⁾ A sajnós keltezetlen feljegyzés szerint »a budai pénzverő kamarából a múlt évben 87.347 forint 54 denár folyt be. A következő évben azonban az *antiqua moneta*, valamint az ezüst fogyatkozása következtében, továbbá mivel mindkettő ára emelkedik, alig lehet 50.000 forintra számítani.« Ezt a feljegyzést különbözőképpen keltezik. Kovachich 1519-re, Fogel 1521-re, Schedius pedig 1523- vagy 1524-re. Sem 1519 sem 1521 nem vehető figye-

13. Tanulmányok Budapest múltjából. IX.

lembe, mert a budai pénzverő, mint láttuk, csupán 1521 óta működött, márpedig a feljegyzés a »mult évről« is beszél. Schmidtnek a következtetését kell elfogadnunk, aki szintén az 1523. vagy 1524. évekre teszi e feljegyzés keltét abból kiindulva, hogy az említett kódexben a budain kívül a körmöci kamara jövedelme is szerepel, és az is meg van említve, hogy ebből mennyi jár a királynak és mennyi a királynénak.⁹⁾ Márpedig Lajos király a bányavárosokat a pénzverővel együtt 1522 február 2-án adományozta nejének hitbérül,¹⁰⁾ tehát a szóbanforgó feljegyzéseknek ezen időpont után kellett létrejönniök. Az antiqua moneta fogyása is előrehaladottabb időpontra utal. Végül 1524 április 4-éről maradt fenn egy levél, mely valószínűleg szintén a budai pénzverőre vonatkozik. Ezt a levelet Bécs városához intézte a király és kéri benne a város engedélyét arra nézve, hogy az ő kiküldött emberei, akik »tartarum, tegulas«, továbbá más, a pénzveréshez szükséges eszközöket vásárolnak, ezeket a tárgyakat Ausztriából békésen és adómentesen kiszállíthassák.¹¹⁾ A levél ugyan kifejezetten nem említi, de valószínű, hogy a budai pénzverő szükségleteire vonatkozott ez a kérés.

Úgy látszik azonban, hogy nemcsak pénzverő szerszámokat, hanem pénzverő munkásokat is hozatott a királyné Bécsből. Legalább is Szerémi krónikája szerint a királyné Bécsbe küldött pénzverők után, és hoztak is 25-öt Budára. Ker. szent János utcájában — *in vico S. Joannis Bapt.* — jelölt ki házat ezeknek, akik ott elkezdtek denárokat verni. Éjjel-nappal verték a pénzt Nándorfehérvár felszabadítására. Mágánok, nemesek és polgárok hozták ezüstjüket a pénzverőkhöz két éven át.¹²⁾

Valószínűleg ezekre a német pénzverőkre vonatkoznak Hans *Turnschwamb* feljegyzései, aki, miközben a Thurzók idejében vert pénzeket dicséri, a következőket mondja: »Mely vonóasztalt (Zieh-Panck) a körmöciek most Behem Bernhard idejében, aki maga is pénzverő és kamaragróf volt, mellőzik, annak oka a következő. Amikor Lajos király korában a négylatos pénzt verték és Németországból hoztak pénzverőket Körömöcre és Budára, a német pénzverők kézzel darabolták a pengét és egyenlőtlen denárokat készítettek, viszont a körmöci denárok egységesek voltak, minthogy ezek pengéjét előbb vason végighúzták, a régi Thurzó- és Fugger-féle rendelkezéseket betartották. Miután a német pénzverők nem tudtak olyan tiszta denárokat verni, mint a körmöciek, a vonóasztalt „Schelmbanck” néven nevezték. Amikor a körmöci pénzverők Budáról ismét hazamentek, a vonóasztalt a Dunába dobták és azóta ők is egyenlőtlen pénzt csináltak, minthogy kézzel darabolták a denárt, mint a német pénzverők.« Azt is megemlíti *Turnschwamb*, hogy a pénzverőknek volt egy polgáruk, Georg Eischler, akinek hetenkint két forintot adtak, hogy a procuratoruk legyen az udvarnál és ügyeikről tárgyaljon.¹³⁾ Ezek a feljegyzések csak általánosságban szólnak a II. Lajos korabeli eseményekről, közelebbi időmegjelölés nélkül, tehát ebben az irányban csak következtetésekre vagyunk utalva. A feljegyzésekből a nova moneta verésére való utaláson kívül az is kiderül, hogy a vonóasztalt alkalmazása Behem Bernhard ideje előtt történt, aki pedig 1524 elején lett Körömöcön főkamaragróf. Ez az időpont viszont jól összevág a nova monetát készítő német pénzverők és az 1521-ben Körömöcről jött pénzverők együttes budai működésének idejével.

Körülbelül ennyi az az adat, ami a nova moneta budai verésére vonatkozik. Kevés arra, hogy teljes képet nyerjünk az itteni pénzverésről, de elég abból a szempontból, hogy bizonyítsa a Budán berendezett pénzverőház állandó működését. Magával a nova monetával azonban igen sok baj volt. Természetesen hiába rendelték el ennek az antiqua monetával egyenlő értékű forgalmát, ezt betartani lehetetlen volt, és a drágaság állandóan növekedett. Már 1522 január 18-án a király szigorú meghagyást küldött a pozsonyiakhoz, hogy az országgyűlési határozattal vert új pénzt éppúgy, mint a régít, vásárlásoknál jószágvesztés terhe alatt kötelesek elfogadni.¹⁴⁾ Az ezévi budai országgyűlés is kénytelen volt foglalkozni az új pénzzel és a 14. cikkely kimondta, hogy a király azokat a pénzeket, melyeket legutóbb veretni kezdett, veresse tovább, de legyen rajta, hogy ezek az új pénzek a szomszédos országokban is forogjanak. Ha ez nem volna elérhető, akkor olyanokat veressen, melyeket mindenütt elfogadnak. Végül megengedi az országgyűlés némely külföldi pénz (cseh vagy német garas, babka és fillér) állandó forgalmát, sőt ezek veretését is, ha a király akarja. Az új pénz külföldi forgalmával azonban baj volt. Legalább is ezt mutatják a nürnbergi birodalmi gyűlésen folytatott tárgyalásokról fennmaradt emlékek. Ide a magyar követek azért jöttek el, hogy segítyt kérjenek a török elleni harcokhoz. 1522 június 15-én a német birodalmi követek kijelentették, hogy Magyarországon új pénzt kezdtek verni, mely alig fele a valódi értéknek és igen nagy akadálya idegen katonák Magyarországra való küldésének. Dec. 22-én pedig maga Ferdinánd jelenti ki a magyar követeknek, hogy a segélyhadat csak akkor ígérheti, ha a magyarok a pénzüket úgy rendezik, hogy az egyenlő értékű legyen az osztrák pénzzel, nehogy a német harcosok megkárosodjanak.¹⁵⁾

Az 1523. évi országgyűlés megint kénytelen foglalkozni az új pénzzel. Az akkor hozott határozatokból látszik, hogy mennyi baj lehetett a nova monetával. Így a 29. cikkely kimondja, hogy amíg a király jobb pénzt nem veret, addig mindenki köteles az új pénzt a régi értékében elfogadni jószágvesztés terhe alatt. Elrendelték továbbá, hogy az urak az új pénzt a jobbágyoktól mindenféle adó fejében kötelesek elfogadni. Senkinek sem szabad a maga számára antiqua monetát vagy ezüstöt váltani. Minden ár maradjon a régiben. Az új pénzt mindenki köteles külföldiektől is elfogadni. Senki a királyon kívül pénzt verni ne merészeljen. Aki pedig a király tudtával veret, arról számadást tegyen. Végül igen jellemző a 34. cikkely, melyben ki van mondva, hogy a régi pénz beváltásánál a királyi kamarákon 100 antiquáért adjanak az új denárokból 100-on felül még 10-et, de nem többet.

Ezzel hivatalosan is kénytelenek voltak tudomásulvenni azt, ami a gyakorlati életben már elejétől fogva természetes volt, hogy t. i. az új pénzt nem lehet a régivel egyenlő értékben elfogadtatni. Az országgyűlési végzések rendelkezései az inflációs pénz verésével és forgalmával járó összes bajokat feltárják. Így mindjárt előtérbe került a magánosok pénzverésének a kérdése, ami az új pénz egyik legsúlyosabb velejárója volt. A király ugyanis az új pénz minél gyorsabb szaporítása érdekében többeknek megengedte, hogy saját ezüstjükből pénzt verjenek vagy pénzverőt állítsanak fel, de természetesen mindenütt csak királyi pénzek verését engedélyezte. A pénzverési hasznon rendszerint osztozott a kincstár és

az engedélyes. Ilyen engedélyt nyert pl. Kassa városa a kassai pénzverőre, Zrínyi Miklós a kosztaincai pénzverőre, Fysser Jakab és Pythys Miklós német kereskedők a pozsonyi pénzverőre stb. Gyarmathy Balassa Ferenc nógrádi főispán arra kapott engedélyt, hogy saját ezüstjét veresse pénzzé a visegrádi verdében, és egészen bizonyos, hogy mások is kaptak hasonló engedélyeket. A magánosok pénzverése természetesen távolról sem folyt valami lelkiismeretesen, és gyakran a törvényes 4 latnál is kevesebb ezüstöt tartalmazott a kivert pénzüik. Így érthető Sperfogel Jakab lőcsei krónikájában a panaszkodás, hogy az új pénzben nem volt négy lat ezüst. Általában Sperfogel krónikája hűségesen elpanaszolja mindazon bajokat, amelyek az országgyűlési végzések segíteni szerettek volna. Elmondja, hogy a régi pénz két újat ért, a külföldiek nem fogadják el, és a drágaság rendkívüli módon emelkedik.¹⁶⁾ A régi pénz értéke azonban — mint ilyenkor természetes — állandóan emelkedett, és elkértek 3—4 nova monetát is egy antiquáért. Mindenki igyekezett az új pénzt kiadni és a régít őrizni. Ezért pl. 1524 augusztus 6-án a király kénytelen volt ráírni Medgyes városára, hogy tudomása szerint Erdély egyes részeiben, többek között Medgyesen is, felvásárolják a régi pénzt. Megbízta ezért a szebeni pénzverdét, hogy az ilyeneket kutassa ki és tőlük a beváltott pénzt vegye el.¹⁷⁾ Hasonlóképpen már előbb, 1524 július 2-án a kassai pénzverő prefektusai átírnak a rimaszombati polgároknak, hogy ezüstöt és régi pénzt szigorú büntetés terhe alatt senki másnak ne adjanak el, csak nekik.¹⁸⁾ Egyszóval minden téren ugyanazok a jelenségek, melyek az inflációs pénzek kibocsátásánál mindenkor és mindenütt tapasztalhatók.

Még az új pénz elnevezésében is kifejezésre jutott az annak hitványsága felett érzett elkeseredés. A hivatalos iratok eleinte általában a nova moneta megjelölést használták, a köznyelv azonban hamar *cuprea moneta* (rézpénz) névvel illette.¹⁹⁾ Kétségtelen, hogy erre a névre a sok négy latosnál is rosszabb, tehát valóban csaknem tiszta réz, magánveretű új pénz adott okot. Kétséges, hogy a Sperfogel krónikájában emlegetett állítólagos lőcsei veretű »Czinderling« erre a pénzfajra vonatkozik-e? Ellenben bizonyos, hogy az osztrák forrásokban szereplő »Schafstreiber« megjelölésen a magyar nova monetát kell érteni.²⁰⁾ Végül Schönvisner és Weszerle említik egy régi forrásból az »Elenkesch« elnevezést.²¹⁾ E forrás szavai szerint »ebben az évben [1523] Magyarországon az Elenkesch nevű nova monetát verték«. Az elnevezés értelme bizonytalan. Weszerle az »ellenkező« szóval próbálja valahogy kapcsolatba hozni. Schönvisner szintén így értelmezi, de egyben felveti, hogy esetleg azt akarja ez a kifejezés megjelölni, hogy az új pénz a réz nagymértékű keverésével tért el a korábbi jó ezüstpénzektől és ezért nyerte a népnél a »fonák« nevet.

Végül Szerémi krónikája is beszél a nova monetáról és arról a nagy kárról, amelyet ez a pénz az országnak okozott. Ő minden bajt elfogultságában a királynénak tulajdonít, de személyes ellenszenvét leszámítva, feljegyzései az általános jellemzésen túl azért is figyelemreméltók, mert adatai elsősorban mindig a budai pénzverésre vonatkoznak. Mint írja,²²⁾ az új pénzből a lakosság ötöt értékelt egyenlőnek Mátyás király egy denárjával, végül 32 lett egyenlő 10 darabbal. Egy pisetum ezüstöt tettek egy márka vörösréz közé és ezt bocsátották a polgárok közé, kik szegények

nem tudtak róla. Esténként ölben vitték a Várba a királynéhoz a tiszta ezüstöt, és annyi ezüstöt halmozott fel a királyné, hogy mikor menekült éjjel, nem tudta mind magával vinni, hanem a pogánynak is sok maradt Budán.

Ennek a pénznek nem volt értéke. Ezt tudva a német és magyar kereskedők egy forint jó régi pénz váltásánál (mint ő mondja, »de pecunia reginali«) 140 darabot adtak. Így a királyné nagy kárt okozott a magyaroknak és annyira kirabolta őket, hogy maga a török, ha benyomult volna egész Magyarországra, nem tett volna akkora kárt. Bizonyos, hogy Szerémi a királynéval szemben túlzásokra ragadtatja magát; nem ő volt az oka a rossz pénznek, de amit a nova moneta silányságáról és a jó pénzhez való értékviszonyáról ír, az feltétlenül jellemző és hiteles. 1525 közepéig folyt a nova moneta verése, mielőtt azonban megszűnésével foglalkoznánk, előbb vizsgálni fogjuk az ezidőben Budán vert pénzeket.

A Budán vert pénzek meghatározásánál egyetlen biztos támpontunk a verdejegy. Ugyanis az ország összes pénzverőiben ugyanazon típusú pénzeket verték, csak az egyes verdéket a pénzverőhelyek nevének kezdőbetűjével magukon a pénzeken megjelölték. A budai pénzverő jelzése általában a B betű. 1521—1525 közötti években bár mindenütt a nova monetát verték, mégis van egy különös veret, melynek létezése első pillantásra érthetetlennek tűnik fel. Ez a veret a CNH. II. 306. A. sz. denár (tehát antiqua moneta) A—B jegyű változata 1522-es évszámmal. Az A—B jegyű körmőci jelzés nem lehet, mert a körmőci veretű régi denárok jegyei K—G, K—A vagy K—B. Ezzel szemben viszont a később, 1526-ban Budán vert denárok hasonló (B—A) jelzést viselnek, tehát mindenképpen úgy látszik, hogy az 1522-i A—B jegyű denárok budai veretű pénzek. Az A—B egyszerűen a B—A felcserélése, ami eléggé gyakori jelenség. Ez esetben az A Alexius Thurzó kincstartót (1521—24), a B pedig természetesen Budát jelenti. Jeszenszky ezt a változatot úgy magyarázta, hogy talán a kincstartónak valami okból szüksége volt 8 latos pénzre, és azért verték ezt, de véleményünk szerint e különös denár verését még közelebből is meg lehet magyarázni. Ugyanis a már idézett 1522-i budai országgyűlés végzéseinek a nova monetával foglalkozó 14. cikkelyében többek között a következő rendelkezés olvasható: ²³⁾ »... és őfelsége mindamellett ne mulassza el, hogy amint ez a felséges fejedelmeknek, boldog emlékezetű Mátyás és Ulászló uraknak, Magyarország királyainak idejében volt, jó pénzeket is veressen, nehogy ez az ország a jó pénzeknek teljes híjával lenni látszassék...« Ime, az országgyűlés elrendelte, hogy a nova moneta mellett jó pénzt is kell veretni. Az első évben Budán verettek is valamennyit, de tovább már itt sem, másutt pedig egyáltalán nem, mert 1521—25 között ez az 1522-i budai veret az egyetlen ismert antiqua moneta. Ez különben megerősíti az A—B jegyű budai feloldását is, mert természetes, hogy az országgyűlés rendelkezésének eleget tenni kívánó kincstartó a nyilván kisebb mennyiségben készült antiqua monetát a központi helyzetű budai pénzverőben verette. A téves évszám feltételezését kizárja egyrészt a veret tisztasága, főként azonban az a körülmény, hogy az Éremtár gyűjteményében különböző változatok ismeretesek belőle (ld az éremleírásokat). Márpedig egy veretnél elképzelhető az évszám téves vésése, de több változatnál már nehezen.

A legelső budai veretű pénz azonban nem ez az A—B jegyű 1522-ben készült antiqua moneta, hanem a CNH. II. 305. sz. 1521. évi veretű L—B jegyű nova moneta. Egyébként az összes budai veretű új denárok jegye 1525-ig bezárólag L—B, és itt az L = Ludovicus, a B = Buda. Ez a C.305. sz. denár azonban semmiféle más jeggyel és semmilyen más évszámmal nem ismeretes. Éremképe is teljesen elüt II. Lajos többi denárától. Az előlapon ugyanis a négyrésztű címerpajzs látható szív-pajzs nélkül, a hátlapon pedig hármas halmon a kettős kereszt. A hátlapi körirat is jelzi az új veretet: »moneta nova Ungarie«. Úgy látszik, hogy ez az érem tulajdonképpen próbaveret vagy legalább is igen kis mennyiségben készült kísérlet lehetett (maga az érem meglehetősen ritka), annál is inkább, mert a C. 308. A-ból, azaz a tulajdonképpeni nova monetából szintén ismeretes 1521-i veret. Mindebből az tűnik ki, hogy a nova moneta bevezetésének évében Budán mint központi pénzverőben terveztek, sőt ki is vertek egy új denár-típust, mely köriratában is jelezte, hogy már az új pénzrendszer alapján készült, valami okból azonban ezt a típust elvetették és rátértek a nova moneta másik, közismert típusára, amelyet azután 1525-ig állandóan vertek nemcsak Budán, hanem az ország összes működő pénzverdéiben.

Ez a következő nova moneta típus a CNH.II.308. A-denár és annak vastagveretei, illetve különböző egyéb változatai. Ez a denár ismeretes L—B jeggyel az 1521, 1522, 1523, 1524 és 1525. évekből,²⁴⁾ ezen belül pedig különböző változatokban, ami nagytömegű verésnél mindig jellemző a szükséges sok verőtő következtében. Az egyik 1524. évi vereten a verdejegy B betűje felett rozetta látható, de arra már nem tudunk felelni, hogy ennek van-e különösebb jelentősége, vagy csupán díszítő célzatú. Az éremkép végig azonos és nagyjában megegyezik az antiqua moneta rajzával. Tehát a fentemlített kísérlet után megint visszatértek a régi típushoz, mindössze azzal a változtatással, hogy az új denárokon az évszám és verdejegy kivételével semmi felirat nincsen, ennek következtében az éremkép feltűnően nagyobb. Így a nova moneta a régi típus megőrzése mellett mégis könnyen megkülönböztethető lett az antiqua monetától. Egyszóval némi változtatással folytatódott az 1468 óta vert Madonnás denár-típus, a szív-pajzsban a lengyel sassal.

Egy lengyel tanulmány foglalkozott a sasnak, de általában a lengyel címereknek a szerepével a magyar pénzekben.²⁵⁾ Megállapítja, hogy I. Ulászló idejében a lengyel sas mellett a litván lovas is helyet foglalt, viszont II. Ulászló és II. Lajos pénzein már csak a sas. Ennek okát abban látja, hogy I. Ulászló lengyel király és litván nagyherceg is volt, a két utóbbi uralkodó viszont csak magyar király, tehát ezeknél a lengyel sas csak mint a Jagelló-család címere szerepel.

Az említett C.308. A. sz. nova monetának két budai jegyű vastagverete is fennmaradt. Egyik a C.308.B. sz. L—B jegyű 1523. évi veret, a másik pedig a C.312. sz. érem ugyanezen jeggyel és évszámmal. A kettő között azonban lényeges rajzbeli eltérés észlelhető. Ugyanis míg a C.308. B. egyszerűen a rendes forgalmi denár vastagverete, addig a C.312-nél teljesen eltérő rajzú a címertől jobbra-balra elhelyezett díszítmény, és Mária a bal kezében virágot tart. Ilyen rajzú közönséges forgalmi denár nem ismeretes. Ez a körülmény talán közelebb vezet a vastagveretek problémájának

megoldásához. Állandóan felmerülő és kellőképpen meg nem oldott kérdés ugyanis, hogy ezek az ú. n. vastagveretek vagy piefort-veretek a rendes forgalmi pénzek verőtöveivel egyelőre ismeretlen célból készült kuriózumok-e vagy pedig kísérleti próbaveretek. Ez az eltérő rajzú és forgalmi pénz formájában eddig nem ismert C.312. sz. vastagveretű denár az utóbbi feltevést látszik igazolni.

A nova moneta forgalmi ideje alatt a denárokon kívül vertek még obulust és garast is. A fennmaradt obulus-veret L—B jeggyel az 1523. évből ismeretes, és érdekes, hogy ennek is megvan a vastagverete (CNH. II. 317). Éremképe a szokásos obulus-éremkép. Előlapon négyrésztű címer, hátlapon félholdon Mária Jézussal. Tekintve, hogy csak ebből az évből ismeretes obulusveret, ez feltétlenül összefüggésben áll az 1523. évi országgyűlési végzések 37. cikkelyével.²⁶⁾ Ez ugyanis elrendelte, hogy obulust is kell verni, melyből kettő ér egy denárt. A rendelkezésnek Budán eleget tettek egyszer — ugyanúgy, mint 1522-ben az antiqua moneta verésénél — de tovább már nem folytatták ennek a kis pénzfajnak a verését. Végül ismeretesek a nova moneta rendszere szerint készült garasok is L—B jeggyel az 1521 és 1522. évekből (CNH. II. 299). Ezeknél az éremkép előlapon kétrésztű magyar címer, hátlapon Mária Jézussal. Az előlapi köriratban itt is jelezve van a pénzrendszer-változás »moneta nova« kifejezéssel. Egy ilyen garas 5 denár értékű volt, és amint látjuk, csak a nova moneta verésének első két évében készült ez a pénzfaj. Sem verésére, sem forgalmára nézve az általunk átnézett forrásokban semmi adat nem volt található. A felsorolt sokféle veret önmagában is eleget mond. Kiverésre kerültek ugyanis Budán a nova moneta verésének ideje (1521—25) alatt garasok, denárok és obulusok, továbbá máshonnan nem ismert kísérletek és próbaveretek, végül pedig maguk a forgalmi denárok többféle változatban. Mindez a budai verde jelentőségét és élénk forgalmát igazolja, mert csak ebben az esetben képzelhető el a sokféle változat.

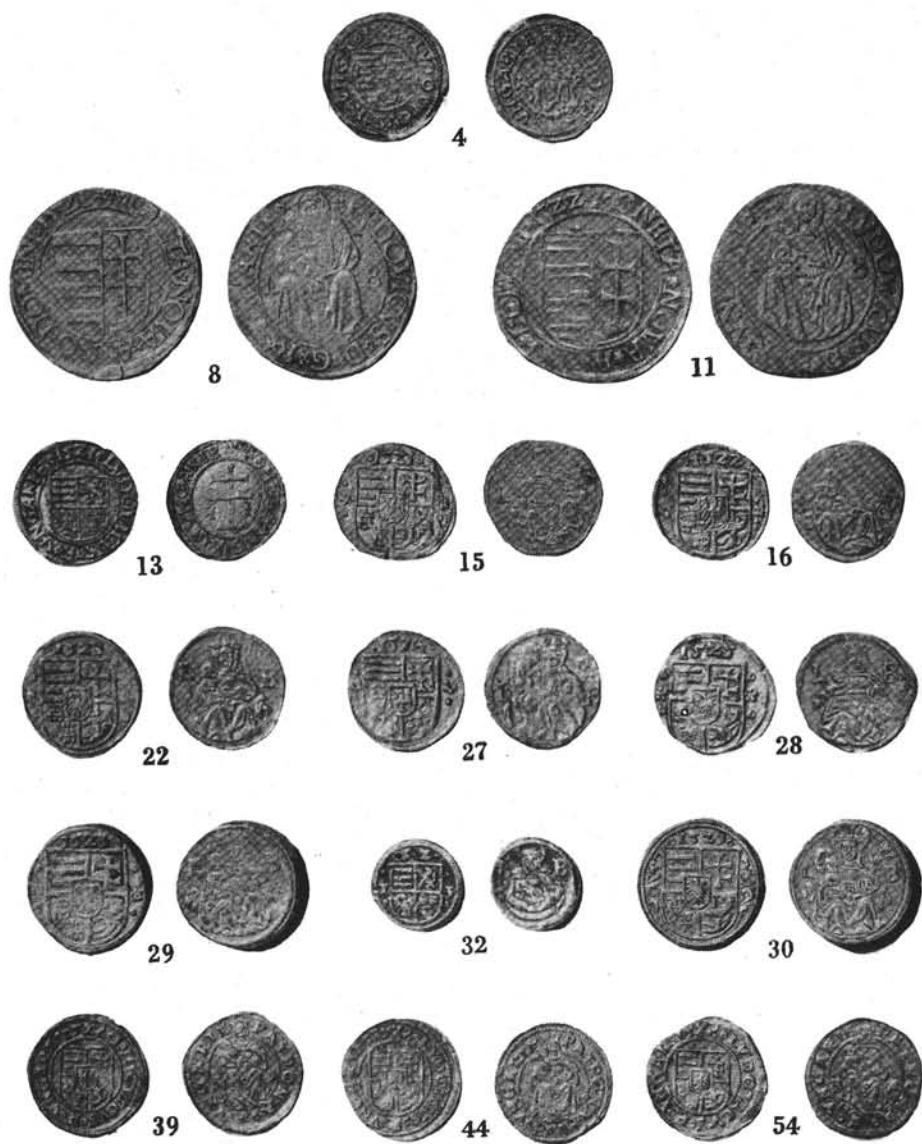
A nova moneta forgalmával azonban a pénzügyi bajok és nehézségek folyton növekedtek, és különösen a magánosok vereteivel volt sok baj. M. Sanuto krónikája szerint Thurzó Eleket, Báthori Andrást és a Fuggereket egyaránt megvádolták hamispénz-veréssel.²⁷⁾ Burgio pápai követ jelentése szerint pedig a végeken levő katonák állandóan panaszkodnak a leromlott pénzre és ezért nem akarnak szolgálni.²⁸⁾ Sok helyen már egyáltalán nem is fogadják el az új pénzt. Így mind sürgősebbé vált a pénzügyek rendezésének a kérdése. Az 1525-i hatvani országgyűlés foglalkozott is ezzel a kérdéssel és a 22. és 23. cikkelyében elrendelte, hogy szűnjék meg a nova moneta verése, az újra veretendő pénz megint egy antiquát érjen, és akik királyi engedéllyel vertek pénzt, azok tegyenek számadást.²⁹⁾ Ezeket a rendelkezéseket azonban nem foganatosították, ezért az ugyancsak 1525-i rákosi országgyűlés megint részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel a 20—23. cikkelyekben.³⁰⁾ Ennek alapján indult meg a pénzverés javulása. Kimondták itt a rendek, hogy a mostani pénz verése a jövőre szűnjék meg, és olyan pénzt kell veretni, mint Mátyás és Ulászló korában, illetve Lajos király uralma kezdetén. A már kivert pénzek azonban Ker. Szent János napján tartandó legközelebbi országgyűlésig egy denár értékben forogjanak. Intézkedtek a magánosok pénzveréséről is, kimondva, hogy akik királyi

engedéllyel helyes ligában vertek pénzt, arról adjanak számot, akik a megengedettnél rosszabb vegyítésű pénzt vertek, a család nyereséget térítsék meg a királynak, végül akik engedély nélkül vertek pénzt, sőt akik az ilyen pénzt terjesztették, azokat hűtlenség vétkében marasztalják el. Jellemző, hogy maga az országgyűlési végzés is *cuprea monetának* nevezi a nova monetát.

Ezeknek a határozatoknak lett is némi eredménye. Úgy látszik különben, hogy már jóval az országgyűlés előtt foglalkoztak a pénzreformmal, mert a királyi számadáskönyvben 1525 február 17-én az a feljegyzés olvasható, hogy »Valentinus Lippyth futárnak, aki Budai Lászlótól,³¹⁾ őfelsége titkárától, valamint Slyk és Thwk uraktól az új pénz verése felől bizonyos levelet hozott, kiadásaira 1 frt.« Mindenesetre 1525 közepén Körmöcön már nem verték a nova monetát, mert a király ez év június 24-én elrendelte, hogy a körmöci pénzverőknek megint azt a munkadíjat fizessék, mint a *rézpénz verése előtt*, minthogy e parancs kibocsátásával a rézpénz verését megszüntették és az ezüstpénz verését újra elrendelték.³²⁾ Tény az, hogy 1525-ös évszámmal már valóban ismeretesek körmöci veretű 8 latos denárok.

A nova moneta és az újonnan veretni kezdett jó pénz egymáshoz való értékviszonyát az 1525 szeptember 1-én kiadott királyi rendelet szabályozta.³³⁾ Ez kimondta, hogy megszűnik a nova moneta, és az antiqua kezdődik újra. Két nova moneta ér egy antiquát, és annyi árucikket kell adni két nova monetáért, mint egykor az antiquáért. Egy nova moneta egyenlő egy régi obulus-szal. Tehát a kétfajta pénz együtt forgott. Minthogy azonban a nova moneta között sok volt a 4 latosnál is silányabb veret, ezt az értékviszonyt nehéz volt betartani. Többet kértek a régi denárért, mint két új denárt, sőt az ország egyes részein, éppen a királyi számadáskönyv tanúsága szerint, a nova moneta egyáltalán nem is forgott.

A budai pénzverőben 1525-ből nem találunk újonnan vert antiqua monetát. Innen csak 1526-ban került ki nagy tömegben a régi 8 latos pénzláb szerint vert denár. A budai verde ekkori működése részint a nova moneta átveretésével, részint pedig az egyházi kincsek beolvasztásával állott kapcsolatban. A nova moneta átveretésére Thurzó Elek tárnokmester kapott engedélyt. Kitűnik ez abból a szerződésből, melyet Budán keltezve 1526 május 16-án kötött a Fuggerekkel. Ebben Thurzó elzálogosítja a javait a Fuggereknek 20—30.000 forint erejéig, mely összeg a silány 4 latos pénz beváltásához szükséges, melyből neki 8 latos pénzt kell vernie.³⁴⁾ Az 1526 augusztus 1-én kötött megállapodásban pedig már az is ki van mondva, hogy a beváltásból eredő haszon fele a királyé, a másik felét pedig Thurzó mindaddig a Fuggereknek engedi át, amíg ezek kárpótlást nem nyernek a besztercebányai rézbányáknál 1525-ben őket ért károkért. Ezzel a beváltással kapcsolatban bukkan fel megint a forrásokban a budai pénzverő említése. Mindenekelőtt az 1526. évi rákosi országgyűlés 34. cikkelye beszél erről.³⁵⁾ Kimondták ebben, hogy a király ugyanolyan súlyban és finomságban veressen jó pénzt, mint a rézpénzverés megindulása előtt. A rézpénzt a kincstárnok váltassa be és a beváltás helye Buda legyen. Vásárlásoknál a most következő Jakab-napig (júl. 25) mindenki kettő ellenében elfogadni tartozik, az ünnep után megszűnik a rézpénz forgalma.

7. II. Lajos korában Budán vert denárok, garasok (8, 11) és obulus (32).

Az országgyűlési határozat szellemében rendeli el a királyné 1526 január 22-én Kísszeben városának, hogy minden kereskedelmi ügyletben két nova moneta érjen egy régít; aki azonban azt hiszi, hogy a nova moneta használata nehézséggel jár, bármennyi is van neki belőle, behozhatja a budai kamaráshoz, aki antiqua moneta ellenében becseréli, melyet most ott vernek. A budai kamaráson kívül nova monetát senki sem válthat be és ilyet senkinek eladni nem szabad sem belföldön, sem külföldön.³⁶⁾

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a budai pénzverő 1526-ban erőteljesen működött. A nova moneta megszüntetése azonban az előrejelzett határidőig nem sikerült. Ezt bizonyítja a királynak 1526 június 29-én Bártfához intézett levele, melyben írja, hogy eredetileg úgy tervezték, hogy Jakab napján (július 25) megszüntetik a nova moneta forgalmát, de a török elleni háború következtében a jó pénzt kellőképpen nem lehet szaporítani, és így a pénzhiány elkerülése végett kénytelen a rézpénz forgalmát megengedni, míg a háború tart. Kimondja viszont, hogy három rézpénz érjen egy jót, és a kamaráknál is ilyen értékben váltsák be.³⁷⁾ A pénzhiány tényleg nagy lehetett, mert az 1526. évi rákosi országgyűlés 37. cikkelye megengedte a »babka, cruciferi« és más külföldi pénz forgalmát is a hadjárat idejére.³⁸⁾

A fenyegető pénzügyi krízis éreztette tehát a hatását. Hiába volt meg a jóakarát a viszonyok javítására, a körülmények nem engedték meg a gyökeres segély alkalmazását. A fentebb említett pénzhiány különben egy újabb kétségbeesett lépésre vitte rá a királyt és a kincstárt, nevezetesen az egyházi kincsek egyrészének beolvasztására. Ennek a műveletnek a lebonyolítása is főként a budai pénzverőben folyt le. Már 1525-ben felmerült — valószínűleg Fortunatus Imre javaslatára — az a terv, hogy az egyházak kincseinek egyrészét olvasszák be és verjenek belőle pénzt. 1526-ban már Burgio pápai követ sem ellenezte ezt, és június 17-én határozatba ment, hogy az egyházak kötelesek kincseik felét beszoigáltatni.³⁹⁾ Ennek lebonyolítására háromtagú bizottságot küldtek ki, melynek tagjai macedoniai László pécsi prépost, Bornemisza Péter és Gerendi Miklós királyi tanácsosok voltak. A kincsek átvétele végett minden egyházmegyébe albiztosok mentek, főként királyi titkárok, kamarások és udvarnokok. Megindult a kincsek összegyűjtése, ami nem ment mindenütt sírán, pl. Székesfehérvár megtagadta a kiszoigáltatást. Budán viszont 1526 június 21-én a király elismerte, hogy pápai engedéllyel a budai és pesti kolostorok kincseit összeszedette a török elleni háború költségeire azon kötelezettséggel, hogy a háború után a pozsonyi harmincadból megtéríti.⁴⁰⁾ Körmöcön a templomi kincsek átvétele végett János budai archipresbiter és Dóczy Ferenc bars megyei főispán jelentek meg és a várbeli Sz. Mária templomból 30 márka súlyban, a mellette levő kápolnából pedig 24 márka súlyban vittek Budára ezüst edényeket stb.⁴¹⁾ A kassai, lőcsei és bártfai egyházak ezüstjét a kassai pénzverőházba szállították.⁴²⁾ A fennmaradt adatok alapján úgy látszik tehát, hogy főként ebben a két pénzverőben folyt az egyházi kincsek beolvasztása és az így nyert ezüsttömegből a pénzverés. Van azonban arra is feljegyzés, hogy egy ízben Bécsből hajón hoztak ezüstöt.⁴³⁾ Könnyen elképzelhető, hogy az egyházi kincsek beolvasztásával középkori ötvösművészetünk mennyi pótolhatatlan értéke pusztult el ebben az időben.

Tehát a budai pénzverő 1526-i működéséhez a nyersanyagot főként a nova moneta beváltása és az egyházi kincsek beolvasztása szolgáltatta. Az utóbbira vonatkozólag Szeréminél is találunk említést. Szerinte, amikor elrendelték az egyházi edények beszedését, a királyné felajánlott a maga részéről 10 mázsa ezüstöt és kijelentette, hogy azonnal pénzverőt állít fel és annyi ezüsből veret pénzt, amennyivel elősegíteni lehet Nándorfehérvár felszabadítását.⁴⁴⁾ Ez a pénzverő csak a budai lehetett, annál is inkább, mert 1526 május 5-én a királyné tényleg meghagyta a körmőcieknek, hogy mivel az újonnan veretendő 8 latos pénz készítésénél a pénzverésben jártas mesteremberekben igen nagy hiány van, sürgősen minél nagyobb számban küldjenek Budára pénzverőket, akik a pénzveréshez szükséges szerszámokat is hozzák magukkal.⁴⁵⁾ Ezek a körmői pénzverők azonosak lehetnek az 1526-i kincstári számadáskönyvben említett pénzverőkkel.⁴⁶⁾ E számadáskönyv adatai szerint ugyanis május 28-án »a pénzverőknek, akik öfelsége akaratából Budára jöttek és azután Visegrádra mentek a pénzverésre, kiadásaira és a szállítási költségekre jó pénzben 15 forint«, június 3-án viszont »Marsóczky Józsefnek, a mi szolgánknak, aki Visegrádra ment, hogy a pénzverőket Budára hívja, a kiadásaira jó pénzben 1 forint«, végül június 4-én »Sebastian Fodor, Andreas Nagh és Simon Capwth hajósoknak, kik a pénzverőket a szerszámokkal együtt Visegrádról Budára hozták, a munkájukért jó pénzben 3 forint«. Látható, hogy a pénzverőket, hol Visegrádon, hol Budán foglalkoztatták: meglehetősen nagy volt a kapkodás és a rendetlenség.

Ezek az utolsó hiteles adatok a budai pénzverő működéséről a mohácsi csata előtti évekből. Ezekből az egykorú forrásokból kétségtelen bizonyossággal megállapítható a budai pénzverde működése 1526-ban. Hátra volna még a tényleg kiverésre került pénzek meghatározása.

1526-ban Budán csak egyfajta pénzt vertek, de viszont annak többféle változata ismeretes. Ez a pénzfaj a CNH.II.306. A. sz. denár, tehát az antiqua moneta B—A jegyű veretei 1526-os évszámmal. Egyszerűen megint a régi pénz 8 latos finomságában, és az éremkép is teljesen azonos az 1521 előtti vert denárok ábrájával. A *B* természetesen Budát jelenti, az *A* pedig Alexius Thurzót, aki 1525-ben megint kincstárnok (summus thesaurarius) lett.⁴⁷⁾

E denároknak különböző változatai ismeretesek a verdejegyek elhelyezése szerint. A B—A jegy rendszerint a hátoldalon, Máriától jobbra és balra foglal helyet, de előfordul B⁰A vagy B*A formában Mária alatt is, majd oldalt B-A és Mária alatt *A*, végül az utóbbi elhelyezés fordított *B* betűvel.⁴⁸⁾ Arra nem tudunk feleletet adni, hogy mi célja volt az *A* jegy kétszeres alkalmazásának. E változatokon belül megint további eltéréseket találunk az egyes veretek között a köriratot illetően (VNGARIE, VNGARI, VNGAR stb.), tehát annyi bizonyos, hogy sok verető készült e denárok veréséhez. Maguk a pénzek is kétségtelenül bizonyítják, amit az írott forrásokból is láttunk, hogy Budán tényleg nagyobbarányú pénzverés folyt. Láthatólag igyekeztek jó pénzzel ellátni a szükségletet, de a törekvés sajnos már későn érkezett, mert 1526 augusztus 29-én a mohácsi ütközetben elbukott Magyarország. A budai pénzverő azért végleg még nem szűnt meg, mert János király korában is ideig-óráig tengette életét, míg a vár nem került 1541-ben török uralom alá.

Huszár Lajos

JEGYZETEK.

- ¹⁾ *Jeszenszky Géza*, II. Lajos denárai, Num. Közl. XXVI—XXVII. 1927—28. 127—143. 1.
- ²⁾ *Huszár Lajos*, Mátyás pénzei, Mátyás Emlékkönyv 1940. II. köt.
- ³⁾ Marino Sanuto világkrónikája, *Tört. Tár* XXV. 152. 1.
- ⁴⁾ *Péché Antal*, Alsó Magyarország bányamívelésének története I. 107. 1.
- ⁵⁾ *Weszerle József* hátrahagyott kéziratai között az oklevél másolata. A kéziratok füzet a M. T. M. Éremtárában (4. füzet 72. 1.).
- ⁶⁾ *Péché* id. m. I. 107. 1., *Ernyey József*, Kísérletek a körmöcbányai pénzverő áthelyezésére, Num. Közl. XXV. 113. 1.
- ⁷⁾ *Corpus Juris Hungarici* (1899-i kiadás Márkus Dezső szerkesztésében) I. 789. 1.
- ⁸⁾ Közlik ezt az adatot: *Fogel József*, II. Lajos udvara 11. 1., *M. G. Kovachich*, Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros 1798. II. 451—62. 1. (*Schedius*) Zeitschrift von und für Ungern III. 1803. 100. 1.
- ⁹⁾ *F. A. Schmidt*, Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze 1834—38. II. rész. I. kötet 85. 1.
- ¹⁰⁾ *Történelmi Tár* IX. 1861. 89. 1.
- ¹¹⁾ *Archeologiai Értesítő* 1878. 308. 1.
- ¹²⁾ Szerémi György emlékirata, kiadta *Wenzel Gusztáv* (*Monum. Hung. Hist.* II. oszt. I. köt.) 114. 1., feldolgozta *Vid J. Jeromos*, Szerémi művének feldolgozása 132—134. 1. és *Erdélyi László*, Szerémi György. A mohácsi vész kora, 1941.
- ¹³⁾ *J. Chr. Engel*, Geschichte d. Ung. Reiches I. 207—209. 1.
- ¹⁴⁾ Appendix ad Catalogum numorum Hung. ac Transilv. Inst. Nat. Széchényiani 1810. 239—40. 1.
- ¹⁵⁾ *Történelmi Tár* 1906. 337, 349 és 351. 1.
- ¹⁶⁾ *Sperfogel Conradi*, Annales contracti Scepusiensis. Kiadta Wagner, Analecta Scepusiensis II. 129—188. 1. és *Hain Gáspár*, Lőcsei krónika, kiadták Bal Jeromos, Förster Jenő és Kauffmann Aurél Lőcsén 1911—13.
- ¹⁷⁾ *G. Seiwert*, Beiträge zu einer Geschichte der Hermannstädter Münzkammer, Archiv des Vereins für Siebenb. Landeskunde 1863. 153—200. 1. XX. oklevél.
- ¹⁸⁾ *Weszerle* kéziratok jegyzetei között az Éremtárban az oklevél másolata (8. füzet 197—98. 1.).
- ¹⁹⁾ Még a kincstári számadáskönyvben, sőt később az országgyűlési végzéseken is megtaláljuk ezt az elnevezést.
- ²⁰⁾ *Jeszenszky* id. m. 133. 1. 46. jegyzetben egy 1553-i német számtani munka alapján kétségtelen adatot szolgáltat erre nézve.
- ²¹⁾ *Stephanus Schönvisner*, Notitia Hung. rei numariae 1801. 268. 1. és *Weszerle* kéziratok jegyzeteiben az Éremtárban (1. füzet 131. 1.). A régi forrás címe: Michael Siglerus, Ungariae Chronologia, cap. 6. ad Ann. 1523.
- ²²⁾ *Szerémi* id. m. 114. 1.
- ²³⁾ *Corpus Juris Hung.* 1899. I. 788—809. 1.: ... et nihilominus sua majestas bonas quoque monetas, prout temporibus serenissimorum principum dominorum Mathiae et Vladislai felicitis recordationis regum Hungariae erat, cudi facere non omittat, ne regnum istud bonis pecuniis totaliter defecisse videatur...
- ²⁴⁾ *Rupp Jakab*, Magyarország ekkorig ismeretes pénzei, 1841. c. művében (II. köt.) említ egy 1520-as évszámú I.—B denárt is, de ez valami tévedés lehet csupán.
- ²⁵⁾ *Piotr Wojtowicz*, Herb polski i litwy na monetach węgierskich, Wiadomości Num. Arch. Krakó 1937.
- ²⁶⁾ *Corpus Juris Hung.* 1899. 820. 1.
- ²⁷⁾ Marino Sanuto világkrónikája, *Tört. Tár* XXV. 288 és 344. 1. A Fuggereket Burgio pápai követ is említi ezzel kapcsolatban. *Wenzel Gusztáv*, A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében 1883. 29. I. Theiner nyomán.

- ²⁸⁾ *Bartoniék Emma*, Báró Burgio pápai követ jelentései, Napkelet Könyvtár 1926. 29. l.
- ²⁹⁾ *M. G. Kovachich*, Supplementum ad vestigia comitorum III. 37—39. l.
- ³⁰⁾ *Corpus Juris Hung.* 1899. I. 832—34. l.
- ³¹⁾ »A magistro Ladislao Budensi«: *Tört. Tár* XXII. 81. l.
- ³²⁾ *Krizskó Pál*, A körmöci régi kamara és grófjai, 1880. 49. l.
- ³³⁾ *Krizskó* id. m. a körmöciekhez 49—50. l. Hasonló Kassához, *Wagner*, Diplomatarium comitatus Sárosiensis etc. 1780. 32—33. l.
- ³⁴⁾ *J. v. Kull*, Zur Geschichte der Münzstätte Kremnitz, Monatsblatt d. Num. Ges. Wien, 1889. 301—302. l.
- ³⁵⁾ *Corpus Juris Hung.* 1899. I. 850. l.
- ³⁶⁾ *Wagner*, Diplom. comit. Sáros. 197—198. l. Hasonló Körmöchöz *Krizskó* id. m. 50—51. l.
- ³⁷⁾ *Weszerle* kéziratok jegyzetei között az oklevél másolata az Éremtárban (8. füzet 231. l.).
- ³⁸⁾ *Corpus Juris Hung.* 1899. I. 852. l.
- ³⁹⁾ *Fraknói Vilmos*, Magyarország a mohácsi vész előtt, 1884. 257—58. l.
- ⁴⁰⁾ *Ortway Tivadar*, Mária, II. Lajos neje. Magyar Történelmi Életrajzok 141—42. l.
- ⁴¹⁾ *Krizskó* id. m. 52. l.
- ⁴²⁾ *Num. Adattár* 38. és 75. sz. a kassai egyházakra, *Wagner*, Anal. Scepus. (Sperfogel krónikája) II. 147. l. a lőcsei egyházakra, és *Wagner*, Diplom. comit. Sáros. 156. l. a bártfai egyházakra.
- ⁴³⁾ *Kincstári Számadáskönyv* 1525—26. *J. Chr. Engel*, Monumenta Ungrica 1809. 187—236. l. (Viennam pro adducendo argento, panno etc. misso fl. 74.)
- ⁴⁴⁾ *Szerémi* id. m. 112—113. l.
- ⁴⁵⁾ *Krizskó* id. m. 52. l.
- ⁴⁶⁾ *J. Chr. Engel*, Monumenta Ungrica 187—236. l.
- ⁴⁷⁾ *Thurzó Elek* 1521—24 közötti években volt kincstárnok. Utódja 1524—25 között rövid ideig *Várdai Pál* lett, majd 1525-ben megint őrá bízta ezt a tisztséget. *Thallóczy Lajos*, A kamara haszna, 1879. 225. l.
- ⁴⁸⁾ *Jeszenszky* említi 142. l. 58. sz. alatt egy változatot oldalt B—A és a Mária alatt HK jeggyel, de ez valami tévedés lehet, mert HK monogram az évből csak a visegrádi vereteken szerepel. Legalább is sem az Éremtár gyűjteményében, sem a hozzáférhető irodalomban nem fordul elő ez a monogram budai vereten.

II. LAJOS BUDAI VERETŰ PÉNZEINEK LEÍRÁSA.

A következő jegyzékben főképpen az Orsz. Magyar Történeti Múzeum Éremtárának (MTM jelzéssel) gyűjteménye alapján a budai veretű pénzeket a legkisebb észlelhető változatokig leírtuk. Tehát minden leírt darab más veretőről készült és vagy az éremképben vagy pedig a feliratban, illetve a pontozásban eltér a többi darabtól. A sok változat feltüntetése egyben a budai pénzverő élénk tevékenységének a legdöntőbb bizonyítéka. (A csillaggal jelölt pénzek a képes táblán ábrázolva vannak.)

I. korszak (1516—1521).

Az antiqua moneta verésének ideje. Ezekben az években a budai pénzverő nem működött, de ide kell számítani az antiqua moneta pénzlába szerint készült, 1522. évi budai veretű denárokat, melyeknek több változata ismeretes.

1. Denár CNH. II. 306 A. A—B 1522.

E) LVDOVICVS * R * VNGARI
* 1522 * Négyrészi címér
(pólyák, kettős kereszt, dalmát párducfejek, cseh oroszlán), szív-
pajzsban lengyel sas.

H) PATRONA * — * VNGARIE
Mária jobbán Jézus, oldalt A-B
MTM.

2. Előbbi változata.

E) LVDOVICVS * R * VNGAR
* 1522 * Éremkép, mint 1.

H) PATRONA * — * VNGARIE
Éremkép, mint 1.
MTM.

3. Előbbi változata.

E) LVDOVICVS * R * VNGAR
* 1522 * Mint 1.

H) PATRONA * — * VNGARIE *
Mint 1.
MTM.

*4. Előbbi változata.

E) LVDOVICVS * R * VNGA
* 1522 * Mint 1.

H) PATRONA * — * VNGARIE *
Mint 1.
MTM.

5. Előbbi változata.

E) LVDOVICVS * R * VNGA
* 1522 * Mint 1.

H) PATRONA * — * VNGARIE *
Mint 1.
MTM.

6. Előbbi változata.

E) LVDOVICVS * R * VNGARI
* 1522 * Mint 1.

H) PATRONA * — * VNGARIE *
Mint 1, de Mária alatt öt kis
kör (:·:)
MTM.

7. Előbbi változata.

E) LVDOVICVS * R * VNGAR
* 1522 * Mint 1.

H) PATRONA * — * VNGARIE *
Mint 6.
MTM.

II. korszak (1521—1525).

A nova moneta verésének és forgalmának ideje.

*8. Garas. CNH. II. 299. L—B 1521.

E) * LVDOVICVS * D * G * R
* VNGARIE * Mária ölében
Jézus; oldalt L—B

H) MONETA * NOVA * ANNO *
DOMINI * 1521 * Kétrészi
magyar címér.
MTM.

9. Előbbi változata 1522-ből.

E) * LVDOVICVS * D * G * R
* VNGARIE * Mint 8.

H) MONETA * NOVA * ANNO *
DOMINI * 1522 * Mint 8.
MTM.

10. *Előbbi változata.*
 E) } Mint 9, csak az évszámban a
 H) } 22 nagyobb számjegyekkel.
 MTM.
- *11. *Előbbi változata.*
 E) * LVDOVICVS * D * G * R
 * VNGARIE : . * Mint 8.
 H) MONETA * NOVA * ANNO *
 DOMINI * 1522 * Mint 8.
 MTM.
12. *Előbbi változata.*
 E) * LVDOVICVS * D * G * R
 * VNGARIE * Mint 8.
 H) MONETA * NOVA * ANNO *
 DOMINI * 1522 * Mint 8.
 MTM.
- *13. *Denár CNH. II. 305. L—B 1521.*
 E) LVDOVICVS * R * VNGARIE
 * 1521 * Négyrészi címer
 (pólyák, cseh oroszán, lengyel
 sas, dalmát párducefek).
 H) MONETA * NOVA * VNGARIE
 * Hármashalmon kettős kereszt.
 Oldalt L—B
 MTM.
14. *Denár CNH. II. 308A. L—B 1520.*
 Rupp említi II. K. 124. 1, de valami
 téves olvasás lehet
- *15. *Denár CNH. II. 308A. L—B 1521.*
 E) Négyrészi címer (pólyák, kettős
 kereszt, dalmát párducefek, cseh
 oroszán), szívpaizsban lengyel
 sas; fent * 1521 * ; oldalt *—*
 H) Mária, jobbján Jézus. Oldalt
 L—B.
 MTM.
- *16. *Előbbi, de 1522-ből.*
 E) Mint 15, csak * 1522 *
 H) Mint 15.
 MTM.
17. *Előbbi változata.*
 E) Mint 15, de * 1522 * (utolsó
 két számjegy fordítva).
 H) Mint 15.
 MTM.
18. *Előbbi változata.*
 E) Mint 15, de o 1522 o
 H) Mint 15.
 MTM.
19. *Előbbi változata.*
 E) Mint 15, de * 1522 *
 H) Mint 15, de L—B (B fordítva).
 MTM.
20. *Előbbi, de 1523-ból.*
 E) Mint 15, de * 1523 *
 H) Mint 15.
 MTM.
21. *Előbbi változata.*
 E) Mint 15, de o 1523 o
 H) Mint 15.
 MTM.
- *22. *Előbbi változata.*
 E) Mint 15, de 1523 (díszítmény
 nélkül).
 H) Mint 15.
 MTM.
23. *Előbbi, de 1524-ből.*
 E) Mint 15, de * 1524 *
 (gotikus 4-es)
 H) Mint 15.
 MTM.
24. *Előbbi változata.*
 E) Mint 15, de o 1524 o
 (gotikus 4-es)
 H) Mint 15.
 MTM.
25. *Előbbi változata.*
 E) Mint 15, de o 1524
 H) Mint 15.
 MTM.
26. *Előbbi változata.*
 E) Mint 15, de 1524 (díszítmény
 nélkül).
 H) Mint 15.
 MTM.
- *27. *Előbbi változata (B feletti rosetta).*
 E) Mint 15, de o 1524 o
 H) Mint 15, de L—^oB.
 MTM.

- *28. *Előbbi, de 1525-ből.*
 E) Mint 15, de 1525 (díszítmény nélkül).
 H) Mint 15.
 MTM.
- *29. *Denár vastagverete CNH. II. 308B. L—B 1523.*
 E) Mint 15, de 1523.
 H) Mint 15.
 MTM. 4 ^m/_m vastag, 7.58 g.
- *30. *Denár vastagverete CNH. II. 312. L—B 1523.*
 E) Mint 15, de 1523 és oldalt díszítvány.
 H) Mint 15, de erőteljesebb rajz és Mária baljában virág.
 MTM. 3.5 ^m/_m vastag, 7.25 g.
31. *Obulus CNH. II. 317. L—B 1523.*
 E) Négyrészi cimer (pólyák, cseh oroszán, lengyel sas, dalmát párducejek). Oldalt $\begin{matrix} \circ & \circ \\ | & | \\ \circ & \circ \end{matrix}$ — $\begin{matrix} \circ & \circ \\ | & | \\ \circ & \circ \end{matrix}$
 fent 5 2
 H) Félholdon Mária, balján Jézus. Oldalt L—B. Csak a Corpus rajza után ismeretes.
- *32. *Obulus vastagverete CNH. II. non habet. L—B 1523.*
 E) Mint 31.
 H) Mint 31.
 MTM. 2.5 ^m/_m vastag, 2.85 g.

III. korszak (1525—1526).

Megint az antiqua moneta verésének ideje, de a budai pénzverőben csak 1526-ban verték.

33. *Denár CNH. II. 306A. B—A 1526.*
 E) LVDOVICVS 0 R 0 VNGARIE 0 1526 0 Négyrészi cimer (pólyák, kettős kereszt, dalmát párducejek és cseh oroszán), szív pajzsban lengyel sas.
 H) PATRONA * 0 * VNGARIE Mária, jobbán Jézus. Oldalt B—A.
 MTM.
34. *Előbbi változata.*
 E) LVDOVICVS 0 R 0 VNGARIE 0 1526 0 Mint 33.
 H) PATRONA 0 0 VNGARIE * Mint 33.
 MTM.
35. *Előbbi változata.*
 E) LVDOVICVS 0 R 0 VNGARIE 0 1526 0 Mint 33.
 H) PATRONA 0 * 0 VNGARIE Mint 33.
 MTM.
36. *Előbbi változata.*
 E) LVDOVICVS 0 R 0 VNGARIE 0 152 0 Mint 33.
 H) PATRONA 0 * 0 VNGARIE Mint 33.
 MTM.
37. *Előbbi változata.*
 E) LVDOVICVS 0 RVNGARIE 0 1526 0 Mint 33.
 H) PATRONA * 0 * VNGARIE Mint 33.
 MTM.
38. *Előbbi változata.*
 E) LVDOVICVS 0 R 0 VNGARI 0 1526 0 Mint 33.
 H) PATRONA * 0 * VNGARIE Mint 33.
 MTM.
- *39. *Előbbi változata.*
 E) LVDOVICVS 0 R 0 VNGARI 0 1526 0 Mint 33.
 H) PATRONA 0 * 0 VNGARIE Mint 33.
 MTM.
40. *Előbbi változata.*
 E) LVDOVICVS 0 R 0 VNGARI 0 1526 0 Mint 33.
 H) PATRONA 0 * 0 VNGARIE Mint 33.
 MTM.
41. *Előbbi változata.*
 E) LVDOVICVS R 0 VNGARI 0 1526 0 Mint 33.
 H) PATRONA 0 * 0 VNGARIE Mint 33.
 MTM.

42. *Előbbi változata.*

- E) LVDOVICVS ◦ R ◦ VNGAR
◦ 1526 ◦ Mint 33.
H) PATRONA ◦ * ◦ VNGARI
Mint 33.
MTM.

43. *Előbbi változata.*

- E) LVDOVICVS ◦ R ◦ VNGAR
◦ 1526 ◦ Mint 33.
H) PATRONA * ◦ * VNGARIE
Mint 33.
MTM.

*44. *Denár CNH. II. 306A. BA Mária alatt, 1526.*

- E) LVDOVICVS * R * VNGARIE
* 1526 * Mint 33.
H) PATRONA * — * VNGARIE
Mária, balján Jézus, alatta B*A
MTM.

45. *Előbbi változata.*

- E) LVDOICVS ◦ R ◦ VNGARIE
◦ 1526 ◦ Mint 33.
H) PATRONA ◦ — ◦ VNGARIE
Mint 43, de B◦A
MTM.

46. *Előbbi változata.*

- E) LVDOVICVS * R * VNGARI
* 1526 * Mint 33.
H) PATRONA * — * VNGARIE *
Mint 43.
MTM.

47. *Előbbi változata.*

- E) LVDOVICVS ◦ R ◦ VNGARI
◦ 1526 ◦ Mint 33.
H) PATRONA ◦ — ◦ VNGARIE
Mint 43, de B◦A
MTM.

48. *Előbbi változata.*

- E) LVDOVICVS ◦ R ◦ VNGAR
◦ 1526 ◦ Mint 33.
H) PATRONA ◦ — ◦ VNGARIE
Mint 43, de B◦A
MTM.

49. *Denár, CNH. II. 306A, oldalt B—A, Mária alatt A, 1526.*

- E) LVDOVIS ◦ R ◦ VNGARIE
◦ 1526 ◦ Mint 33.
H) PATRONA ◦ — ◦ VNGARIE
Mária balján Jézus, oldalt B—A,
alatta A
MTM.

50. *Előbbi változata.*

- E) LVDOVICVS ◦ R ◦ VNGARIE
◦ 152 ◦ Mint 33.
H) PATRONA ◦ — ◦ VNGARIE
Mint 49.
MTM.

51. *Előbbi változata.*

- E) LVDOVICVS ◦ R ◦ VNGARI
◦ 1526 ◦ Mint 33.
H) PATRONA ◦ — ◦ VNGARIE
Mint 49.
MTM.

52. *Előbbi változata.*

- E) LVDOVICVS ◦ R ◦ VNGARI
* 1526 * Mint 33.
H) PATRON * — * VNGARIE ◦
Mint 49.
MTM.

53. *Előbbi változata.*

- E) LVDOVICVS ◦ R ◦ VNGAR
* 1526 * Mint 33.
H) PATRONA * — * VNGARIE
Mint 49.
MTM.

*54. *Előbbi változata.*

- E) LVDOVICVS ◦ R ◦ VNGAR
◦ 1526 ◦ Mint 33.
H) PATRONA ◦ — ◦ VNGARIE
Mint 49.
MTM.

55. *Előbbi változata.*

- E) LVDOVICVS ◦ R ◦ R ◦ VNGR
* 1526 * Mint 33.
H) PATRONA * — * VNGARIE
Mint 49.
MTM.

56. *Előbbi változata.*

- E) LVDOVICVS ◦ R ◦ VNGAA
◦ 1526 ◦ Mint 33.
H) PATRONA ◦ — ◦ VNGARIE
Mint 49.
MTM.

57. *Előbbi változata.*

- E) LVDOVICVS ◦ R ◦ VNGA
◦ 1526 ◦ Mint 33.
H) PATRONA ◦ — ◦ VNGARIE
Mint 49.
MTM.

58. Előbbi változata)B—A).

E) LVDOVICVS • R • VNGAR
• 1526 • Mint 33.

H) PATRONA • — • VNGARIE
Mint 49, de oldalt ⑈—A jegy.
MTM.

59. Jeszenszky említ 58. sz. alatt B—A
1526 denárt Mária alatt HK jeggyel.

60. Jeszenszky említ 59. sz. alatt B—A
1526 denárt Mária alatt öt kis
körrel (••••)

Ezt a két utóbbi denárt azonban sem az Éremtár gyűjteményében, sem a rendelkezésre álló irodalomban nem találtuk meg. Mindkettő inkább visegrádi veretnek látszik, mert mind a HK monogram, mind az öt kis kör az 1526. évi visegrádi denárokon (L—V) fordul elő. A felsorolt változatok azonban korántsem jelentik a budai veretű pénzek teljes és kimerítő corpusát. Minden újabb lelet hozhat új változatokat, de a meglévő köz- és magángyűjteményekben is fordulhatnak elő itt le nem írt bélyegváltozatok. Ezek az ezután előkerülő újabb változatok természetesen a budai pénzverés itt nyert általános képét már nem változtathatják meg, legfeljebb további értékes bizonyosságul szolgálhatnak a budai verde jelentőségének hangsúlyozásához.

A Valero-család a régi Pest művészettörténetében.

Napjainkban töröltek le Budapest térképéről egy utcanevet, amellyel a régi város egy jelentős emlékének utolsó nyoma tűnt el. Ez az utcanév őrizte meg és jelentette számunkra egy család egyre halványuló emlékét, amely több mint egy félszázadon át tartó munkásságával, művészet-szeretetével beírta nevét a város történetébe.

Az egyre növekvő főváros a fejlődés természetes következményeképpen egymás után szívta fel a mult oly becses művészeti emlékeit. Így tűnt el a régi városháza, a régi Dunasor szépsége és maguk a tornyos kapukkal díszített ősi városfalak. Ezen feledésbe merült emlékek felidézése és megörökítése immár a történész feladata.

A régi Pest és Buda még a mult század küszöbén jelentéktelen kis város volt. Az ország központjában fekvő két testvérváros századokig sínylette a török hódoltság igáját, s így fejlődésében elmaradt. A szürke kisvárosi jellegből közülük a síkon elterülő Pest emelkedett ki gyorsabban: a XIX. század első felében már a magyar ipar és kereskedelem, a politikai, irodalmi és társadalmi élet fővárosa.

A XVIII. században jóformán csak a mai Belváros állott. A Lipótváros homokbuckás, lakatlan terület; a Terézváros nagykiterjedésű kertekből, szőlőkből és szántóföldekből álló külváros volt. A fejlődő Pest azonban egyre jobban terjeszkedett az akkori külvárosok felé. A nagy kerteket, földeket házhelyekre parcellázták és ilyenkor a telkek hasznosabb felosztása egy-egy új utca nyitását tette szükségessé. Így nyitották 1815-ben a Terézia külvárosban a Valero-utcát, amikor Valero István és Tamás örökösei a több holdnyi kiterjedésű Valero-ingatlant házhelyekre osztották fel. Ez az utca a terézvárosi plébániatemplom közelében a Király-utcát kötötte, illetve köti össze a Dob-utcával. A Valero-utca még ma is fennáll, de nemrégén átkeresztelték és jelenleg Kürt-utca a neve.

A Valero-utca nevének megváltoztatásával az utolsó nyom is elveszett, amely a Terézvárosban a Valero-család munkálkodására emlékeztethetne.

A Spanyolországból¹⁾ a Bánságba²⁾ és onnan Pestre telepedett selyemgyáros nemzetség két nagyszabású épületet emelt Pesten. Ezek közül az egyiket még a XVIII. században építtette Valero István és Tamás a Király-utcában. Ez a kastélyszerű, hatásos külsejű selyemgyár nyomtalanul eltűnt, és ma már csak egy metszet őrzi számunkra hajdani szépségét.

A másik épület sorsa szerencsésebb, mert ma is épségben áll. Ezt az utóbbi hatalmas, kétemeletes palotát a múlt század negyvenes éveiben emeltette Valero Antal a Lipótvárosban. Ugyancsak selyemgyár céljaira épült és ma Károly főherceg- vagy Valero-kaszárnya néven ismeretes.

E két nagyszabású, művészi külsejű épületben élénk ütemű gyári munka folyt. A Valerók selyemgyára volt Magyarországon az első olyan üzem, amely már munkásainak nagy száma miatt is méltán megérdemli a »gyár« nevet.³⁾ A Valero-gyár olyan selyemanyagokat állított elő, amelyek a lényegesen előnyösebb viszonyok között működő osztrák gyárak áruival — minőségüknél és művészi szépségüknél fogva is — felvehették a versenyt.

E dolgozat célja a — csaknem teljesen elfelejtett — Valero-család munkásságának és művészi alkotásainak ismertetése; a Valero-építkezések művészettörténeti bemutatása, az ismeretlen selyemszöveteknek föl kutatása és iparművészeti jelentőségüknek méltatása.

*

Elsőízben 1747-ben találkozunk kutatásaink során a Valero-névvel, éspedig Budán, amikor Valero József parókakészítőmester kéri felvételét a budai polgárok sorába.⁴⁾

Csaknem két évtizeddel később ismét felbukkan ez a déli csengésű név, de ezúttal vidéken. 1766 október 11-én Valero Jakab piarista atyát, a szenci kir. kollégium aligazgatóját, aki egyébként a gyakorlati geometria tanára volt, a tatai piarista rendház másodelőjárójává iktatják be.⁵⁾ Egy múlt századi helyi historikus, aki a tatai piarista rendház történetét írta meg, Valero Jakabot tartotta a tatai rendház tervezőjének, míg újabb művészettörténeti irodalmunk tisztázta a téves megállapítást.⁶⁾ Valero Jakabról utolsó adatunk 20 évvel későbből származik, mikor mint a veszprémi piaristák rektora 1786-ban pert indít Pesten Lóos Mihály ellen.⁷⁾

A pesti selyemgyáros Valero-család és a fentebb említett Valerók között eddig nem áll módunkban rokoni kapcsolatot kimutatni.

A pesti selyemgyáros-nemzetség történetéről maguk a Valerók szolgáltatják számunkra a legérdekesebb adatokat.

Ugyanis Valero Tamás, amikor az 1800-as évek elején — kétízben is — nemességért folyamodik, kérvényében⁸⁾ a Valerók személyére, származására és a gyár alapításának körülményeire vonatkozó számos fontos mozzanatot közöl.

A folyamodványban előadja, hogy a Valerók régi spanyol nemesi katonacsaládból származnak. Atyjuk azonban már nem spanyol, hanem az osztrák háznak hűséges »vazallusa«, ők pedig Magyarországon, Budán, illetve Pesten születtek. Nagykorúságukat elérve külföldön sokáig utaztak, ahol elsajátították a selyemtermelés és a selyemgyártás módját.⁹⁾

E külföldi útról 1776-ban tértek vissza szülővárosukba Pestre, ahol hozzáláttak a tanultak értékesítéséhez és megkezdték a művészi selyemszövetek gyártását.¹⁰⁾

A Valero-testvérekről, névszerint Istvánról és Tamásról, a selyemgyár két alapító tagjáról, a Székesfevárosi Levéltárban végzett kutatásaink során 1783-ból találtuk az első adatokat.

Az 1776 és 1783 között eltelt hét év alatt végzett munkásságuk nyomait eddig még nem sikerült felfedeznünk, de annál gyakrabban hallatnak magukról 1783 után.

Valero István selyem- és fátyolgyártó (Seiden, Flohrfabrikant) és neje (Anna Maria geborene Ottin) 1783¹¹⁾ júniusában megveszi Leyrer András két hold nagyságú szántóföldjének egyik felét. A telek másik felét pedig Valero Tamás ugyancsak selyem- és fátyolgyártó vásárolja meg. E kétholdas földdarab lesz a későbbi nagyszabású Valero-selyemgyár magva. A következő években a két testvér további vételekkel gyarapítja a gyár telkét,¹²⁾ amely végső kiterjedésében közel 10.000 négyszög-

Valero J.A. Selyemgyára a királyútszában.

8. A terézvárosi, XVIII. sz.-i Valero-gyár a Hild-féle átalakításokkal.

ület tesz ki.¹³⁾ Az 1783-ban szántóföldnek jelzett puszta területet a Király-utca (König-gasse), Akácfa-utca (Kleine Akazien-gasse), Dob-utca (Drei Trommel-gasse) és a hajdani Gyár-utca (Fabrik-gasse) határolta. A nemes-séggkérő folyamodvány e telektömböt így jellemzi: »Terrenum sabulosum, sterile et incultum« (homokos, terméketlen és műveletlen terület). E telken a Valerók néhány év alatt nagyszerű kerteket létesítettek. A konyhakerten és gyümölcsösön kívül a selyemhernyó-tenyésztés számára nélkülözhetetlen eperfákat ültettek.¹⁴⁾

A Király-utcára nyíló telekrészen emelték a nagyszabású selyemgyárat: »Aedificium nobile sua amplitudine, soliditate et splendore . . .«¹⁵⁾

E gyárépületet eredeti XVIII. századi alakjában nem ismerjük. Eddig ismert egyetlen ábrázolása a Vasquez-féle topográfiai metszetsorozatban maradt fenn, amely azonban nem őrzi az épület eredeti — XVIII. századi — képét, hanem későbbi hozzáépítéssel bővült alakját mutatja be. Ez az épület, amely a régi Pest egyik legjelentősebb művészeti alkotása lehetett, sajnos, teljesen elpusztult, helyén sívár bérkaszárnnyák emelkednek. Mi sem mutatja ma már, hogy e helyen a város egyik nevezetessége és építészeti látványossága állott.

Mielőtt ezen épület műtörténeti méltatását megkísérelnők, szeretnénk néhány pillantást vetni a kor építőművészetére.

A XVIII. századi Európában a művészi és szellemi élet, valamint a divat irányító tényezője Franciaország. A Lajosok udvarának fénye beragyogta egész Európát. E csodálatos pompa utánzásra csábított. Európa-szerte azt látjuk, hogy nemcsak az uralkodók és arisztokraták, hanem még a kisebb nemesség, sőt a polgárság is a maga társadalmi és anyagi helyzetének keretén belül igyekezett valamit magáévá tenni Versailles csillogásából.

A többi európai államban békés, folyamatos fejlődésbe kapcsolódott a franciáknál kibontakozott új stílus. Hazánkban azonban az ország nagy területe másfél századig a török kezében volt. Ezen idő alatt minden művészeti élet szünetelt. Buda felszabadítása után országszerte megindult az építkezés, gyorsabb ütemben azonban csak Mária Terézia korának barokk, rokokó művészetében fejlődött ki. A középponti fekvésű Budán és Pesten élénk építőmunka folyt. Budán a vár helyreállítására került először a sor.¹⁶⁾ A síkon fekvő Pest nagyarányú építészeti tevékenységével túlszárnyalta az ősi Budát. Középkorú épületek, klastromok, templomok és paloták egész sorát emelték e néhány évtized alatt Pesten. Hogy közülük csak néhányat említsünk meg: az invalidusok kaszárnnyája (mai Központi Városháza), az akkori Pálos-templom és kolostor (mai Egyetemi-templom és papnövelde) és az azóta lebontott Grassalkovich-palota, mely a Ferencciek-terén állott.¹⁷⁾

A hódoltságból felszabadult Pest építőmesterei többnyire idegenből ideszakadt, de a helyi viszonyokhoz alkalmazkodó és hamarosan polgárjogot nyert egyének.¹⁸⁾ A pesti és budai építőmesterek céhének Mária Terézia korában nagy hatalma volt, sok kiváltságot élvezett (pl. az egész ország területén joguk volt építeni). A mestervizsga rendkívül szigorú volt, főképp elméleti kérdéseket ölelt fel: rendszerint valami bonyolult épület, vagy templom terveit kellett elkészíteni. A szigorú vizsgára jellemző, hogy egy híres pesti építődinasztia első tagja — névszerint Zitterbarth Mátyás — nem felelt meg a mestervizsgán, mert terveiben kevés önállóságot találtak (1781-ben). Hiába rendelkezett kitűnő és magas helyről származó ajánlásokkal.¹⁹⁾

Különösen nagy súlyt helyeztek arra, hogy a tervező építész teljesen eredeti módon, külföldi példa felhasználása nélkül oldja meg feladatát. E körülményre azért is hívjuk fel a figyelmet, mert ebből kiviláglik, hogy nem tulajdoníthatók kiválóbb XVIII. századi épületeink tervei kizárólag közismert külföldi mestereknek, hiszen itt helyi magasabb művészképesséssel és műkritikával találkozunk.

Az épületek művészi *külsejére* különösen nagy gondot fordítottak. Így érthető, hogy a Valero-féle gyárépület elkészítésénél is szem előtt tartották a művészi elgondolást olyannyira, hogy az inkább egy pompás kastély, mint gyár benyomását kelti.

A XVIII. században a gyári termelés még mindenütt bölcsőkorát élte, de különösen ez a helyzet az agrár Magyarországon. A szükségszerűség rideg szempontjai még nem szorították ki a művészi követelményeket, mint a XX. század fordulóján, amikor a célszerűség és üzleti mohóság kitermelte a legsivárabb épülettípust: a modern gyárat.

A Valerók Király-utcai selyemgyára XVIII. századi kastélyépítészetünk általános stílusjegyeit viseli magán. Körülbelül 1783—1786 között épült II. József uralkodása idején.²⁰⁾ Mária Terézia (1740—1780) negyvenéves uralkodása alatt építészetünkben még a barokk és rokokó élte virágkorát. Az épülethomlokzatok vonalvezetése mozgalmas, díszítése nyugtalan és gazdag. II. József (1780—1790) korában az épületek homlokzata nyugodtabb, a díszítés mérsékeltebb. E meghiggadás átmenetet képez a XVIII. századi barokk-rokokó és a XIX. század elejének klasszicisztikus építőstílusa között. Mária Terézia és II. József korának építészetében a különbség főleg a külső díszítésben nyilvánul meg. Az alaprajz ugyanaz marad, különösen a nagyobbszabású kastélyoknál, melyek továbbra is ragaszkodnak a »cour d'honneur«-ös, U-alakú elrendezéshez.

A Valero-testvérek kastélyszerű gyára is e szokásos cour d'honneur-ös alaprajzot mutatja, amelyhez Európa-szerte az annyira csodált Versailles szolgált mintául. Hazánkban számos változatát találjuk a legkülönbözőbb méretekben a nagyszabású eszterházai hercegi kastélytól egészen a polgári származású Valerók gyaráig.

Bár a Valerók Pesten — az ország legnépszerűbb városában — telepedtek le, és céljaiknak megfelelően a városban kellett építkezniök, e gyárépület mégsem mutat városi palotátípust, hanem vidéki kastélyalakot. Ennek főoka, hogy a »Terézia külváros« a mai Terézváros és Királyutca eme része akkor Pest külterületéhez tartozott. Az utcát üres telkek, kertek, szőlők szegélyezték, ahol csak egy-két szőlőskerti ház és villa emelkedett. Ebbe a környezetbe valóban kitűnően illett a kastélyjellegű hatalmas épület, melynek cour d'honneur-jét valószínűleg díszes kerítés zárta le és választotta el a szőlőkhöz, kertekhez s a pesti polgár nyári szórakozóhelyeihez vezető élenkforgalmú Király-utcától. E kerítés kötötte össze az egyemeletes U-alakú épület — amelynek klasszicizáló átfogalmazása a Vasquez-féle metszeten látható — utcára nyíló oldalszárnyait. E terézvárosi gyárépületnek még egy ábrázolását sikerült felfedeznünk egy 1838-ból való árvízképen, mely a Gyár-utcát ábrázolja, a háttérben a Valero-gyárral. (Kaszás István festménye nyomán Szakmárynál készült litográfia.)^{20/a)} A Valero-ház középső főépületének hangsúlyát kiemeli a manzard-ablakos, kettős tetejű középizalit, amelynek félköríves ablakosorait pilaszterek tagolják.

XVIII. századi kastélyainknak általános jellege a főépület közép-részből enyhébben kiálló rizalit, vagy érélyesebben előreugró pavillon. E közép-rész helyes megoldásától függ az egész épület művészi szépsége, kiképzésére éppen ezért mindig különös gondot fordítottak. Fontos elemei

a kapuzat, az erkély és az ablakok. Leggyakrabban három, ritkábban öt ablak tagolja e rizalitokat. A Valero-gyár hétablakos megoldása szinte egyedülálló. Sajnos, a kapubejárat nem látható a metszeten, így arról nem tudunk fogalmat alkotni. Azonban az egész épület nagyvonalú kialakítása arra mutat, hogy a kapuzat sem maradhatott el az általános magas művészi színvonalról. Egy levéltári adatra támaszkodva lehetségesnek tartjuk, hogy a Valero-gyárat id. Zitterbarth Mátvás építette. Ugyanis a Valero-testvérek — 1797-ből származó hiteles — leltárában az első tétel így szól: Die Maurerarbeit sammt Materialien von Bürg. Maurermeister Mathias Zitterbarth 55.230. (florenos). Egyéb tételeknél viszont »Schätzung des... Meisters« szerepel, tehát világosan megkülönböztetik az alkotó és a csupáncsak becsülő mestereket.²¹⁾ A gyár 1797-ben körülbelül 10—11 éve állhatott fenn, tehát a becslés összege nyilvánvalóan nem lehetett más, mint az, amennyibe az építés került. Ez az összeg olyan tekintélyes, hogy már magában is eléggé bizonyítja az építetők művészetpártoló bőkezűségét.

Az oldalszárnyak egy-egy 1824-ben hozzáépített pavillonban végződnek, melyeknek építője Hild József, a neves pesti építész.²²⁾ Hild olyan hozzáértéssel tervezte e pavillonokat, hogy azok teljesen egybehangolódjanak a régebbi rész stílusával. E hozzáépítést Valero Antal, Valero István második fia eszközölte. Ezen építkezést az a körülmény tette szükségessé, hogy Valero István, illetve Valero Tamás halála után az örökösök osztozkodni kívántak. Az osztozkodást a város fejlődése következtében belterületté vált telek értéknövekedése megehezítette. A telek egy részét az osztozás igazságos lebonyolítása és egyszerűsítése végett felparcellázták és mint házhelyeket eladták. A parcellázást a két testvér örökösei két ízben hajtják végre. A tulajdonukban lévő területnek egy nagy része azonban az ő kezükben marad. Először 1815 májusában²³⁾ kérnek engedélyt az Akácfa-utcára nyíló részen a benyújtott térrajz szerint felosztott négy teleknek a rajtuk lévő épületekkel együtt való eladására.

Másodízben ugyanezen év júliusában kérik, hogy az úgynevezett Valero-kertet a benyújtott tervek szerint²⁴⁾ feloszthassák. Az első tervrajz tizenegy telket tüntet fel. A második javított terv²⁵⁾ ugyanezt a területet tizenöt telekre osztja. Ez utóbbi megoldás lett az érvényes, amely szerint a parcellázást fogatosították. Ebből az alkalomból kérnek a Valero-örökösök engedélyt a terven is feltüntetett utcanyitásra.

Így keletkezett a terézvárosi Valero-utca, amely a legutóbbi időkig őrizte a Valero-család terézvárosi munkásságának emlékét még akkor is, amikor a fejlődő város kiméletlenül elpusztította a díszes épületet, melyet ők annyi gondnal és áldozattal emeltek.

A Valero-utca megnyitása következtében saroktelekké vált az a terület, amelyen a gyár állott. Ez az új helyzet szükségessé tette az épület oldalfőfrontjának kiképzését is. Ugyanekkor épült a már említett két pavillon a Király-utcai részen, amit viszont egy telekkiigazítás tett szükségessé.²⁶⁾

A Hild-féle hozzáépítési tervrajzokon²⁷⁾ ezen egyemeletes pavillonok homlokzatát a földszinten pillérekre támaszkodó ívsorba illesztett három félkörös záródású ablak tagolja. Az emeleti részen a vízszintes párkányokat összekötő félpillérek közé helyezkednek az ugyancsak félkörös záródású

ablakok. Hasonló tagolású földszintes ablaksor néz a Valero-utcára.

A Hild-féle tervekhez tartozó leírás külön hangsúlyozza, hogy a két pavillont csak kerítés kösse össze, hogy így a látványos gyárépület az utcáról továbbra is megtekinthető legyen.²⁸⁾

A régi útmutatók is megemlékeznek a Király-utcai Valero-gyár művészi külsejéről. Feldmann 1844-ben így írja le: »Es ist im italienischen Style leicht und gefällig gebaut, der grosse Hofraum mit Blumenanlagen geschmückt.«²⁹⁾

Valero Antal, akinek az osztozkodás alkalmával a Király-utcai gyárépület jutott, ezen ingatlant eladta a Nőegyletnek és a gyár székhelyét áttette a Lipótvárosba.

*

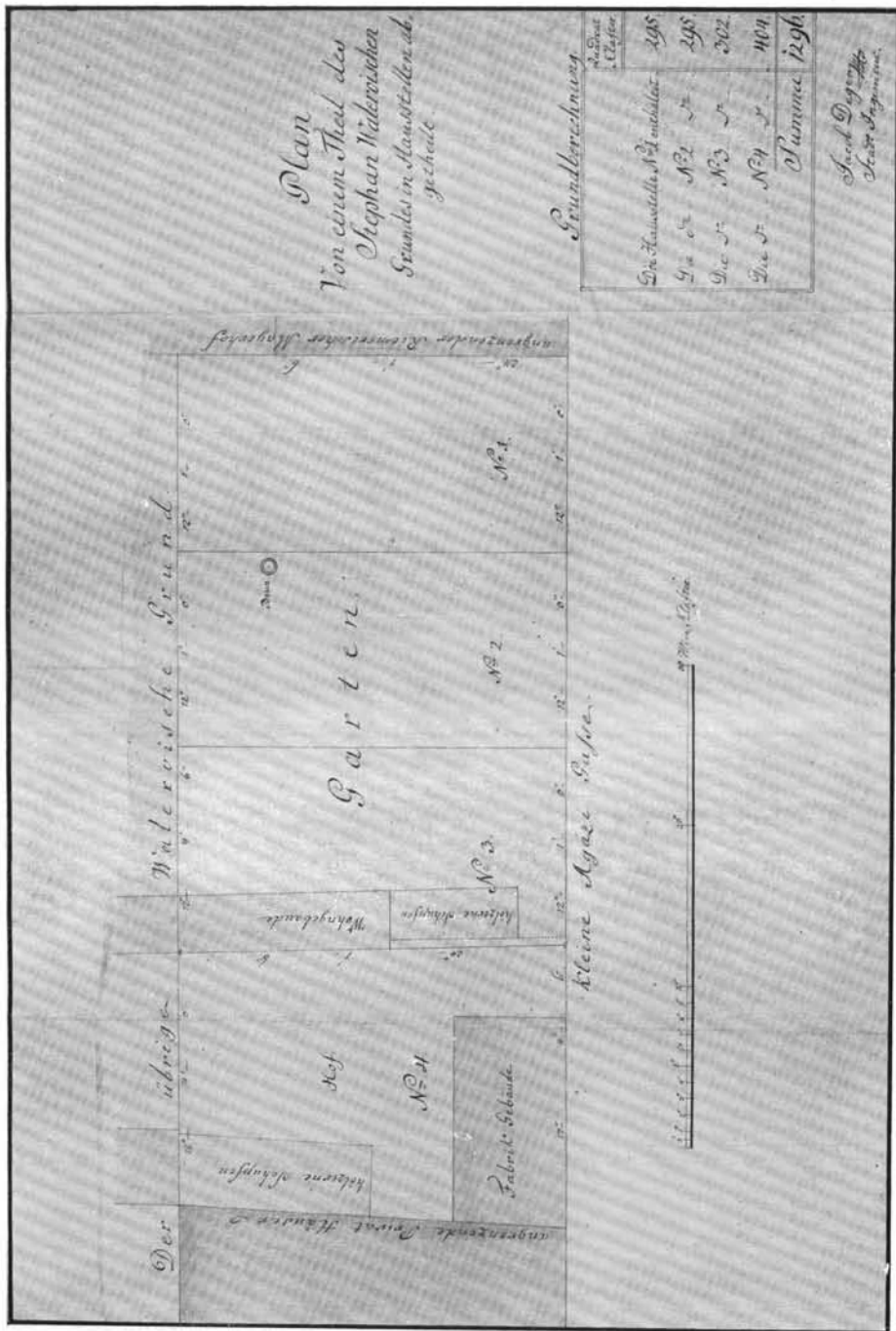
A lipótvárosi palota, amely ma Károly főherceg-laktanya, vagy Valero-kaszárnya néven ismert, a Honvéd-utca 28—30. számú épület-tömb.³⁰⁾

Valero Antal 1839 március 9-én a nádorhoz kérvénnyel³¹⁾ fordult, amelyben előadja, hogy a Király-utcai gyárát eladta és helyébe a Lipótvárosban óhajtana egy nagyobb méretűt felépíteni — ezért a 639. és 640. számú, egyenkint 400 négyszögöles telkeket szeretné nyilvános árverés mellőzésével megszerezni.

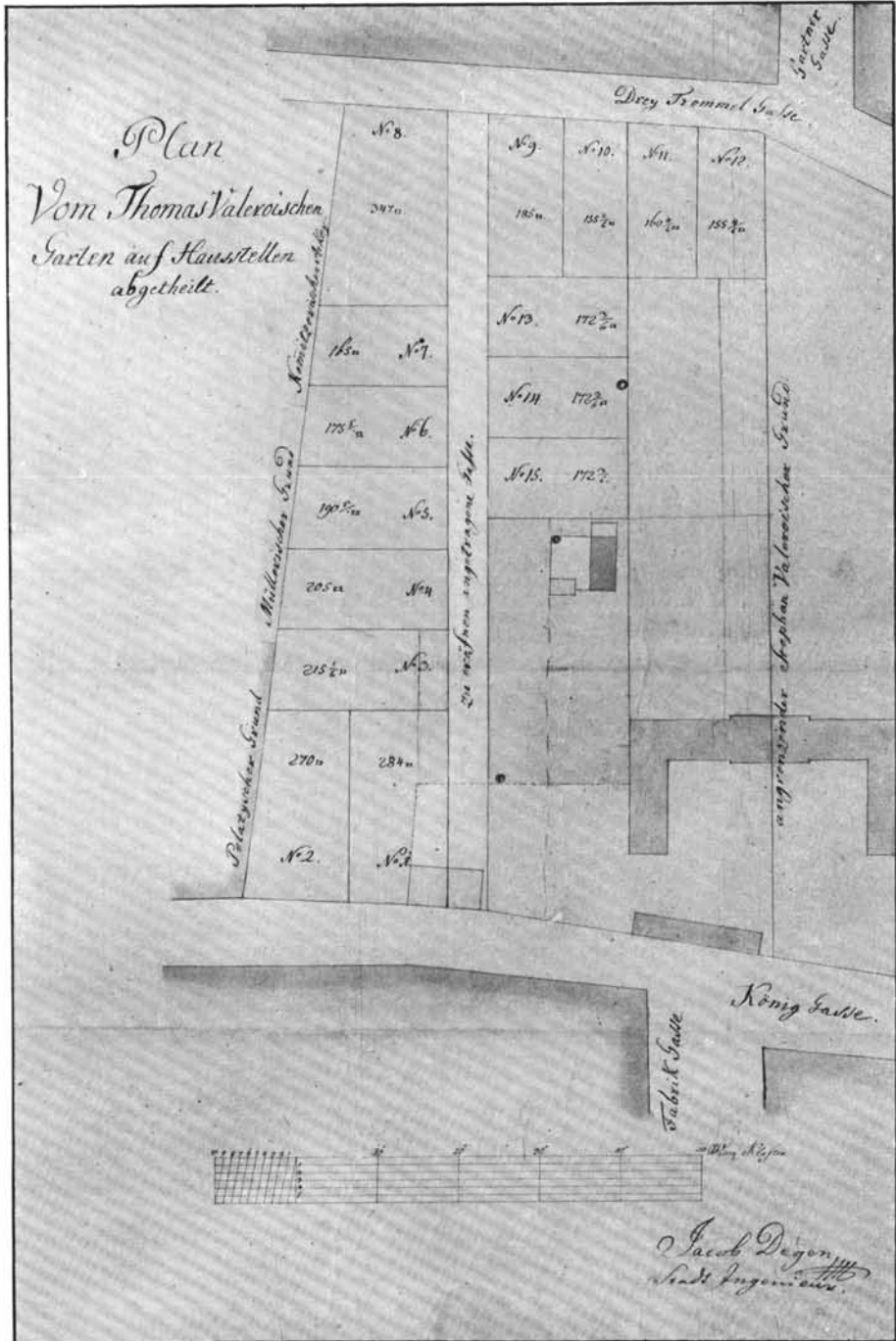
A nádor még ugyanaznap (március 9-én) kelt leiratában melegen ajánlja a Szépítési Bizottságnak Valero Antal személyét,³²⁾ mire a Bizottság engedélyezi a két telek, majd további két szomszédos — 638. és 641. sz. 560 négyszögölnyi — telek megvételét. Sőt — mivel a két előbbi egy régi kavicsbányában fekszik — a Szépítési Bizottság segítséget ígér Valeronak a szintbehozási munkák elvégzéséhez.³³⁾

Mihelyt Valero Antal a kiszemelt telkeket megszerezte, sietve hozzálátott az építkezés megkezdéséhez. Ez okból 1839 április 8-án beadvánnyal fordult a Szépítési Bizottsághoz, hogy építési engedélyt szerezzen.³⁴⁾ A beadványhoz 6 darab tervet csatolt, amelyek »Joseph Hild Architekt« aláírással vannak ellátva. A tervrajzsorozat, amely alaprajzokból és egy metszetrajzból áll, egy hosszan elnyújtott téglányalakot mutat. Mint az alaprajzból azonnal szembetűnik, az emelendő épület csak részlete egy később folytatandó háztömbnek. A földszinti és elsőemeleti alaprajz hatalmas méretű termeket tüntet fel, amelyek nyilvánvalóan a gyári üzem céljaira voltak szánva. Valero Antal azért indította el olyan sürgősen az építkezést, mert selyemgyárüzeme a Király-utcai épület eladása folytán helyiség nélkül maradt. Ezen a hiányon az emelendő épületrész átmenetileg segíthetett.

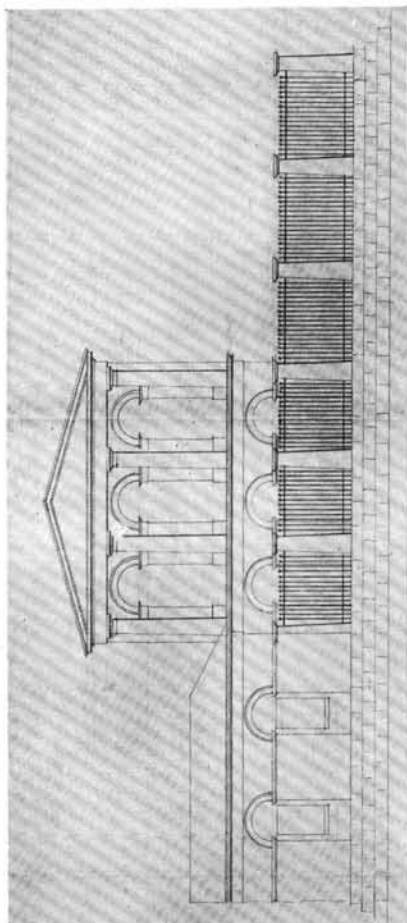
A Szépítési Bizottság a Valero kérelmére kiküldött szakértőbizottság jelentése alapján az építkezés engedélyét még a hó 12-én megadta a szokásos kikötések mellett.³⁵⁾ Ez az építkezés még javában folyhatott, mikor Valero már előrelátóan gondoskodni óhajtott az épület további terjeszkedési lehetőségéről. Bár a tervbevett épület számára a telek megvolt, az mély fekvése miatt csak feltöltéssel válhatott az építkezésre alkalmassá. Már ugyanazon (1839.) év szeptember 26-án azzal a kéréssel fordul Valero a

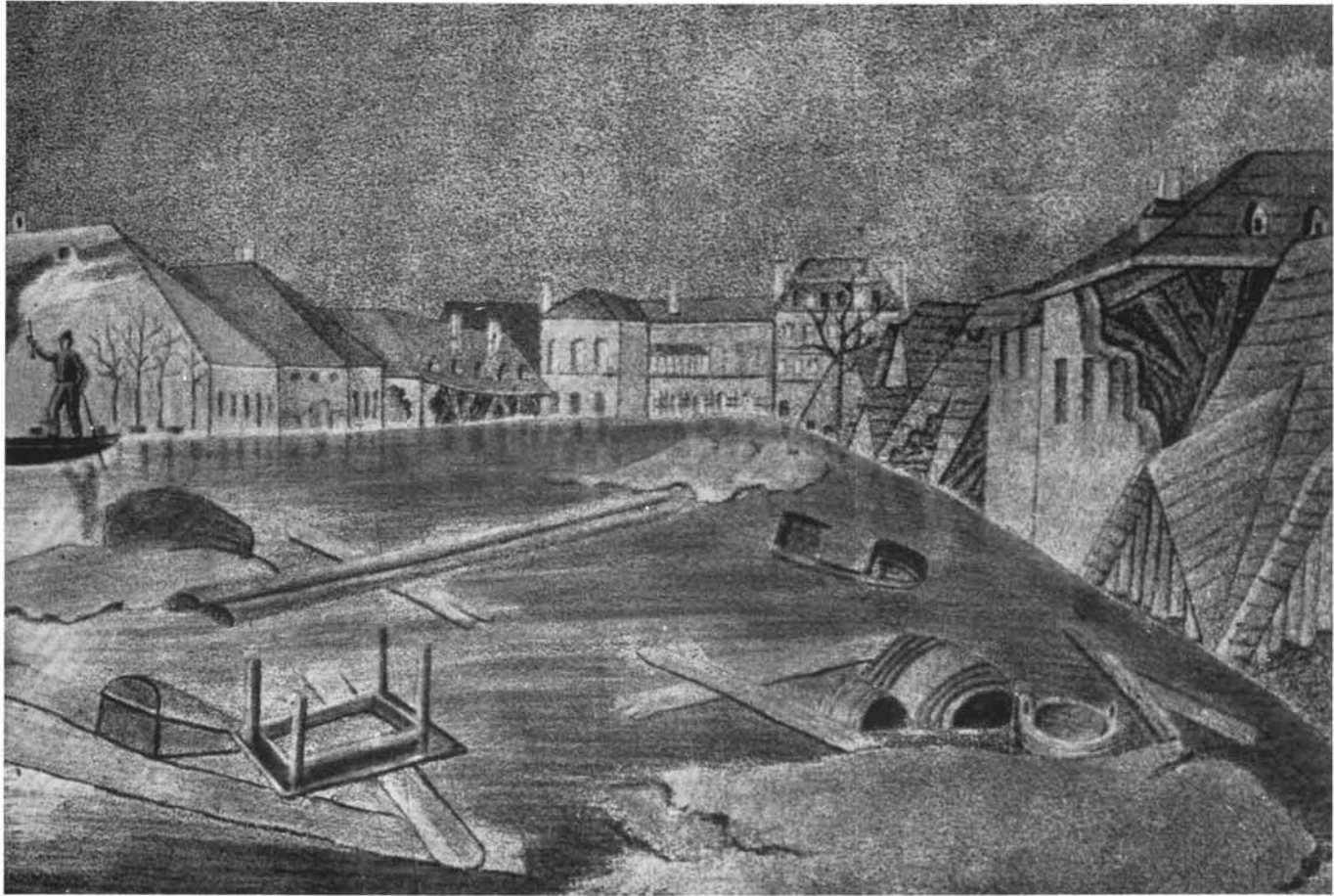
9. Az Akácia-utcára néző Valero-telekrész felosztása.

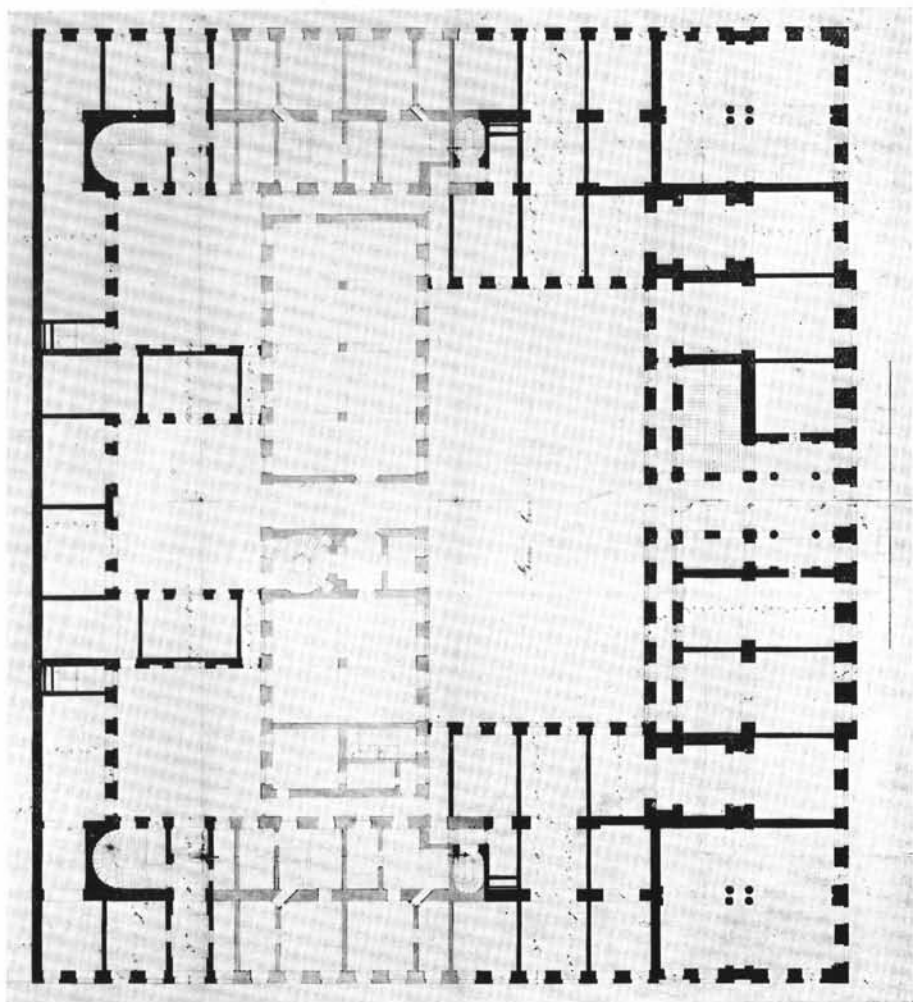
10. A Király-utcai Valero-telektömb felosztási terve a gyár alaprajzával.

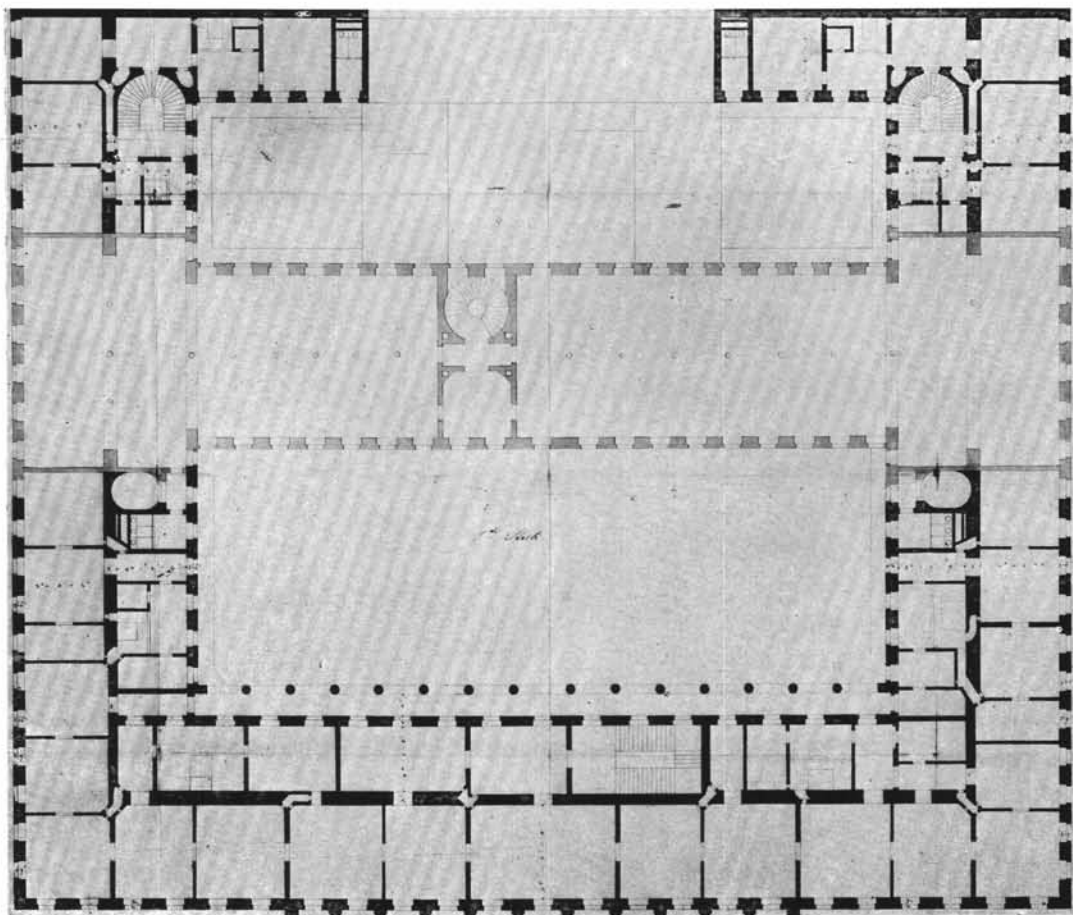
11. A Király-utcai Valero-gyár Híd-féle átakítási terve.

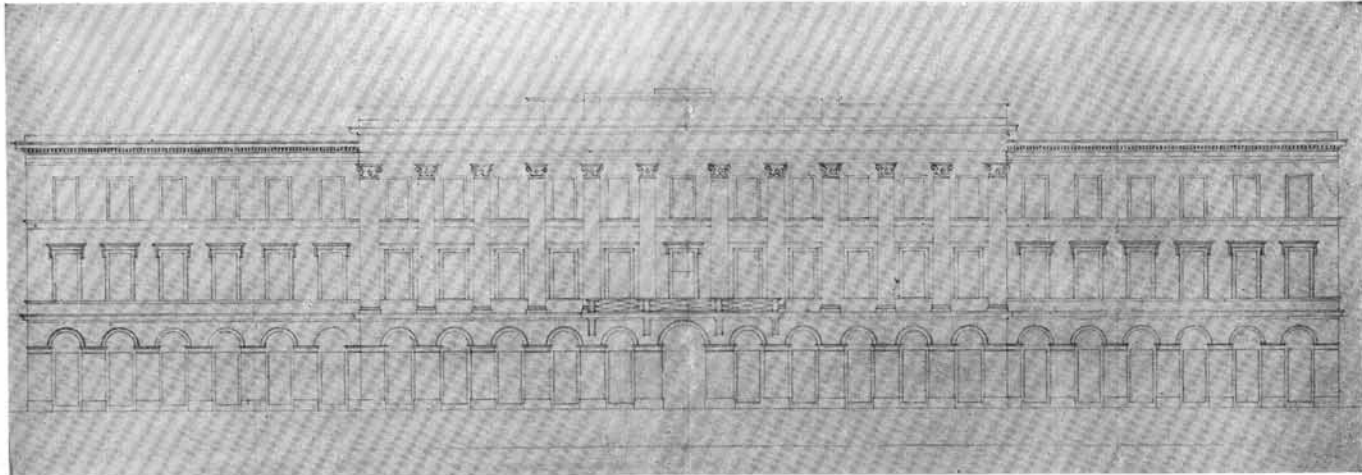
12. A terézvárosi Gyár-utca az 1838-as árvíz idején, háttérben a Valero-gyárral.

13. A lipótvárosi Valeró-gyár földszintjének alaprajza Hild Józseftől.

14. A lipótvárosi Valero-gyár I. emeletének alaprajza Hild Józseftől.

15. A lipótvárosi Valero-gyár homlokzati terve Hild Józseftől.

16. Hild József: a lipótvárosi Valero-gyár.

17. A lipótvárosi Valero-gyár középrizalitjának részlete.

18. Oszloprészlet a lipótvárosi Valero-gyár homlokzatáról.

nádorhoz,³⁶⁾ hogy számára további négy teleknek árverésen kívüli megvételét engedélyezze. Kérvényében kifejti, hogy a megvásárlandó telkeken elegendő földmennyiség állana rendelkezésére a feltöltéshez. Megemlíti, hogy a talajvíz miatt már 24.000 forint és 20 krajcárral többre rúgnak az építés költségei az előirányzottakon felül. A városnak pedig még annyi földje sincs, amennyi az utcák feltöltésére volna szükséges. A nádor szeptember 29-én kelt leiratában pártolólá ajánlja az ügyet a Szépítési Bizottságnak.³⁷⁾ Azonban a Bizottság ragaszkodik a nyilvános árveréshez.³⁸⁾ Valero Antalnak nem sikerült megszereznie az árverésen a kívánt telkeket.³⁹⁾ E balsikerral kezdetét veszi Valero Antal azon szakadatlan küzdelmeinek sora, amelyek végül is oly sok hálátlan fáradozás után sikerre vezettek.

A Szépítési Bizottság iratai közt számtalan kérvénye, folyamodványa és előterjesztése fekszik, mely mind lankadatlan akaraterejéről tesz tanúságot.⁴⁰⁾ A hepe-hupás telekkel és a talajvízzel folytatott küzdelem közel öt esztendeig tartott. Az épület teljes kiépítéséhez szolgáló terveket már az 1840. év február 20-án benyújtja.⁴¹⁾ E tervek, melyeknek szerzője szintén Hild József, feltételezhetően már 1839-ben elkészülhettek, s ezzel magyarázható a régi és az új épületrészek alaprajzai között fennálló harmónikus egység. A Bizottság a tervek kivitelét engedélyezi azzal a megjegyzéssel, hogy a metszet és a homlokzat terveit későbbi időpontban kell benyújtani.

Csak 1844 április 24-én jutott az építkezés olyan helyzetbe, hogy a Bizottság által négy évvel előbb kívánt hiányzó rajzok beterjesztése időszerűvé vált.⁴²⁾ 1844 április 24-én a Szépítési Bizottsághoz beadott jelentés⁴³⁾ kivitelezhetőnek és engedélyezhetőnek tartja az építkezést a benyújtott tervek alapján. Ezen iratokhoz csatolt és a Székesfővárosi Levéltárban őrzött tervek már egyesítve mutatják a korábbi és a későbbi épületrészeket olyképpen, hogy az 1839-es épületrészek az alaprajzokon világosabb színnel vannak feltüntetve.

Amint az a földszinti alaprajzból kitűnik, a három utcára nyíló épülettömb által határolt udvar az 1839-es építménnyel két részre van tagolva, amelyek közül a belső, három kis udvarra különül. Az épület — a mai Honvéd-utcára néző — főhomlokzatának középtengelyéből a főkapu csarnoka nyílik. E főtengey meghosszabbításában a keresztépület-rész kapunyílásán át a hátsó udvarokat közelíthetjük meg, amelyekből egy-egy melléklépcsővel ellátott mellékkijáraton át a mai Klotild,⁴⁴⁾ illetve Markó-utcába juthatunk. Az oszlopokkal és pillérekkel tagolt kapucsarnokból vezet a főlépcső az emeletre. Az emeleten az udvar felől egy tizenegy oszloppal tagolt udvari folyosón keresztül elérhetünk az épület oldalszárnyaiba és hátsó részeibe. Ez az elosztás éppúgy, mint az utcai szabályos szobasor, a II. emeleten pontosan megismétlődik.

Az alaprajzi tervek mellett található homlokzati rajz nemesarányú, kiegyensúlyozott tömegű kétemeletes városi palota típusát mutatja. A főhomlokzat hangsúlyát a középrészből enyhén előreugró hatalmas rizalit adja meg. A rizalitet az első emelet magasságából két pillér és a közéjük fogott tíz, kanellurás testű, ion fejezetű,⁴⁵⁾ méltóságteljes ritmusú oszlop tagolja. Ezen oszlopsor tagolt architrávot hord, amely az épület ereszpárkánya fölé emelkedik és amelyet egyszerű, függőleges osztású,

lépcsős attika koronáz. A földszint ablaksora félkörös záródású, az első emelet ablakait kis, konzolos, vízszintes párkányok díszítik. A rizalittól jobbra-balra hat-hat ablaknyílás, a rizalit oszlopsorának közeiben 11 ablak sorakozik, melyeket csak az első emelet erkélye tesz mozgalmassabbá. Az épület ablaksorainak függőlegeseit az emeletet elválasztó s az épületen körbefutó keskeny párkányok egyensúlyozzák ki. Ez a homlokzati rajz, amelynek architektonikus hatását, a ma is fennálló és az utóbbi időben szakszerűen restaurált palotán, a maga valóságos szépségében szemlélhetjük, Hild József művészetének egyik legszebb mesteralkotása. A Honvéd-, Klotild- és Markó-utcára néző palota Hild építészetének legkiforrottabb korszakából származik.

Hild József volt az újjáépülő város számos palotájának tervezője, amelyek közül mint legkorábbi jelentős és közismert művét, a Lloyd-palotát emelhetjük ki.⁴⁶⁾ A 30-as években épült Marczibányi-ház,⁴⁷⁾ az István főherceg-szálló, az Ullmann-ház jelzi palotaépítészetének főbb állomásait. Ezek közül számunkra különös érdekléssel bír a Dunasoron épült Ullmann-ház, mely a mellette fekvő, vele azonos külsejű Wieser-házzal együtt a főkapitányság épülettömbjét alkotja. A Honvéd-utcai Valero-gyár palotája édestestvére ezen épületeknek. Homlokzati rajza, ablakkereteinek kiformalása és az épület tagolása teljesen megegyező amazokéval; különbség csak a méretekben van, amennyiben a Valero-gyár jóval nagyobb kiterjedésű, így természetesen az épület helyes arányainak megfelelően a középrizalit is több oszloppal tagolt, mint az előbbieknél. Az Ullmann-ház 1834-ben,⁴⁸⁾ ikertestvére — a Wieser-ház — pedig 1836-ban⁴⁹⁾ épült, tehát 1839-ben, amikor az új Valero-gyár építésére került a sor, ezek az előképül szolgáló paloták már készen álltak.

A selyemgyár rövid ideig székel a pompás palotában.⁵⁰⁾ A szabadságharc alatt, amikor Valero Antal volt az első magyar pénzügyintézetnek — a Kereskedelmi Banknak — igazgatója,⁵¹⁾ állami pénzjegynyomdát is szolgált.⁵²⁾ Később a Károly főherceg-laktanya kapott benne elhelyezést. Jelenleg is a katonai kincstár tulajdona, amely 1935-ben szakszerűen restauráltatta. Az épület jelenlegi állapotát összehasonlítva az eredeti alaprajzzal, azt látjuk, hogy az először épült udvari kereszt szárnyat és a hátsó épületrészeket lebontották, a három utcai szárny azonban teljes épségében fennmaradt.⁵³⁾ Az udvari homlokzat is változást mutat, mivel az alaprajzon feltüntetett oszlopok helyett az első és második emeletet egybefogó lezénák tagolják. Az épület belső elosztása is sok változáson ment keresztül, különösen az 1935-ös restaurálásakor, amikor katonai hivatalok számára alakították át. Nemes szépségű homlokzata azonban a maga eredeti alakjában áll fenn ma is és a főváros egyik nevezetes műemléke.⁵⁴⁾

*

A Valerók selyemgyárépületeinek bemutatása után áttérünk az ezen üzemekben készült selyemszövetek ismertetésére. Ezt megelőzőleg azonban szükségesnek tartjuk a selyemnek a textilművészet történetében kiemelt jelentőségével foglalkozni.

A selymet⁵⁵⁾ — a textilművészet e legnemesebb anyagát — a kínaiak fedezték fel.

A selyemszövetek nyersanyaga a selyemhernyó fonó nyálmirigyeinek váladéka, mellyel bebábozódáskor gubót sző magának. A gubóban rejtőző bábót forrázással vagy gőzzel el kell pusztítani, hogy a selymet le lehessen motollálni. Az így nyert selyemből több szál összesodrásával megfelelő erősségű, szövésre alkalmas fonalat készítenek. Ez a sodrott-cérnázott fonál a legkülönfélébb selyemszövetek alapanyaga.

A selyemnek a textilművészetben való alkalmazására bizonyára a vadon élő selyemhernyó megfigyelése adta az ötletet.

A kínaiak legrégebb történelmi munkái említést tesznek a selyemszövről. Kínában selyemköntösöket viseltek már akkor, amikor még Európa művelt népei — a görögök és rómaiak — mit sem tudtak a fényűzés e nemes és színpompás eszközéről.

A Római Birodalom keleti hódításai és háborúi idején ismerkedik meg a kínai selyemmel, amely azután a császárkor eszeveszett luxusában méltó megbecsülésre talált.

Tehát Kr. e. 1—2 századdal válik ismertté és népszerűvé a kínaiak selyme, melyet a végtelen ázsiai pusztaságokon keresztül karavánok juttatnak el az akkori »világ« minden tájára.

A kínai selymek szépsége és drágasága méltán felkeltette a külvilág érdeklődését azok készítési titkai iránt. Bármilyen féltő gonddal őrizte is Kína a selyemszövés fortélyait, e titkok idővel mégis kiszivárogtak. Előbb a közeli India és Perzsia, majd Egyiptom is sikerrel kísérletezik a selyemszövés meghonosításával.

Perzsiában és Egyiptomban már virágzó selyemkultúra volt, mikor végre Európába is eljutott ez a művészi ipar. A hagyomány szerint a bizánci birodalom nagynevű uralkodója, Justinianus 533-ban szerzeteseket küldött Kínába, hogy ott kifürkésszenek és megtanuljanak mindent, amit tudni kell a selyemről. A szerzetesek merész vállalkozását siker koronázta, amit fényesen igazol a bizánci selyemszövés gyors fejlődése. A bizánci selyemszövetek nagyon hasonlítanak a mintául szolgáló kínai és perzsa selymekhez. A bizánci művészet, amely amúgy is eklektikus és minden eredetiséget nélkülöz, a selyemszövetek díszítési módján sem sokat változtat, inkább magáévá teszi a keleti formavilágot.

A selyemszövés Bizáncból a háborúk folyamán fogságba került görög szövők révén Sziciliába, onnan pedig az olasz félszigetre származott át a XII—XIII. században.

Az európai selyemszövés művészete Itália földjén virágzik ki. A XIV. században Lucca, a XV.-ben Velence és Firenze, később Genova selymei a leghíresebbek.

Itáliában a korai selyemszövetek mustrái folyamatosan elvesztik keleti jellegüket. A keleti díszítőelemek és szimbolumok helyét lassanként az európai művészet stílusjegyei és a keresztény vallás ikonográfiája foglalják el.

Az eddig ismert damaszt és brokát mellett újfajta selyemszövet jelenik meg a XII. század végén: ez a bársony, amelynek utolérhetetlen mesterei Velence és Firenze selyemszövői. A bársonyok és még inkább

a bársonybrokátok a reneszánsz szövőművészetének legszebb remekei. Az új anyag új szellemet, új stílust hoz, amely teljesen szakít a régi, Keletről származó tradíciókkal és sokkal inkább alkalmazkodik az európai ízléshez.

Ezeknek a bársonybrokátoknak a tervezése olyan magasabbrendű művészi feladat volt, hogy a reneszánsz nem egy kiváló festője foglalkozott mintakartonok rajzolásával. Így Jacopo Bellini híres velencei festő a párisi Louvreban őrzött vázlatkönyvében számos bársonybrokátterv van.⁵⁶⁾

Az olasz bársonybrokátok nagy népszerűségére híven világít rá a reneszánsz festőművészetének számos ábrázolása, amelyekben csak úgy ragyog a sok arany- és bársonyszövet, a reneszánsz vidám életszemléletének méltó kifejezője. E szövetek szépsége a Keletet is elragadta, annyira, hogy Kelet és Nyugat szerepet cserél és most már Perzsia és Kína igyekszik utánozni az olasz selyemmustrákat.

A reneszánszban Spanyolországnak is jelentékeny selyemszövő ipara volt. Az elsőség azonban az olaszoké, az ő portékájuk versenyen felül állt. Ezt az elsőséget az olaszok még a XVII. században is igyekeznek megtartani, de minden erőfeszítés hiábavaló — új ellenfél jelenik meg a küzdőtéren s magához ragadja a vezetést. A selyemszövésnek ez az új diktátora: Franciaország. Colbert, a zseniális közigazdász, Genovából⁵⁷⁾ és más olasz városokból szövőmestereket csal ki Franciaországba és így veti meg a francia selyemszövés alapjait. A fejlődő ipart a külföldi áru ellen hozott magas vámokkal védelmezik. A francia selyemipari központok közül hamar kiemelkedik Lyon, amely azóta fogalomává vált a selyemgyártás terén.

Miként a reneszánszban az olaszok teremtettek egy új textilművészeti stílust, amely kifejezője lett a reneszánsz-ember pompaszerető ízlésének, — úgy a XVIII. század küszöbén a franciák alakítják át az ő vidám barokk- és rokokójuknak megfelelően a textilművészet formakincsét.

A reneszánsz stilizált rajzú, aranyragyogású bársonybrokátjainak súlyos pompáját a vidám, világostónusú, tarka, naturalisztikus, virágos díszű selyembrokátok könnyed gráciája váltja fel. A selyemszövés új virágkorának tervezőmesterei: Watteau, Boucher stb., a Lajosok korának népszerű nagy művészei.

A selyemszövetek művészi kivitele a XVIII. század vége felé fokozatosan hanyatlak. A francia forradalom után megváltozik a társadalmi rend, az életforma egyszerűbbé lesz, a hajdani fejedelmi fényűzést a polgári egyszerűség követi. Természetes tehát, hogy a selyemipar is a vásárlóközönség csökkent igényéhez alkalmazkodik. Ez azonban csak egyik oka a szövőművészet hanyatlásának, a másik és veszedelmesebb ok a gépek alkalmazásában keresendő. A gépszövés megegyeszerűsítette és nagyon meggyorsította a termelés menetét, de a művészi kivitel szempontjából káros volt.

A gépesítés terén forradalmi jelentőségű volt Joseph Maria Jacquard találmánya: a mechanikus szövőszék (1808). E gép elterjedésétől számíthatjuk a szövőiparnak a kéziüzemből (manufaktura) gyáriparrá fejlődését. E legújabb korszak küszöbéig tartott a selyemszövés utolsó nagy mestérének — Philippe de LaSalle-nak — működése, aki éppoly kiváló művész volt a tervezésben, mint amilyen jártas a szövés technikájában.

A pompás selyemszöveteket hazánkban mindenkor nagyon kedvelték és becsülték. A mohácsi vészig szoros politikai, gazdasági és művészeti kapcsolataink voltak Itáliával. Mátyás király korában számos olasz kereskedő járt Magyarországon. Egy olasz kalmár — névszerint Rasone Buontempo — 25 évig élt Budán.⁵⁸⁾ Az olasz kereskedők legfinomabb, legfontosabb árucikke a selyem volt. Szépséges brokátjaikkal, bársonyaikkal bejárták az egész országot; annak legészakibb városában — Bártfán⁵⁹⁾ — is megfordultak. Hunyadi János és később Mátyás király is gyakran hozattak Firenzéből brokátokat. Mátyás király trónkárpitjait is Firenzében rendelte. Közülük két azonos mustrájú kárpit maradt fenn, az egyik teljes épségben, ma az Erdődy grófok birtokában van, a másiktól miseruhát szabtak, amely a boszniai Fojnicán került elő és jelenleg a Zsigmond-kápolnában őrzik. E művészi rajzú kárpitokat a Pollaiuolo testvérek tervei szerint zöld bársonybrokátból szőtték.⁶⁰⁾ E kárpitok kétségtelenül az olasz reneszánsz textilművészetének legnagyobb művészi beccsel bíró emlékei.

A királyi udvar mellett a magyar főurak is nagy pártolói a drága szöveteknek. Erről tanuskodnak a fennmaradt régi kelengye- és hagyatéki leltárak, melyek a selyemszövetek gazdag sorát említik. Az írott forrásokat kiegészíti az a páratlanul gazdag emlékanyag, amely hazánkban a régi, értékes textiliákból megmaradt és amelyet ma is féltő gonddal őriznek múzeumaink és kinctáraink.

A török hódoltság korában sok török és perzsa selymet hoztak Keletről a pompaszerető magyarság számára. A magyar díszruhák keleti szabása nagyon jól illett ezekhez az anyagokhoz. A XVIII. században francia selyembrokátokból készültek a magyar öltözetek, míg végre a XVIII. század végén már Magyarországon gyártott magyar selyembe öltözhetek elődeink.

A selyemtenyésztés elterjesztésére III. Károly és Mária Terézia korában több kísérletet tettek Magyarországon.⁶¹⁾ Sikerült is azt több helyen meghonosítani; így a Délvidéken, a Bánságban és a Dunántúlon, főképp Tolna- és Baranya megyében már a XVIII. század óta változó szerencsével foglalkoznak selyemtermeléssel.

A selyemgubó feldolgozására, legombolyítására létesült a nagyszabású óbudai Filatorium,⁶²⁾ amelyet II. József érdeklődésével és pártfogásával tüntetett ki. A Filatorium működése az épület alkalmatlan volta és a vízhiány miatt nagyon rövid életű volt. Robert Townson⁶³⁾ angol utazó 1793-ban leírja útinaplójában a teljesen elhagyatott, üresen álló, romlásnak indult épületet. A magyarok panaszaikat is megemlíti, amelyek szerint az osztrák politika minden iparosodási kísérletet megfojt Magyarországon.

A helyzet valóban az volt, hogy az osztrákok féltékenyen ellenőriztek minden ipari megmozdulást nálunk. II. József pártolta ugyan kezdődő selyemiparunkat, de I. Ferenc már nem nézte jó szemmel. Uralkodása alatt Milánó visszafoglalása és újra bekebelezése az osztrák tartományok közé nagy akadályokat gördített a magyarországi selyemgyártás elé. Milánó több százados selyemiparával, az olasz áru nagy mennyiségével és olcsóságával nem tudtak az aránylag kis budai és pesti üzemek versenyezni, de — amint azt az alábbiakban látni fogjuk — a Valero-gyár ezekkel a nehézségekkel is sikeresen megküzdött.

A selyemgyárat — mint már említettük — Valero István és testvére, Tamás alapította 1776-ban. Cégük pecsétjének körirata: K. K. Privi-
l[egierte] Seiden und Flor Fabrick deren Gebrüd[er] Valero Stephan &
Thomas.⁶⁴⁾

Az üzem a »Valero Testvérek« (Gebrüder Valero) cégnevet mind-
végig megtartotta. Az egyik alapító (Tamás) és a másik alapító (István)
gyermekai mint selyemgyárosok szerepelnek a pesti polgárkönyvben:
Tamás,⁶⁵⁾ ifj. István⁶⁶⁾ (id. István fia) és Antal⁶⁷⁾ (id. István második fia).
Közülük Antal vette át és fejlesztette tovább a selyemgyárat.⁶⁸⁾ Róla tud-
juk, hogy a legkomolyabban készült erre a pályára. 1806—1813-ig⁶⁹⁾ hét
esztendő t Bécstben töltött különféle híres selyemgyáros és kereskedő
cégeknél, ahol nemcsak a technikai tudást, de a selyemmel való keres-
kedést is elsajátította.⁷⁰⁾ 1815 december 29-én Pestváros tanácsához
kérvényt intézett, amelyben selyemnagykereskedés nyitására kért enge-
délyt.⁷¹⁾ Valero Antal a család legtekintélyesebb, legismertebb tagja volt.
Nemcsak a selyemgyártás szakmájában tett hírnévre szert, hanem e mellett
résztvett a fejlődő Pest és Magyarország közgazdasági életében is. A Szépi-
tési Bizottságnak is tagja volt,⁷²⁾ 1848 július 2-án pedig a Kereskedelmi
Bank elnökévé választották meg a lemondott Ürményi Ferenc helyébe.⁷³⁾

A Valero-gyár munkásságáról több adatunk, mint emlékünknél maradt
fenn. A selyemgyár Király-utcai székhelyén körülbelül 60 évig működött.
E hosszú idő alatt készített selyemszövetekből nem maradtak fenn emlé-
keink, azonban az írásbeli adatok mégis azt bizonyítják, hogy gyártmá-
nyaik elsőrangúak és általánosan elterjedtek voltak. A gyár 1801. évi lel-
tárában⁷⁴⁾ minden olyan selyemanyag szerepel, amely akkoriban divatos volt.

Az öltözködés divatja szembetűnő, nagy változáson ment át a XVIII.
század végén. A francia forradalom a régi rend eltörlésével annak divatját
is elvetette. A directoire klasszicizáló stílusa a görög és római antik
demokráciák művészetéből merített. Az európai öltözködést irányító
francia divathölgyek a directoire korának toilette-jeit az antik női szobrok
lepelszerű ruházatának mintájára alkották meg. Napoleon korának empire-
divatja a teljes kifejlődése ennek az antikizáló iránynak. A Lajosok korának
abroncsos szoknyája és karcsúra fűzött dereka egy időre eltűnt és vele
együtt a tarka virágmustrás brokátok is kimentek a divatból. Az empire-
ruhák legtöbbször taftból, vagy hozzá hasonló más selyemszövetből készült.

Amikor a Valero-gyár fent említett leltára napvilágot látott, az
empire női divat már egész Európában általános viselet volt. E leltárt
vizsgálva, azt látjuk, hogy a taftselyem — a kor divatkövetelményeinek
megfelelően — a legváltozatosabb színekben és minőségben s a legnagyobb
mennyiségben készült. Atlaszból is sok változatot szöttek. Ezekon kívül
a korabeli divatlapok leírásaiból ismert nevű, sajnos, ma már pontosan
meg nem állapítható fajtájú divatanyagokat is gyártottak, ilyenek: a
»gros de Tours, gros de Naple, Serge de Rome« stb.

A »Hosenzeug« és »Vestizeug« elnevezés alatt férfiruhaanyagokat
kell értenünk. Bársony is különféle színekben készült. Az öltöztetés fontos
kellékei a kendők, sálak voltak, ezekből is változatos színű, sokféle, több-
nyire csíkos, ritkábban kockás mintájú darabokat hozott forgalomba
a Valero-gyár.

A színárnyalatok meghatározására éppen úgy megvoltak a különleges divatkifejezések, akárcsak ma. Így például egy kék színárnyalat a »Kaiseraugenblau« elnevezést kapta. A Valero-gyárban van »Kaisergelb, Schwalbenschweiffarben« és végül egy színmeghatározás, amelyet ma már nem tudunk megfejteni: a »Zuckerpapier«. Ez soha sem szerepel önállóan, hanem mintás anyagokon, más színek társaságában fordul elő.

Az itt felsorolt selyemfajták sokfélesége ékesen bizonyítja a Valero-gyár termelésének sokoldalúságát. Gyártmányainak népszerűsége mellett szólnak az egész ország területére, sőt Bécsre is kiterjedő kereskedelmi kapcsolatai.⁷⁵⁾ Megrendelői sorában cégek és magánosok, ezek között nem egyszer főpapok és mágnáshölgyek is szerepelnek. Selyemszöveitei tehát olyan művészi ízléssel készültek, hogy az arisztokrácia magasabb igényeit is kielégítették.

A Valero-gyár egyetlen, a cég nevével hitelesített művészi selyemszövése Valero Antal lipótvárosi üzemében készült 1846-ban. Ez az emlék selyemből szőtt kép, amely V. Ferdinándot ábrázolja.

A textilis emléktárgyak szövése már a XVIII. században divatos volt. Uralkodók koronázása, egy-egy városban tett látogatása, híres győzelmek és békekötések megörökítésére szövették ezen textiliákat.

Az első ilyen szövések, az úgynevezett emlékabroszok, amelyek többnyire cseresznyepiros félselyem damasztból készültek, barokk vagy rokokó rajzú, gazdag díszítésű foglalatban a megfelelő alkalomra vonatkozó ábrázolásokat és feliratokat tüntetnek fel. Mária Terézia és II. József korából több ilyen abrosz ismeretes. A tescheni béke emlékére 1779-ben készült damasztterítőt az Iparművészeti Múzeumban őrzik.⁷⁶⁾

A XIX. században más külalakban jelennek meg az emlékszövések, amelyeknek a franciák nagyon találóan a »tissus anecdotiques« elnevezést adták. Az empire és biedermeier kor népszerű üdvözlőkártyáinak mintájára emlékképeket szöttek. Lyonban számos — Napoleont dicsőítő — ábrázolás maradt fenn.⁷⁷⁾ A legtöbb ezek közül fehér atlasz alapon fekete rajzzal van díszítve.

A fentemlített Valero-kép is ilyen emlékszövény, amelynek egy példánya Iparművészeti Múzeumunk tulajdonában van.⁷⁸⁾ Nemzetiszínű: piros, fehér, zöld szegélyű fehér atlaszselyem alapon V. Ferdinánd — metszet után készült — fekete színnel szőtt mellképét ábrázolja négy-szögletes, díszesrajzú keretben. Ennek sarkai levélrozztával díszített, egyenlőszárú keresztben végződnek, oldalait fonatos ékítmények és hosszúkás medaillonokba foglalt levélrozzták díszítik. Alatta a következő feliratot olvashatjuk: »— V. Ferdinánd — legkegyelmesebb Urunk, szeretett Királyunk — éljen! éljen! éljen! — Pesten júliusban 1846. — mély hódolással ajánlva — Valero selyemgyárából.« Dr. Vayer Lajos szíves közlése szerint V. Ferdinánd arcképe számára Biborczfalvai Székely Lajos ezüstlapról készült metszete szolgált előképül. Bizonyára az 1846. évi műipari kiállításra készült, amely az összes addig rendezetteknél fényesebb és nagyobb szabású volt.⁷⁹⁾

Művészi szempontból figyelemreméltó e selyemkép finom rajza és a felirat ízléses elrendezése. Ami pedig a technikai kivitellet illeti, az valóban kiváló. Általában a szövégek a ritmikusan ismétlődő mustrák

készítésére vannak berendezve — itt azonban semmiféle törvényt sem lehetett követni, hanem természetű ábrázolásra kellett törekedni, aminek kivitele olyan fényesen sikerült, hogy ez a szövés akármelyik rokontárgyú lyoni készítménnyel is kiállja a versenyt.

Horváth Mihály a magyar iparról és kereskedésről szóló munkájában említést tesz Csics András lócsei takácsmesterről,⁸⁰⁾ aki a XVIII. század végén állítólag egy új szövésmodot talált fel, amelynek segítségével, kevés fáradsággal lehet az ilyen bonyolult ábrákat a selyem- vagy vászon-szövetekbe beleszőni. Hogy e kép szövésénél volt-e valami szerepe Csics András találmányának, azt ma már nem lehet megállapítani.

Ezen — az V. Ferdinándot ábrázoló — selyemképen kívül több ennyire hiteles művet nem ismerünk, amely a Valero-gyárban készült volna. Azonban múzeumainkban őriznek néhány biedermeier-kori női ruhát és selyemsált, amelyeket a hagyomány Valero-gyártmányoknak tart.

E ruhák közül egy atlaszselyem ajándékozás révén azzal a megjegyzéssel került az Iparművészeti Múzeumba, hogy Valero-selyemből készült.⁸¹⁾ A bájos biedermeier selyematlasz nemzeti színeinkben tündököl: többárnyalatú piros, fehér és smaragdzöld sávozás alkotja mustráját.⁸²⁾

Egy másik — ugyancsak az Iparművészeti Múzeumban őrzött — női ruha halvány rózsaszín, fehér- és drappcsíkokkal díszített taftselyemből készült,⁸³⁾ az előbbi öltözettel együtt jutott a Múzeum tulajdonába.

Ezekon kívül négy hasonló korú nőiruha van a Székesfőváros Történeti Múzeumának birtokában.⁸⁴⁾ E ruhákat valamikor a pesti Lykacsalád hölgytagjai viselték.

E ruhák közül az első egészen egyszerű ripszselyemből készült,⁸⁵⁾ a másodiknak anyaga az akkor annyira kedvelt és divatos szintjászó rózsaszínes taft, apró elszórt, elmosódó bordó mustrával.⁸⁶⁾ A harmadik ugyancsak taftból való; világoskék alapon búzavirágkék, szürkével szegélyezett atlaszszövésű, kockás mustra díszíti.⁸⁷⁾ A negyedik ruha selyme a legszebb és a legbonyolultabb szövési technikát mutatja. Szélesebb szürke moaré, fehér taft- és ripszszövésű, sávós mustráját kék és fehér selyemmel brosirozott rózsabimbók és rózsaszálak élénkítik. Összhatásában ez a selyemszövet is világoskék színű.⁸⁸⁾

Két földigérő körgallér is tartozik e ruhákhoz. Közülük az egyiket fekete atlasz alapon ibolyaszínnel és fehérrel brosirozott kis elszórt virágcsokrok díszítik.⁸⁹⁾ A másik köpeny anyaga bordó szintjászó taftselyem, váltakozó keskenyebb és szélesebb fekete atlasz csíkozással.⁹⁰⁾

Az itt ismertetett ruhák selymei közül a mustrások valamennyien a biedermeier kor divatjában oly közkedvelt, csíkos, kockás vagy apróvirágos díszítést mutatják. E mustrák izléses színezése és finom rajza mellett e selyemanyagok kitűnő minősége, tökéletes technikai elkészítése is figyelmet érdemel.

Ezen pesti származású női öltözetek feltevésünk szerint szintén Valero-selyemből készültek. E mellett szól egyrészt a Valero-gyár készítményeinek kiválósága és közkedveltsége, másrészt az a körülmény, hogy éppen a múlt század negyvenes éveiben a magyar ipar készítményei különös beccsel bírtak.

19. Napoleont dicsőítő szövött lyoni selyemkép.

20. Biborczfalvai Székely Lajos V. Ferdinándot ábrázoló metszete.

21. V. Ferdinánd nemzeti színű szegélyű szövött selyemképe a Valerogyárból.

22. Biedermeier női ruha, 1840 körül,
zöld alapon piros és fehér csikos selyemből.

23. Biedermeier női ruha 1841-ből,
eperszínű, barna mintás selyemből.

24. Női ruha 1842-ből,
világoskék, sötétebb kékkel kockázott selyemből.

25. Női téli köpeny 1842-ből,
bordószínű csíkos selyemből.

A magyar ipar fellendítése érdekében sokan és sokat fáradoznak ezen időkben. Kossuth Lajos megszervezi 1842-ben az első műipari kiállítást, amelyet a következő években is rendszeresen megismételnek. Megalapítják a magyar áru védelmére a Védegyletet,⁹¹⁾ amelynek célja a hazai gyártmányok népszerűsítése volt. A Valero-selyemszövetek már a XIX. század elején is híresek voltak, annál inkább vásárolták azokat a 40-es években, amikor hazafias kötelesség volt a magyar készítmények felkarolása. Az illetékes irodalom megállapítása szerint Valero Antal selyemgyárának készítményei minden tekintetben kitűnőek voltak.

Horváth Mihály már idézett művében több helyen is foglalkozik a Valero-gyár működésével, megállapítja, hogy egyedül csak az volt képes a válságokat átvészelni, s gyarapodásban van, míg a többi pesti gyár mind megszűnt.⁹²⁾

Kossuth Lajos az 1842-i műipari kiállításról szerkesztett ismertetésében így nyilatkozik: »... Képesek voltak arra, hogy a váczi-utcán végig tündöklő gazdag selyemszövetek akármely nemét tegyék eleikbe, a marcellin-tafotától kezdve egész a himzett virágos metszett bársonyig, mindent szintoly tökélyben és színhagyhatlanul állítsanak elő, mint azon lyoni és németalföldi gyárosok akármelyike, kiktől mesterségüket tanulták...«⁹³⁾

Haeufler⁹⁴⁾ 1854-ben a következőkben nyújt ismertetést a Valero-gyár működéséről: »Die von Thomas Valero im Jahre 1770⁹⁵⁾ errichtete Seidenfabrik zeichnete sich durch ihre vortrefflichen Fabrikate aus und beschäftigte alljährlich gegen 400 Menschen auf 90 Webstühlen.«

Gelléri⁹⁶⁾ (1887) szerint a Valero-névhez fűződik a magyarországi selyemipar fénykora, »... a régi nemzedék, mint egy látományra gondol arra a rendkívüli tökélyre, melyre e nélkülözhetetlen iparágat Valero emelte volt.«

Végül rámutatunk arra a körülményre, hogy a Valerók által alapított selyemgyár az első ilyen nagyszabású üzem volt hazánkban. Számbevehető előzmények nélkül, a maguk erejéből teremtették meg selyemszövő iparukat. Nem állt mögöttük olyan nagy, művészi hagyományokkal teljes mult, mint amilyenel Lyon vagy az itáliai selyemszövés rendelkezett. Természetesen nem követelhetünk tőlük minden tekintetben olyan művészi teljesítményeket, mint amire ezek képesek voltak. Nagyobb művészi feladatokkal — mint amilyenek például a lyoni brokátkárpitok — teljesítő képességük tudatában, nem is kísérleteztek. A Valero-készítmények az öltözködés igényeit elégítették ki, ruhaselymeik valóban egyenrangúak voltak bármely korukbeli külföldi készítménnyel.

Selyemiparunk azóta sem érte el azt a minőségbeli tökéletességet, a külföldi ellenőri iparával való versenyképességet,⁹⁷⁾ amelyet a Valero-gyár Pest városában kifejtett működése során a magyar »műipar« nagyobb dicsőségére fölmutatott.⁹⁸⁾

Csernyánszky Mária

JEGYZETEK.

- ¹⁾ Valero Tamás nemességkérő folyamodványa. Székesfővárosi Levéltár. (Szföv. Ltár) Pesti levéltár, Int. a. m. 5603. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1941. évi díszalbumában mint saragossai származású spanyol család van említve.
- ²⁾ Hóman—Szekfü: Magyar Történet V. köt. 1936. 246. l.
- ³⁾ Horváth Mihály: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon. Buda 1840. 309—10. l.
- ⁴⁾ Szföv. Ltár. Budai tanácsi jegyzőkönyv 177. l. Budai polgárkönyv: 1747 február 5.
- ⁵⁾ Dornay Béla: Fellenthali Felner Jakab tatai építőművészről. Budapest 1930. 18. l.
- ⁶⁾ Dornay id. m. 6. l.
- ⁷⁾ Szföv. Ltár. Pesti levéltár. Rel. a. m. 28.
- ⁸⁾ U. o. Int. a. m. 5603 (11).
- ⁹⁾ U. o. »... in exteris oris magnis sumptibus spretisque omnibus periculis culturam serici et artem omnium huius materialis effabricatorum indefessa industria condidicerunt.«
- ¹⁰⁾ U. o. »...anno mox 1776 fratres ambo communibus expensis mutuis consiliis et fatigiis Peshini natali suo loco Bononiensis Pepli sericei et materiarum sericearum omnis generis, speciei, qualitatis et coloris, Byssi item omnis speciei juxta isthic accusam tabellam species efabricatorum sericeorum exhibentem... prima ponere initia... coeperunt...«
- ¹¹⁾ Szföv. Ltár. Pesti telekátírási jegyzőkönyvek 1779—83. 109. l.
- ¹²⁾ Szföv. Ltár. Pesti külvárosi teleklevelek 1784—90. 50. l. No 1098 és 39. l. No 1147.
- ¹³⁾ Szföv. Ltár. Pesti Levéltár. Int. a. m. 5603 (36). A Valero Testvérek 1797-ben felvett hivatalos leltárának 8. tétele: »der Grund besteht aus 9943 Quadrat Klaftern...« Ezen a területen kívül 1795-ben 9581 négyszögöl földet vesznek egy kisebb épülettel, melyet szintén a selyemgyártás szolgálatába állítanak. Külvárosi telekkönyvek 1717—1817. 213. l. No 451.
- ¹⁴⁾ Szföv. Ltár. Pesti levéltár. Int. a. m. 5603. A 9. tétel a magastörzszű eper-fákat és a sövényt 4956 frt-ra, a 10/a tétel a gyümölcsfákat 2098 frt-ra értékeli.
- ¹⁵⁾ U. o. Int. a. m. 5603 (30).
- ¹⁶⁾ Bánrévy György: A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt. Tanulmányok Budapest multjából I. 1932. 1—42. l.
- ¹⁷⁾ Réh (Révhelyi) Elemér: A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában. Budapest 1930. 22—40. l.
- ¹⁸⁾ Réh id. m. 3—4. l.
- ¹⁹⁾ Réh id. m. 8. l.
- ²⁰⁾ Alaprajzi elrendezésére hatással lehetett az óbudai Filatorium is, amelynek szintén U alakú alaprajza volt. V. ö. Garády Sándor: Az óbudai filatorium. Historia (Pestbudai Emléklapok) V. évf. 1932. 9. l. 2. ábra.
- ^{20/a)} A litográfia felirata: Die Fabrik Gasse an 16ten März 1838. Dem hochherzigen Retter in Todes Gefahr von 3 bis 9 Uhr Früh. — Herr Franz Mayer bürgl. Schiffmeister zu Pesth widmet dieses Denkblatt im Namen dankbarer Nachbahrer Obenanter Gasse. Gedr. bey J. Szakmány in Ofen. Jelz. Lith. C. Ludwig. Der ganze Betrag für die Verunglückten in Pest. Stephan Kaszás Magister der Chirurgie.
- ²¹⁾ Szföv. Ltár. Pesti levéltár. Int. a. m. 5603 (36).
- ²²⁾ Pesti Szépítési Bizottság levéltára = Sz. B. 3570. sz.-hoz mellékelt terv Joseph Hild aláírással. Bierbauer Virgil: Pesti építőmesterek munkássága 1809—1847. Tanulmányok Budapest multjából I. 1932. 98. l. tévesen mint ismeretlen mester művét és mint háromemeletes épületet közli.
- ²³⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 1424. 1815 május 20-án kéri az engedélyt. A négy telek összesen 1296 négyszögöl.
- ²⁴⁾ U. o. 1498. 1815 július 24-én nyújtják be a kérelmet, amelyet u. a. hó 30-án ülés elé terjesztenek. Az iratokhoz mellékelve mind a két terv. A felosztandó terület 3924²/₃ négyszögöl.
- ²⁵⁾ Lásd az előző jegyzetet.
- ²⁶⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 3570. A telekkiigazítás 16¹/₂ négyszögöl.

²⁷⁾ Lásd a 22. jegyzetet.

²⁸⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 3570. »Rücksichtlich des begebogenen Planes, nach welchen Herr A. Valero in der Königsgasse einen neuen Bau begonnen hat, und zwar am Eck der Valerogasse mit einem ebenerdigen Trakt, im Hof aber mit einem Stock hohen Flügelgebäude; die übrige Front aber mit Staketten einzufangen gedenket, damit das ansehnliche Fabrikgebäude in der Ansicht verbleibe... 15. Junii 1824.« A szárnyépületek alatt csak a pavillonok érthetők, amit az is bizonyít, hogy az 1815-i Sz. B. 1498. számú felosztási terven a gyár épülete U alakú alaprajzot mutat.

²⁹⁾ G. L. Feldmann: Pest und Ofen 1844. Wegweiser. 43. l.

³⁰⁾ Bierbauer Virgil tévesen Honvéd-u. 12-nek jelzi ezen épületet, amelynek Markó-utcai része a 12-es szám. Tévedését Horváth Henrik is átveszi: V. ö. Bierbauer: id. m. 87. l. Horváth Henrik: Budapest művészeti emlékei. Budapest 1938. 90. l.

³¹⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 7704.

³²⁾ U. o.

³³⁾ U. o.

³⁴⁾ U. o. 7818.

³⁵⁾ U. o. Az engedély kiadásánál különösen hangsúlyozzák, hogy az annak idején felépítendő utcai homlokzat kapubejáratának küszöbe az előző évi árvíz szintjénél két lábbal magasabb legyen.

³⁶⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 8261.

³⁷⁾ U. o.

³⁸⁾ U. o.

³⁹⁾ U. o. 8343.

⁴⁰⁾ U. o. Sz. B. jegyzőkönyv 1844: 419, 519, 684, 729—30, 746—47, 765, 806, 817—18, 829, 918—19, 961—62.

⁴¹⁾ U. o. Sz. B. 8470.

⁴²⁾ U. o. 10.425.

⁴³⁾ U. o.

⁴⁴⁾ A Klotild-utca régebben szintén Valero-utca volt. Schmall Lajos: Buda és Pest utcái és terei. 1906. 133. l.

⁴⁵⁾ Horváth Henrik id. h.: A rizalit oszlopfői pontosan megegyeznek az Erechteion északi előcsarnokát hordozó oszlopfókkal.

⁴⁶⁾ Bierbauer id. m. 78. l.

⁴⁷⁾ Dr. Voit Pál közlése.

⁴⁸⁾ Bierbauer id. m. 87. l. Horváth H. id. m. 90. l.

⁴⁹⁾ U. o.

⁵⁰⁾ Ezen rövid idő alatt is nagyon sok bajt okozott a szomszédos hengermalom füstje és szennyvize. Szföv. Ltár. Sz. B. 11.661.

⁵¹⁾ Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1841—1941. (Díszalbum) 1848 július 2-án választják a bank elnökévé.

⁵²⁾ Horváth H. id. h. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank id. albuma szerint 1848-ban fegyvergyárrá alakították át.

⁵³⁾ Hálás köszönetünket fejezzük ki az épület katonai parancsnokának, kinek engedélye folytán módunkban állt azt megtekinteni.

⁵⁴⁾ Feldmann id. m. 32. l. erről az épületről is megemlékezik: »... erbaute er dieses Gebäude, das an Grösse und Zweckmässigkeit in der Anlage der ausgedehnten Wirksamkeit entsprechen sollte, welche die Seidenfabrikation in Ungarn in den letzten Jahren erhielt. Die nähere Besichtigung der Fabrik wird Jedermann, der sich dafür interessiert, manche interessante Aufschlüsse geben.«

⁵⁵⁾ A selyemszövés történetével foglalkozó, felhasznált művek:

Dreger: Europäische Weberei und Stickerei. Wien 1904.

Otto von Falke: Kunstgeschichte der Seidenweberei. Berlin 1913.

Raymond Cox: Les soieries d'Art. Paris 1914.

U. a.: Soieries et broderies. Paris é. n.

Paul Schultze: Alte Stoffe. Berlin 1920.

Ernst Flamming: Textile Künste. Berlin é. n.

U. a.: Das Textilwerk. Berlin 1927.

Les nouvelles collections de l'Union Centrale des Arts Decoratifs au Palais du Louvre, Pavillon Marsan. Paris é. n.

- Etoffes anciennes. Musée de Cluny. Paris é. n.
 Guido Marangoni: Le stoffe d'Arte. Milano 1928.
 Csernyánszky Mária: Az esztergomi főszékesegyházi kincstár paramentumai. Budapest 1933.
- ⁵⁶⁾ Falke id. m. II. köt. 94. l.
⁵⁷⁾ Illustrazione Italiana, 1941. 7. sz.
⁵⁸⁾ Balogh Jolán: Néhány adat Firenze és Magyarország kulturális kapcsolatainak történetéhez. Arch. Ért. XL. 192. l.
⁵⁹⁾ Miskovszky Viktor: Bártfa középkori műemlékei. Budapest 1879. 133. l.
⁶⁰⁾ Falke id. m. II. köt. 114. l.
⁶¹⁾ Horváth Mihály id. m. 138, 210, 295. l.
⁶²⁾ Garády Sándor: id. m.
⁶³⁾ Trencsényi Waldapfel Imre: A régi Pest-Buda. Budapest 1937. 27. l.
⁶⁴⁾ A pecsét kissé megviselt állapotban a Valero-gyár 1801. évi leltárát hitelesíti. Szföv. Ltár. Pesti levéltár. Int. a. m. 5603 (34).
⁶⁵⁾ 1801-ben lett polgár. Pesti polgárkönyv I. köt. 540. l.
⁶⁶⁾ 1815-ben lett polgár. Pesti polgárkönyv I. köt. 624. l.
⁶⁷⁾ 1814-ben lett polgár. Pesti polgárkönyv I. köt. 620. l. — 1831-ben lett választott polgár.
⁶⁸⁾ Szföv. Ltár. Pesti telekátírási jegyzőkönyvek 1818—1824. 1818 jan. 8.
⁶⁹⁾ U. o. Pesti levéltár. Int. a. m. 1124. Valero Antal bécsi működésének három bizonyítványa és a nagykereskedés engedélyezése iránti kérvénye.
⁷⁰⁾ U. o.
⁷¹⁾ U. o.
⁷²⁾ U. o. 10.236.
⁷³⁾ Lásd az 51. sz. jegyzetet. Valero Antal, hogy selyemgyárát jobban fejleszthesse, Appiano Józseffel társult, aki később a Kereskedelmi Bank életében is sokat szerepel.
⁷⁴⁾ Szföv. Ltár. Pesti levéltár. Int. a. m. 5603 (34).
⁷⁵⁾ U. o.
⁷⁶⁾ Leltári száma: 19.607, mérete 107×86 cm.
⁷⁷⁾ Raimond Cox: Soieries et Broderies, Paris é. n.
⁷⁸⁾ A múzeumi leltár adatai szerint 1889-ben vásárolták Vízkeleti Imrétől 40 K-ért (20 frtért); mérete 46×35 cm. Leltári száma: 8610.
⁷⁹⁾ Gelléri Mór: A magyar ipar úttörői. Bpest 1887. 270. l.
⁸⁰⁾ Id. m. 216—17. l.
⁸¹⁾ A ruha múzeumi leltári száma 13.783. 1892-ben ajándékozta Nagy Sándorné.
⁸²⁾ Magyar viselettörténeti kiállítás. (Katalógus.) Bpest 1938. 105. sz. »Női-ruha, zöld alapon piros és fehér csíkos selyemből. Anyaga a Valero-család pesti selyemgyárából, készült az 1840-es évek táján.« (29. l. XVI. képtábla.)
⁸³⁾ A ruha múzeumi leltári száma 13.804. Ugyancsak 1892-ben ajándékozta Nagy Sándorné. Id. katalógus: 107. sz. »Női ruha rózsaszínű csíkos selyemből, dereka csipkeszövettel bevont. Rojtos gallérszerű vállrészrel, 1840 körül. (29. l.)
⁸⁴⁾ Hálás köszönetünket fejezzük ki Schoen Arnold igazgató úrnak, aki e ruhák megtekintését lehetővé tette és értékes útbaigazításokkal látott el.
⁸⁵⁾ Id. katalógus: 114. sz. Női ruha, drappszínű selyemből, sodrott selyem zsinórdíszrel, buggyos ujjakkal. 1830 körül. (30. l.)
⁸⁶⁾ Id. katalógus: 113. sz. Női ruha, barnamintás frézszínű selyemből, szoknyáján három sor hullámos szélű pánt, hegyesben végződő dereka berakott keretelésű lapos kivágással. 1841-ből. (30. l.)
⁸⁷⁾ Id. katalógus: 111. sz. Női ruha, világoskék alapon, sötétkék kockás tafotából. Mély kivágása körül kék-fehér fodros gallér. 1842. (30. l.)
⁸⁸⁾ Id. katalógus: 115. sz. Női ruha, szürkés kék habos csíkos és kékvirágos selyemből, áttört paszománydíszrel és selyemrojtos fodrokkal díszítve. 1840 körül. (30. l.)
⁸⁹⁾ Id. katalógus: 117. sz. Női téliköpeny, fekete alapon, fehér és lilavirágos selyemből, vattázott, tűzött fehér selyembéléssel. Rojtokban végződő hármass gallér, ill. álujjakkal. 1840-ből. (31. l.)
⁹⁰⁾ Id. katalógus: 118. sz. Női téliköpeny bordószínű csíkos selyemből, rojtokban végződő kettős gallérral, vattázott fehér selyembéléssel. 1842-ből. (31. l.)

⁹¹⁾ Hóman—Szekfű id. m. V. köt. 663. l. — Gelléri: id. m. 270. l.

⁹²⁾ Horváth Mihály id. m. 310. l.

⁹³⁾ Gelléri id. m. 147. l.

⁹⁴⁾ J. v. Haeufler: Buda-Pest. Historisch-topographische Skizzen. Pest 1854. 245. l.

⁹⁵⁾ A Valero-gyár alapításának évét többnyire hibásan ismerik. Horváth pl. 1796-ra teszi. Helyesnek a Valerók által megadott 1776-ot kell tartanunk.

⁹⁶⁾ Gelléri id. m. 148. l.

⁹⁷⁾ Ezen megállapításunk kizárólag a valódi, ú. n. hernyóselyemre és nem műselyemgyártmányainkra vonatkozik.

⁹⁸⁾ Oszinte hálával mondunk köszönetet e helyen dr. Bánrévy György alleltárolásos úrnak, aki a Székesfehérváros Levéltárában végzett kutatásaink során nagyon értékes tanácsaival állandóan támogatta munkánkat.

A Magyar Földhitelintézet székháza — hajdani Marczibányi-palota — és dísztermei.

I.

A városi kultúra ismérve kétségkívül nem a díszes középületek, közterek és fényes útvonalak, egyszóval a város exterieurjének csillogásában, hanem a városlakók életszintjének, elsősorban a lakás és annak civilizáltságában, vagyis a város interieurjében lelhető föl.

A városi kultúra ezen ismérve merőben más ma, midőn a városlakó tömegek életszintje kiegyenlítő irányban fejlődik, és merőben más volt a múltban, amikor csupán a főrangú osztály és a polgárság alkották a közöség gerincét. A múltban tehát a polgár otthona jelentette a város kultúrájának kitapintható belső valóságát, s ezen felül a főrangú osztály palotája, amely viszont mégis az egész nemzet kultúrnívójának látszatát csillogtatta. A város főúri palotája mégis közelebb állott a középület fogalmához, nemcsak azért, mert pompás megjelenésével a városkép fényét emelte, hanem azért is, mert reprezentatív termeiben a nemzet politikai élete zajlott.

A főúri paloták szinte közcélra emelt reprezentatív palotarészén kívül a szorosan vett magáncélra készült helyiségek legtöbbször alig különböztek a város polgárainak enemű otthonrészeitől. E felismerés arra indít, hogy a város főúri palotáját kiragadjuk a magánlakás fogalmi köréből, az épületet pedig hivatása szerint két részre: társasági és lakóterületre különítsük. Ezen elméleti elkülönülés már benne van — a célszerűség kényszerére — a főúri palota alaprajzában. A díszes teremsorok és az intim lakoszobák kapcsolódnak ugyan egymáshoz, de nem keverednek egymással.

Az említett elkülönülés azután folyamattá válik a XIX. században a feudális életforma elmorzsolódásával. A nemzet kulturális és politikai szintjére új társadalmi osztályok kapillarizálódnak, ezeknek lassan részt kell adni a nemességi osztály feladatköréből és ugyanakkor érintkezni kell velük a közös elvek alapján. Az érintkezésre nem alkalmas már a társaság régi formája, s különösen nem alkalmas a főúri palota kimért levegője. Így természetesen válik ketté, most már nemcsak elméletben és az alaprajzon, a főúri palota belső térrendszere, hanem a valóságban is. A közcélú rendeltetésű társasági rész leszakad s az egész nemzeti ügyeknek helyet adó középületté nő. A magánlakosztály berendezésében és térkapcsolásában modernizálódik és a család meghitt otthonává lesz.

Ezen természetes szétválás az igazi városlakó, a polgár lakóházában már a polgári, illetőleg városi kultúra megszületésével megtörtént. A közép-

kori polgárság hit- és közéleté a templom és a városház csarnokaiban folyt, magánélete a sérthetetlen családi tűzhely várában melegegett. A város életében a főúri palota — mint külön lény a szervezetben — élte önálló életét. A vidéki udvarház vagy várkastély — mint megvárosiasodott vendég — palotává lesz a városban, de társadalmi rendeltetése lényegében a XX. századig nem változik.

A városi polgár lakáskultúrája mindig magasabban állott a vidéki köznemességénél, holott utóbbinak politikai súlya és társadalmi megbecsülése, legtöbbször anyagi ereje is messze meghaladta a polgárságét. A vidéki nemes kúriája harmónikus és kényelmes berendezés dolgában meg sem közelítette a város polgári otthonát, s csak a XIX. század enyhített az ellentéteken, éspedig úgy, hogy az ú. n. táblabíróvilág lassan polgárosult és átvette a városi otthonok lakberendezési divatját. Az átalakulási folyamat sugárzó pontja természetesen az ifjú, életerős főváros: Pest-Buda volt. Az ország más részein: Pozsonyban, Erdélyben, de különösen a Szepességben, ahol az asztalosművességnek régi jó hagyományai még elevenek voltak, szintén alakultak e korban központok, de az irányítást különösen az Alföld területei felé a főváros ragadta magához. A pesti Kerner és Vogel bútorgyártó cég ez időben Temesvárott és Debrecenben is tartott lerakatokat.¹⁾ A főváros berendező iparosai újsághirdetésekkel keltették fel az ország érdeklődőinek figyelmét áruikra s csalogatták a Pest-Budára fel-felránduló vidékieket boltjaikba.²⁾ Bár e század elejének építészetét, melyet ma neoklasszikus stílus névvel illetünk, ők maguk görög, majd népszerűen »olasz stílus«-nak nevezték s a szobákat megtöltő empire-stílusú bútorzatot »egyiptomi« berendezkedés-módnak hívták: végeredményben a kor otthonkultúráját a biedermeier Bécs szolgáltatta. E bécsi otthonkultúrát Pest-Buda készen vette át; ami egyéni ízt, sajátos zamatot kapott, azt nem a főváros, hanem a vidék, a magyar táj és annak lakói adták neki.

Ha megvizsgáljuk Bécs akkori városépítészetét s ugyanakkor végigjárjuk Budapest még ma is fennálló klasszicista épületeit, valamint végiglapozzuk Budapest Székesfőváros Levéltárában a Pesti Szépítési Bizottság iratai között a régi város építkezéseire vonatkozó tervrajzokat, rövidesen megállapíthatjuk, hogy a két város polgári lakáskultúrájában különbséget alig is lehet találni. A tervtár rajzaiból kiténik, hogy a Pesten 1809—1847 között épített lakások — elsősorban bérlakások — egyhangú sematikus elosztást mutatnak. E tény viszont rávilágít arra, hogy a városi polgárság életviszonyai nagyjából azonos síkon mozogtak.

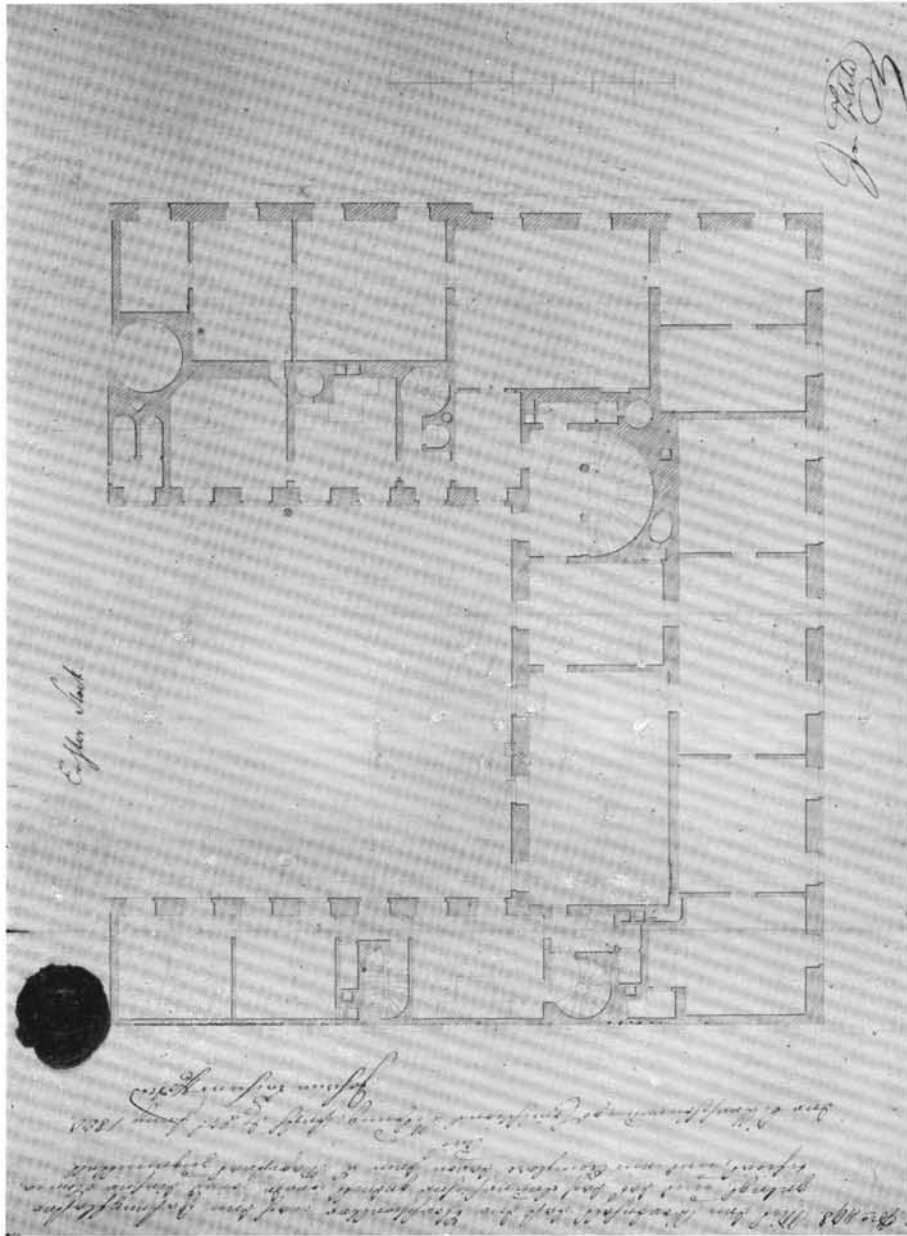
A városépítészet alakulásának egyik fő tényezője is a császárváros rokon körülményeihez volt hasonlatos. A hirtelen fejlődésnek indult városban — mint másutt is — felburjánzott egy új, de biztos és kényelmes üzletág: a telekspekuláció. Pest városának régi térképeit és helyszínrajzait vizsgálva kiténik, mily nagy területek voltak egy-egy tulajdonos kezén, hogyan indult meg ott a parcellázási folyamat, hogyan nyitnak új és új utcákat a telektömb tulajdonosának kívánságára. E folyamatnál, sajnos, a rossz külföldi példa ejtette hatalmába az új fővárost: új keskeny utcák nyitása nem az egészséges lakás és a bennük felnövő generáció egészsége érdekében, hanem a telek tulajdonosainak magasabb hasznáért történt. Új negyedek, városrészek nem a természetes irányú fejlődés vonalában

keletkeztek, hanem a telekvásárlók sokszor ötletszerű, sokszor árbeli előnyeinek kedve szerint.

Maga a polgári otthon, amely itt létrejött, kétféle alaptípusra megy vissza. Egyik a rendszerint földszintes vagy legfeljebb egyemeletes családi háztípus, amelynek számos példáját ma is feltaláljuk a József- és Terézváros külső részeiben. Ezen otthonforma azonban csak legritkább esetben s inkább a nemesi, mint a polgári építtető kezében maradt meg az úgynevezett »saját ház« fogalmi körében. Azaz legtöbbször nem a tulajdonos kizárólagos lakhelyéül szolgált, hanem kisebb bérlakásoknak is helyet adott. Még ott is, ahol eredetileg egy család számára készült a ház, később emelettel vagy udvari földszinti szárnyakkal kibővítették, ahol apró sivar kislakásokat helyeztek el s így segítettek egyrészt a fejlődő város proletáriátusának lakásínségén; a tulajdonosok pedig ingatlantökéjük nagyobb kamatozását e módon biztosították.

A másik típus a bérpalota, amely nagyobb befektetést igényelt ugyan, de ugyanakkor több és bővebbterű lakása révén a jövedelme is arányosan nagyobb volt. A bérpalota jellegzetes térelosztását e korban meghatározta az egy, ritkábban több lépcsőház, az ezekkel kapcsolódó folyosórendszer, a telek közepén — a két, három vagy négy oldalról épülettel övezett — udvar. Ide nyílt a ház legtöbb helyiségének ablak- és ajtónyílása. Kéthárom emelet sor húzódott egymás fölött; az első emeleten épült a legtágasabb lakás, rendszeren a ház tulajdonosának otthona. E lakás sokszor az egész emeletet betölti és díszesebb belső kiképzésű, a tulajdonos anyagi és társadalmi helyzetének megfelelőleg. Így vegyülnek az anyagi célszerűség érdekében a főúri magánpalota és a polgári bérház típusai, úgy azonban, hogy az előbbi ebből csak károsodást szenved, utóbbi pedig semmi hasznot sem élvez. A főúri palota szabad térjátéka, grandiózus kifejlődése és művészi megjelenése gátakba szorul, viszont a bérlakások épp a fönti elvek miatt — ha azok megalkuvással és csonkán valósulnak is meg — természetes célszerűségükből kénytelenek engedni és tökéletlenekké válnak. A főváros lakáskultúrájának bajait azonban nemcsak mi — az új, modern elvek ismerői — bírálgatjuk, de látták és tudták azt a kortársak is. Dr. Jankovich Antal — József nádor udvari orvosa és a pesti orvosi fakultás tagja — 1838-ban megjelent művében³⁾ élesszemű és megszívlelendő bírálatnak ad hangot. Buda és Pest lakóiról írt műve — amely elsősorban orvosi és embertani szempontokat vesz figyelembe — mindkét város lakásaival és lakásviszonyaival kimerítően foglalkozik. Előadja, hogy nagyobb házaknál az utcára nyíló szobák szabályosak, kényelmesek és világosak ugyan, de a hátsó, udvarra szolgáló helyiségek kicsinyek és sötétek, rossz levegőjűek és sokszor nedvesek. Bár, úgymond, ezeket az udvari szobákat rendszeren szegényebb néposztálybelieknek adják bérbe, némelykor mégis a gyermekek és a cselédség számára is csak ez jut. Jankovich szerint sok földszinti lakás — különösen a keskenyebb utcákban — nedves, mert itt nem éri őket a nap és a levegő áramlása. Sok lakás, leginkább a külvárosokban, ahol nagyrészt szegény néposztály lakik, inkább aláássa, mintsem ápolja a lakosság egészségét.

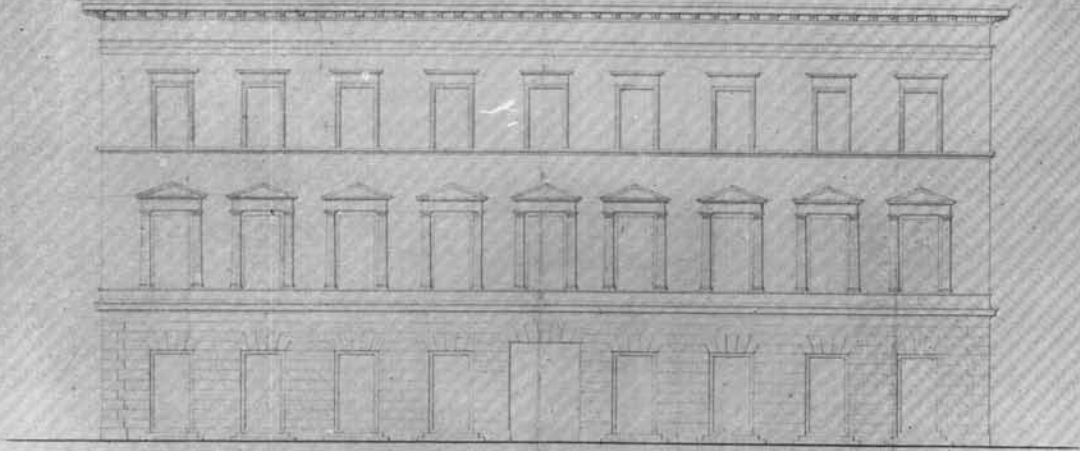
Legérdekesebb azonban számunkra az, amit Jankovich az ú. n. »alkóvok«-ról mond. Különösen érdekes nemcsak azért, mert ezt a problé-

26. A Marczibányi-ház Sas- és Zrínyi-utcai részének I. emeleti alaprajza. 1830.

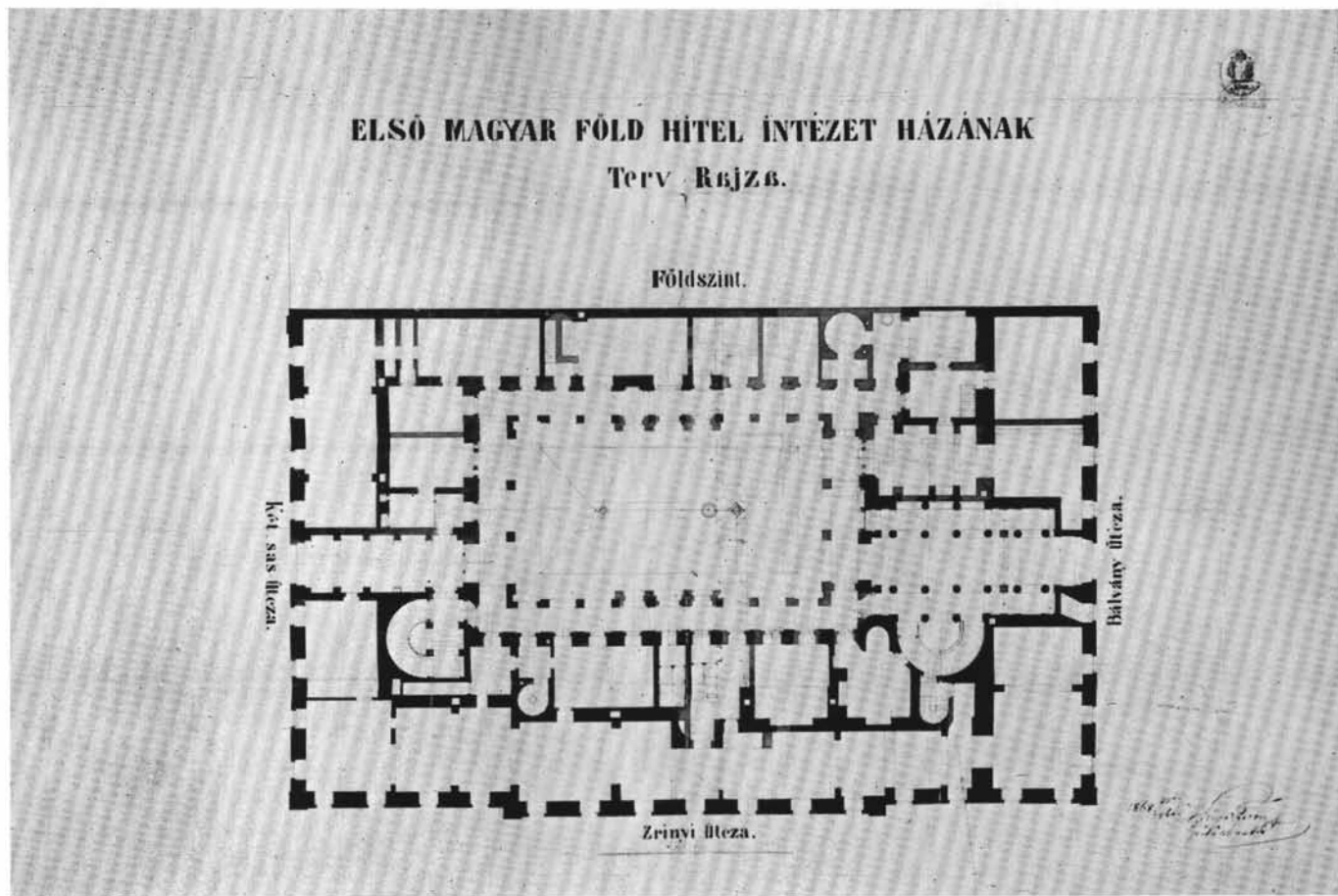
Die 1198 Mit dem Bewußtsein, daß die Sparspenden nach dem
Gefahrenplan geordnet, und das die Sparspenden ge-
ordnet werden, wird diesen Plan ratifiziert, und von dem
Herrn von der Magistrat zugewilligt.

Am 6. März 1830
Joseph Löffler

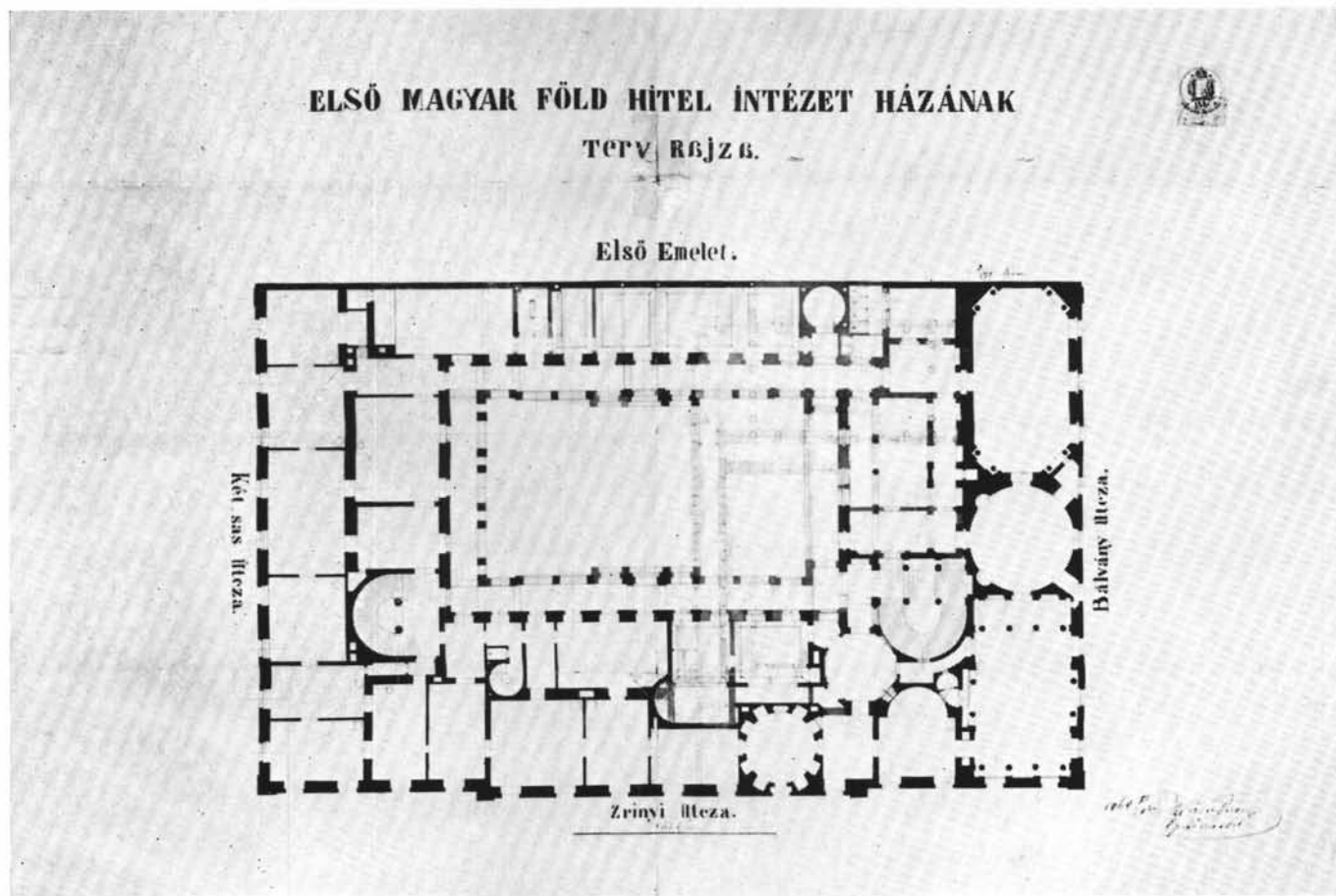

Joseph Löffler

27. A Marczibányi-ház Sas-utcai homlokzatának terve. 1830.

28. A Marczibányi-palota földszinti alaprajza. 1868.

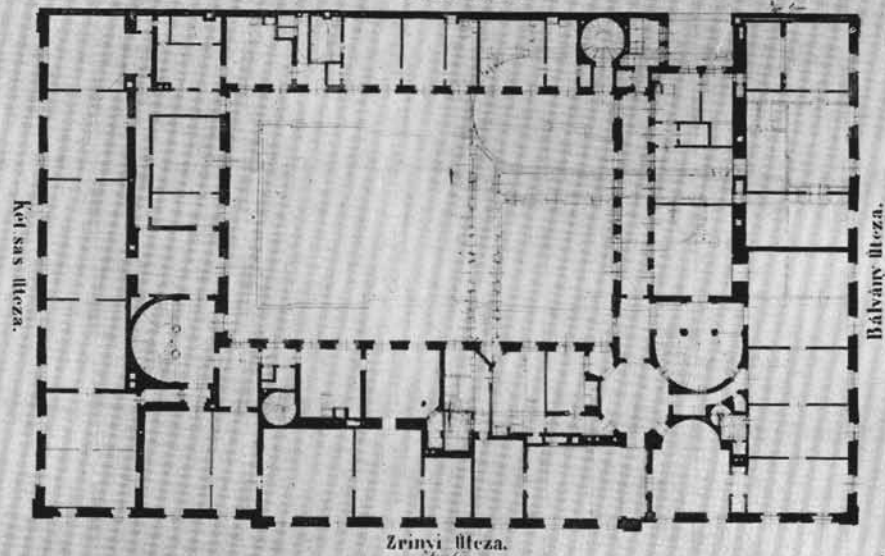

29. A Marczibányi-palota I. emeletének 1868. évi átalakítási tervrajza.

ELSŐ MAGYAR FÖLD HITEL INTÉZET HÁZÁNAK

TERV R6JZB.

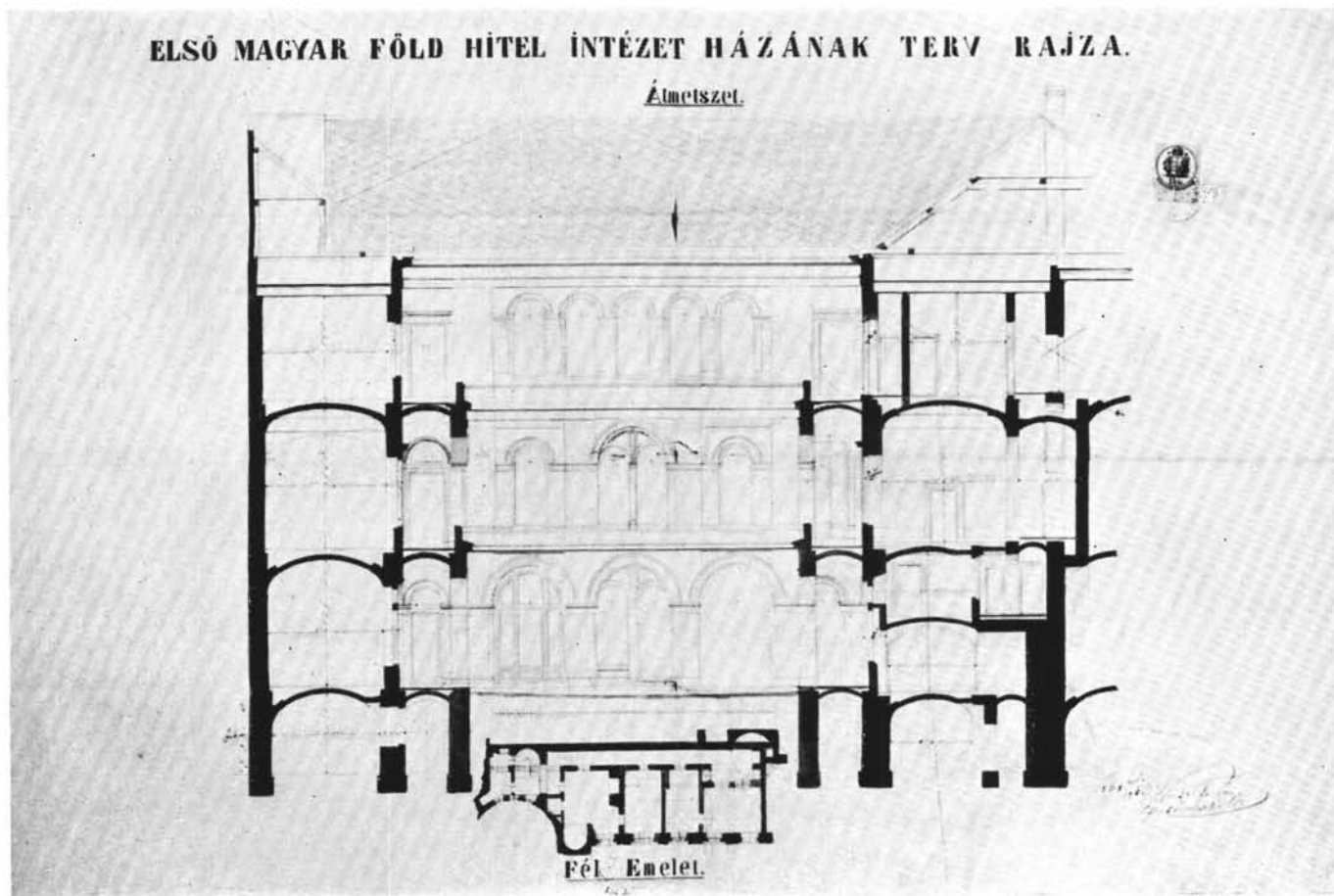
Második Emelet.

30. A Marczibányi-palota II. emeletének 1868. évi átalakítási tervrajza.

ELSŐ MAGYAR FÖLD HÍTEL INTÉZET HÁZÁNAK TERV RAJZA.

Átmetszet.

31. A Márczibányi-palota 1868. évi átalakítása alkalmából készült metszetrajz.

mát az újabb időkben a régihez egészen hasonló ítéletben részesítették, hanem ez a térrendezési forma és életszokás inkább a jómódú lakosság otthonában hódított s így éppen a magasabb, művészi ízlést feltételező otthonkultúrának egyik sajátos alakja. Szerinte még mindig — különösen régi házakban — igen sok az alkóv, amelyeket alváásra használnak, pedig ilyen sötét, szűk benyílókat, amelyek kevés levegőt kapnak, hálószobául egyáltalában nem volna szabad használni. Mivel — mondja Jankovich — életünknek nagyrésztét az alvásnak szenteljük, így a hálószobának nagy befolyása van egészségünk épségére. Ismert dolog azonban, hogy friss és tiszta levegő csak tágas és szabadterű helyiségben lehet. Épp ezen ok tenné szükségessé, — folytatja — hogy a hálószobát a napsugarak napközben beragyogják. Az alkóvok és a sötét szobácskák, melyekbe a világosság és a levegő nem tud behatolni, alvó szobáknak nem alkalmasak. Legtöbbször a lakásnak legszebb szobáit dísz- és társasági célra rendezik be s ugyanakkor a legsötétebb, legrosszabb udvari szobát gyermek- és hálószobaként használják.⁴⁾

Jankovichnak a régi Buda és Pest lakásviszonyairól szóló leírását összevetve a megőrzött bérakástervekkel,⁵⁾ szomorúan tapasztalhatjuk, milyen helyesen mutatott rá ebben az igazságra, s egészen a legújabb időkig ez általa kifogásolt állapotok alig változtak. Az »alkóv«, mint az a Székesfőváros Levéltárában őrzött régi alaprajzi tervekben kiténik, gyakorta fordul elő. Ez a helyiség egy utcára nyíló szobától az udvar irányában helyezkedik el. Boltívvel, pillérrel, előkelőbb építkezéseknél oszlopokkal és azokon nyugvó boltívvel tagozódik el az utcai szobától s néha félkörös, máskor patkóalakú alaprajzi záródást mutat. Ezen alkóvban állottak a polgári lakószoba ágyai és ruhásszekrényei. Ezen egyrészt teátrális, másrészt szentélyszerű beállítás híven jellemzi a kor polgári erkölcsi világát: a családi élet szentségét, amely azonban épp a példamutatás kedvéért legtöbbször külsőséges és hatáskereső fitogtatásban fejeződik itt ki.

Az alkóvos szoba közszeretetét bizonyítja az is, hogy berendezéssel foglalkozó iparágaink, így az asztalosművesség, új feladatot kapott az ilyenféle kettősterű szobák berendezésénél. Többek között a Fővárosi Múzeum által 1936-ban vásárolt, a Kerner és Vogel bútorgyárból kikerült szobaberendezés is, bár egységes kivitelű, mégis két egymáshoz kapcsolódó bútorzatot mutat: egyik egy háló, másik egy társalgószobát.⁶⁾ E példa és más biedermeierkori bútorzat is azt mutatja, hogy ezen alkóvos elosztású szobákba külön e célra sajátos berendezéstípusok készültek.

Ha ugyanakkor vizsgálat tárgyává óhajtjuk tenni a kor palotaépítészetét és a főúri magánpalota belső művészetét, már nem vonhatunk le általános érvényű következtetéseket úgy, mint azt az átlag polgári lakáskultúránál tettük, hanem több kiemelkedő objektum külön-különi részletkutatása és feltárása után kaphatjuk meg a kívánt feleletet.

Bár a régi Pest-Buda palotaépítészetének történetével igen sokan foglalkoztak az irodalomban, monográfiaszerű munkák eddig a főváros magánpalotáiról igen kevés számban jelentek meg.⁷⁾ E művek is, bár felölelik az építéstörténetet, annak körülményeit s magára az épületre és az építésre vonatkozó számbajöhető kutatásokat — az épületek belső díszzeire alig térnek ki.⁸⁾ Mivel pedig a belső architektúra a külsőtől el nem választ-

ható, annak szerves része, sőt a művészi kvalitás teljessége e nélkül csonka: úgy véljük, helyes úton jár az a kutató, aki főúri palotáink interieurjeinek történeti és művészeti adatait óhajtja napfényre hozni.

Tárgyunkul épp ezért egy főúri palota művészi belsőtereinek ismertetését választottuk. A palota egyben a régi Pest azon épületeinek egyike, amely közismert ugyan, mégis az irodalom vele eddig nem foglalkozott. Egy-két téves adat alapján a palota építőmesterének személye is bizonytalanul volt megállapítva, a telek és az építés körülményei teljesen ismeretlenek voltak. Ami azonban valóban indokolja e főúri palota bemutatását, az a művészi szépségű, reprezentatív szobasor, amely a ház első emeletén végigvonul. Ezen művészi belsőterek elsőízbeni bemutatása ahhoz a munkához igyekszik hozzájárulni, amely a régi Pest-Buda interieurjeinek művészettörténeti feldolgozását tűzte ki feladatául.

II.

Marczibányi Márton, az előkelő és gazdag délvidéki család sarja, a kameniczai és tornyai uradalmak birtokosa, Szerém vármegye országgyűlési követe, császári és királyi kamarás, 1785 november 11-én született⁹⁾ és — mint arról a pesti polgárkönyvből értesülünk — 1818-ban lett pesti polgárrá.¹⁰⁾ Személye tanulmányunk keretében tulajdonképpen csak akkor kapcsolódik be, midőn 1828-ban a pesti Lipótvárosban telket vásárol.¹¹⁾ A 660 négyszögöles telek, amely a Sas-utcában (Két Sas-, illetve Zwei Adler-Gasse) a 289. sz. alatt feküdt, 12.000 forintért (Conventions-Münze) jutott kezére. A telek (Hausgrund) adás-vételi szerződését 1828 március 16-án kötötték, a hivatalos átírás pedig e hó 21-én történt meg. A telekátírási jegyzőkönyv arról is tudósít, hogy a telek az eladó Brudern József báró, császári és királyi kamarás birtokába 1814 március 17-én került.¹²⁾ A 660 négyszögöles telek, mint ezt egy későbbi átírás elárulja, de levéltári kutatás alapján a mai állapottal történő egybevetés útján is megállapítható, a Bálvány-utca (Götter-Gasse),¹³⁾ a Szarka-utca (Elster-, illetve Alster-Gasse), utóbb Zrínyi-utca és a Két Sas-utca (Zwei Adler-Gasse), utóbb Sas-utca által határolt területen feküdt.¹⁴⁾

E hatalmas, három utcára nyíló telek, amely az épülő Pest új, divatos városrészében feküdt, igen alkalmasnak kínálkozott egy nagyobb szabású építkezés céljára.

Valóban két évvel a telek megvásárlása után Marczibányi Márton a pesti Szépítési Bizottsághoz fordul építési engedélyért és beterjeszti a lipótvárosi Két Sas-utcai kétemeletes házának terveit.¹⁵⁾ A Szépítési Bizottság 1830 június 27-én kelt jegyzőkönyvének 498-ik tétele szabatosan meghatározza, hogy az építési engedély a Két Sas-utca és Szarka-utca sarkán emelendő kétemeletes ház számára adatik ki.¹⁶⁾ E körülményt a kutatás későbbi során felmerült különféle kételyek miatt szükséges kidomborítani.

Bierbauer Virgil ismert tanulmánya,¹⁷⁾ amely a pesti építőmesterek munkásságát öleli fel a Szépítési Bizottság 1809—1847. évi működése alap-

ján, egy több színnel nyomott térképet közöl a pesti építkezések ezen időszakáról. E sematikus térkép a Bálvány-utca és Zrínyi-utca által határolt telken egy, azt teljesen elfoglaló, egyetlen épületet jelez s azt Hild József művének tünteti fel. E telek helyszínrajzilag és területileg megegyezik a Marczibányi által 1828-ban báró Bruderntől vásárolt telekkel.

Azonban az az épületerv, amely a Székesfőváros Levéltárában található s amely a Bizottság 1830 június 27-én, majd november 21-én¹⁸⁾ tartott ülésén szereplő Marczibányi-féle építkezési kérelem melléklete volt, a teleknek csupán egyik felén álló épületet ábrázol.¹⁹⁾ A tervek²⁰⁾ 1830-as évszámmal és »Joseph Hild Baumeister« névaláírással vannak ellátva. A ház e tervek szerint a Sas-utca és a Zrínyi-utca sarkán áll, tehát úgy, mint azt a Szépítési Bizottság 1830 június 27-én tartott ülésének jegyzőkönyve említi. A tervrajz egyszerű, klasszicizáló modorú kétemeletes épületet tüntet föl. A Két Sas-utcára nyíló homlokzatán a kaputól jobbra-balra a földszinten négy-négy, az emeleteken egyenkint kilenc ablakkal. Alaprajza a mai állapottal összevetve kétségtelenül bizonyítja, hogy a ház az eredeti terveknek megfelelően fölépült. Viszont az alaprajzokon a Zrínyi-utccával párhuzamosan futó falak, amelyek a Bálvány-utcai és Zrínyi-utcai — ekkor még üresen álló — telekrészre torkollanak, befejezetlenül meredeznek, mintegy csatlakozást várva az épülendő részekkel. Erre az ideiglenes épületlezárára céloz a Szépítési Bizottság határozata, amely a Hild-féle terveken szereplő, túl gyengének talált *válaszfallal* módosítását javasolja: *Damit die Pläne zum Bau des H. Martin von Marczibanischen Hauses wegen einer zu schwachen Scheidemauer behoben und zur baldigen Erledigung gebracht werden können, hat die aufgestellte Bau-Commission mit Zuziehung des H. Baumeisters Joseph Hofrichter diesen Umstand an Ort und Stelle zu untersuchen und darüber gutächtlich zu berichten.*²¹⁾ Hogy a Bálvány-utcai és a Zrínyi-utcai sarokrészen nem állott ekkor még sem régebbi, sem újabb keletű épület, legvilágosabban a telekátírási jegyzőkönyvek bizonyítják. 1828-ban a jegyzőkönyv még határozottan háztelket mond (... aus 660 □ Kl. bestehendem Hausgrund...)²²⁾, míg egy 1834-es átírás félre nem érthető módon házat nevez meg (das... unter der Pop. No. 289 liegende Haus, dessen Grund in 660 □ Kl. bestehend...), sőt alább: und worauf derselbe (Marczibányi) gedachtes Haus erbaut hat...²³⁾ Ugyane, 1834-i feljegyzés írja a házról, hogy az a Bálvány-, Szarka-, (Zrínyi-) és Két Sas-utcán állott, (... Götter-, Elster- und 2 Adler-Gasse...) tehát az egész telek területét kitöltötte. A fentiekből kiviláglik tehát, hogy az 1830-i Két Sas- és Zrínyi-utcai építkezést rohamosan követte a második: a Zrínyi- és Bálvány-utcai rész épülete is, mert az utóbbi már 1834-ben szintén állott. A Bierbauer-féle térkép tehát, ha a második épületrész általunk még nem ismertett mesterének személyétől eltekintünk, a valóságnak megfelelő képet jelez. Bierbauer kimutatásában azonban, amelyben a pesti építőmestereket évek és utcák szerint állítja össze, a három említett utca által határolt telken 1830 és 1834 között Hild Józsefnek semmiféle építkezése nem szerepel. Nem szerepel azonban e helyen más évekből más építész műve sem, bár az említett térkép ott Hild által beépített területet jelöl. A kimutatásból tehát mind az 1830-as, mind a későbbi építkezés teljességgel hiányzik.²⁴⁾

E körülményes fejtegetésre nemcsak az újabb szakirodalomba becsúsztott hibák kiigazításának szándéka indított, hanem az is, hogy végleg és alaposan tisztázzuk a Marczibányi-palota építésének történetét. Ezen feladat megoldása nehezebb volt, mint azt vállalkozásunk elején gondoltuk: ugyanis az építkezés második részéről, illetve a Zrínyi- és Bálvány-utcai épületről mindennemű iratunk hiányzik.

Egészen egyedülálló eset a korabeli pesti építészeti jogszokások és a Szépítési Bizottság történetében, hogy az építető építési engedélykérelme nem kerül a Bizottság ülése elé, tárgyalásáról nyomok nincsenek, további iratai hiányzanak és az épület tervei sem maradtak fenn. E sajnálatos hiány — amelynek okát adni nem tudjuk — állíthatta meg Bierbauert is adatgyűjtésében és talán e hiány miatt hanyagolták el eddigi építészettörténeti és művészettörténeti íróink e tárgyat, s maradt e palota mindmáig ismeretlen, publikálatlan, mondhatni rejtett kincs a város szívében.

A Marczibányi-palota Sas- és Zrínyi-utcai épületrésze belülről éppen a szerényebb, egyszerűbb és jelentéktelenebb; a Bálvány- és Zrínyi-utcai épület — amelyről adataink, okmányaink, terveink nincsenek — a pompásabb és művészettörténetileg jelentősebb rész. Ez az épületrész rejti magában ugyanis azt a díszteremsorozatot, amelynek ismertetése alkotja tanulmányunk főcélját.

A palota és a díszteremsor építészettörténete így kibogozhatatlan marad. Az építésnek csupán egyetlen epizódjáról értesülhetünk a Székesfővárosi Levéltárban található iratsomóból, amely azonban számunkra mégis igen értékes adatokat őrzött meg.²⁵⁾

A számos iratot tartalmazó aktaköteg, amint az az egész ügyet világosan összefoglaló vizsgálati jegyzőkönyvből kitérjük,²⁶⁾ a Marczibányi-féle ház építéscor történt szerencsétlenség adatait tartalmazza.

1832 augusztus 22-én délután 2 órakor — mint azt Eichholtz János városkapitány jegyzőkönyvében írja — Marczibányi Márton úr házában, amelynek építését Hild József vezette, egy 4 öl hosszúságú fal az udvari részen beomlott. A fal az első emelet magasságából a pinceboltozatra zuhant és magával sodorta az állványzatot, amelyen több munkás dolgozott. A leomló fal a helyszínen 6 munkást megölt, további kettő a kórházba szállítás után pár nappal meghalt. A szerencsétlenségnek még számos sebesültje került kórházba. A hatóságok villámgyors intézkedéssel még ugyanazon nap este az építési munkák vezető pallérját, Kernstok Ferencet elfogták.²⁷⁾

A hivatalos vizsgálat már a szerencsétlenséget követő napon, augusztus 23-án megindult és arra irányult, hogy megállapítsa: kit terhel a felelősség? Eichholtz János városkapitány szakértőül felkérte Pollack Mihály, Hofrichter József, Brein Ignác és Kasselik Ferenc építészeket, akikkel — a távollevő Pollack (... auser H. Michael Pollak, der in Tótfalu abwesend war) kivételével — a helyszínen megjelent. Mind ezen, mind a következő, augusztus 25-én tartott szakértői szemlén — amelyen már Pollack Mihály is részt vett — Hild József is jelen volt, hogy a szükséges felvilágosításokat megadhassa. A szakértői véleményt a négy építész írásban nyújtotta be. Pollack, aki jelentéséhez még terveket is csatolt, a szerencsétlenség okául egész más indokolást adott, mint építésztársai.

Pollack szerint az oszlopok teherbírásának hiányossága okozta a műszaki hibát, s bemellékelt alaprajzi vázlatával illusztrálta a szerkezeti és statikai botlást, amelyet Hild elkövetett. Az állványzat súlyos faanyagát is kifogásolja, majd megjegyzéseket tesz az épület tervére. Pollack a tervek láttán kijelenti, hogy egy ilyen művészi épületet több alapossággal és megbízhatósággal kellene megalkotni.²⁸⁾

Nem érdektelen Pollack e megjegyzése számunkra, mert hiszen egy csekély sugárral rávilágít arra a viszonyra, amely az ország két legjelesebb és legfoglalkoztatottabb építészé között uralkodott. Pollack ekkor már hatalmas munkásságot mutathatott föl s irányító mestere volt nemcsak Pest-Buda, de az ország építőművészetének is. A magánházak, főúri paloták és vidéki kastélyok egész sorát alkotta meg és éppen ez időben fejezte be élete főművének, a pesti Dunasor gyöngyének, a Redutnak belső berendezési munkáit.

Hild József atyja révén mélyebb gyökerekkel tapadt a városhoz, mint a bécsi származású Pollack. Jóval később kezdi működését, s neki csak 21 háza állott ekkor a városban, szemben Pollack 42 épületével.²⁹⁾ Úgyszólván első vállalkozása ez Hildnek a díszes kiképzésű, fényűző főúri paloták neméből: Pollack nem egy ily palotája már közbámulat tárgya volt ekkor Pesten. De Hild is ekkor alkotja nagy életművét, az egri főszékesegyházat, amely országos tekintélyt és hírnevet biztosít számára,³⁰⁾ ugyanekkor felkeltve ezzel pályatársai féltékenységét.

Mégis Pollack — s ez jellemének javára szól — nem ragadja meg ez alkalmat, hogy az egyre több megrendelést nyerő, fölfelé törtető versenytársat kellemetlen meghurcolásnak tegye ki. Szakvéleményéből komoly, tárgyilagos, de igazságszerető férfi szól hozzánk, aki a »mesterség nemes hagyományait« érzi megtiprottnak a műszaki szerencsétlenség miatt; az ügy emberi része nem érdekli. Szakvéleményének utolsó megjegyzésében pedig, amit a művészi kiképzésű palota terveiről mond, a fölényes, világlátott és tapasztalt »művész« szól ahhoz a fiatalabb társához, aki a »művész nevet« oly igaz értelemben, mint Pollack, nem érdemelte ki soha.

Hofrichter, Brein és Kasselik szakértő építészek szintén igen tapintatosan kezelik Hild személyét: ők hajlandók a szerencsétlenséget kizárólag a rosszul megépített állványzatnak tulajdonítani, amelynek szilárdságáért tudvalevően a pallér a felelős. Hild József szintén az állványzatot tartja az omlás eredeti okozójának és azt az eljárást, hogy a nagy köveket, melyekre az építés során szükség volt, az állványon tartották. Bár a kórházban kihallgatott sebesültek erről mit sem tudnak és az állványzatot szilárdnak mondják, valamint Kernstok Ferenc pallér is az építkezés különleges megoldására és szerkesztési hibáira hivatkozik (akárcsak Pollack), Hildet bizonyítható módon felelőssé tenni nem lehet.

A Tanács is véghatározatában³¹⁾ inkább hajlandó a rossz véletlenek játékanak tulajdonítani a katasztrófát. Ennélfogva engedélyezi Hild számára az építkezés folytatását, csupán a közvélemény és a munkások megnyugtására ellenőrző szakértőket rendel ki az épülethez, akiknek élén Pollack Mihály áll. Hildet és pallérját, Kernstok Ferencet kötelezik a kórházi és temetési költségek megfizetésére és mintegy 300 forintot téríttetnek meg kettejükkel. A pallért a vizsgálat lezárásának napján szabadonbocsátják, és ezzel a véres esemény körül elsímulnak a hullámok.

Hild József mégegyszer szerepel építészettörténetünkben egy hasonló, sőt még nagyobb szabású esettel, amikor az általa épített lipótvárosi bazilika kupolája omlik be.

Számunkra azonban — az általános érdeken kívül — több tanulság rejtőzik a szomorú emlékű ügy aktáiban. Először is hitelesen bizonyítva látjuk, hogy a Marczibányi-féle ház Bálvány- és Zrínyi-utca sarkán álló része is *Hild József* alkotása.³²⁾ Megtudjuk továbbá az építés idejét. 1830-ban kér engedélyt Marczibányi a Két Sas- és Zrínyi-utcai telekrész beépítésére, s 1832 augusztusában már a másik rész is épül, sőt az első emelet magasságáig áll is. Tehát a két építkezés közvetlenül egymásután követte egymást. Azok a tervrajzok pedig, amelyeket főntebb már említettünk s amelyeket Pollack Mihály szakvéleményéhez csatolt, új problémát vetnek föl — s éppen ennek megoldása vezetett végül is a palota egyéb terveinek felkutatásához.

A Pollack-féle tervvázlat egy hatalmas méretű, csarnokszerű terem alapvonalait örökíti meg. A terem nagy félkörös ívben végződik, falait körben oszlopok tagolják, s a helyiség főterét a félköríves résztől négy szabad oszlop választja el. Pollack megjelölése szerint e helyen történt az omlás, a hatósági vizsgálat jelentése pedig az omlást az udvar felőli részen jelezte.³³⁾ A Pollack-féle alaprajzi vázlatban ábrázolt csarnok azonban sem nagy méreteinél, sem udvari fekvésénél, sem fekvési helyzeténél fogva a mai épület keretébe — még, ha kisebb átalakításokat is figyelembe veszünk — nem volt belehelyezhető. Fel kellett tételeznünk tehát, hogy a palota a későbbi időkben egyszer olyan nagyszabású átalakításon ment keresztül, amely képes volt e hatalmas csarnokot — amely az épület legnagyobb méretű s talán a legdíszesebb helyisége lehetett — teljesen eltüntetni az utókor szeme elől.

Ezen feltevésünk támogatására követnünk kellett a palota további sorsát.

A pestvárosi telekkönyv³⁴⁾ és a telekátírási jegyzőkönyvek³⁵⁾ arról adnak hírt, hogy 1834 december 31-én nemes puchói Marczibányi Hermina a lipótvárosi Bálvány-, Szarka-(Zrínyi-) és Két Sas-utcai 289. sz. 660 négyszögöles és 1828-ban atyja, Marczibányi Márton nevére írt telken fekvő házát, amelyet elhunyt atyja épített, a családi megegyezés értelmében mint törvényes örökséget nevére kívánja iratni.

A palota új birtokosa tehát Marczibányi Hermina, az építtető leánya lesz. Marczibányi Hermina Razumovszky grófhöz megy nőül, majd 1848-ban Párizsban kelt végrendelete leányát, Razumovszky Stefániát teszi meg általános örökösévé. Tőle váltja azután vissza 153.900 forintért a ház tulajdonjogát az építtető özvegye, Marczibányi Mártonné 1856 november 25-én. Marczibányi Mártonné született Grohoszka grófnő ekkor már Wrede herceg felesége.³⁶⁾ Így az új tulajdonos Wrede Desidéria hercegnő lesz,³⁷⁾ s a palota végül is a ház régi úrnőjének birtokában marad.

1863 november 3-án Marczibányiné, vagyis herceg Wrede Desidéria asszony elhunyt, s a ház tulajdonjoga férjére, Wrede Raoul hercegre szállott.³⁸⁾ A palota értéke ekkor már 280.995 forint volt.³⁹⁾ Wrede herceg, aki 1864 május 23-án vált az ingatlan valóságos birtokosává, már két év múlva, elég jelentős anyagi veszteséggel megvált tőle.

1866. évi december 4-én vásárolja meg a hercegtől 250.000 osztrák értékű forintért⁴⁰⁾ a *Magyar Földhitel Intézet* saját céljaira a szépséges palotát és annak napjainkig nemcsak »telekkönyvi tulajdonosa«, hanem gondozója, szépítője és nemes hagyományainak őrzője maradt.

Az új birtokossal új fejezete kezdődik a palota történetének.

A Magyar Földhitelintézet röviddel a birtokbavétel után — talán, hogy használati céljaira a palota alkalmasabbá váljék, talán, mert az épület már megviselt állapotban volt — átalakításokat és tatarozási munkálatokat vesz tervbe.

Ezért az Intézet beadvánnyal fordul a városi tanácshoz 1867 július 30-án, amelyben Wieser Ferenc építész kezessége és bemellékelt tervei alapján új folyosó építését és átalakítási munkálatok engedélyezését kéri.⁴¹⁾ 1868-ban új beadvány érkezik a Tanácshoz, amelyben ugyancsak Wieser Ferenc építész kezessége mellett és bemellékelt tervei szerint az Intézet székházának átépítési engedélyét kéri.⁴²⁾ A kívánságot oly megjegyzéssel teljesítik, hogy »a régi falak lebontása a legnagyobb elővigyázattal foganatosíttassék, azon új falak, melyek az alsó emeletekben alappal nem bírnak, megfelelő erősségű boltívekre, vagy vassínekre helyeztessenek és az át-helyezett falak építése a rendszabályokon alapuló biztos szerkezet alkalmazása mellett történjék, az engedély nélkül előállított fekvő pinceablakok rögtön befalaztassanak, a járda az előbbi állapotba visszahelyeztessék és a tető tűzmentesen befödessék stb.« Az átépítés 1868 decemberében még javában folyik, amiről az Intézet újabb kérvénye értesít.⁴³⁾ Ez év december 7-én ugyanis — úgylátszik építkezés közben — az egyik folyosó boltzata beszakadt, amely esetről felvett jegyzőkönyvet a Magyar Földhitelintézet igazgatóságának megküldik.⁴⁴⁾

Ez az átépítés, mint az előbbeni kérvény idézete igazolja, igen alapos lehetett. Mondhatni a pincétől a padlásig terjedt, s valóban elképzelhető, hogy ekkor tüntették el azt az oszlopos nagy csarnokot is az épület testéből, amelyet Pollack említett tervvázlatából ismerünk és amelynek falbeomlása a nagy szerencsétlenség okozója volt. Sajnos, a Székesfőváros Levéltárában az 1867—68-as vonatkozó iratok között a többi bízben említett Wieser-féle átalakítási terv nem volt található. Végre azonban sikerült azt felkutatnunk Budapest Székesfőváros III. (Városrendezési és Magánépítési) ügyosztályának tervtárában.⁴⁵⁾

Az öt lapból álló tervrajzsorozat a palota pince-, földszint-, első- és másodikemeleti alap-, valamint átmetszeti, illetve félemeleti rajzát mutatja, s az »Első Magyar Föld Hitel Intézet Házának Terv Rajza« feliratot és »1868. VI. 28. Wieser Ferenc Építőmester« aláírást viseli.⁴⁶⁾ Az alaprajzokon az átépítést végző Wieser sárga színnel jelzi azokat a régi falakat, amelyek elbontásra kerülnek. Ezen sárgával jelzett falakra vetett első pillantás fölfedezheti a Bálvány-utcai szárny udvari részén azt a hatalmas, oszlopokkal tagolt csarnokot, amely Pollack Mihály tervvázlatából már ismeretes. E helyen történt tehát az építkezési szerencsétlenség, s e monumentális hatású óriási csarnok, amelynek beomló fala annyi áldozatot követelt, most maga esett áldozatául az átépítés bontócsákányának. Hogy mi oka lehetett a Magyar Földhitelintézetnek ezen hatalmas csarnok elbontására, ma alig képzelhető el. Az egész épület használhatóságát nemigen befolyásolhatta,

sőt egy ilyen nagy terem az Intézet céljaira igen alkalmas lehetett volna. Lehet, hogy nem tévedünk akkor, ha az elbontás okát az épületrész romlott és biztonságot nélkülöző állapotában keressük.

A nagy átalakítás a Két Sas-utcai szárnyat úgyszólván teljesen érintetlenül hagyta. Az udvar — amely előzőleg egy, a Bálvány-utcai oszlopos kapucsarnokhoz csatlakozó díszudvarból és a Sas-utcai bejáráshoz kapcsolódó hátsó udvarból állott — most egységes téglányalakú térré alakul, emeletenkint körbefutó folyosókkal. A Bálvány-utcai szárny, különösen a

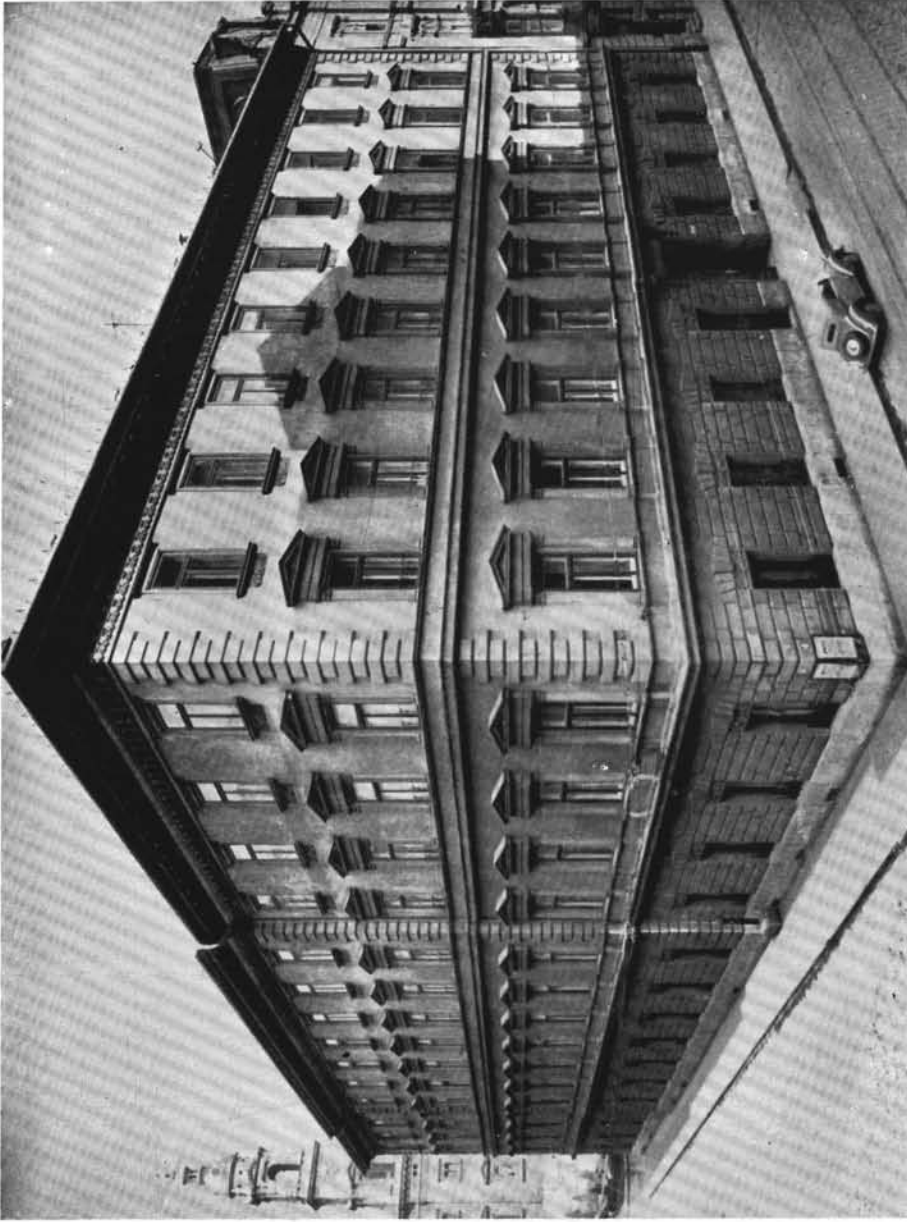
A Martzibáni palota a bálvány-útszában.

32. A Zrínyi- és Bálvány-utca sarkán álló Marczibányi-palota egykori rajza.

nagy díszcsarnok és az ebből a Zrínyi-utcára merőlegesen futó és a két udvart egymástól elkülönítő szabad folyosó elbontása által, meglehetősen kivetkőzött régi mivoltából. Érintetlenül maradt azonban a Zrínyi- és Bálvány-utca saroktömbjének utcára nyíló díszteremsorozata.

E mintegy öt helyiségből álló teremsorozat már alaprajzi változatosságával, a térrendezés ötletességével is meglep bennünket. Részletes ismeretüket azonban tanulmányunk más helyén, a díszterem művészettörténeti méltatásánál fogjuk adni.

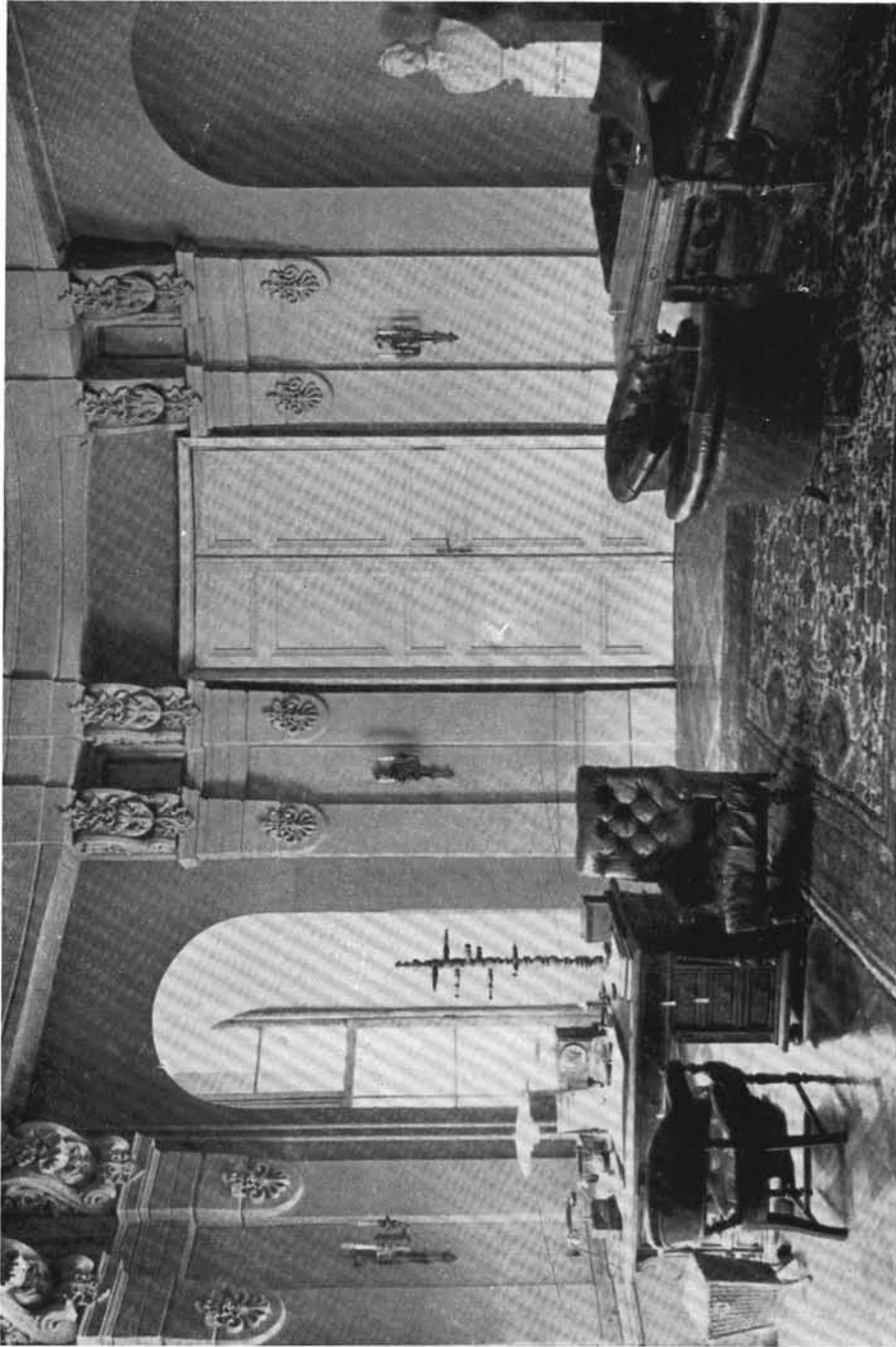
Az 1867—68-as nagy átalakítás döntően befolyásolta az épület külső képét is.

33. A Marczibányi-palota — ma Földhitelezeti Székház — külső képe.

34. Hild József : a Marczibányi-palota földszinti kapucsarnoka.

35. A. Marczibányi-palota »Nagy körszalonszája.

36. A »Nagy kőrszalon« mennyezetképe.

33. Hild József : fogadóterem a Marczibányi-palotában.

39. «Pszihé elrablása». Freskó a «Kisszalón» boltozatán.

40. Hild József: a Marczibányi-palota könyvtárszobája.

A Vasquez-féle metszetsorozatban megjelent ábrázolás döntően támogatja azon véleményünket, hogy ez a palota az újjáépülő Pestnek művészetileg egyik legjelentősebb épülete lehetett. (Ld 32. kép.) Ezen állításunkat az egykori tudósítások is elég meggyőzően bizonyítják.

Már 1833-ban Patachich József »Beschreibung d. k. Freistadt Pesth« című műve a pesti látványosságok között megemlíti a Bálvány-utcai Marczibányi-házat.⁴⁷⁾ Ugyanez évben egy másik pesti »Wegweiser« pedig magasztaló szavakkal dicsőíti az épületet: »Das Marczibányi-sche Palais in der Leopoldstadt, Götter-Gasse, wird als ein Meisterstück des Baumeisters Hild anerkannt; sowohl der hohe Stil der Architektur, die Verbindungen der Einzelheiten, und die schöne Höhe des Gebäudes, muss den Fremden die lakonische Frage in's Ohr lispeln: Wurde dies Haus hier erbaut, oder aus Frankreich hierher transportiert?«⁴⁸⁾

Feldmann 1844-ben kiadott kalauzában⁴⁹⁾ arról értesít, hogy a Marczibányi-palotában székel a Magyar Váltótörvényszék (Wechselgericht), valamint a kereskedelmi iskola, úgyhogy e miatt az majdnem középületnek tekinthető. Feldmann ugyancsak magasztaló szavakkal emlékezik meg a palota művészi szépségéről: »... in etwas ernstem Style ist das v. Marczibányi'sche Haus und es scheint mehr auf solide Konstruktion als auf leichte und zierliche Form gesehen worden zu sein. Doch präsentirt es sich nicht übel mit seiner dreifachen Fronte gegen die Alster-, Zwei Adler- und Göttergasse...« Az 1845-ben megjelent rövidített magyarnyelvű kiadása e műnek⁵⁰⁾ hasonlóan ír a palotáról, s egy 1854-es vezető szintén fölemlíti.⁵¹⁾

Ezen egykorú tudósítások és tudósítók mind megerősítik Hild szerzőségét, amelyet mi már levéltári úton sikerrel bebizonyítottunk. Hogy valóban a maga korában igen megbecsült épület volt a Marczibányi-ház, nemcsak a tudósítások emelkedett hangja bizonyítja, de az a tény is, hogy a vezetők a Lipótváros számos művészetileg kiváló palotája közül csupán két-hármat sorolnak föl, s ezek között is előkelő helyet kap épületünk. Érdekes megemlíteni, hogy az egykorú szerzők a palota belső, díszes termeiről mit sem említenek. Vagy nem ismerték azokat, vagy a »Wegweiser«-ek természete nem kívánta meg az épületek interieurjeinek ismertetését.

A Marczibányi-ház az 1867—68-as átépítés alkalmából nyerte azokat a reneszánszmodorú és a 60-as évek ízléséről tanuskodó külső díszeket, amelyek nagyjából ma is meghatározzák az épület megjelenési formáját.

A palota 1912-ben újra jelentős változáson megy keresztül: ekkor emelnek rá III. emeletet Hoepfner Guidó műépítész tervei szerint.⁵²⁾ Bár az emeletráépítés az épület arányainak teljes megváltoztatásával járt, a belső díszteremsorozat ekkor nem szenvedett változást. A közelmúltban a Magyar Földhitelezet szervezeti változása alkalmából az Intézet vezetősége nagy műgonddal és szeretettel restauráltatta a palotát.⁵³⁾ Ekkor került sor a reprezentatív termék helyreállítási és csinosítási munkálataira is, amelyekről azonban a helyiségek részletes leírása és méltatása kapcsán alább fogunk bővebben szólni.

III.

Mint azt már megállapítottuk, a Marczibányi-palota külseje mai képét az 1867—68-as átépítés és az 1912-es emeletráépítés alkalmából nyerte.

Különösen áll ez a földszint rusztikázott falkiképzésére és a korona- és ereszpárkány díszítményeire.

Az első és második emelet falsíkja nagyjában változatlan maradt. Az ablakokat koronázó és kettős párkánytagon nyugvó súlyos timpanonokat az első emeleten korintizáló fejezetű féloszlopok, a második emeleten pilaszterek tartják. Az egész épület csak a Zrínyi-utcai homlokzaton bír — egy hét ablaknyílású, enyhén előreugró rizalit révén — némi hangsúllyal. A palota komoly ünnepi megjelenése, az ablaksorok méltóságteljes, lágy ritmusa, a sarkok élénk rusztikája mai formájában is eleven olasz levegőt áraszt. Hild József, aki több évi itáliai tanulmányútja ellenére is palotaépítészetének stílusában inkább a száraz bécsi irányt követte,⁵⁴ itt új és igen előnyös oldaláról mutatkozik be. (Ld a 33. képet.)

Az antik kövek szellemi öröksége megdöbbenő erővel születik újjá a palota kapucsarnokában. A 12 protodór oszloppal három hosszanti szakaszra osztott csarnok középteréből az oszlopok közé iktatott két-két lépcsőfokon jutunk az oldalszakaszokba, melyeknek falsíkjait félpillérek és oszlopok tagolják. A bal mellékszakasz belső két oszlopa a félköralakú lépcsőház terét csatolja a kapucsarnokhoz.

A csarnok középszakaszának oszlopsorain triglyphes architrávok nyugszanak, amelyeket az enyhe ívű, rozettás kazettázott mennyezet harmónikus térré fog össze. A belső tér nemes arányossága, emelkedett klasszikus stílusa páratlan szépségű a maga nemében. (Ld a 34. képet.)

Az első emelet — az apartemento nobile — termei közül elsőnek a díszterem sor Bálvány-utcai szárnyának középső helyiségébe, a »nagy körszalón«-ba lépünk. A köralakú terem két egymásra merőleges átmérője egy ablak-, illetve három ajtónyílásba fut. Keresztátmérői félkörös záródású falifülkékben végződnek, amelyek közül az utca felé esők két ablaknyílás becsatolására szolgálnak. A felsorolt nyolc nyílás közötti falsíkokat páros félpillérek tagolják. Az ezeken álló volutaidomú fejezetek tartják a mennyezet körpárkányát. (Ld a 35. képet.)

A mennyezet emblémákkal és puttókkal díszített és az újabb időkben festett⁵⁵ körgyűrűje dekoratív freskót keretez. A freskó, amely repkénydíszes repülő madarakkal élénkített kék felhős égboltot ábrázol, éppúgy, mint az épület többi mennyezetképe, a palota építése utáni évekből származik. Mestere egy olyan — eleddig ismeretlen és jelentéktelen — művész, akinek formalátása még a XVIII. század ízlésében gyökerezik.⁵⁶ (Ld a 36. képet.) A »nagy körszalón« félpilléreinek stukkódíszei és volutás fejezetei az 1870 körüli idők ízléséről tanuszkodnak és valószínűleg már a Magyar Földhitelintézet által eszközölt 1867—68-as átépítés alkalmával létesültek. Mind ennek, mind a többi teremnek elegáns arányú ajtószárnyai és négyzetes mezőkre osztott parkettapadlója 1832—33-ból, tehát az építés idejéből származik.

A »nagy körszalón«-ból balra nyíló terem (most ülésterem) három ablaka a Bálvány-utcára néz. A téglányidomú terem sarkai le vannak metszve; e metszéseknél keletkezett falmélyedésben 2—2, összesen 8 oszlop áll. E mélyedések élein és a falsíkok mentén összesen 16 félpillér áll. Az oszlopok és félpillérek testét, az eredeti olajfesték helyettesítésére a legújabb időkben remek fehér mímárvánnyal borították, kompozit fejezeteiket

azonban érintetlen szépségükben hagyták. Az alaprajzhoz idomuló mennyezetboltozatot szintén újkeletű, architektonikus festmények díszítik. (Ld a 37. képet.)

E terem oldaltengelyéből nyílt az udvar felé a szerencsétlen omlásból ismert s az 1867-ben elbontott nagy díszcsarnok. Amint ismertettük, a díszcsarnok két szabad, 4 oszlopból álló sorral három térre oszlott, s oldalfalait szintén oszlopok tagolták. Bizonyosan itt zajlott le a főúri palota sok fényes és nevezetes társadalmi eseménye, nagy fogadások, bálók stb. Művészi összehatásában közeli rokona lehetett a Főkapitányság dísztermének (Ullmann—Wieser-ház, később Európa-szálló), amely neoklasszikus művészetünk egyik legszebb téralkotása, s amelyet ugyancsak Hild József 1832-ben, tehát közvetlenül a Marczibányi-ház építése után alkotott. A »nagy körszalon«-ból jobbra nyílik a Bálvány-utcára 3, a Zrínyi-utcára 2 ablakkal néző »Fogadóterem« (ma vezérigazgatói szoba). A helyiség kiképzése igen változatos és ötletes módon van megoldva. A »nagy körszalon«-ból nyíló bejáratot négy szabad oszlop előcsarnokszerű térré különíti. A bejárat falal szemközt ismét 4, félpillérek elé helyezett szabad oszlop áll. Így a különben aránytalanul hosszú terem kellemesebb térhatást nyert és az ablaknyílások szabályos tengelyeket alakítanak ki. A terem szélességi arányait szerencsésen fokozta Hild a két hosszanti fal keskeny falifülkéivel, melyeknek sarkaira pillérek, közeibe 2—2 oszlop került. A belső fal e két oszlopa fogja közre az új, de igen ízléses és korhű vörösmárványkandallót. Mind az oszlopok, mind a pillérek és félpillérek vörös márványozást nyertek az új szépítési munkálatok alkalmával. A kecses kompozit fejezetek itt is érintetlen állapotukban maradtak. Rajtuk nyugszik a fogazatos peremű koronázó párkány, amely fölé enyhe ívben borul a mennyezet boltozata. (Ld a 38. képet.)

E művészi hatású interieurból a Zrínyi-utcai szárny irányában haladva, egy kisebb boltozatot mennyezetű és tágas félkörös apszisban végződő termen megyünk keresztül, amely a szájhagyomány szerint a Marczibányi-család házi kápolnája volt.

A következő, bensőséges hatású szobácska, a »kisszalon« dongaboltozatát »Pszihé elrablása«-t ábrázoló dekoratív freskó díszíti; ívmezőibe modern »pompeijszk« díszítmények kerültek. (Ld a 39. képet.)

Innen lépünk be a Marczibányi-palota legjelentősebb művészi értéket képviselő interieurjébe. A körídomú helyiség, amely minden bizonnyal Marczibányi Márton könyvtárszobája volt, a palotának valóságos kis ékszere. A 12 pillér által tagolt körfal 12 fülkére osztott nyílásai — a két ajtó, az ablak és a kályha helyének kivételével — a könyvek számára szolgáló polcokat képezik, amelyeket fatáblák zárnak el. A pillérek kék, vörös és arannyal finoman színezett bájos kapitелjei alkotják a könyvtárszoba fődíszét. A körbefutó koronapárkány antikizáló ornamentális festményei újak. (Ld a 40. képet.) A kupolaboltozaton freskó: »Ganymedes elrablása«. Az előbbi két mennyezetképnél is igénytelenebb alkotás, csupán mint színelőadás szerepet a harmónikus térhatású, búbajos interieurban.

Hild művészetének ezt a kis ékkövét összevetve Pollack Mihály két hasonló alkotásával: a Miniszterelnökségi (Sándor-)palota és a Festetich-palota köralakú termeivel, nyugodt lelkiismerettel állapíthatjuk meg, hogy

mesterünk e ponton legalább is elérte, ha túl nem szárnyalta a hírneves Pollack művészetének színvonalát. Csak a barokk- és rokokókor interieurje »nagy mesterei«-nek sajátja az a képesség, amellyel a fennkölt nobilitást és a bensőséges lakályosságot egységes hangulattá olvasztják. Hild e műalkotása a klasszicizmus merev formáival és hideg eszközeivel cselekedte meg, amit az előző század merőben más formák és anyagok alkalmazása mellett könnyebben elérhetett.

A Marczibányi-ház művészettörténetét tárgyaló tanulmányunkat e bájos kis műremek bemutatásával zárjuk le. Örömmel bocsátjuk a szakörök és a nyilvánosság elé mind ezt, mind az egész palotát és annak művészi szépségét, amelynek ismertetésében a magyar művészet multja iránti tiszteletünket véltük leróni.

Voit Pál

JEGYZETEK.

- 1) Voit Pál: Egy régi pesti patika. Tanulmányok VII. 1940. 13. l.
- 2) Siklóssy László: Régi pest-budai asztalosmesterek. Magyar Iparművészet. XXV. köt. 1922. 9—14. l.
- 3) Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern, besonders in medicinischer und anthropologischer Hinsicht; dargestellt von Dr. Anton Jankovich, Hofarzte Sr. k. k. Hoheit des Erzherzogs Joseph, Palatinus von Ungarn, und Mitglieder der Pesther Medicin. Fakultät. Ofen 1838.
- 4) Jankovich Antal joggal bírálhatta a kor lakásviszonyait, nemcsak mint orvos, hanem mint építető is. Márvány-utcai háza, amelyet a legnevesebb pesti építésszel terveztetett, egyike volt a város legszebb és legkorszerűbb lakóépületeinek. A négyoszlopos, portikusszal bíró kúriális épület, hatalmas, világos, szellős és művészi stukkókkal kiképzett szobáival óriási kert közepén állott. A kert helyén a legújabb időkben részben modern bérházak épültek, de a Pollack által épített bűbajos kúria ma is áll és a közeljövőben kerül lebontásra. Épp e körülmény teszi indokolttá, hogy e helyen megemlékezzünk róla.
- 5) A szerzőnek alkalma volt a Székesfőváros Levéltárában a Szépítési Bizottság java munkaidejét felölelő, 1809—1847-ig terjedő, mintegy negyven év összes megőrzött tervrajzát áttanulmányozni. Ezzel épp a fejlődő város művészettörténetileg legérdekesebb korszakáról nyert áttekinthető képet.
- 6) Ld 1. sz. jegyz. Az említett dolgozat 13-ik oldalának 78-ik jegyzetét.
- 7) Révhelyi (Réh) Elemér: Az Egyetem-utcai volt Károlyi-palota építésének története. Tanulmányok II. 1933. 87—103. l.
- 8) Érdekes kísérlet e téren Bierbauer Virgil: A régi pesti Vigadó építéstörténete c. tanulmánya, bár a szerző az anyagot — a mi szempontunk szerint — távolról sem meríti ki. Tanulmányok III. 1934, valamint Horváth Henrik: Chinoiserie falfestmények Budán. Tanulmányok II.
- 9) Nagy Iván: Magyarország családai. 9. köt. 299. l. Martinus Marczibányi de Pucho, Lőrinc fia. Neje gróf Grochovszka Josefa, utóbb herceg Wrede neje lón. Két gyermeke maradt: Lívius, ki Kameniczen 1850-ben meghalván, benne ez ág fiágon megszakadt; és Hermine, gróf Rozumovszky neje.
- 10) Szföv. Ltár. Matricula Civium Pesthiensium 1816—1848. 17. l. A bejegyzés napja 1818 július 13; Joseph Patachich: Die Bürger Pesth's in der Vorzeit und Gegenwart. Pest 1834. 52. l.

- ¹¹⁾ Szföv. Ltár. Pestvárosi telekátírási jegyzőkönyvek 1825 jan. — 1830 dec. 371. l.
- ¹²⁾ U. o.
- ¹³⁾ A Bálvány-utcára vonatkozóan ld Schmall Lajos: Buda-Pest utcái és terei. 1906. 65—75. l.
- ¹⁴⁾ Szföv. Ltár. Pestvárosi telekátírási jegyzőkönyvek 1834 máj. — 1836 dec. 95. l.
- ¹⁵⁾ Szföv. Ltár. Verschönerungs-Commissions Protocoll. Pesth, 27. Juny 1830. XVIII. Sitzung 497-es tétel.
- ¹⁶⁾ U. o. 498-as tétel.
- ¹⁷⁾ Bierbauer Virgil: Pesti építómesterek munkássága 1809—1847. Tanulmányok I.
- ¹⁸⁾ Szföv. Ltár. Verschönerungs-Commissions Protocoll. Pest, 21. November 1830. XXXI. Sitzung 1051-es tétel.
- ¹⁹⁾ Szföv. Ltár. A Szépítési Bizottság 498/1830 sz. jegyzőkönyvéhez tartozó tervek.
- ²⁰⁾ 1 homlokrajz, 1 földszinti, 2 első és 1 második emeleti alaprajz.
- ²¹⁾ Ld 18. jegyz. A Bizottság Hofrichter Józsefet küldi ki szakértőként.
- ²²⁾ Ld 11. jegyz.
- ²³⁾ Ld 14. jegyz.
- ²⁴⁾ Bierbauer Virgil eme dolgozatának alapvető és zavart keltő hibáira már volt alkalmunk rámutatni. Ld Voit Pál: Egy régi pesti patika. Tanulmányok VII.
- ²⁵⁾ Szföv. Ltár. Pesti Ltár. Rel. a. n. 4202. Marczibányi Márton házában bekövetkezett építkezési szerencsétlenség iratai. Vizsgálati jegyzőkönyv, szakértői vélemények, temetési és kórházi ápolási számlák, kártérítés stb.
- ²⁶⁾ Ld u. o. 1832 szeptember 1-én Eichholtz János városkapitány által készített részletes vizsgálati jegyzőkönyv. Mi az eseményt e jegyzőkönyv alapján fogjuk ismertetni.
- ²⁷⁾ U. o. »Dem 22-ten August l. J. Nachmittag nach 2 Uhr stürzte im Hause des Herrn Martin v. Marczibanyi, welches unter der Leitung des Herrn Joseph Hild aufgeführt wird, im Hofe eine ohngefahr 4° lange Mauer des ersten Stockwerkes ein, und fiel samt den darauf ruhenden Gerüst, auf welchen mehrere Leute arbeiteten, bis zum Keller Gewölb, welches nicht einstürzte, herab, bey welcher Gelegenheit die Maurer Gesellen: Joseph Ruhvek 50 Jahr alt ledigen Standes samt seinen Sohn ebenfalls Joseph Ruhvek 15 Jahr alt hier wohnhaft — Joseph Stangl ledig 30 Jahr alt hier wohnhaft — Stephan Henisch von hier gebürtig 15 Jahr alt Lehrjung — dann die Tagelöhnerinnen Theresia Schwarz 30 Jahr alt, hier wohnhaft — und N. Busitz auf der Stelle todt hervorgezogen und dem Spital überschikt wurden. — Ausser diesen 6 getödteten Personen wurden die Maurer Gesellen Andreas Bischoff — Anton Villert und Michael Fritz, dann die Lehrlinge Anton Draveg, Fabian Brivel und die Tagelöhnerin Eva Simovits mehr weniger beschädigt, und allsogleich dem Spital zu Pflege übersendet, von welchen Anton Draveg den 3-ten, Fabian Brivel den 4-ten Tag an den Folgen ihrer Beschädigungen ebenfalls starben: die übrigen befinden sich noch im Spital an ihren Beschädigungen ut sub No 1°, theils lebensgefährlich, theils ohne Gefahr darnieder liegend, der betreffende Pallier Franz Kernstok aber wurde demselben Tag Abends arretirt.«
- ²⁸⁾ U. o. ...endlich macht derselbe H. Baumeister [Pollack] seine Bemerkungen über den Bau Plan und giebt die Art und Weise an, auf welche diesen künstlichen Gebäude mehr Consistenz und Soliditaet verschafft werden könnte...
- ²⁹⁾ Ld Bierbauer id. művét.
- ³⁰⁾ Voit Pál: Az egri főszékesegyház. Eger 1934.
- ³¹⁾ Szföv. Ltár. Pesti Ltár. Rel. a. n. 4202. 1832 szeptember 3-án kelt vélemény az irat hátlapján.
- ³²⁾ Bierbauer itt csak feltevésekre támaszkodhatott.
- ³³⁾ Szföv. Ltár. Pesti Ltár. Rel. a. n. 4202.
- ³⁴⁾ Szföv. Ltár. Pestvárosi telekkönyvek — Lipótváros II. füzet 215/270. és 249/289. sz. 1834 december 31.
- ³⁵⁾ Szföv. Ltár. Pestvárosi telekátírási jegyzőkönyvek (48. köt.) 1834 máj.—december. 95. l.
- ³⁶⁾ U. o. (54. köt.) 1853 január—1857 június. 524. lapon 1856 november 25

³⁷⁾ Szföv. Ltár. Pestvárosi telekkönyvek — Lipótváros V. füzet. 15. I. 1856 nov. 25.

³⁸⁾ Szföv. Ltár. Pestvárosi telekátírási jegyzőkönyvek (56. köt.) 1862 márc. 15 — 1866 május 24. 506. I. Az 1864. évi május 23-án megejtett bekebelezési eljárás bejegyzésében.

³⁹⁾ U. o.

⁴⁰⁾ Szföv. Ltár. Pestvárosi telekátírási jegyzőkönyvek (57. köt.) 1866 május—1867 április. 102. I. Különösen a mai tulajdonos számára nem lesz érdektelen az átírás teljes és szószerinti szövegének közlése. A magyarnyelvű jegyzőkönyv 1866 évi december 19-én kelt: »635. Szabad királyi Pestváros törvényszékének 860 évi Dec. 4-én 71.686 sz. a. kelt végzése következtében a pesti lipótvárosi 2. sas és bálvány utczában 156 és 176 számok alatt fekvő herceg Wrede Raoul nevére írott házra, Váthon 866 november 21-én kelt, ugyanott 866. évi Nov. 21-én Bécsben pedig 866. évi November 22-én hitelesített pontozatok alapján a tulajdonjog a magyar földhitel intézet javára 250.000 o. é. frt, azaz kétszázötvenezer oszt. ért. frt. vételárért előjegyeztetett.

Az 1866 évi Dec. 18-án 74.846 sz. a. pestvárosi törvényszéki végzéssel Bécsben 866. évi Dec. 3-án közjegyzői hitelesítés mellett kelt adás-vételi szerződés alapján a magyar földhitelintézet javára 866 évi Dec. 4-én 71.686 számú törvényszéki végzés folytán eszközölt feltebbi tulajdonjogi előjegyzés igazoltnak bírói úton kimondatott és a tulajdonjog az előjegyzési kérvény beérkeztenek időpontjától való rangsorozattal bekebelezetett.

⁴¹⁾ Szföv. Ltár. Tanácsi iratok VI. 8/1867—21,426 július 30. Építési engedélyek 736 és 737/1867 aug. 8.

⁴²⁾ Szföv. Ltár. Tanácsi iratok VI. 15/1868—22,275.

⁴³⁾ Szföv. Ltár. Tanácsi iratok X. 730/1868—40,223.

⁴⁴⁾ Ma már meg nem állapítható, hogy ezen újabb omlás az épület mely és milyen időből származó részében történt — így azt sem tudhatjuk, vajjon a Hild-féle építkezést okolhatnók-e az újabb szerencsétlenségért. Ezt a feltevést azonban semmi sem támogatja, különben is kisebb jelentőségű omlásról lehetett szó, amely áldozatokat sem követelt.

⁴⁵⁾ A tervek az említett tervtárban mint a Magyar Földhitelintézet tervei, az V. ker. vonatkozó utcái szerint, helyrajzilag található meg. A tervek felfedezésében nagy része van Bánrévy György szfov. allevéltáros úrnak, aki számos levéltári nehézséget eloszlatozott és támogatásával kitüntetni szíves volt.

⁴⁶⁾ A tervrajzok részletes leírására nem terjeszkedünk ki, mert közreadásuk folytán ezt feleslegesnek tartjuk.

⁴⁷⁾ Patachich Joseph, ford. Carl Patizs: Beschreibung d. k. Freistadt Pesth. Pesth 1833. 19. I. »... Das Haus des Herrn v. Marczibányi, von Hild erbaut...«

⁴⁸⁾ Der Fremde in Pesth und der Pesther in der Vaterstadt (Wegweiser). Pesth 1833. Jos. Eggenberger. 74. I.

⁴⁹⁾ G. L. Feldmann: Pesth und Ofen (Wegweiser). Leipzig und Pesth 1844. 34. I.

⁵⁰⁾ Buda-Pest, a magyarok fővárosa... leírása (Vezéd). Pest 1845. 39. I.

⁵¹⁾ Buda-Pest. Historisch-topographische Skizzen von J. v. Haeufler. Pest 1854. 306. I.

⁵²⁾ Szföv. Ltár. Tanácsi iratok III. 2580/1912—47,451.

⁵³⁾ Vitéz Hallóssy Jenő úrnak, az épület jelenlegi gondnokának szíves szóbeli közlése nyomán.

⁵⁴⁾ Ld Voit Pál: Az egeri főszékesegyház. Eger 1934.

⁵⁵⁾ Az intézet szervezeti változása alkalmából végzett legújabb restaurálási és megújítási munkákat Kampis János festőművész végezte.

⁵⁶⁾ A freskók meghatározásánál Kőszeghy Elemér úr hasznos tanácsaival segített, s ezért ez úton mondok köszönetet.

Az aquincumi helyőrség csapattestei.

Fővárosunk területét négy évszázadon át (Kr. e. 10—Kr. u. 406) birtokolta az ókori római világbirodalom.¹⁾ *Aquincum* volt a neve azon városnak és erődített tábornak, amely az őstáliai megszálló csapatoktól itt talált illyr-kelta bennszülött falutelepülés (a Gellért-hegyen és a Tabán lebontott házai alatt tárták fel ennek gödörlakás- és agyagedénymaradványait)²⁾ jogutódjaként, ettől kissé északabbra, a mai Újlak és Óbuda helyén, a római uralom alatt egyre szélesebb területen épült ki, mint első városias felvirágzás fővárosunk történetében. Noha a Duna balpartja már kivülesett az ókori itáliai birodalom határán (a Duna folyam képezte a határt a Felföldünkön lakó germán és az Alföldön élő szármata-jazyg népek felé), *Aquincum* mégis *Pannonia inferior* (Alsópannonia, a Balatontól keletre eső rész) tartomány fővárosa és helytartói székhelye lett. *Aquincum*, Budapest ókori őse, határmenti elhelyezkedése ellenére ezen jelentőségre elsősorban katonai fontosságú fekvésénél fogva jutott. A budai hegység vonulata itt tér el a Dunától, amely megkeskenyedik és a túlparti ellenséges népek átkelésére Itália irányában a legalkalmasabb pontot szolgáltatja. A Pilis-Vértes, a Mecsek hegység és a Duna folyam természetes védőhatárai közt akkor élő illyr-kelta keverék, bennszülött nép, az *eraviscuszok* törzsi központját és mentsvárát (oppidum) a Gellért-hegyen találták a római birodalmi csapatok, tehát ezen hely politikai szemszögből nézve is központi jelentőségű volt. *Aquincum* lakosságát 50—60 ezer főre szokás becsülni.³⁾ Ennek egyötöde tényleges katonaként a helyőrség tagja, kétötödére tehetjük a helyőrség családtagjait, idehozott rokonait és kiszolgált tagjait, akik a katonai kolóniában (*Canabae*, a táborváros) telepedtek meg. Amikor tehát *Aquincum* és közvetlen katonai körzete erődített táboraiban és őrtornaiban, kiserődjeiben állomásozott római birodalmi csapatok után kutatunk és őket bemutatjuk, *Aquincum* lakossága, ókori elődeink többségének kilétét, nemzetiségét és sorsát nyomozzuk és tárjuk elő.

A római uralom első százada folyamán (Kr. e. 10—kb. Kr. u. 80) *Aquincumban* csak *ala* táborozott, vagyis: *nem* római polgárokból, hanem szabad bennszülött alattvalókból felállított, önálló lovaszászlóalj. Az ilyen bennszülött segédcsapatokat itáliai származású tisztek vezették, a szolgálati nyelv is latin volt; a csapatfegyelem és kiképzés tekintetében semmivel sem maradtak el a római polgárokból kiállított legiók mögött, de a legénység ezen *ala*-kban és a gyalogos testvéralakulatokban (*cohors*-ok) nemzetiségi nyelvén társalgott (gondoljunk az angol birodalom indiai bennszülött

ezredeire) és csak mérsékeltlen volt hivatott az itáliai kultúra és a latin nyelv terjesztésére állomáshelye őslakossága körében. Biztos adatunk van most már arra, hogy *Aquincum* földsáncos és fapalánkös táborerődítmenyét Kr. u. 20-ban egy *ala* kőfallal vette körül. Ennek a lovascsapatnak a kilétét, sorszámat, nemzetiségét azonban nem árulja el nekünk az a csonka építési emléktábla, amelyet az Óbudai-rakparton legújabban találtunk.⁴⁾ *Aquincum* műszaki megerősítését ekkor az tette szükségessé, hogy a Duna-Tisza közére betelepültek az iráni származású (szármata) jazygok, tehát a Duna túlsó partján nagy mozgólódás támadt a barbár népek között.

Aquincummal szemben, a Duna túlsó partján ettől fogva kemény, harcias lovasnép tanyázott: a jazygok. Ez magyarázza meg, hogy *Aquincum* helyőrségében minden időben helyet foglalt lovaszászlóalj, vagy részben lovasított gyalogos ezred.

Abból az egy évszázadnyi időből, amíg *Aquincum* táborában csak *ala* táborozott, eddig a következő három *ala*-tól maradtak ránk emlékek: az *Ala Hispanorum prima*-tól (I. spanyol lovaszászlóalj)⁵⁾ négy-öt, az *Ala I. Auriana*-tól (I. Aurius lovaszászlóalj) és az *Ala Asturum II*-tól (II. aszturiai lovaszászlóalj) egyetlen közös emlék.⁶⁾ Ezek az emlékek mind a Kr. u. I. század írás- és szövegezési jellegeit viselik magukon. Legsajátosabb ezeken a legrégebb katonasírköveken⁷⁾ a népnév mögé helyezett csapat-számolás. Később mindig fordítva írták fel, először a csapat-számot, utána a népnevet. Az a tény, hogy az *Ala Hispanorum prima* többször annyi emléket hagyott hátra maga után *Aquincumban*, mint a másik kettő, nem tulajdonítható pusztán a véletlennek. Ez inkább azzal magyarázható, hogy ez a *Hispania* (ma: Ibér-félsziget) népeiből felállított lovascsapatotest hosszabb időn át állomásozott fővárosunk területén, viszont a másik két *ala* (amelyeket egyébként szintén Spanyolország akkori népeiből állítottak fel) csak átmenetileg fordult meg *Aquincum* földjén.

Amint látjuk, ezeket a bennszülött lovas és gyalogos, zászlóaljerejű csapatotesteket (*ala*-k és *cohors*-ok) azon népről nevezték el általában, amelyből eredetileg felállították őket. Azonban néhány esetben első parancsnokukról, így *Aurius*-ról a már említett *ala I. Auriana* nevű csapatotestet.

Mindhárom *ala* katonái, akiket sírköveik tanúsága szerint itt temettek el, germán származásukat hangsúlyozzák síremlékük feliratában, tehát mindegyik lovasalakulat nyugatról, Germánia valamelyik táborerődítmenyében eltöltött állomásozás után került el *Aquincumba*. Ezeket az önálló, bennszülött lovas és gyalogos zászlóaljakat ugyanis felállításuk után rendszeresen messze elhelyezték attól a vidéktől, amelynek népéből kiállították őket. Az új állomáshelyen aztán a létszámkiegészítés és ujoncozás általában a táborozási hely környékének bennszülött ifjúságából történt. Katonáink nemzetiségének a megjelölései (a síremlékeken) tehát híven jelzik azt az útvonalat, amelyet a csapatotestek addig megtettek. Az *Ala Hispanorum prima* Trier és Worms táborából, ha azonos azzal az *Ala I. Hispanorum* nevű csapatotesttel, amely *Augustus* és *Tiberius* császárok uralkodása alatt († Kr. u. 14, ill. Kr. u. 37) ott táborozott. Pannóniából már a *Flavius*-uralkodóház (Kr. u. 69—96) idején a Balkánra vezényelték.⁸⁾ Az *Ala Asturum II* más táborhelyeiről és további létéről nincs adatunk eddig.⁹⁾ Korábbi időből (*Tiberius* császár korából?) való a másik, *Celeia* (ma:

Cilli) mellett talált köemléke¹⁰⁾ [*Ti(berius) Julius Civis* nevű katonájától]. Azt hihetjük tehát, hogy az *Ala Asturum II.* Krisztus születése körül *Noricumban*, azaz a mai Ostmarkban járt és táborozott. Az *Ala Auriana I.* nevű lovascsapat Kr. u. 69-ben biztosan *Noricumban* (ma: Ostmark), Kr. u. 107-ben *Raetiában* (ma: Bajorország), Kr. u. 82-ben *Noricumban*,¹¹⁾ vagy pedig *boius* származású katonája származási területén, Nyugatpannóniában működött, amint ezt egyik katonai elbocsátó leveléből következtetni lehet.

Egy Kr. u. 20-ból való feliratos kőtáblánk szerint, amint már említettük, ekkor *Aquincumban* egy *ala* építkezett. Az építkezés hosszabb ideig tart, az építkező csapatnak több emléket kell maga után hagynia. Ez az építkező *ala* nemigen lehetett az *Ala I. Auriana*,¹²⁾ sem pedig az *Ala Asturum II.* Egyetlen közös emléktük arra enged következtetni, hogy ezt a két *ala*-t háborús okból, azaz *Domitianus* császár idejében a jazygok ellen (háború lovas ellenség ellen!) vezényelték *Aquincum* környékére.¹³⁾ Az *Ala Auriana I.* működési köre a reá vonatkozó összes egyéb adatok szerint eddig az ideig az Alpok vidéke. Helyváltozásaiban követte őt az *Ala Asturum II.* Viszont az *Ala Hispanorum prima* alig félszázad leforgása alatt a Rajna mellől a Balkánra került el, tehát legkorábban ez járhatott *Aquincumban*. Ha pedig az *Ala Hispanorum prima Tiberius* császár idejében még valóban Germániában volt, egy negyedik, ismeretlen nevű *ala* lehetett az a lovascsapat, amely Kr. u. 20-ban *Aquincumban* építkezett. Azonban mi arra gondolunk, hogy az *Ala Hispanorum prima* már a *Drusus* (*Tiberius* császár fia, aki Kr. u. 19- és 20-ban rendezte a viszonyokat a felsődunai birodalmi határnál) alatti csapatösszevonás alkalmával elkerült ide Germániából és átépítette kőből az aquincumi katonai tábort.¹⁴⁾ Azt azonban ma még nem is sejtjük, hogy ezt megelőzőleg az első földtáborban miféle csapattest végezte itt az őrszolgálatot és megszállást.

Érdeemes rámutatni, hogy a fentiek szerint az *Aquincumban* kimutatható első germánok Spanyolhóban felállított római birodalmi csapatok tagjaiként kerültek el fővárosunk területére.¹⁵⁾

Lovaszászlóalj mellett már a római uralom kezdetétől kellett lennie dunai hajóhadnak, amelynek naszádjai a Duna partján kiépített erődített táborok közt ellátták az összeköttetés, felderítés és utánpótlás feladatait.

A római uralom második szakaszában (kb. Kr. u. 80—kb. Kr. u. 260) *Aquincum* polgári és katonai virágzását éli. *Domitianus* császár idejében (Kr. u. 81—96) *legio* (római polgárokból álló, ma dandárnak megfelelő csapattest, kb. 6000 főnyi gyalogos, 120 főnyi lovas) kerül *Aquincum* táborába. Az oka ennek az lehetett, hogy a jazygokkal és a felvidéki germán népekkel ezidőben kitört háború természetes irányítóhelye *Aquincum* volt. Világpolitikai szempontból pedig a rajnai határról a Középdunához terelődött át a katonai súlypont. Ezért ettől az időtől kezdve a római uralom végéig állandóan állomásozott *Aquincumban* *legio*, mellette még kb. ugyanolyan létszámerejű, bennszülött segédcsapatalakulat (*ala* vagy *cohors*), úgyhogy tíz-tizenkétezer főnyi katonaság állomásozott *Aquincum* nagy táborában és a parancsnoksági körzetébe tartozó, közvetlenül szomszédos Dunaszakasz (északon Szentendrétől, délen Nagytétényig) őrtornyai-ban, kiserődjeiben.¹⁶⁾ Amint tudjuk, a római birodalom határán erődláncolat

(*limes*) húzódott végig. *Aquincum* is ezen határerődítménysor egyik, bár központi jelentőségű láncszeme volt.

Ebből a második korszakból a következő *ala*-któl ismerünk feliratos emlékeket *Aquincumban* :

Az *Ala I. Tungrorum Frontoniana* (I., Fronto parancsnokról elnevezett tungere lovassászlóalj; a tungerek, egy germán néptörzs, a mai Tongern körül éltek) Kr. u. 85-ig Nyugatpannoniában (*Pannonia superior*, első táborhelye: *Carnuntum*, Deutsch-Altenburg), *Antoninus Pius* császár uralkodása (Kr. u. 138—161) óta pedig *Daciában* (Erdély) mutatható ki.¹⁷⁾ A közbeeső időn át (Kr. u. 85—138) táborozott vidékünkön. *Wagner* tévesen tételezi fel, hogy alsópannoniai táborhelye *Campona* lett volna (Nagytétény). Egyetlen tétényi emléket¹⁸⁾ *Aquincumból* hurcolhatták el, és így jutott el Téténybe. Ugyanilyen úton kerülhetett el Dunapentelére *Cusides* nevű lovasának a síremléke.¹⁹⁾ Két más köemléke biztosan *Aquincumban* került elő.²⁰⁾ Egy Kr. u. 114-ben kiadott katonai elbocsátólevél²¹⁾ (lh. *Carnuntum*) birtokosa, mint az *ala Frontoniana* katonája, *aquincumi* nőt vett el feleségül. Ez is arra vall, hogy a csapat a megelőző időszakban *Aquincum*-ban táborozott. Csapatunkat eredetileg a germán tungerekből állították fel.

Az *Ala I. Thracum veterana sagittariorum* = I. thrák nyilazó lovassászlóalj *Intercisa*²²⁾ (Dunapentele) és *Campona*²³⁾ (Nagytétény) táboraiiban állomásozott a II. és III. század folyamán, de ezen hosszú idő alatt *Aquincumban* is meg kellett fordulnia. Egy Kr. u. 167-ből való katonai elbocsátólevél,²⁴⁾ amelynek tulajdonosa az *Ala I. Thracum veterana* katonája és *eraviscus* származású, Óbudán került napfényre. Az *ala* egyik altisztje (*decurio*-ja) Óbudán állított oltárkövet *Liber* (a bennszülöttek ősi istensége rejlik ezen latin elnevezés mögött) istenségnek.²⁵⁾ Ezt a lovassapatot eredetileg a mai Bulgária földjén lakó thrákokból állították fel.

Az *Ala I. Augusta Ituraeorum sagittariorum* és az *Ala III. Thracum (sagittariorum civium Romanorum)* egy-egy feliratos emléken szerepel *Aquincumban*.²⁶⁾ Az előbbi, »az ituraeuszok I. számú, kitüntetett nyilazó lovassászlóalja«, a szíriai Drúz-hegységben lakó *Ituraei*-törzsből felállított lovassászlóalj, valóban megfordult itt a III. sz. fordulóján²⁷⁾ körül, viszont az utóbbi csapattest (a thrákok III. számú, római polgársággal kitüntetett nyilazó lovassászlóalja) köemlékét Almásfüzitőről hurcolták el *Aquincumba*²⁸⁾, tehát semmi köze az itteni hadirendhez. A szír lovassapat elhozatala *Aquincumba* a túlparti, iráni származású jazygok ellen, észszerű katonai intézkedés: a megfelelő fegyver szembeállítás volt.

A legkorábban itt járt *cohors*-ok egy-két emlékekkel, tehát a legszűkösebben vannak képviselve régészeti hagyatékunkban. (*Cohors* = a nem római polgárokból felállított 500-as vagy 1000-es létszámú, önálló gyalogos vagy részben lovasított — *equitata* — bennszülött zászlóalj.)

A *Cohors I. Montanorum* egyetlen *aquincumi* vonatkozású emléke az a bronztablára vésett katonai elbocsátó okmány, amelyet Kr. u. 102-ben a *cohors* egyik hispaniai származású gyalogosának állítottak ki és amelyet Budapesten a Dunából kotortak ki.²⁹⁾ Azonban lehetséges, hogy ezen csapattest nevére egészíthető ki egy *aquincumi* téglabélyege: CM... , azaz: C(ohors)(prima) M[ontanorum], ha ugyan nem a c(ohors) I.M(aurorum)

hagyatéka. Feliratos köemlék egyáltalán nem ismeretes eddig ettől a csapattól. Kr. u. 80 és 102 közt táborozhatott itt. A csapattestet, neve után ítélve, (I. számú alpesi gyalogos zászlóalj) eredetileg alpesi keltákból állították fel.

A *Cohors I. Vindellicorum* ∞ (=milliaria, ezres létszámú) *civium Romanorum*, I. számú, alpesi népekből (vindeliciaiakból) felállított, római polgárjoggal kitüntetett gyalogzászlóalj Kr. u. 100-ban már a Balkánra került el,³⁰ tehát előtte táborozott itt, ha a rávonatkoztatott, egyetlen aquincumi sírkömléke (CIL III. 3562) helyesen nyert kiegészítést.

A *Cohors I. Alpinorum equitata* (Alpesiek I. számú, részben lovasított gyalogzászlóalja) a legújabb aquincumi ásatásoknál (Kórház- és Szél-utca sarkán, tehát bent a táborban) napfényre került téglabélyeg alapján szintén felveendő az itt járt csapattestek sorába.

Ezen téglabélyegünket ugyanis:

COHA (41. kép) csakis C O H (ors)

A L (pinorum) csapatnévre egészíthetjük ki. A bélyeges téglát a

felső törmelékrétegben találtuk,

tehát a leletkörülményekből ez

esetben időmeghatározásra sem-

mit sem következtethetünk. Újon-

nan megismert csapattestünk,

teljes nevén a *Cohors I. Alpinorum equitata* ugyan semmi más emléket

nem hagyott reánk *Aquincumban*, — ezért eddig állomáshelyeit *Carnun-*

tum (Deutsch-Altenburg és Petronell közt legió-táborhely), *Intercisa*

(a mai Dunapentele helyén római táborhely) és *Lussonium* (Kömlöd-

Paks) táboraiiban keresték³¹) (a Kr. u. I—II. sz.-ra vonatkozólag) — de

bélyeges téglánk alapján most már *Aquincumot* is tekintetbe kell

vennünk. Az időpontot a Kr. u. II. sz.-ra utaló katonai elbocsátó levelek³²)

mellett egy új afrikai feliratos emlék³³) segít meghatározni, amely *Marcus*

Vettius Latro tisztségeinek a felsorolását adja. Ő, mint a *cohors I. Alpinorum*

equitata parancsnoka (*praefectus*), kitüntetésekert nyert *Traianus* császár

háborúiban (a dákok ellen, Kr. u. 101—106). Fontos, hogy ez a tiszt

a *legio II. adiutrix*-ből, a Kr. u. II—IV. évszázadokon át állandóan *Aquin-*

cumban állomásozott »II. számú *adiutrix* (segítő) legio«-ból lépett át

cohorsunkba, lehet, hogy éppen *Aquincumban*, ahol ez a *legio* állandóan

táborozott. Ezzel az időadattal összevág, hogy az egyik katonai elbocsátó

bronztábla-diploma (CIL XVI. sz. 112.) tanúsága szerint a *cohors* egyik

katonája: *Ulpus Biausco eraviscus*-származású volt, akit ebből a népből

(ez a nép *Aquincum* körül lakott) Kr. u. 120 körül sorozhattak be, nyilván-

valóan az *Aquincumban* táborozó *Cohors I. Alpinorum*-ba, amelyből később

véglegesen szabadságolták.

A *Cohors I. Thracum equitata* nevű, a balkáni thrákokból szervezett,

részben lovasított gyalogos alakulatról eddig annyit tudtunk, hogy

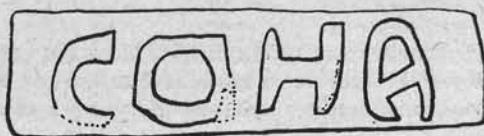
a Kr. u. II. sz. folyamán *Pannonia inferior* (a Dunántúl keleti része)

csapatai közt volt, de táborhelyeit nem ismertük.³⁴) Az 1939. évi aquincumi

ásatások közben Óbudán, a Kórház- és Szél-utca sarkán a felső, törmelékes

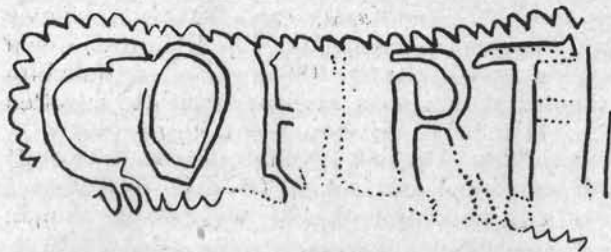
(összekeveredett) rétegben egy téglát találtunk (az előző csapat bélyeges

téglájával egy helyen, ami esetleg az alkalmazás egyidejűségére mutat).

41. Téglabélyeg a COH(ors) AL(pinorum) csapat nevével.

Ezen a téglán a Kr. u. II. sz. elejére jellemző, lábalakú keretbe foglalva a 42. képen bemutatott bélyeget olvashatjuk.

42. Téglabélyeg a COH(ors) PR(ima) TH(racum) csapat nevével.

= a *cohors* (műhelyéből)] készítményei. Azt hitték továbbá, hogy készítési idejük a késő római kor, a Kr. u. III. vagy IV. század. Legújabbban talált, hasonló bélyeggel ellátott téglánk azonban két okból megfontolásra készíttet bennünket: 1. a lábalakú keret miatt korai időbe, legalább a Kr. u. II. sz. első felébe kell tennünk eredetét; 2. ha már kiírják egészen a szót, miért épp egy mássalhangzó-csoportban hagynák ki az egy O-betűt? (Fonetikusan az első o-betű elhagyása a természetes, amint ezt látjuk is a *CHORTIS*, *CHOR*, *CHORT* példákban.) Ezért mi indokoltnak érezzük, hogy újonnan előkerült téglabélyegtípusunkat kivegyük a *COHORTIS*-nak olvasott bélyegek sorából. Kiegészítésként ajánljuk ezt az olvasást: *COH(ors) PR(ima) THR(acum)...* A P és R betűket, esetleg a T, H és R betűket összekapcsolva írhatták. A *COHRT* bélyeggel ellátott téglák (43. kép), amelyeket 1939-ben Óbudán a Kórház-

43. Téglabélyeg a COH(ors) PR(ima) T(hracum) csapat nevével.

és Szél-utca sarkán hoztunk felszínre, még inkább a *COH(ors) PR(ima) T(hracum)* csapattest készítményeinek tekinthetők. A P és R betűk ezen a bélyegen is egybekapcsoltak. Ezzel talán megtaláltuk a *Cohors I. Thracum equitata* táborhelyét, amely így a II. sz. első felében *Aquincum* lenne. Talán nem véletlen, hogy az egyik már régebben ismert, hasonló téglabélyeg: *COHRTIS*³⁶⁾ ugyanonnan ismeretes, ahol a *Cohors I. Thracum equitata* egyetlen biztos, de jóval későbbi korból való pannóniai feliratos kömleke napfényre került (*Brigetio* = Szöny).³⁷⁾ Legújabbban ásott ki Nagy Tibor a szentendrei táborban a *porta praeloria* kapu útteste alatt húzódó vízcsatornából *COHRT* bélyegű téglákat, amelyek szerintem ugyanígy *coh(ors) pr(ima) T(hracum)* nevű csapatnak tulajdoníthatók. Csapatunk tehát vidékünkön is szerepelt, mégpedig Szentendrén is a Kr. u. II. sz. elején. Nagy Tibor ugyanis tőlünk függetlenül állapította meg, hogy az illető vízcsatorna a feltételezett földtábor kőbe való átépítésekor készült, még a Kr. u. II. sz. I. felében, legvalószínűbb, hogy Traianus uralkodása idején.^{37/a)}

A *Cohors I. Ulpia Pannoniorum* ∞ *equitata* és *cohors II. Alpinorum* nevű gyalogzászlóaljok egy Székesfehérvár és *Aquincum* közt előkerült sírkő

A *CHORTIS*, *COHRT*, *COHORTIS*, *CHO*, *COH*, *CHOR*, *CHORT*, *COHRTIS* téglabélyegeket³⁵⁾ eddig úgy volt szokás értelmezni, hogy ezek kiegészítése *C(o)HO(RTIS)*, és egy ismeretlen, közelebről meg nem nevezett *cohors* [*Cohortis*

feliratában³⁸) egymás mellett említve találhatók (az előbbi, a száva-vidéki illyr pannonokból, *Ulpus Traianus* császártól felállított, ezres létszámú *cohors*, részben lovasított: *equitata*; az utóbbi neve: az alpesiek II. számú gyalogzászlóalja). A *Cohors II. Alpinorum* semmi más nyomot nem hagyott hátra, úgyhogy talán a sorszámjelzés téves, és a *cohors I. Alpinorum* emlékével állunk szemben (ld előbb). A másik *cohors* aquincumi táborozását már biztos alapokon tételezzük fel, mert bélyeges téglái ismeretesek Óbudáról, *COH(ors) I. VLP(ia) P(annoniorum)* és *COH(ors) I. VLP(ia) P(annoniorum) ANT(oniniana)* bélyegekkkel.³⁹) Utóbbi téglabélyeg *Antoniniana* jelzője azt igazolja, hogy ez a *cohors* még *Caracalla* (Kr. u. 211—217) idején is *Aquincumban* működött.⁴⁰)

A *Cohors I. Asturum* (eredetileg a hispaniai aszturokból felállított gyalogcsapattest) *Astura* (Zeiselmauer, Ostmark) táborában állomásozott a Kr. u. egész II. és III. sz. folyamán.⁴¹) Egyik katonájának *Aquincumban* állítottak síremléket.⁴²) Talán a Kr. u. III. sz. válságai és ellenséges betörései idején került volna ide átmeneti tartózkodásra és háborús szereplésre?

A *Cohors ∞ (= milliaria) Maurorum equitata* (Mórok részben lovasított, ezres létszámú gyalogos csapatteste) és a *Cohors I. Numidarum* (Numidák I. számú gyalogos zászlóalja) eredetileg afrikai népekből, a hamita berberekből, Északafrika ókori őslakóiból alakult. Három-három feliratos emléküik maradt ránk *Aquincumban*⁴³) (egy-egy közös). Ezeknek stilisztikai jellegzetességei⁴⁴) után ítélve a Kr. u. III. sz. elején, a II. és III. sz. fordulóján tartózkodott a két *cohors* *Aquincumban*. Az afrikai sivatagi lovasnépek katonai fűjságát, miként a szíriai csapatokat, tudatosan állították itt szembe az iráni jazygokkal.

A *Cohors I. ∞ nova Surorum sagittariorum (Antiochensium)* nevű csapattestet *Alexander Severus* császár (Kr. u. 222—235) alakította meg az *Antiochia*-vidéki szírekből, mint különleges, íjász alakulatot.⁴⁵) Nevének jelentése: Az antiochiai szírek újonnan szervezett, I. számú, ezres létszámú nyilazó gyalogos csapatteste. A túlpárti keleti lovasnép, a jazygok ellen, mint megfelelő fegyvert, vezényelték erre a vidékre. *Ulcisia Castra* (Szentendre) erődítménye mellett *Aquincum* táborában is jelentős számban hagyott hátra feliratos kő- és bélyeges téglaméleket,⁴⁶) tehát fővárosunk táborerődítménye védelmében és kijavításában is része volt.

A *Cohors VII. Breucorum (civium Romanorum equitata)* a mai Szerbia területén lakó *breucus*-okból felállított, részben lovasított VII. gyalogos zászlóalj, amely egyszer vitézségéért egyetemlegesen nyert el római polgárjogot, keletről a Kr. u. II. sz. 2. felében került el *Pannonia inferior* tartományba (Dunántúl keleti része). *Lugio* (Dunaszekcső) lett volna eredetileg a táborhelye,⁴⁷) de egy időre, ami más csapattesttel is megtörtént, munkásosztagként szerepelt és bélyeges téglakészítményeivel táplálta az egész tartományi határszakasz erődépítkezéseit. *Aquincumban* a házi-legió, a *legio II. adiutrix* mellett ez a csapat hagyta ránk a legnagyobb bélyeges téglamélekmennyiséget.⁴⁸) Lehet, hogy ide nem hajón szállították el a *cohors* téglakészítményeit, hanem a helyi kitűnő agyagból a helyszínen vetette a *cohors* a Kr. u. III. sz. 1. felében szükségessé vált erődépítkezésekhez az építőanyagot.

Amíg ezen önálló, bennszült lovas és gyalogos csapattek, amelyeket bemutattunk, általában csak átmenetileg, rövid ideig állomásoztak Aquincum táborerődítményében az itteni legió mellett, addig egyik *legió*, a *legio II. adiutrix* (a II. számú, segítő *legió*) három évszázadon át (Kr. u. I. sz. vége — IV. sz. vége) állandóan itt táborozott, úgyhogy *Aquincum* házilegiójának tekinthető. Természetes, hogy *Aquincum* területén számtalan bélyeges téglá és sok feliratos kőemlék nevezi meg ezt a csapatteket. Ezen csapatteket emlékei közé könyvelendő el egy csonka sírkő, amely a legújabb ásatások kapcsán (1941 április 29-én) a Szentlélek-téren került napfényre és eddig ismeretlen a szakirodalomban.

Síremléktáblánk (mészköből) egykor egy sírkert (kőlapokkal körülvelt sírhely) homlokzatán állott. Fele teljes hosszában hiányzik, alul és felül is letört egy-egy sornyi belőle (44. és 46. kép). A megmaradt rész magassága 64–66 cm, szélessége 51–55 cm, a kőtábla vastagsága 24–28 cm.

44. A 46. képen ábrázolt síremlék felirata.

állomáshelyéről. Ideiglenes távollétei alatt sem maradhatott erős megszálló erő nélkül ez a fontos határmenti katonai központ és helytartói székhely. Úgy látszik, hogy ilyenkor a legközelebbi legiótábor legiója váltotta fel a II. *adiutrix* legiót és tartózkodott itt addig, amíg *Aquincum* állandó legiója visszatért a háborúból. Más legiók pedig különítményeikkel képviselték magukat Aquincumban a házilegió ittléte alatt, ha háborús helyzet katonai erők összevonását kívánta meg a birodalom ezen határszakaszán.

A feliratos mező magassága : 50·5, szélessége 30—32·5 cm. A feliratos mező pereme kétszeresen hornyolt. A betűsorok magassága 5·2 cm. Csonka feliratunkat így olvashatjuk: [D(is) M(anibus)]/L(ucii) AVR(elii) D.... OPT(ionis) LEG(ionis) [II. ad(iutricis)] | STIP(endiorum) ... VIXIT A[nn(os) ...] C(aius) IVL(ius) S[...]| CORNIC(ularius vagy: cornicen...) HERES...

Azaz : *Lucius Aurelius D...* [a *legio* II. *adiutrix*] centurio jelöltje [halotti árnyainak], aki szolgált évet, élt évet, [állította] mint örököse *Caius Iulius S...* *cornicularius* (szárnysegédi és irtóki teendőkre magasabbrangú tisztek mellé beosztott altiszt) vagy : *cornicen* (ezredkürtös).

Feliratos kőemlékünk a Kr. u. II. századból származhatik. Tanúsága a katonák közti bajtársias összetartásnak, amely addig ment el, hogy a katonák (nyilvánvalóan nőtlenek) egymást tették meg örökösüknek.

Aquincum háziezrede azonban több ízben kelt hadra és távozott el állandó

Bemutatjuk az aquincumi táborerődítményben átmenetileg megfordult legiókat.

A *legio XIII. Gemina* (XIII. számú ikerlegió) egyetlen aquincumi feliratos emléke⁴⁹⁾ csak kéziratilag maradt fenn, nem egészen érthető és így figyelmen kívül hagyható.⁵⁰⁾ Ez a *legio* mégsem járt vidékünkön.

A *legio XXII. Primigenia* (XXII. számú, ősrégi vagy szerencsés legió) két katonája sírját jelölték meg egy aquincumi feliratos kővel.⁵¹⁾

Ezek a legióval vagy csak a *legio* azon *vexillatio*-jával (különítmény) kerülhettek ide, amely a *Marcus Aurelius* császár (Kr. u. 161—180) uralkodása alatti ellenséges betörések elhárítása végett működhetett közre *Aquincum* körül.⁵²⁾

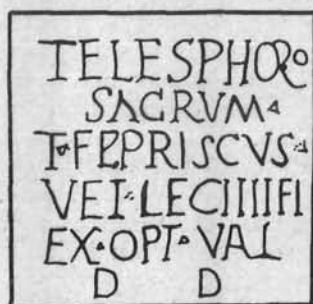
A *legio II. Italica* (II. számú itáliai legió) csak bélyeges téglát hagyott hátra *Aquincum* emlékanyagában.⁵³⁾ Ez a legió is a *Marcus Aurelius* alatti válság idején fordulhatott meg vidékünkön. Téglái azonban hajón való szállítással is eljuthattak ide.

A *legio X. Fretensis*, a X. számú, a (szicíliai) tengerszorosnál győztes legió, Jeruzsálemnek, majd a vöröstengermenti *Aila*-nak állandó legiója, *Gaius Julius Magnus* nevű katonáján keresztül szintén hagyott hátra *Aquincumban* feliratos köemléket.⁵⁴⁾ A *legio*, illetőleg a különítménye a II. sz. folyamán járhatott a Dunakönyök vidékén. Előbb megnevezett katonájának a síremlékét felesége, *Publia Surilla* állíttatta katonaférjének. Az asszonynak neve ellenére sem kell szíriai származásúnak lennie. *Aquincumban* ugyanis jelentős szír kolónia volt. Csak itt vehette el őt feleségül *Gaius Julius Magnus*, amikor legiójával vagy ennek különítményében ezen a vidéken állomásozott.

A *legio IV. Flavia*, a IV. számú, *Flavius (Vespasianus)* császár létesítette *legio*, amely *Moesia superior* tartományban (a mai Szerbia) *Singidunum* (Zimony) és *Viminacium* (Kosztolác) állandó helyőrségét képezte századokon keresztül, biztosan nem pusztán különítménnyel képviselte magát *Aquincumban*, mint valószínűleg az előbb említett legiók. Számos feliratos emléken kívül⁵⁵⁾ (ezek közt van egyik *praefectus castrorum* — tábori térparancsnok — fogadalmi oltárköve, tehát az egész táborot birtokolja ez a legió) bélyeges téglái is napfényre kerültek az óbudai ásatások alkalmával.⁵⁶⁾ A szakírók véleményei megoszlottak, hogy mikor foglalta el ez a legió a *legio II. adiutrix* távollétében *Aquincum* erődített legiótáborát. *Ritterling* szerint⁵⁷⁾ a *parthusok* elleni háború (Kr. u. 162—166) vagy *Septimius Severus* keleti háborúja (Kr. u. 197—199) alatt helyettesítette *Aquincumban* az innen hadbavonult házilegiót. *Kuzsinszky* (és *Alföldi András*) szerint⁵⁸⁾ *Domitianus*nak a dákok ellen indított háborúja (Kr. u. 86—89) idején idözött *Aquincumban* a *IV. Flavia* nevű *legio*, mialatt a már előbb idekerült *II. adiutrix legio*-nak a dákok ellen kellett felvonulnia. Ha a *IV. Flavia* nevű legió aquincumi feliratos emlékeit vizsgáljuk, stilisztikai szempontból részint a Kr. u. II., részint a III. sz.-ba utalhatók. Legutóbbi óbudai ásatásaink folyamán (a Kórház- és Szél-utca sarkán) padozatul szolgáló téglákon *LEG(io) II. AD(iutrix)* és *LEG(io) IIII. F(lavia)* bélyeg volt olvasható. Az előbbi bélyeg a korai időkre (legkésőbb a Kr. u. II. sz. elejére) jellemző lábalakú keret foglalja körül. Mindez arra mutat, hogy a két *legio* egymást többször váltotta fel itt, szóval, hogy a *legio IV. Flavia* nem egy ízben

fordult meg a *II. adiutrix* otthonában, sőt egyszer korai időben is: a Kr. u. I. sz. végén vagy a II. sz. elején is itt volt már. *Domitianus*, *Marcus Aurelius* és *Septimius Severus* császárok idején tör ki súlyos háború (Kr. u. 86—92; 166—172; 178—180; 195—197; 208—211) a Duna középső és felső folyásánál, illetőleg nyugaton Galliában és Britanniában, amikor az ezen harcterekhez közelebb eső *Legio II. adiutrix*-nak hadba kellett vonulnia, az őrhelyén támadt irt pedig a dél felé legközelebb táborozó *IV. Flavia* legiónak kellett ideiglenesen kitöltenie.

A *legio IV. Flavia* korai (Kr. u. I. sz. vége) aquincumi állomásozásának legújabb feliratos kőemlék-bizonyítékát az *Aquincumi Múzeum* legutóbbi ásatásai alkalmával (1941 április) találtuk meg a Szentlélek-téren. Ez a kis oltárkő minden szempontból értékes és új adatokkal szolgál fővárosunk római kori multjához, helyrajzához, hadtörténetéhez és vallási életéhez egyaránt (45. és 47. kép).

45. A 47. képen ábrázolt oltárkő felirata.

A kő magassága 40·5, szélessége 18·4, vastagsága 18 cm. A feliratos mező magassága 15·3, szélessége 16·4 cm. A betűk magassága a legfelső sorban 25, a legalsó sorban 16, közben 18 mm. Az oltárkő felül három 23 mm magas körgyűrűben zárul le, amelyek felfelé fokozatosan kisebbednek. Átmérőjük 18, 14·5, illetőleg 12 cm. Még kellett lennie felül egy negyedik gyűrűnek is, közepén egy lyukkal, amelybe *Telesphorus* szobrocskáját beleerősítették, beleszúrták. Ezen feltevésre feljogosít bennünket a harmadik gyűrű felett mutatkozó töréses felület, valamint a közepén látható kis lyuk, nyilvánvalóan a negyedik gyűrű lapjába vésett lyuk alja.

Mivel az aquincumi római tábori kórház (*valetudinarium*) alapjait (fűtőfolyosókat a padozat alatt) biztosan megállapíthattuk Óbudán a Flórián-tér mellett (a lebontott Majláth-utca elején), ezen oltárkő lelőhelyén nem lehetett a legiőtábor kórháza, noha az oltárkő állítója a kórház egyik gondnoka. Egyszerre két kórházat nem tarthattak fenn *Aquincum* táborerődítményében sem. Az oltárkő különben is kevert rétegben került elő, amint, igen sajnálatosan, Óbudán mindenütt keverten találjuk a rétegeket a római falmaradvány és épületalapzat legaljáig, ahol Óbuda építői beleépítkeztek a római kultúrrétegbe és megzavarták azt másutt is. Tehát az oltárkövet máshonnan, mondjuk a Majláth-utcából is elhurcol-

A szóbanforgó oltárkő feliratos részében sér tetlenül maradt fenn. Feliratát így olvassuk: TELESPHORO | SACRUM | T(itus) FL(avius) PRISCVS | VET(eranus) LEG(ionis) IIII FL(aviae) | EX OPT(ione) VAL(etudinariii) | D(ono) D(edit).

Azaz: »*Telesphorus*nak szentelve ajándékkul adta *Titus Flavius Priscus*, a *legio IV. Flavia* kiszolgált katonája, a katonai kórház volt gondnoka.

Az oltárkő anyaga vörös márvány, olyan fajta, amely Magyarországon egy veszprémi felhagyott kőbányában, Süttön, a hunyadmegyei Branyicskón és Pílisborosjenőn található.⁵⁹⁾

46. Egy centurio-jelölt síremléke Aquincumból (felirata a 44. képen).

47. Telesphorusnak szentelt oltárkő Aquincumból
(felirata a 45. képen).

hették a Szentlélek-térre, eredetileg azonban a legiókórházban állította fel a hálás kórházgondnok. A lelőhely színhelyét a Szentlélek-téren az *Aquincumi Múzeum* a közeljövőben fogja felásni szélesebb területen: akkor talán jobban tisztázódik ezen helyrajzi kérdés. Az 1941. évben húzott próbaárok alapján az oltárkő lelőhelyén csak egy fürdőmedence létezését állapíthattuk meg. Ennyiből merészség lenne mindjárt arra gondolni, hogy *Titus Flavius Priscus* egy gyógyfürdőt »*dono dedit*«, építtetett volna *Telesphorus*nak, a csodálatosan gyógyító istenségnek, vagy pedig itt lett volna a *legio IV. Flavia* külön kórháza a *legio II. adiutrix* kórháza mellett (hiszen egyszerre nem időzött úgysem a két legió a táborban, hogy két külön kórházra lett volna szükség), vagy, hogy e helyen lett volna egy korai építési periódusban a legiótábor kórháza. Egy egyszerű kiszolgált katona erszényéből nem telhetett semmi nagyobb építményre, hanem a »*donum*« maga az oltárkő lehetett, amelyet hálája jeléül az istenségnek felajánlott.

Vallástörténeti szempontból nagy jelentőségű, hogy ez az első *Telesphorus* istenségnek ajánlott oltárkő *Aquincumban*, sőt tudomásunk szerint egész Pannoniában és egyáltalán a római birodalom nyugati, latin nyelvű felében. Azonban az istenség ábrázolása domborműben már számos helyről ismeretes volt. Így *Aquincumban* egy kőszírláda keskenyebb oldalán faragtak ki egy törpe, csuklyás köpenyes alakot,⁶⁰ ahogy ábrázolni szokás *Asklepios-Aesculapius*t, a gyógyítás földalatti kígyósfejdelme gyermekkísérőjét, *Telesphorus*t. Ez a *Telesphorus Aesculapius*-szal és *Hygieia*-val egy isten-triász is képez.⁶¹ Egyébként továbbmenőleg a »*genius cucullatus*« (csuklyás köpenyes génusz) nevű istenséggel is azonosítandó, akiben *Egger* szerint⁶² egy eredetileg kelta istenséget kell látnunk. Ez behatolt *Aesculapius* kultuszkörébe és ott, mint valami új *Asklepios*, görög nevet kapott. *Telesphorus* lényegéről és a hívek számára való jelentőségéről a vallástörténészek felfogásai erősen eltérők. Így *Schwenn* szerint⁶³ ő a »Beteljesítő«, mivel *oneirata telesphora*: olyan álmok, amelyeket az istenség valóra vált. *Kerényi* szerint⁶⁴ *Aesculapius* kétféleképp ajándékoz gyógyulást, esetleg halál alakjában. A gyógyulás pozitív fájára *Hygieia* (»Egészség« istennője) utalna, a másakra *Telesphorus* (»A Vég elhozója«). *Kerényi* azonban más helyen⁶⁵ úgy látja, hogy *Telesphorus* a betegség jó végét, az egészséget is elhozhatja, hiszen *Asklepios-Aesculapius* és *Hygieia* neve: *telesphoroi*.

Oltárkövünk tanúskodik arról, hogy az utóbbi, jó értelemben kell látnunk *Telesphorus* lényegét. *Titus Flavius Priscus*, a katonai kórház gondnoka a saját vagy bajtársai meggyógyításáért nyilvánvalóan hálából ajánlja fel az istenségnek ezt a kis, szobrocskával ellátott oltárkövet. *Priscus* a második kórházgondnok, akit feliratos köemlék alapján névleg ismerünk *Aquincumból*. A másik, *Titus Venusius Aper* a Kr. u. II. sz. első felében élt vidékünkön.⁶⁶ *Titus Flavius Priscus* oltárkövét sem származtathatjuk későbbi időből, sőt látunk indítékokat, amelyek alapján arra kell gondolnunk, hogy a Kr. u. I. sz. végén került ide legiójával, a *legio IV. Flavia*-val. Ennek a kebeléből *Aquincumban* bocsátották el véglegesen és *veteranus*-minőségében bízták az öreg hadfira a kórházgondnokságot, míg aztán ebből is kiiregedett és végül a teljes nyugalomba visszavonulva állította azt az oltárkövet, amelyet most ismertetünk.

A *Titus Flavius* előnév és családnév azt a meggyőződést kelti bennünk, hogy viselője nem sokkal élt későbbben a *Titus Flavius* elő- és családnévű császárok (*Vespasianus*: Kr. u. 69—79, *Titus*: 79—81, *Domitianus*: 81—96) koránál, sőt valószínűleg a *Flavius*-uralkodócsalád valamelyik tagjától nyerte el elbocsátását, polgárjogát és ezzel együtt *Flavius*-családnévét. Bátran feltételezhetjük tehát, hogy legkésőbb Kr. u. 96-ban szabad-ságolták őt a *legio IV. Flavia* tényleges kötelékéből. Ezután még legfeljebb 20—25 esztendőn át láthatta el, mint kórházgondnok, beteg és sebesült bajtársai élelmezését, ruházását és elhelyezését. E szerint oltárkövünket Kr. u. 120 körül készítették, ekkortájt ajánlotta fel *Titus Flavius Priscus*. (Persze *Priscus* elbocsátása *Viminaciumban* is történhetett, és innen is elkerülhetett a *veteranus* katona *Aquincumba*, saját elhatározásából ezt a várost választva lakóhelyéül öreg korára.)

Titus Flavius Priscus-nak eddig más feliratos emléke nem ismeretes Pannoniából. Egy azonos nevű ember *Virunumban* (Zollfeld, *Noricum* tartomány fővárosa) életében készítette el síremlékét sajátmagának, feleségének és anyjának.⁶⁷⁾ Foglalkozását nem jelölte meg a feliratban. Semmi okunk nincs arra, hogy azonosítsuk az *aquincumi kórházgondnokkal*, akinek e szerint *Aquincumban* kell megtalálnunk síremlékét, ahol öreg korát töltötte.

Kr. u. 92-ben egy egész római *legio* (a *legio XXI. Rapax*, »*XXI.* számú, előretörő *legio*«) megsemmisült az Alföldön lakó jazygokkal szemben.⁶⁸⁾ Nyilvánvaló, hogy ez a *legio* megfordult Keletpannoniában, mielőtt tragikus véget ért volna. Talán *Aquincumon* is átvonult, ezt azonban ma már nem tudjuk eldönteni. Van olyan vélemény, hogy ez a *legio* táborozott *Aquincumban*; megsemmisülése után elárvult táborát *Aquincumban* a *legio XIV. Gemina* (a *XIV.* számú, iker*legio*) szállotta volna meg. Utóbbi csapattestnek valóban ismeretes egy feliratos köemléke⁶⁹⁾ *Aquincumból*, *Cornelius Flavius* nevű *centurio*-ja sírköve, amely a puszta nevet tartalmazza. Egyetlen ilyen csonka felirat nem föltétlen bizonyíték az illető *legio* *aquincumi* táborozása mellett. Azonban lehet, hogy a *XIV.* iker*legio mogontiacum-i* (*Mogontiacum* a mai Mainz helyén) táborhelyéről a *XXI. Rapax* katasztrófájának a hírére *Mursella*-ig (Petrieveci helyén római táborhely) nyomult le a jazygok elleni hadműveletek keretében, ahonnan visszatérőben erősítéskép *Aquincumban*, majd *Ad Flexum* erődített táborában (a mai Magyaróvár helyén) időzött rövid ideig, amíg a dunabalparti ellenséges népek egészen lecsillapodtak, mielőtt *vindobona-i* (Wien) állomáshelyét elfoglalta volna.

Biztosabban tudjuk, hogy a *legio X. Gemina* (a *X.* számú iker*legio*) táborozott *Aquincumban*, a Kr. u. 103—107. években.⁷⁰⁾ Több feliratos köemlék⁷¹⁾ maradt fenn tőle fővárosunk területén. Bélyeges téglái a későbbi házilegio, a *legio II. adiutrix* tégláival együtt kerültek napfényre,⁷²⁾ tehát egymást felváltották, esetleg egymást itt is érték. Felmerült olyan vélemény is,⁷³⁾ hogy a *legio II. adiutrix* előbb itt volt és a *legio X. Gemina* azalatt tartózkodott *Aquincumban*, amíg a *II. adiutrix* a *Traianus* császár által a dákok ellen viselt háborúban volt távol. A *legio X. Gemina* különben később *Vindobona* (Wien) állandó helyőrsége lett. A *leg(io) XI. C(laudia) p(ia) f(idelis)* nevű *legio* (a *XI.* köteleességteljesítő, hú, *Claudius*-féle *legio*), *aquincumi* bélyeges téglái alapján (CIL, III. 11.351) következtetve, szintén megfordult és építkezett fővárosunk területén, mielőtt (Kr. u. 114-ben)

balkáni állomáshelyére távozott volna Pannoniából. Végül a *legio I. adiutrix* is, amely különben századokon át *Brigetio* (Szöny) erődített táborában védte a dunai határt a felvidéki germán törzsek ellen, szintén több feliratos kőemléket⁷⁴⁾ és bélyeges téglát⁷⁵⁾ hagyott hátra *Aquincumban*. Nevének jelentése: »Az I. számú, segítő legio«. Mivel *Caracalla* császár (Kr. u. 211—217) óta *Brigetio* átsatolás következtében (*Pannonia superior* tartományból *Pannonia inferior* tartományhoz, a két tartomány határvonala nagyjában a Balaton irányba) *Aquincummal* egyazon tartományba tartozott, ezen legio aquincumi emlékeit másként kell megítélnünk, mint az előzőkéit. A feliratos kőemlékek stilisztikai sajátosságaik szerint egy kivételével (*Corpus Inscriptionum Latinarum* III. 13.372) valóban a Kr. u. III. sz. készítményei, tehát a brigetioi házilegio katonái és tisztjei, akik azokat állították, vezényelve és hivatalos ügyekben időztek *Aquincumban*, a tartomány fővárosában, a helytartói irodában és hivatalokban.⁷⁶⁾ Magának a legionak aquincumi tartózkodására nem következtethetünk ezekből a későbbi korból való feliratokból. A Laktanya-utcában előkerült bélyeges téglái, amelyek esetleg a táborfal építése idejéből származnak, és *Lucius Caecius Verus*-nak, aki legiónk katonája, az I. sz. végére vagy legkésőbb a II. sz. elejére utaló síremléke azonban már indokolttá teszik annak feltevését, hogy ebben az időben esetleg megfordult a *legio I. adiutrix Aquincum* táborában. Mindenesetre téglaszállítmányokkal támogatta az aquincumi legiotábor építése munkáját.

A római uralom harmadik korszakában (kb. Kr. u. 260—406) a római honvédelmi szervezet két főtenyezője a földhöz kötött, határőrparsztság (ezek a föld terméséért a határvédelmet elvállaló, jórészt külföldről betelepített, barbár népek) és a császári központi mozgó hadsereg volt. Ebből az időszakból az aquincumi helyőrség katonáitól igen kevés feliratos kőemlékkel, de annál nagyobb tömegű bélyeges téglával rendelkezünk. Ennek az anyagi viszonyok rosszabbodása és az állandó háborús állapot mellett a megszálló sereg elbarbárosodása lehet az oka. Az ekkori római helyőrség inkább az erődítmények és az őrtornyok sűrűségében és falai vastagságában bízik már. Ezért maradt fenn ebből a korszakból sokezer számmal bélyeges téglá.

Egy óbudai sírfelirat⁷⁷⁾ a *numerus equitum Dalmatarum* (dalmát lovasok osztaga) aquincumi táborozását, egy alcsuti építési emléktábla⁷⁸⁾ pedig a *milites Histrici* (Dunai katonaosztag) nevű tengerész gyalogság létezését tanúsítja. A római uralom végén ugyanis a dunai hajóhad állomásait már feladták és partvédelmi alkalmazást osztottak ki a hadinaszadok legénységének.⁷⁹⁾

A Kr. u. IV. sz. végén egy hivatalos kimutatás szerint⁸⁰⁾ *Aquincum* táborában a jobbparton a régi házilegio harmadik részének felső osztaga (*tertia pars superior*) őrködött, vele szemben az ellenséges part hídfőállásában az *auxilia vigilum* (őrosztagok) különös nevű csapattest (hasonló *Vigiles*-csapatot még csak Britanniában könyvelt el a szóbanforgó hivatalos lista) foglalt el őrállást.

Az utóbbi három csapatalakulatról részint már a neve is elárulja, hogy helyhez kötött, határőr katonaságot jelentenek, tehát másodrendű parasztmiliciát.

AZ AQUINCUMI HELYŐRSÉG CSAPATTESTEI:

Die in Aquincum stationierten Truppenkörper:

- Kr. e. 10—Kr. u. 20 :
10 v. Chr.—20 n. Chr. :
Ismeretlen ala.
Eine unbekannte Ala.
- Kr. u. 20 körül :
Ungefähr 20 n. Chr. :
Ismeretlen ala. (ala Hispanorum prima?)
Eine unbekannte Ala. (ala Hispanorum prima?)
- Kr. u. I. sz. derekán :
Mitte d. I. Jhs n. Chr. :
Ala Hispanorum prima.
- Domitianus (81—96) idején :
Zur Zeit d. K. Domitianus :
Ala I. Auriana; ala Asturum II.; ala Tungrorum Frontoniana; cohors I. Vindellicorum ∞ civium Romanorum (?); cohors I. Montanorum; legio II. adiutrix; legio IV. Flavia; legio XIV. Gemina.
- I. sz. vége—II. sz. eleje :
Ende d. I. Jhs—Anfang d. II. Jhs :
Ala Tungrorum Frontoniana; cohors I. Alpinorum equitata; cohors prima Thracum; legio X. gemina; legio II. adiutrix; legio IV. Flavia (?); legio II. adiutrix; legio XI. C. P. F.
- II. sz. derekán és végén :
Im Laufe d. II. Jhs :
Ala I. Thracum; cohors I. Ulpia Pannoniorum; cohors II. Alpinorum (?); legio II. adiutrix; legio IV. Flavia.
- III. sz. I. felében :
Erste Hälfte d. III. Jhs :
Ala Ituraeorum; cohors I. Ulpia Pannoniorum; cohors I. Asturum (?); cohors I. Numidarum; cohors ∞ Maurorum; cohors VII. Breucorum; cohors nova Surorum sagittariorum Antiochensium; legio II. adiutrix.
- III. sz. 2. felében — IV. sz. folyamán :
Ende d. röm. Herrschaft :
Numerus equitum Dalmatarum; milites Histrici; auxilia vigilum; tertia pars superior legionis II. adiutricis.

Szilágyi János

JEGYZETEK.

¹⁾ A római uralom megszűnésének időpontjához ld *Alföldi*, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien II. köt. (1926) 87—88. l., a római uralom kezdetéhez pedig: *Szilágyi*, Laureae Aquincenses (Dissert. Pannonicae II. 10). 287. és köv. lapok.

²⁾ *Nagy Lajos*, Tabán a régészeti ásatások világában, Tanulmányok Budapest multjából IV (1936) 5. s köv. ll.

³⁾ Aquincum és Pannonia kulturális, szociális és gazdasági viszonyaihoz ld általánosan: *Alföldi*, Századok 70. évf. (1936) 1. s köv. lapok.

⁴⁾ Részletes ismertetését ld: *Szilágyi*, idézett tanulmány.

⁵⁾ *Corpus Inscriptionum Latinarum* (továbbiakban rövidítve: CIL) III. 10.513—4; *Kuzsinszky*, Aquincum. Ausgrabungen und Funde (1934), 209—210. l.; *Szilágyi*, Budapest Régiségei XII (1937), 275—8. l. (ehhez ld Laureae Aquincenses I. 13. l., 53. jegyz.); CIL III. 15.163. számú feliratos emlék is *Wagner*, Die Dislokation der römischen Auxiliärformationen. 44. l. 258. jegyz. szerint.

⁶⁾ CIL III. 14.349, 8.

⁷⁾ *Wagner* id. mű 53. és 88. l.

⁸⁾ *Stein*, Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper. (1932) 141. l.; *Wagner* id. mű 43—44. l.

⁹⁾ *Wagner* id. mű 11—12. l.

¹⁰⁾ CIL III. 15.205, 3.

¹¹⁾ *Wagner* id. m. 15—16. l.

¹²⁾ *Koethe*, Trierer Zeitschrift X (1935), 48—49. l., tévesen azonosítja az *Ala I. Hispanorum* csapattestet az *Ala I. Auriana*-val. V. ö. *Szilágyi*, Budapest Régiségei XII (1937), 275—8. l.

¹³⁾ *Wagner* id. m. 11—12, 15—16 és 216. l. véleményével szemben ld *Szilágyi* Bud. Rég. XII (1937), 276—7. l.

¹⁴⁾ *Szilágyi*, Laureae Aquincenses I. 298—9. l.

¹⁵⁾ Ehhez a kérdéshez ld *Thienemann*, Az első germánok Pannoniában, Nyelvtudomány IV (1913), 296—7. l. és *Szilágyi*, Tanulmányok Budapest multjából VIII (1941), 10—11. l.

¹⁶⁾ A Budapest környéki római kori őrtoronyláncolat kikutatását és felását *Nagy Lajos* éles szemének és fáradhatatlanságának köszönhetjük. A kikutatott őrtornyok részletes ismertetését jeles régészünk a közeljövőben adja ki.

¹⁷⁾ *Wagner* id. m. 76—79. l.

¹⁸⁾ CIL III. 3400.

¹⁹⁾ *Oroszlán*, Archeologiai Értesítő 39. évf. (1920—22) 10—11. l.

²⁰⁾ *Kuzsinszky*, Aquincum. Ausgrabungen und Funde (1934) 208—9. l., *Flavius* és *Lucius Cornelius Crescens* decurio síremlékei.

²¹⁾ CIL XVI. n. 61.

²²⁾ *Hampel*, Arch. Ért. 1906. évf. 223. és 1926. évf. 222—3. l.; *Mahler*, Arch. Ért. 1909. évf. 241. l.; *Hekler*, Österr. Jahreshfte 15, 1922. 178—180. l.

²³⁾ *Wagner* id. m. 69—71. l.

²⁴⁾ CIL XVI. n. 123.

²⁵⁾ CIL III. 10.432.

²⁶⁾ CIL III. 3.446., ill. 4.270.

²⁷⁾ *Wagner* id. m. 53—54. l.

²⁸⁾ *Kuzsinszky*, Aquincum. Ausgrabungen und Funde (1934) 195. l.

²⁹⁾ CIL XVI. n. 47. Egyéb emlékeit áttekintette *Wagner* id. m. 170—171. l.

³⁰⁾ *Wagner* id. m. 196—7. l.

³¹⁾ *Wagner* id. m. 80—82. l.

³²⁾ CIL XVI. n. 61, 112, 113.

³³⁾ *Revue Arch.* 1939, 260, no. 81., lelőhely: Thurburbo Majus.

³⁴⁾ *Wagner* id. m. 188. l.

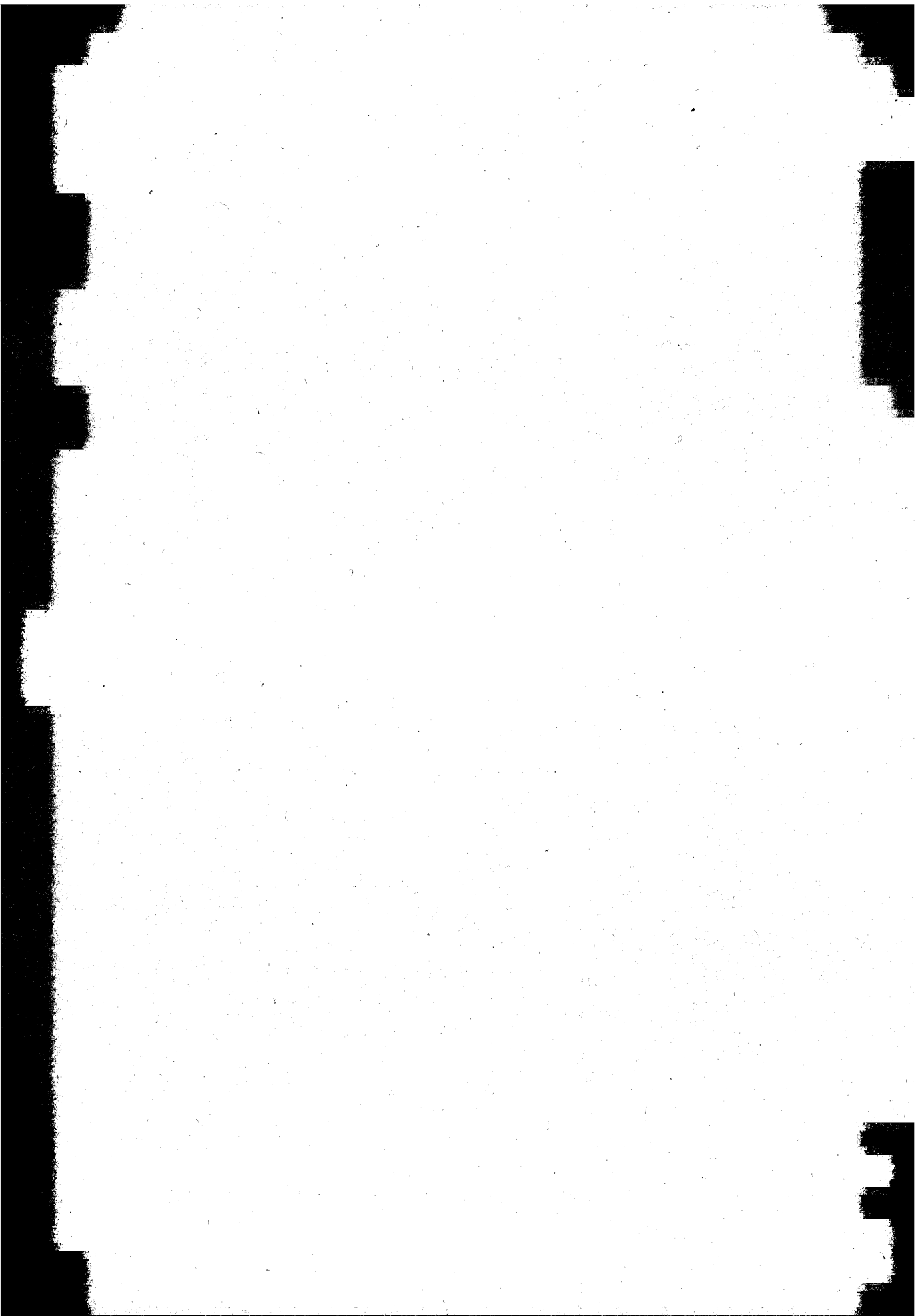
³⁵⁾ CIL III. 3758, 10.669; *Szilágyi*, A pannoniai bélyeges téglák, Dissertationes Pannonicae II. sor. 1. füzet, Bpest 1933, XXV. tábla 62, 74—77.

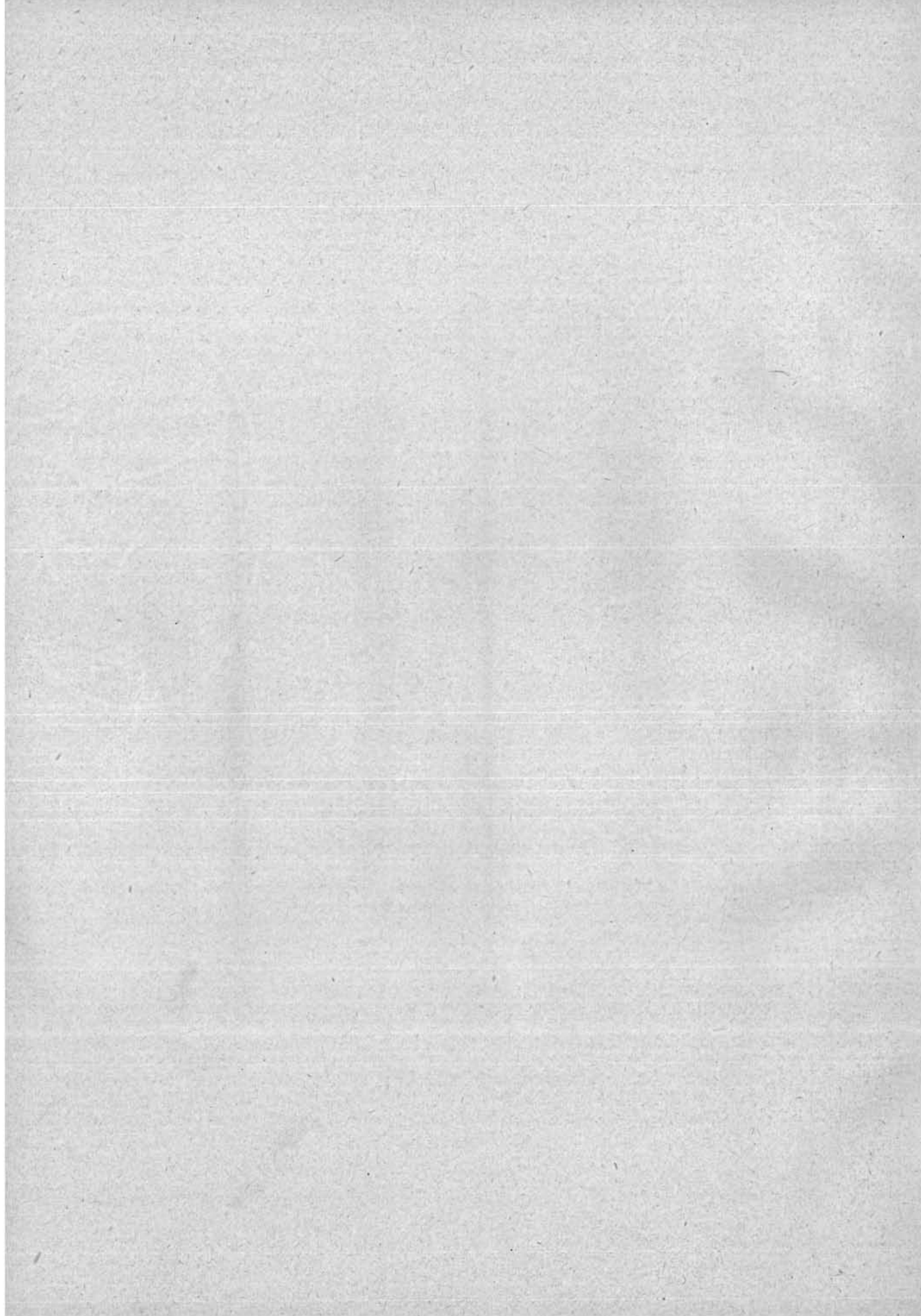
³⁶⁾ *Szilágyi*, A pannoniai bélyeges téglák 94. l. és XXV. tábla 76. sz. Másik lelőhely: *Vindobona* (Bécs—Wien).

³⁷⁾ CIL III. 4316.; a feliratos köemlék a Kr. u. III. sz. elejéről való.

^{37a)} *Nagy Tibor* kedves kartársam szíves szóbeli közlése.

- 38) CIL III. 6454=10.349.
 39) CIL III. 3756, 10.667; Szilágyi, A pannoniai bélyeges téglák, XXV. t. 72–73.
 40) A *cohors* történetéhez ld Wagner id. m. 177–8. l.
 41) Wagner id. m. 89. l.
 42) CIL III. 10.507.
 43) CIL III. 3444, 3542, 3545; CIL III. 3398, 3545; Szilágyi, Aquincum helyörségének újabb feliratos emlékei, Tanulmányok Budapest multjából VIII. (1941). 4. és 10. kép, 5–6. l.
 44) V. ö. Wagner id. m. 167. l.
 45) Wagner id. m. 187. l.; Nagy Lajos, Arch. Ért. 52. évf. (1939) 136. l.
 46) Nagy Lajos Arch. Ért. 52. évf. (1939), 118–122. l. és Budapest Régiségei XII (1937) 267 és 272. l.
 47) Wagner id. m. 101–103. l.
 48) CIL III. 3757, 6472, 10.668; Szilágyi, A pannoniai bélyeges téglák, 88–90. l.; Nagy Lajos, Budapest Régiségei XII (1937) 267. és 271. l.
 49) CIL III. 3513: *Sacrum Sex. Pom ius curat leg XIII C. Domaszewski*, Die Rangordnung des röm. Heeres, Bonner Jbücher 117 (1908), 269. l. nem ismer *curator leg (ionis)* rangfokozatot. Ha *curator veteranorum*-ról van szó, ez zárt veteránus-telepítést is jelenthetne. V. ö. Kornemann, Pauly-Wissowa, Realencyklopädie IV. (1901), *Curatores* c., 1799. hasáb.
 50) Ritterling, Pauly-Wissowa, Realencyklopädie XII. (1925) 1716. hasáb.
 51) CIL III. 14.347, 5.
 52) Ritterling előbb id. m. 1813. h.
 53) Nagy Lajos, Budapest Régiségei XII (1937), 226. l.
 54) Kuzsinszky, Aquincum. Ausgrabungen und Funde (1934), 66. l., n. 281.
 55) CIL III. 3463, 3468, 3537, 3555, 3578, 3631, 10.337, 10.508, 10.518, 10.536; Kuzsinszky, Budapest Régiségei VIII (1904) 162–163. l.
 56) CIL III. 10.663; Szilágyi, A pannoniai bélyeges téglák 41. l.; Nagy Lajos, Budapest Régiségei XII (1937), 271. l. és Pauly-Wissowa, Realencyklopädie 6/A kötet, 2148. hasáb.
 57) Ritterling id. m. 1544–5. h.
 58) Kuzsinszky, Budapest Régiségei VIII (1904) 164. l.
 59) Budapesti kőfaragómesterek és szobrászok meghatározása.
 60) Kerényi, Telesphoros. Egyetemes Philologiai Közöny 57. évf. (1933) 7–8., 5. l.; ezen domborműdíszes kősrólada helyes megítélése Nagy Lajostól származik.
 61) Kerényi id. m. 4. l.
 62) Wiener Prähist. Zeitschrift 19 (1932), 311—.
 63) Pauly-Wissowa, Realencyklopädie. IX. Halbband (1934) Telesphoros c., 387–390. h.
 64) Kerényi id. m. 11. l.
 65) Kerényi id. m. 10. l. és 20. jegyz.
 66) Korbuly, Aquincum orvosi emlékei, Dissert. Pann. 1. 3. füzet, 16–17. l.
 67) CIL III. 4914.
 68) Syme, Laureae Aquincenses (Kuzsinszky-Emlékkönyv) I. 271. l.
 69) CIL III. 3547.
 70) Ritterling id. m. 1683. h.
 71) CIL III. 3550, 10.479, 10.517, 15.162.
 72) Nagy Lajos, Budapest Régiségei XII (1937) 267. l.; Kuzsinszky, Tanulmányok Budapest multjából II (1933) 34. l.
 73) Kuzsinszky, Budapest Régiségei VII (1900) 6. l.
 74) CIL III. 3524, 3531, 3557, 10.458, 10.512, 13.372, 14.341, 5.; Kuzsinszky, Aquincum (1934) 67. l. no. 433. és 182–3. l. no. 418.
 75) Szilágyi, A pannoniai bélyeges téglák 19. l.; Nagy Lajos, Budapest Régiségei XII (1937) 271. l. A régebben ismert óbudai bélyeges téglák Szönyben is előfordul, ami az ideszállítás teszi valószínűvé a helyszínen való előállítás lehetőségével szemben.
 76) Ritterling id. m. 1395. h.
 77) CIL III. 10.527.
 78) CIL III. 3370; Nagy Lajos, Szent István-Emlékkönyv I. 66. l.
 79) Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I. 82. l., 5. jegyz.
 80) *Notitia dignitatum* Occ. 33, 48, 54, 65.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINYOMDÁJA 1941 — 13007